

ZOSTAVIL PETER JAŠEK

1989 Rok zmeny

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA

ÚSTAV
PAMĚTI
NÁRODA

1989. Rok zmeny 1989. Year of Change

Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie,
Bratislava 4. - 5. novembra 2014

Anthology of the international scientific conference,
Bratislava 4 - 5 November 2014

Zostavil / Edited by Peter Jašek

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA
BRATISLAVA 2017

1989. Rok zmeny

Zborník z vedeckej konferencie
Bratislava, 4. - 5. novembra 2014

Zostavil Peter Jašek

Vydal
Ústav pamäti národa
Miletičova 19
820 18 Bratislava
www.upn.gov.sk

1. vydanie

Recenzenti
PhDr. Norbert Kmeť, CSc.
Jerguš Sivoš, PhD.

Zodpovedná redaktorka / Alžbeta Poparová
Jazyková korektúra / slovenský jazyk / český jazyk / Marta Bábiková
Preklad z anglického a do anglického jazyka / Šimák International s.r.o.
Korektúra native english / Šimák International s.r.o.

Sadzba, tlač a knihárske spracovanie / Tlačiareň P+M, Turany
Printed in Slovakia

©Ústav pamäti národa 2017
Všetky práva vyhradené

ISBN 978-80-89335-78-7

Úvod	7
-------------------	---

November ´89 v medzinárodnom kontexte

<i>„Novoje myslenie“ ako faktor revolučných zmien v stredovýchodnej Európe</i> Beáta Katrebová Blehová	12
<i>Rok 1989 – história alebo súčasnosť?</i> Juraj Marušiak	39
<i>The Diplomacy of Change: the International Dimension of the Polish Political Transformation in 1989</i> Patrik Pleskot	72
<i>„Establishing the Rule of Law is a Process“. 1989 – The Changing of the Political System in Hungary, Focusing on Freedom of Expression and the Activities of the Political Police</i> Szilvia Köbel	98

Pád komunistického režimu na Slovensku

<i>Bratislavskí vysokoškoláci a pochod mestom 16. novembra 1989</i> Juraj Kucharík	154
<i>„Začíname sa učiť demokracii.“ Košice počas novembra 1989</i> Timea Verešová	185
<i>Hlavné aktivity Jána Langoša – od samizdatov po lustračný zákon</i> Patrik Dubovský	200
<i>Tajná cirkev v roku 1989</i> Ján Šimulčík	216

Transformácia spoločnosti po páde komunistického režimu

<i>K niektorým nečakaným úlohám posledného komunistického parlamentu</i> Ondrej Podolec	226
<i>Transformační legislativa po roce 1989 a problematika kontinuity práva</i> Kamil Nedvědícký	240

Úvod

Rok 1989 predstavuje významný míľnik slovenských dejín – pád komunistického režimu, ktorý v našej krajine vládol vyše štyridsať rokov. Význam tejto udalosti ocenili aj poslanci Národnej rady Slovenskej republiky, ktorí 17. november 1989 uzákonili za štátny sviatok – ako deň boja za slobodu a demokraciu. Vzhľadom na relatívne malý časový odstup sa však udalosti roku 1989 len postupne stávajú predmetom výskumu slovenskej historiografie. Publikácie zaoberajúce sa pádom komunistického režimu nedosahujú ani počet, ani kvalitu historických prác, ktoré sa venujú iným zlomovým dátumom moderných slovenských dejín, akými boli roky 1918, 1938/1939, 1944/1945 či rok 1968. Dostupná literatúra teda zatiaľ predstavuje skôr odrazový mostík¹ pre budúci výskum, pričom ku komplexnému spracovaniu tematiky vedie ešte dlhá cesta. Popri chronologických príručkách, memoároch a zborníkoch z konferencií sa však už objavujú aj prvé kvalitné monografické práce.² Pri porovnaní s Českom či ďalšími susednými postkomunistickými štátmi však musíme konštatovať, že slovenská historiografia pri spracovaní tejto témy zatiaľ zaostáva.

---

1 Pozri najmä publikácie ŽATKULIAK, J. a kol.: *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985–1990)*. Bratislava 1999; ŽATKULIAK, J. a kol.: *November 89. Medzník vo vývoji slovenskej spoločnosti a jeho medzinárodný kontext*. Bratislava 2009; LONDÁK, M. – MICHÁLEK, S. a kol.: *20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja*. Bratislava 2013; ANTALOVÁ, I. (ed.): *Verejnosť proti násiliu 1989 – 1991. Svedectvá a dokumenty*. Bratislava 1998; JAŠEK, P. (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*. Bratislava 2010.

2 Slovenska sa dotýkajú najmä monografie vydané v Čechách, osobitne potom práca SUK, J.: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha 2003.

Ústav pamäti národa si v súlade so svojím poslaním už od svojho vzniku pravidelne pripomínal novembrové výročie pádu komunistického režimu celou sériou podujatí. V roku 2014, pri príležitosti 25. výročia pádu komunizmu, zorganizoval v spolupráci so svojimi zahraničnými partnermi Ústavom pre štúdium totalitných režimov (Česká republika), Ústavom národnej pamäti (Poľsko) a Historickým archívom štátnobezpečnostných zložiek (Maďarsko) medzinárodnú vedeckú konferenciu s názvom *1989. Rok zmeny*. Organizátori konferencie nadviazali na medzinárodný seminár, uskutočnený v roku 2008 pod názvom *1988. Rok pred zmenou*, z ktorého vyšiel rovnomenný zborník. Cieľom konferencie bolo predovšetkým osvetliť genézu, priebeh a dôsledky pádu komunistického režimu na Slovensku (v Československu) a zaradiť ich do širšieho medzinárodného kontextu. Konferencia sa konala 4. – 5. novembra 2014 v Bratislave v reprezentatívnych priestoroch historickej budovy Národnej rady Slovenskej republiky. Mala široký multidisciplinárny charakter a zúčastnilo sa na nej 24 bádateľov z radov historikov, politológov a ďalších príbuzných vedeckých disciplín. Program konferencie otvorili dve ťažiskové prednášky slovenskej historičky Beaty Katrebovej-Blehovej a politológa Juraja Marušiaka, približujúce kľúčové udalosti roku 1989 v medzinárodnom a slovenskom kontexte. Celkovo bol program rozdelený do piatich panelov, prvý sa venoval medzinárodnému kontextu pádu komunistických režimov v krajinách strednej a východnej Európy, druhý bezprostredným udalostiam súvisiacim s pádom komunizmu na Slovensku a tretí analyzoval špecifiká procesu spoločenskej transformácie na Slovensku po roku 1989. Zvyšné dva panely mali špecifické témy: úloha cirkví na Slovensku v procese spoločenskej transformácie a úloha československej Štátnej bezpečnosti pri páde komunistického režimu v roku 1989. Prednesené príspevky sa stali predmetom živých diskusií, ktoré nasledovali po jednotlivých paneloch. Konferencia sa stretla so značným záujmom širokej verejnosti – v konferenčnej miestnosti sa len ťažko hľadali voľné miesta. Aj touto cestou by som sa chcel poďakovať za pomoc pri organizovaní podujatia našim zahraničným partnerom i Národnej rade Slovenskej republiky za poskytnutie priestorov. V neposlednom rade ďakujem aj kolegovi z Ústavu pamäti národa, ktorí sa svojou prácou a schopnosťami postarali o hladké zorganizovanie podujatia a jeho úspešný priebeh.

Pri skladbe predkladaného zborníka sme prihliadali na štruktúru panelov vedeckej konferencie, ktorú zborník kopíruje, vrátane rozdelenia na tematické celky. Obsahuje 21 príspevkov z celkového počtu 24, ktoré

odzneli na konferencii. Publikujeme ich v troch jazykoch: slovenskom, českom a anglickom.

Pevne veríme, že predkladaný zborník si nájde cestu medzi čitateľov a bude ďalším príspevkom k rozšíreniu vedomostí o takej prelomovej udalosti našich dejín, akou bol pád komunistického režimu na Slovensku v roku 1989.

Peter Jašek

November '89
v medzinárodnom kontexte

„Novoje myšlenie“¹ ako faktor revolučných zmien v stredovýchodnej Európe

Beáta KATREBOVÁ-BLEHOVÁ

Niektoré aspekty americkej zahraničnej politiky voči východnému bloku po nástupe Ronalda Reagana

Skúmať pád komunizmu sovietskeho typu v strednej a východnej Európe bez zohľadnenia americkej zahraničnej politiky od nástupu Ronalda Reagana je ako zaoberať sa náhlym a zdanlivo nevysvetliteľným úmrtím bez pripustenia možnej vraždy. Keďže podľa predposledného sovietskeho ministra zahraničných vecí Alexandra Bessmertného² bola „americká politika v osemdesiatych rokoch katalyzátorom rozpadu Sovietskeho zväzu“ a podľa generála KGB Olega Kalugina Reaganov program konštrukcie vesmírneho štítu (známy pod skratkou SDI, t. j. Strategic Defence Initiative) urýchlil jeho pád,³ je nevyhnuté skúmať

- 1 Pojem „nové myslenie“, t. j. kompletne ideové prebudovanie princípov zahraničnej a bezpečnostnej politiky v zmysle tichej revízie stalinského dedičstva, autorka zvolila pri analýze týchto oblastí v rokoch 1985 – 1990, súc prvoradá príčinu pádu komunistických režimov v strednej a východnej Európe. Autori ucelených syntetických dejín Ruska v 20. storočí zvolili tento pojem ako názov samostatnej kapitoly, ktorá sa zaoberá Gorbačovovým obdobím. Pozri: ZUBOV, A. B. et al.: *Dejiny Ruska. 20. stololetí, 1939–2007 (díl II.)*. Praha 2015, s. 482 – 484.
- 2 Alexander Bessmertnych bol v roku 1991 nielen predposledným sovietskym ministrom zahraničných vecí, ale v rokoch 1970 – 1983 aj dlhoročným konzulom na sovietskej ambasáde vo Washingtone pod vedením sovietskeho veľvyslanca Dobrynina. V roku 1988 sa stal 1. námestníkom sovietskeho ministra zahraničných vecí Eduarda Ševardnadzeho.
- 3 SCHWEIZER, P.: Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy that Fastened the Collapse of the Soviet Union. *New York: Atlantic monthly press 1994*, úvod, s. 5.

sovietsku politiku „nového myslenia“ v kontexte zahraničnopolitických iniciatív USA po nástupe Reaganovej administratívy začiatkom roka 1981.

Reaganov nový zahraničnopolitický kurz, ktorý nadväzoval na niektoré iniciatívy jeho predchodcu Jimmyho Cartera z konca 70. rokov,⁴ priniesol prinajmenšom v dvoch kľúčových bodoch zmenu postojov voči Sovietskemu zväzu: po prvé – návratom do politiky vytesňovania sovietskeho vplyvu nielen v štátoch tzv. tretieho sveta, ale aj smerom dovnútra sovietskeho bloku, čo značne oslabovalo sovietsky vplyv vo vlastných satelitoch. Táto obnovená *policy of containment* už nesledovala primárne zadržovanie komunizmu, ale snažila sa vytesniť jeho vplyv a všetkými prostriedkami ho potlačiť (*roll back*). Reaganova politika v konečnom dôsledku smerovala k prekonaniu Jaltskej zmluvy, ktorá sa chápala ako symbol rozdelenia Európy na dva antagonistické bloky. Druhým zlomovým bodom v americkej politike po roku 1981 bolo obnovenie horúčkovitého zbrojenia: v období rokov 1980 – 1984 sa výdavky na americkú armádu zvýšili o 40%. V marci 1983 Reagan pred prekvapenou a zneistenou svetovou verejnosťou vyhlásil plán SDI, ktorý mal USA chrániť pred protoatomárnym útokom zo strany ZSSR a mal mu navrátiť pozíciu nenapadnuteľnej veľmoci z 19. storočia.⁵

Na dosiahnutie tejto zmeny v strategickom postoji voči východnému bloku sa od začiatku roka 1982 v Národnej bezpečnostnej rade USA⁶ usilovali využiť jeho fundamentálne politické, ideologické a hospodárske nedostatky.⁷ Táto stratégia pozostávala z tajných operácií, za ktoré zodpovedala americká tajná služba. Zameriavala sa napr. na skrytú finančnú, spravodajskú a logistickú podporu poľského hnutia Solidarność, ako aj podporu protisovietskeho ozbrojeného odporu v Afganistane. Príjmy sovietskeho štátu v svetovej mene z predaja ropy a zemného plynu mali byť znížením ceny ropy a plynu značne zredukované. Prístup socialistických štátov k špičkovej technológii

---

4 Americký prezident Jimmy Carter sa ku koncu úradovania odklonil od politiky detén- te a presadil tzv. Carterovu doktrínu, ktorá mala pod hrozbou vojenského zásahu brániť americké záujmy v Perzskom zálive. Podobne Carter remilitarizoval americkú zahraničnú politiku. Pozri bližšie: JUNKER, D.: *Von der Weltmacht zur Supermacht. Amerikanische Außenpolitik im 20. Jahrhundert*. Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich 1995, s. 101 – 102.

5 JUNKER, D.: *Von der Weltmacht zur Supermacht*, s. 103.

6 V tomto vplyvnom exekutívnom orgáne, podliehajúcom priamo americkej vláde (a nie Kongresu), sa vyvíjala a koordinovala politická, vojenská a spravodajská stratégia zahraničnej politiky USA. Pozri bližšie SIMPSON, Ch. (ed.): *National Security Directives of the Reagan and Bush Administrations. The Declassified History of U.S. Political and Military Policy, 1981 – 1991*. San Francisco; Oxford 1995, s. 2 – 3.

7 SCHWEIZER, P.: *Victory: The Reagan Administration's Secret Strategy*.

bol značne obmedzený, takisto mala byť použitá globálna dezinformačná kampaň na oslabenie ekonomiky východného bloku.⁸

Presné nariadenia novej stratégie boli obsiahnuté v bezpečnostných direktívach, t. j. príkazoch prezidenta s najvyššou exekutívnou autoritou. V bezpečnostnej direktíve č. 54 s názvom *U. S. Policy Toward Eastern Europe* z 2. septembra 1982 bola voči Bulharsku, Československu, Nemeckej demokratickej republike (ďalej NDR), Maďarsku, Poľsku a Rumunsku zvolená taktika takého prístupu, ktorý by rozlišoval medzi tendenciami v menovaných štátoch podľa toho, či podporujú liberalizáciu, oslabujú sovietsky vplyv a posilňujú prozápadnú orientáciu obyvateľstva, ako aj hnutia bojujúce za ľudské a občianske práva. Týmto štátom sa mala dostať široká podpora USA.⁹ Na získanie lepšej predstavy je vhodné spomínanú direktívu citovať: „[...] primárnym dlhodobým cieľom USA vo východnej Európe je vytvoriť podmienky pre prípadnú reintegráciu do európskeho spoločenstva národov. Vplyv Západu v regióne je limitovaný pripravenosťou Moskvy použiť silu proti takému vývoju, ktorý by ohrozoval jej životné záujmy v regióne. Spojené štáty [...] môžu mať výrazný dosah na vývoj v regióne za predpokladu, že budú pokračovať v politike rôznorodého prístupu voči Sovietskemu zväzu a štátom Varšavskej zmluvy [...] podporou rôznorodosti v politike a ekonomike v jednotlivých štátoch.“¹⁰ Tým štátom, ktoré v zahraničnopolitických rozhodnutiach začali prejavovať väčšiu nezávislosť od Moskvy, ako aj tým štátom, ktoré manifestovali narastajúcu vnútropolitickú liberalizáciu a orientáciu na trhové hospodárstvo, mali byť poskytnuté výhody v medzinárodnom obchode, v úverovej politike a vo vedeckej oblasti.¹¹

15. júna 1983 americký minister zahraničných vecí George Shultz pred zahraničnopolitickým výborom Senátu vyhlásil, že treba prekonať politiku vytesňovania, ktorá podľa neho stratila opodstatnenie, ako aj politiku deténte, ktorá zlyhala.¹² Svojím vyhlásením nadväzoval na novú a významnú direktívu National Security Decision Directive (ďalej iba NSDD) č. 75, ktorú Národnobezpečnostná rada prijala 17. januára 1983. Táto direktíva bola prelomová minimálne v tom zmysle, že USA

8 Tamže, s. 11.

9 National Security Decision Directive 54: United States Policy toward Eastern Europe. (unclassified), 2 September 1982. In: SIMPSON, Ch. (ed.): *National Security Directives*, s. 197 – 205.

10 Tamže, s. 197.

11 Tamže.

12 Tamže, s. 247 – 248.

nešlo už len o redukcii sovietskeho vplyvu, ale primárne aj o zmenu politického systému v ZSSR: „*Špecifické americké úlohy sú nasledovné: [...] Podporovať v rámci možností, ktoré máme k dispozícii, proces zmien v Sovietskom zväze smerom k pluralistickému politickému a ekonomickému systému, v ktorom má byť moc privilegovanej vládnej elity postupne obmedzovaná.*“¹³ Cieľom americkej zahraničnej politiky prestáva byť koexistencia so socialistickou veľmocou, ale primárne zmena jej vládneho systému.

K novej stratégii USA voči ZSSR sa v roku 1984 vyjadril vplyvný politológ, bývalý poradca amerického prezidenta J. Cartera, Zbigniew Brzezinski. V jednom pozoruhodnom článku napísal, že Jaltská zmluva z februára 1945, ktorú považoval za začiatok povojnového a doteraz nevyriešeného konfliktu medzi Amerikou a Ruskom (sic!), môže byť prekonaná, ak Európa začne byť aktívnejšia.¹⁴ Táto dlhodobá stratégia Západu pod taktovkou USA mala spôsobiť celkový proces zmien v Európe tým, že sa bude v krajinách východnej Európy podporovať vízia zjednotenej Európy pričom väzby na ZSSR sa budú postupne oslabovať. Brzezinski v článku vyzval západoeurópskych politikov, aby výraznejšie podporovali disidentov. Na záver autor skonštatoval, že západná Európa, prepojená na Spojené štáty transatlantickými väzbami, je schopná pod taktovkou Washingtonu realizovať pozitívnu politiku smerom k sovietskemu bloku bez toho, aby sa musela obávať sovietskej hrozby.¹⁵

V kontexte spomenutého možno odôvodnene tvrdiť, že perestrojka bola ohliadnuc od hlbkej krízy, v ktorej sa veľmoc ku koncu Brežnevovej éry nachádzala, do veľkej miery reakciou na nový zahraničnopolitický kurz Spojených štátov pod taktovkou Reagana. Zodpovedá tomu aj triumfalistické vnímanie konca studenej vojny, podľa ktorého bol pád sovietskeho impéria triumfom stratégie vytesňovania, tak ako ju formuloval George F. Kennan už v roku 1946.¹⁶ Trefne a koncentrovane zhodnotil vývoj v ôsmom decéniu 20. storočia rakúsko-nemecký politik Otto von Habsburg, ktorý začiatkom roka 1990 napísal nasledovnú úvahu: „*Nezaujateľ pozorovateľ udalostí však nepochybuje o tom, kto skutočne*

---

13 National Security Decision Directive Number 75: U.S. Relations with the USSR (secret sensitive), 17 January 1983. In: SIMPSON, Ch. (ed.): *National Security Directives*, s. 255.

14 BRZEZINSKI, Z: Die Zukunft von Jalta. *Europa-Archiv*, 1984, č. 23, s. 705 – 706.

15 Tamže, s. 715.

16 Podobne sa vyjadril bývalý riaditeľ CIA Robert Gates. Na tomto mieste citované podľa: ZUBOK, V.: New Evidence on the „Soviet Factor“ in the Peaceful Revolutions of 1989. *Cold War International History Project Bulletin*, 2001, č. 12/13, s. 5.

úspešne začal dnešný vývoj: bol to americký prezident Ronald Reagan. [...] Bol to práve Reagan, ktorý rozpoznal slabiny v pancieri sovietskeho giganta a dokázal ich využiť. Svojím tolko kritizovaným vyzbrojovacím programom a programom SDI prinútil totiž Sovietsky zväz k závodu, ktorý nemohli Sovietsi vydržať. Bez Reagana by nebolo Gorbačova, a po Brežnevovi by nasledovala nejaká podobná skamenelina – bola to americká politika, ktorá začala zmeny v Sovietskom zväze. [...] Glasnosť a perestrojku nám daroval americký prezident a nikto iný.“¹⁷

S veľkým zadosťučinením vívalo zmeny v geopolitickej stratégii americkej vlády aj vedenie Svetového kongresu Slovákov, ktoré neuznávalo veľmocenské rozdelenie bipolárneho sveta a vo svojom programe nadväzovalo na Atlantickú chartu a Chartu OSN so samourčovacím právom.¹⁸ Logickým krokom podpory Reaganovho kurzu bol preto telegram predsedu SKS Štefana B. Romana zaslaný na počesť jeho znovuzvolenia na jeseň 1984. V telegrame sa mimoriadne oceňuje interpretácia Jaltskej konferencie v duchu záverov Atlantickej charty a Charty OSN, v ktorých bola odmietnutá koncepcia rozdelenia veľmocenských sfér a prijatý záväzok slobodných volieb pre všetky národy strednej a východnej Európy: „*Ste prvým prezidentom, ktorý interpretuje Jaltskú konferenciu v duchu záväzkov Atlantickej charty a Charty Spojených národov; ktorý odmietol koncepciu záujmových sfér a ktorý požaduje slobodné voľby pre všetky národy Strednej a Východnej Európy.*“¹⁹ V telegrame sa ďalej vyslovuje podpora takej interpretácii Jalty, ktorá významne prispieva k mieru, pretože bez slobody neexistuje mier a bez mieru nie je možná sloboda.

Zmena zahraničnopolitického kurzu Sovietskeho zväzu voči strednej a východnej Európe po nástupe Michaila Gorbačova

10. novembra 1989, deň po páde Berlínskeho múru, si Anatolij Čerňajev, jeden z najvplyvnejších poradcov Gorbačova, poznamenal

17 HABSBURO, O.: Dík Reaganovi. *Proglas: mesačník pro kulturu a politiku*, roč. 1, 1990, č. 5 – 6, s. 72.

18 Dôležitý medzník v práci SKS. *Bulletin. Dvojmesačník Svetového kongresu Slovákov*, 1984, č. 63, s. 18.

19 „*You are the first President to interpret the Yalta Conference in the spirit of the commitment of the Atlantic and the United Nations Charter; who has rejected the concept of spheres of interest and demands free elections of all the nations of Central and Eastern Europe.*“ Text telegramu, podpísaný predsedom SKS Štefanom B. Romanom, je publikovaný v origináli: Predsedníctvo SKS zasadalo v Montreale. *Bulletin. Dvojmesačník Svetového kongresu Slovákov*, 1984, č. 65, s. 5.

do zápisníka: „*Berlínsky múr padol. Celé obdobie v histórii socialistického systému je ukončené. [...] Toto je koniec Jalty, finále stalinského dedičstva a porážky Hitlerovho Nemecka.*“²⁰ Je evidentné, že nečakaný pád Berlínskeho múru sa v Moskve chápal ako koniec éry socializmu, koniec jaltského systému povojnového rozdelenia Európy. Aká bola teda konkrétna politika Sovietskeho zväzu, ktorá začala radikálne medzinárodnopolitické zmeny?

Predovšetkým v dvoch oblastiach sa od nástupu nového generálneho tajomníka Ústredného výboru Komunistickej strany Sovietskeho zväzu (ďalej ÚV KSSZ) Michaila Gorbačova 11. marca 1985 udiali podstatné zmeny: v zahraničnej politike – konkrétne vo vzťahoch Sovietskeho zväzu k socialistickým štátom strednej a východnej Európy a v oblasti vojenskej, resp. v oblasti bezpečnostnej politiky. Gorbačov, hoci sa ako najsilnejší muž bývalého východného bloku na vrchole moci nachádzal len krátkych šesť a pol roka,²¹ sa svojím novým zahraničnopolitickým kurzom a princípom „nezasahovania do vnútorných záležitostí“²² definitívne rozlúčil s hegemoniálnou politikou Sovietskeho zväzu voči svojim východoeurópskym satelitom, čím principiálne narušil *status quo* povojnového bipolárneho usporiadania. Univerzalistickou koncepciou tzv. „slobodného výberu“ navyše umožnil revolučné zmeny v štátoch východného bloku.²³

Gorbačovova politika „nového myslenia“, či skôr „nového zahraničnopolitického kurzu“ bola ako taká spočiatku skutočne mienená ako systém podstatných zmien v zmysle destalinizácie zahraničnej politiky Sovietskeho zväzu, ktorá sa v náznakoch začala už pri nástupe Chruščova v roku 1956; po jeho nedobrovoľnom odchode v roku 1964 však bola pozastavená. Táto okrídlená formulácia sa objavila

---

20 Zápisníky A. Čerňajeva sú uložené v archíve Gorbačovovej nadácie v Moskve. Tu citované podľa: ZUBOK, V.: Excerpt from Anatoly Chernyaev's Diary, 10 November 1989. *Cold War International History Project Bulletin*, 2001, č. 12/13, s. 20.

21 Od marca 1985 do decembra 1991. K politickému profilu Gorbačova pozri: JAKOVLEV, A.: *Omut pamjati*. Moskva 2001, s. 444 – 513.

22 Hoci Gorbačovovej novej politike sa spočiatku nie príliš dôverovalo, základom „Gorbačovovej doktríny“ vo vzťahu k štátom východnej a strednej Európy sa stal princíp *nezasahovania (nevmešatel'stvo)*. Pozri ŠACHNASAROV, G.: *S voz'dami i bez nich*. Moskva 2001, s. 278.

23 Tzv. „Gorbačovovej doktríny“ sa podrobne venuje jeden z Gorbačovových poradcov v nemeckej otázke Vjačeslav Dašičev. Pozri: DAŠIČEV, V.: *Moskaus Griff nach der Weltmacht. Die bitteren Früchte hegemonialer Politik*. Hamburg; Berlin; Bonn 2002, s. 179 – 187.

v stranických dokumentoch XXVII. zjazdu KSSZ v roku 1986, keď Gorbačov prehľbil Chruščovovu tézu o mierovej koexistencii a začal hovoriť o tom, že bezpečnosť v dobe atómových bômb je nedeliteľná. Nezmieriteľnosť triedneho boja dvoch svetových sústav bola nahradená systémom všel'udských hodnôt.²⁴ V širšom kontexte znamenala zmenu ofenzívnej vojenskej doktríny na defenzívnu, ako aj čiastočný odsun sovietskych vojsk zo strednej a východnej Európy, o čom ešte bude reč. V neposlednom rade jeho iniciatívne kroky vedúce k odzbrojeniu, ktoré sa výraznejšie začali prejavovať po vrcholovom stretnutí medzi ním a Reaganom v októbri 1986 v Reykjavíku boli taktiež súčasťou tzv. nového myslenia.²⁵

Prv než prejdeme k menovaniu týchto podstatných zmien, treba spomenúť, kto konkrétne politiku nového myslenia vykonával. Personálne zmeny v oblasti zahraničnopolitickej agendy na vplyvných sekretariátoch ÚV KSSZ, ako aj na čele sovietskeho ministerstva zahraničných vecí sledovali nielen dosadenie vlastných prívržencov – „perestrojkistov“, ale aj oslabenie Stalinovho dedičstva v zahraničnej politike. Ministerstvo zahraničných vecí prevzal po dlhoročnom a skúsenom Andrejovi Gromykov²⁶ oveľa menej skúsený a na parkete diplomacie takmer neznámy Eduard Ševardnadze. Podľa spomienok československého ministra zahraničných vecí Bohuša Chňoupeka menovanie Ševardnadzeho vyvolalo u Gromyka značné prekvapenie, ak nie zdesenie, pretože nebolo jasné, či sa vôbec orientuje v svetovej politike.²⁷ Z toho vyplývalo množstvo konfliktov, ktoré medzi Gromykom a Ševardnadzem najmä do roku 1987 existovali. Na čelo vplyvného oddelenia ÚV KSSZ pre socialistické štáty dosadil Gorbačov perestrojkistov a svojich osobných poradcov Vadima Medvedeva a Georgija Šachnasarova; medzinárodné oddelenie ÚV KSSZ

24 ZUBOV, A. B. et al.: *Dějiny Ruska. 20. století, 1939 – 2007 (díl II.)*, s. 482.

25 KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989. Interne Analysen der sowjetischen Führung zum Fall der kommunistischen Regime. Dokumente*. Innsbruck; Wien; Bozen 2014, úvod, s. 19.

26 Bližšie k profilu a pôsobeniu Gromyka v sovietskej diplomacii od druhej svetovej vojny pozri: RYBAS, S. J.: *Diplomat války po válce*. Praha 2014. Gromykov životopisec sa venuje pozadiu zvolenia Gorbačova na zasadaní politbyra 12. marca 1985, na ktorom sa práve Gromyko mal podstatnou mierou zaslúžiť o jeho zvolenie (s. 428 – 429). Gromyko Gorbačovovi vytýkal najmä to, že sa v zahraničnej politike neriadil jeho prvoradým pravidlom: nebrať do úvahy ústne sľuby o bezpečnostných zárukách pre ZSSR (s. 445).

27 CHŇOUPEK, B.: *Memoáre in claris*. Bratislava 1998, s. 150 – 151.

viedli Anatolij Dobrynin a A. Čerňajev.²⁸ Počas nasledujúcich rokov Gorbačov zbavil funkcií tisícky stranických a štátnych funkcionárov; v diplomacii mali na svojich postoch zostať iba dvaja veľvyslanci.²⁹ Ideová orientácia Gorbačovových poradcov bola značne prozápadná, v presadzovaní prozápadnej línie sa museli opierať viac o politikov v kapitalistickom zahraničí než v Moskve. Prozápadná orientácia perestrojistikov nebola na všetkých úrovniach štátnej moci vnímaná pozitívne, napr. na čele siedmej sekcie na sovietskom ministerstve zahraničných vecí stál Alexander Bondarenko, ktorý vnímal zahraničnú politiku v stalinskom duchu. Z toho vyplýva, že mnohé z Gorbačovových vyhlásení v zahraničí boli koncipované tak, aby nevyvolávali konflikty smerom dovnútra sovietskeho vedenia.

Koniec „Brežnevovej doktríny“

Prvým významným obratom, ktorý bol nasmerovaný dovnútra socialistického bloku, bolo neoficiálne ukončenie „Brežnevovej doktríny“. Gorbačov vo svojich memoároch, v ktorých jednu celú kapitolu venuje práve jej ukončeniu, prizvukuje, že krátko po jeho zvolení si pozval reprezentantov Varšavskej zmluvy do Moskvy a dal im najavo, že jeho vedenie podporuje rovnoprávne vzťahy, rešpektovanie suverenity a nezávislosti, ako aj všestrannú spoluprácu.³⁰ Explicitne uvádza, že vo vzájomnom vyhlásení, ktoré na stretnutí bolo sformulované, zazneli formuly ako „*obrat vo vzájomných vzťahoch a ukončenie tzv. Brežnevovej doktríny*“.³¹ V informácii o stretnutí Gorbačova s vedúcimi stranických a štátnych delegácií v Moskve 13. marca 1985, ktorú pre Predsedníctvo ÚV KSČ pripravil československý prezident a generálny tajomník Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ďalej ÚV KSČ) Gustáv Husák, sa žiadne hore uvedené formulácie

---

28 BROWN, A.: *Der Gorbatschow-Faktor*. Frankfurt am Main 2000, s. 350 – 352.

29 CHŇOUPEK, B.: *Memoáre in claris*, s. 152. V tejto súvislosti je zaujímavé, že sovietsky veľvyslanec v Československu Viktor Lomakin nebol v období perestrojky vymenený za lojálnejšieho diplomata. Návrhy na výmenu diplomatického personálu Gorbačov odmietal v zmysle politiky nezasahovania. Pozri: Správa riaditeľa Ekonomického inštitútu Sovietskej akadémie vied O. T. Bogomolova pre ÚV KSSZ, 16. marec 1989, v ktorej Bogomolov navrhol vymeniť veľvyslancu a časť diplomatického personálu. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 44, s. 312.

30 GORBATSCHOW, M.: *Erinnerungen*. Berlín 1996, s. 839.

31 Tamže.

nenachádzajú.³² Naopak, podľa tejto správy bola hlavným bodom programu formálna otázka predĺženia Varšavskej zmluvy. Na vrcholovom stretnutí štátov Varšavskej zmluvy, ktoré sa konalo krátko na to vo Varšave 26. apríla 1985, explicitné odsúdenie Brežnevovej doktríny nezaznelo. Naopak, odznali tu slová, ktoré by sa mohli chápať ako potvrdenie intervenčného kurzu: „*Tak, ako to vyžaduje litera a duch zmluvy, sme konali jednotne, aby sme prekrižili pokusy imperializmu, zvrhnúť alebo oslabiť socialistický poriadok v tom alebo inom bratskom štáte.*“³³ Taktiež nie je celkom vyjasnená reakcia „bratských“ štátov na spomínané zavrnutie Brežnevovej doktríny. Oveľa zrozumiteľnejšie bola vnímaná politika nezasahovania do vnútorných záležitostí, ktorá predstavovala – napriek všetkým paradoxom, ktoré vyvolala – chrbtovú kosť „nového myslenia“. Jeden z poradcov premiéra Lubomíra Štrougala, Jaromír Sedlák, vo svojich nepublikovaných memoároch uviedol, že Gorbačov na rozdiel od Brežneva svoje nezasahovanie verejne vyhlasoval.³⁴

Odklon od vojenského riešenia prípadných konfliktov v socialistickom bloku sa však časom stával realitou a Gorbačovova politika voči „bratským“ štátom bola tomuto princípu bezpodmienečne podriadená. Na zasadaní sovietskeho politbyra 3. júla 1986 v tomto zmysle vyhlásil: „*Všetci musíme uznať, že vzťahy so socialistickými štátmi sa dostali do inej etapy. [...] metódy, ktoré boli použité voči Československu [1968] a Maďarsku [1956], sú neprijateľné.*“³⁵

Americký veľvyslanec v Moskve Jack Matlock bol presvedčený, že hrozba vojenského zásahu v prípade politickej liberalizácie v socialistických štátoch sa pod vplyvom perestrojky minimalizovala. Ako doslovne píše v jednej z tajných správ z 13. februára 1989 pre Štátny sekretariát, ak by nejaký Dubček mal opäť vyvolať Pražskú jar, Moskva by to takmer určite tolerovala, ba naopak, privítala by podobnú

32 Archiv Ústavu soudobých dejin Praha, záznam z rokovania Predsedníctva ÚV KSČ, č. 129/85, 20. 3. 1985: Informace o setkání s. M. Gorbačova s vedoucími stranických a státních delegací v Moskvě 13. března 1985.

33 Reč Michaila Gorbačova na vrcholovom stretnutí štátov Varšavskej zmluvy vo Varšave, 26. apríla 1985. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 3, s. 91.

34 SEDLÁK, J.: *Vlív změň v SSSR na cestu k listopadu 1989 v ČSSR*. Nepublikovaný manuskript v autorčinom osobnom archíve, s. 37.

35 Výťah zo zasadania politbyra 3. júla 1986. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 7, s. 122.

iniciatívu.³⁶ Z nového postoja Moskvy voči svojim satelitom *eo ipso* vyplýva, že za možné vypuknutie celospoločenských nepokojov treba viniť rigidnosť komunistických elít a nie úsilie Moskvy o zastavenie zmien.³⁷

Postupom času potreboval Gorbačov proti rastúcej vnútornej opozícii presadiť, že vojenská sila vo vzťahu k východným satelitom nebude za žiadnych okolností použitá. Odklon od silového riešenia, a to aj v prípade, ak by malo prísť k pádu komunistických režimov, bol nevyhnutný najmä vo vzťahu k Spojeným štátom, ktoré takúto politiku požadovalo. Začiatkom roka 1989 bola z iniciatívy zástupcu tajomníka medzinárodného oddelenia ÚV KSSZ a Gorbačovovho blízkeho spolupracovníka Vadima Zagladina zvolaná skupina expertov, ktorá mala vypracovať podrobnú analýzu spojeneckých zväzkov ZSSR a jeho prípadného záväzku vojenskej pomoci. Podľa vypracovanej expertízy sa ZSSR len v prípade dvoch štátov, a to ČSSR a NDR, zmluvne zaväzoval k ochrane „socialistických výdobytkov“. Avšak podľa správy vypracovanej pod vedením E. Ševardnadzeho a ministra obrany Dmitrija Jazova mali spomenuté formulácie dostatočne všeobecný charakter na to, aby nepožadovali záväznú vojenskú pomoc.³⁸ Táto tajná správa potvrdzuje nielen to, že Brežnevova doktrína bola začiatkom roka 1989 mŕtva, ale sú v nej zaznamenané základné črty odklonu od sovietskej vojenskej hegemonie v stredovýchodnej Európe. Aby sa zabránilo tomu, že o použití vojenskej sily voči cudzím štátom nemohlo rozhodovať úzke stranícke vedenie, mala byť pri Najvyššom soviete zriadená obranná komisia, ktorá by o prípadnej vojenskej pomoci spolurozhodovala.

---

36 „If a Dubcek II were to create a Prague Spring this year or next, Moscow would almost certainly tolerate it.” Tamže, s. 3.

37 Tamže. Inak je zaujímavé, že Matlock vnímal reformy, o ktoré sa snažilo sovietske vedenie a ktoré neukazovali očakávané výsledky, pomerne pesimisticky. Rady, ktorými sa usiloval vplývať na politické myslenie novej americkej vládnej garnitúry na čele s prezidentom Georgom Bushom sen., nevyznievali v tom zmysle, aby USA podporovali Gorbačova a jeho nový kurz. Naopak, USA mali z nových zmien vytĺcť čo najviac kapitálu pre vlastné zahraničnopolitické ciele – teda klasický prípad veľmocenskej politiky. V tom zmysle sa malo transformáciou ZSSR dosiahnuť oslabenie jeho vojenského vplyvu v zahraničí. Pozri: Donesenija posla SŠA v Moskve Dž. Matloka. Vzgljad na perestrojku M. S. Gorbačova (úvod V. M. Zubok). *Novaja i novejšaja istorija*, roč. 39, 1996, č. 1, s. 102 – 104.

38 Správa Ševardnadzeho, Jazova a Kamenceva Gorbačovovi, 25. marca 1989. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 45, s. 314 – 315.

Zmena vojenskej doktríny

Sovietske vedenie bolo donútené k zmene vojenskej doktríny v rámci Varšavského paktu z ofenzívnej na defenzívnu pod tlakom vojenskej iniciatívy USA s názvom INF (Intermediate-Range Nuclear Forces), podľa ktorej sa od konca roku 1983 začali v západnej Európe rozmiestňovať nukleárne rakety stredného doletu. 8. mája 1987 sa v sovietskom politbyre rokovalo o novej vojenskej doktríne. Pre Gorbačova bolo prioritné znížiť medzinárodnopolitické napätie a podstatne zredukovať zbrojenie. Na spomínanom zasadaní padla, zrejme prvýkrát, aj otázka odsunu sovietskych vojsk z východnej Európy, resp. tej časti, ktorá sa oproti NATO ukazovala ako prebytočná. Gorbačov povedal doslovne: „*Položím otázku: Chceme premeniť našu krajinu na vojenský arzenál? Očividne nás chcú vziať do nového zbrojenia. Kalkulujú s vojenským vyčerpáním.*“³⁹ Zaznela tu taktiež v koncentrovanej forme Gorbačovova predstava demilitarizácie Európy vo forme výzvy, ktorou sa nepriamo obrátil na Biely dom: „*A keď ide o Európu od Atlantiku po Ural, tak by ste aj vy, natovci, mali stiahnuť vojská.*“⁴⁰

Pár dní na to, na stretnutí generálnych štábov členských štátov Varšavskej zmluvy v Moskve 18. mája bola nová vojenská doktrína prezentovaná. Sovietsky minister obrany maršal Sergej Sokolov, ktorý pre svoj nesúhlas s unilaterálnym znížením zbrani bol z postu onedlho odvolaný, prezentoval novú doktrínu: „*Vojenská doktrína štátov Varšavskej zmluvy je vo svojej podstate defenzívna. Nikdy nebudeme prví, ktorí začnú vojnu.*“ Podobne armádne velenie a všetky armádne cvičenia dostali defenzívny charakter.⁴¹ Defenzívny charakter bol chápaný v tom zmysle, že prípadný agresor musí počítať s rozhodným útokom: „*Vždy musíme byť v pozícii, v ktorej dokážeme totálne poraziť nepriateľa.*“⁴² Akákoľvek strata teritórií sa stala neprípustnou, to znamenalo, že aktívna obrana sa začínala na hranici medzi NATO a Varšavskou zmluvou: „*Nesmieme si*

39 Gorbačov sa v politbyre vyjadruje za odzbrojenie a za defenzívnu sovietsku doktrínu, 8. mája 1987. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 13, s. 157.

40 Tamže, s. 158.

41 Sovietsky výklad novej vojenskej doktríny Varšavskej zmluvy na zasadaní politicko-poradného výboru v Moskve, 18. – 25. mája 1987. In: MASTNY, V. – BYRNE, M.: *A Cardboard Castle? An inside History of the Warsaw Pact 1955 – 1991*. Budapest; New York 2005, s. 559.

42 Tamže, s. 560.

*dovoliť zo začiatku stratiť 100 alebo 200 kilometrov vlastného územia, než začneme protiútok. Naopak, každý kúsok zeme socialistických štátov sa musí tvrdošijne brániť.*⁴³

Ukazuje sa, že v otázke radikálneho zníženia výdavkov na armádne rozpočty sa dokázal vnútri Varšavského paktu nájsť konsenzus aj medzi straníckymi vedeniami tých socialistických štátov, ktoré neboli myšlienkou liberalizácie politického systému naklonené. Vojtech Mastny a Malcom Byrne píše, že v otázkach bezpečnosti východoeurópske režimy tak konzervatívneho, ako reformistického tábora privítali nový závan z Moskvy.⁴⁴ Preto na zasadaní Politického poradenského výboru Varšavskej zmluvy v Berlíne 27. – 29. mája 1987 mohla byť bez väčších ťažkostí hodená cez palubu dvadsaťpäť rokov stará ofenzívna doktrína, hoci Ceaușescu do poslednej chvíle chcel presadiť odsúhlasenie jednotlivých vojenských doktrín členských štátov namiesto jednej, platnej pre celý vojenský pakt. Nielenže bola nová vojenská doktrína po prvýkrát v histórii paktu publikovaná, existovali reálne kroky na jej naplnenie.⁴⁵ Záverečné zasadanie 29. mája zatienila udalosť, ktorá očividne otriasla Gorbačovovou dôverou v armádne velenie. Malé športové lietadlo západonemeckého letca Matthiasa Rusta po tom, čo narušilo sovietsky vzdušný priestor v oblasti Tallinu, bez väčších problémov pristálo na Červenom námestí priamo v centre Moskvy! Gorbačov o tom podal na zasadaní v Berlíne podrobnú správu, prirodzene značne podfarbenú emóciami, nevylučujúc pritom, že mohlo ísť o provokáciu.⁴⁶ Jeho hnev bol namierený do vlastného armádneho velenia, v dôsledku čoho napokon minister obrany Sokolov musel odísť.⁴⁷

K výraznému prelomu na medzinárodnej scéne došlo 7. decembra 1988, keď Gorbačov pred generálnym zhromaždením OSN v New Yorku vyhlásil jednostranné zníženie sovietskych vojsk vo východnej Európe. Sľúbil, že do konca roka 1990 stiahne 240 000 vojakov a 10 000 tankov. Opätovne potvrdil platnosť univerzálneho princípu slobodnej

43 Tamže.

44 MASTNY, V. – BYRNE, M.: *A Cardboard Castle?*, s. 58.

45 Verejné vyhlásenie k vojenskej doktríne, ako aj výťah z vystúpení jednotlivých delegátov je publikovaný v MASTNY, V. – BYRNE, M.: *A Cardboard Castle?*, dok. 123, s. 562 – 571, Records of the Political Consultative Meeting in Berlin, 27 – 29 May 1987.

46 Tamže, s. 566 – 568.

47 Lubomír Štrougal vo svojich memoároch spomína, že pristátie západonemeckého lietadla na Červenom námestí vyvolalo v radoch účastníkov Politického poradného výboru posmešné reakcie. Gorbačov sa vraj nemiestne rozkričal na prítomného ministra obrany. Pozri ŠTROUGAL, L.: *Paměti a úvahy*. Praha 2009, s. 281.

voľby národov, podľa ktorého si národy sami môžu určiť, akú cestu spoločenského vývoja si zvolia. Týmto sa v sovietskej politike voči východoeurópskym satelitom presadila myšlienka postupného odchodu sovietskych vojsk.⁴⁸ Gorbačov chápal svoj senzačný prejav ako protiklad k vystúpeniu Winstona Churchilla v marci 1946 vo Fultone, kde prvýkrát zaznel pojem „železná opona“.⁴⁹ V New Yorku dal jasne najavo, že so svojím presvedčením o novom svetovom poriadku bez jadrových zbraní je schopný ísť ďalej, ako mnohí očakávali. A. Jakovlev, ktorý sa považuje za otca perestrojky, charakterizoval prejav pred OSN ako „*vel'kolepú udalosť, ako ďalší krok k posilneniu humanistického myslenia*“.⁵⁰

Vysoko pravdepodobné však je, že rozhodnutie jednostranného zníženia vojenských síl, vyhlásené v New Yorku, malo na rozdiel od sovietskej generality v straníckych špičkách východoeurópskych satelitov, najmä ČSSR a NDR, jednoznačnú podporu. Na zasadaní politbyra 27. decembra 1988 nový sovietsky minister obrany, generál Jazov, povedal, že na ministerstve obrany má plán postupného sťahovania vojsk z východnej Európy širokú podporu: „*Podľa rozhodnutia Rady obrany z 9. novembra ministerstvo obrany už vypracovalo plány na stiahnutie vojsk z NDR, ČSSR, MLR a PLR.*“⁵¹ Na porade ministrov obrany členských štátov Varšavskej zmluvy desať dní pred tým, 17. decembra v Sofii, generál Jazov a maršal Kulikov podali podrobnú správu o plánovanej, jednostrannej redukcii vojenských síl a zbraní v stredovýchodnej Európe. Hoci tu zo sovietskej strany explicitne nezaznela kritika

48 HAUSLEITNER, M.: *Die sowjetische Osteuropapolitik in den Jahren der Perestrojka*. Frankfurt am Main; New York 1994, s. 101. Otvorená ostáva otázka, čo týmto jednostranným gestom Gorbačov od americkej strany očakával. Na zasadaní politbyra 27. decembra 1988, na ktorom sa rokovalo o jeho prejave pred OSN, povedal v súvislosti s očakávaniami sovietskeho politického vedenia od nového amerického prezidenta Georga Busha: „*Som úplne presvedčený, že [americká] administratíva nie je pripravená uskutočniť významný obrat vo vzťahoch k Sovietskemu zväzu, ktorý by bol adekvátny našim krokom.*“ Meeting of the Politburo of the CC CPSU, 27 – 28 Dezember 1988. In: *The End of the Cold War in Europe, 1989*. Musgrove 1999, nepaginované.

49 Podobne sa Gorbačov vyjadril na stretnutí so svojimi poradcami E. Ševardnadzem, A. Jakovlevom, A. Dobryninom, V. Falinom a A. Čerňajevom 31. októbra 1987. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 27, s. 227.

50 Stenogram zo zasadania politbyra 27. – 28. decembra 1988. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 30, s. 255.

51 Tamže.

plánovaných opatrení – Kulikov namietol, že znížením sa dosiahne nerovnováha vojenského personálu a zbraní predovšetkým v strednej Európe, v tej oblasti, kde Varšavská zmluva disponovala prevahou oproti NATO – sovietska generalita bola vážne znepokojená. Potvrďuje to aj fakt, že po sofijskej porade približne 100 vysokých sovietskych dôstojníkov muselo opustiť posty.⁵² Celkové zníženie armádných síl vyzeralo nasledovne: počet tankov sa mal zredukovať o 10 000, počet delostreleckých systémov o 8 500 a počet stíhačiek o 800. Počet sovietskeho vojenského personálu mal byť znížený o 50 000 vojakov.⁵³ Podľa Jazova mali byť do konca roka 1988 stiahnuté zo strednej Európy tri divízie a počas roka 1989 takisto tri ďalšie tankové divízie: „*Čo sa týka časového harmonogramu na stiahnutie, sme pripravení predložiť o tom správu. Navrhujeme stiahnuť tri divízie z východnej Európy tento rok a tri divízie počas nasledujúceho roka.*“⁵⁴

Znižovanie stavu vojsk a zbraní v štátoch východoeurópskych spojencov bolo jedným z najhmatateľnejších dôsledkov Gorbačovovho „nového myslenia“. V prípade Československa bola na základe zmluvy medzi Reaganom a Gorbačovom o znížení počtu rakiet stredného doletu (INF) z 8. decembra 1987 už začiatkom roka 1988 z Hranice na Morave stiahnutá raketová brigáda OTR SS-22. O rok neskôr, 3. februára 1989 na tlačovej konferencii v Prahe minister obrany Miroslav Vacek zverejnil plán postupného odchodu vojsk z ČSSR do roku 1990. Na základe zverejneného plánu bol počas mesiacov máj – jún 1989 dislokovaný automobilový a ženijný prápor z Olomouca a tankový prápor z Krupky-Bohosudov.⁵⁵ Sťahovanie sovietskych vojsk z východnej Európy, a teda aj z Československa bolo dohodnuté pred vypuknutím revolúcií v 1989, nie je teda priamym výdobytkom revolúcie.

Nová vojenská doktrína nepredstavovala koherentnú politiku.⁵⁶ Maršal Kulikov mal zrejme v tom aspekte pravdu, keď zdôraznil, že doktrína podkopala základy sovietskej vojenskej prítomnosti v satelitných krajinách.

52 Stenogram zo zasadania Výboru ministrov národnej obrany, 17. december 1988, Sofia. In: MASTNY, V. – BYRNE, M.: *A Cardboard Castle?*, dok. 140, s. 626 – 628.

53 Tamže, s. 627.

54 Stenogram zo zasadania politbyra 27. – 28. decembra 1988. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 30, s. 255.

55 NAĐOVIČ, S. – FOERTSCH, H. – KARÁCSONYI, I. – OSTROWSKI, Z.: *The Great Withdrawal. Withdrawal of the Soviet-Russian Army from Central Europe 1990 – 1994*. Bratislava 2005, s. 78.

56 Porovnaj ZUBOK, V.: New Evidence on the „Soviet Factor“, s. 8.

Takisto namiesto skutočnej transformácie paktu doktrína vyvolala skôr nové prvky destabilizácie, a nevytvorili sa tak mechanizmy na prežitie aliancie v nových politických podmienkach.

Princíp slobodnej voľby alebo politika nezasahovania

Keď sa do roku 1987 ukázalo, že možnosť transformácie Rady vzájomnej hospodárskej pomoci (ďalej RVHP) podľa vzoru Európskeho hospodárskeho spoločenstva (ďalej EHS) je nepriechodná, nové vzťahy medzi Moskvou a satelitmi sa riešili na princípe odklonu od Brežnevovej doktríny, ako aj na princípe nezasahovania do vnútorných záležitostí. Podľa bývalého sovietskeho veľvyslanca v Budapešti Valerija Musatova Gorbačov stratil záujem o prehĺbenie hospodárskych vzťahov už v roku 1986, keď jeho úsilie o celkové ozdravenie charakteru vzťahov so socialistickými štátmi po obojstranných rozhovoroch stroskotalo.⁵⁷ Stredobodom zahraničnej politiky sa stal projekt tzv. „spoločného európskeho domu“. Tento nový pojem Gorbačov síce použil už koncom roka 1984, keď viedol delegáciu sovietskych poslancov vo Veľkej Británii, v neskorších rokoch sa však jeho význam viditeľne zväčšoval. Predstava „spoločného európskeho domu“ znamenala postupnú zmenu ťažiska zahraničnopolitických záujmov veľmoci voči strednej a východnej Európe. V tomto zmysle stratili socialistické štáty geopolitickú ako aj hospodárskopolitickú prioritu v zahraničnej doktríne ZSSR a vytlačali sa za nový záujem integrovanej Európy.⁵⁸ V reči prednesenej pred Radou Európy v Štrasburgu 6. júla 1989 Gorbačov zdôraznil, že Sovietsky zväz patrí do „spoločného európskeho domu“ a že podporuje intenzívnu spoluprácu medzi Západom a Východom. Takisto prízvukoval, že každý štát má právo na vlastný spoločenský systém.⁵⁹ Je nutné zdôrazniť, že Gorbačovov prejav v Štrasburgu sa dotýkal novej vnútro politickej reality v Poľsku, kde po júnových poloslobodných voľbách utrpeli vládnuci komunisti oproti Solidarności zdrvivú porážku. Ukazovalo sa, že nová poľská vláda pod vedením Tadeusza Mazowieckiego bude mať nekomunistickú väčšinu. Gorbačov tento vývoj vzal na vedomie, dokonca prinútil nového prvého tajomníka

57 MUSATOV, V.: Istorija sovietsko-vengerskich otnošenij v 1945 – 1989 godach. *Novaja i novejšaja isorija*, roč. 56, 2013, č. 2, s. 22.

58 HAUSLEITNER, M.: *Die sowjetische Osteuropapolitik*, s. 86.

59 KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Krenl und die Wende 1989*, s. 636.

Poľskej zjednotenej robotníckej strany (ďalej PZSP) Mieczysława Rakowského, aby porážku akceptoval.⁶⁰

Zo Štrasburgu letel generálny tajomník priamo do Bukurešti, kde sa na druhý deň, 7. júla, konalo zasadanie Politického poradného výboru Varšavskej zmluvy. V koncentrovanej forme Gorbačov pred spojencami zdôraznil, že výstavba „spoločného európskeho domu“ je možná len úplným a bezpodmienečným rešpektovaním slobodnej voľby každého národa podieľať sa na tejto výstavbe: „*Pritom som podčiarkol [v Štrasburgu], že je iluzórne a nebezpečné pokúsiť sa o ovplyvňovanie a špekuláciu procesov, ktoré v súčasnosti prebiehajú v jednotlivých štátoch.*“⁶¹ Svojím kategorickým prístupom „nevmešateľstva“ zbral vietor z plachiet kritikom vo vnútri paktu; rumunský diktátor požadoval, aby bol nepriaznivý vývoj v Poľsku zvrátený.⁶²

Koncom januára 1989 Jakovlev z poverenia Gorbačova nechal vypracovať štyri analytické správy, ktoré podrobne rozoberali politický vývoj v stredoeurópskych štátoch a ich budúce smerovanie. Prvá správa pochádzala z vplyvného Ústavu Sovietskej akadémie vied pre medzinárodnú ekonomiku a medzinárodné vzťahy (IEMSS, pod vedením Olega Bogomolova), druhú vypracovalo Medzinárodné oddelenie ÚV KSSZ, tretiu ministerstvo zahraničných vecí a štvrtú správu vypracovalo KGB – posledná správa však doteraz nebola sprístupnená verejnosti.⁶³ Všetky správy boli vo februári 1989 predložené ako podklady na internú diskusiu najvyšších straníckych orgánov. Hoci boli správy vypracované na odlišných inštitúciách, ich výpoveď je v podstate

---

60 Pozri záznam z vynikajúceho rozhovoru Gorbačova s Rakowskim 11. októbra 1989. In: KARNER, S. – KRÄMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 78, s. 470 – 487.

61 Prejav Michaila S. Gorbačova na zasadaní Politického poradného výboru Varšavskej zmluvy v Bukurešti, 7. júla 1989. In: KARNER, S. – KRÄMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 64, s. 400.

62 19. augusta o 23. hod. v noci pozval Ceaușescu sovietskeho veľvyslancu v Bukurešti Jevgenia Ťažefnikova do svojej predmestskej vily v Snagove. Rozčúlený diktátor bez okolov vysvetlil sovietskemu diplomatovi, že to, čo sa deje v Poľsku, nie je výlučne jeho vnútornou záležitosťou: „*Odstúpenie PZSP od vedúcej úlohy a vytvorenie poľskej vlády na čele so Solidaritou sú nezlučiteľné s ďalším členstvom v rámci Varšavskej zmluvy.*“ Kategoricky žiadal, aby sovietske vedenie zvrátilo nepriaznivý vývoj v Poľsku. Explicitne však intervenciu nepožadoval. Pozri: Záznam z rozhovoru s N. Ceaușescom 19. augusta 1989. In: KARNER, S. – KRÄMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 71, s. 436 – 439.

63 LÉVESQUE, J.: Soviet Approaches to Eastern Europe at the Beginning of 1989. *Cold War International History Project Bulletin*, 2001, č. 12/13, s. 50.

podobná: v dôsledku ťažkej politickej, ideologickej a hospodárskej krízy, ako aj úpadku stalinského a neostalinského modelu socializmu v najbližšej budúcnosti nebude možné udržať *status quo*. V správach sa rezolútne odmietala akákoľvek forma sovietskej intervencie s typickým odôvodnením, že intervencia by v žiadnom prípade nezaručila úspech, naopak, mohla by vyvolať reťazovú reakciu násilia, ktorá by viedla k deštrukcii sovietskeho bloku.

Prvý, zo všetkých troch najradikálnejší prereformný dokument, pochádzajúci z Bogomolovho inštitútu, bol, pokiaľ išlo o udržanie moci komunistických elít, vo veľkej miere pesimistický. Ostro odsudzoval stalinskú politiku napodobňovania a preberania spoločenského modelu. Kríza uviedla do pohybu také procesy, ktoré sa už nebudú dať zvrátiť a buď povedú k obnoveniu socializmu, alebo k jeho úplnému zániku.⁶⁴ V správe sa autori podrobne venovali analýze krízových fenoménov, ekonomickému a technologickému zaostávaniu, rastúcej nedôvere ľudí k vlastnému politickému vedeniu, narastaniu konfliktov v medzištátnych vzťahoch, kríze morálky atď. Ďalej sa v nej písalo o špecifikách toho-ktorého štátu, ako aj o variantoch budúceho vývoja. V prípade Československa sa počítalo s vystupňovaním napätých vzťahov medzi občanmi a straníckym vedením. Riešením, ktoré by pomohlo upokojiť situáciu, mali byť rozsiahle čistky v štáte a strane a odvolanie skompromitovaných osobností. Na dosiahnutie širokej demokratizácie bolo potrebné podporovať Adamcovo vedenie (sic!). Keďže však nový generálny tajomník ÚV KSČ Miloš Jakeš všetky naskytnuté šance premrhal, je len málo pravdepodobné, že k podobnému vývoju dôjde.

Predpokladaný a pravdepodobne očakávaný únik socialistických štátov do záujmovej sféry Západu ponechával pre sovietske vedenie – ak nechcelo použiť silu – len jedno riešenie. Takýto vývoj sa mal pokojne zobrať na vedomie a skôr sa mala sovietska strana usilovať o získanie čo najväčšieho politického kapitálu pre vlastné záujmy. V správe sa uvažuje aj o koncepte tzv. „finlandizácie“ východnej Európy, avšak tá sa mala dotýkať iba vnútorných procesov v danej krajine. Vystúpenie z Varšavského paktu v blízkej budúcnosti sa za žiadnych okolností nepredpokladalo, a to ani v prípade Poľska: „*Pol'sko celkom určite nevystúpi*

---

64 Február 1989, Moskva: Rozbor změn ve východní Evropě a jejich vliv na SSSR vypracovaný Ústavem ekonomiky světové socialistické soustavy Akademie věd SSSR (autorem správy je Marína Sylvanskaja). In: SLÁDEK, Z. – PREČAN, V. (eds.): *K vývoji sovětské politiky vůči státům Varšavské smlouvy. Dokumenty a materiály. Sešit 7*. Praha 1999, dok. 2, s. 21.

z Varšavského paktu, pretože by to bolo v ostrom protiklade k národným, štátnym a geopolitickým záujmom.“⁶⁵ Podobný argument sa konštatoval aj pre Maďarsko, Československo a Bulharsko. Z toho vyplýva, že na prestížnom Bogomolovom inštitúte sa zďaleka neuvažovalo o rozpustení Varšavského paktu, skôr sa vychádzalo z prirodzeného posilnenia autority Sovietskeho zväzu, čo by vyústilo do lepších spojeneckých vzťahov: „Ak sa vo vzťahu k socialistickým štátom vzdáme politického diktátu, tak si verejnosť týchto štátov vytvorí oveľa pozitívnejší obraz o ZSSR [...] Zmenší sa priestor pre antisovietske a nacionalistické nálady a autorita Sovietskeho zväzu a jeho ideologicko-politického vplyvu na široké masy sa zvýši.“⁶⁶ Z dostupných prameňov je evidentné, že podobne – najmä v prípade Poľska – uvažoval aj Gorbačov. To bol zrejme dôvod, prečo sa neusiloval zvrátiť vývoj po júnových voľbách a dal Rakowskému na vedomie, aby PZSP pokračovala na ceste dohovoru so Solidaritou a akceptovala vývoj.⁶⁷ Gorbačov si však v skutočnosti neprisvojil aktívnejší prístup ku krízovým situáciám v štátoch východného bloku tak, ako mu to spomínané memorandum navrhovalo, a naďalej zotrval na prísnej neintervenčnej pozícii. Dokument nám však pomáha pochopiť jeho benevolentný postoj k radikálnemu pochodu zmien, ktoré sa rokom 1989 v sovietskom impériu začali. Bol presvedčený, že je to najlepšia cesta, ako vytvoriť nový imidž a zachovať vplyv Sovietskeho zväzu a dobrovoľného akceptovania Varšavskej zmluvy.⁶⁸

Aj z iného, oveľa prozaickejšieho dôvodu Moskva nemohla reálne odporovať novým tendenciám a snahám o zmenu *statusu quo* v stredo európskych krajinách. Poľsko, Maďarsko a Bulharsko sa nachádzali v rastúcej platobnej neschopnosti voči západným bankám; zahraničný dlh

65 Tamže, s. 34.

66 Tamže, s. 35.

67 22. augusta 1989 sa Gorbačov v telefónnom rozhovore vyjadril k situácii v Poľsku. Rakowskému doslovne povedal: „Bez PZSP to nepôjde. S týmito starými dedkami – ospravedlňujem sa za výraz – to však ďalej nepôjde. Musíte vybudovať novú stranu.“ Rakowskému poradil, aby voči opozícii zaujala jeho strana ofenzívny postoj a žiadal, aby sa to, čo bolo dohodnuté za „okrhým stolom“, striktnie dodržiavalo. Navrhoval, aby šli cestou porozumenia. Na záver rozhovoru povedal: „ZSSR nebude svoju politiku voči Poľsku a voči PZSP meniť. Sľubujeme Vám a Jaruzelskému našu plnú podporu, ak by však opozícia atakovala Poľskú robotnícku stranu a výdobytky socializmu, potom Sovietsky zväz zmení politiku voči Poľsku.“ Rakowski si rozhovor zaznačil do svojho denníka, ktorý bol v Poľsku publikovaný. Pozri: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 70/2, s. 435 – 436.

68 LÉVESQUE, J.: *Soviet Approaches to Eastern Europe*, s. 51.

Poľska sa začiatkom 1989 vyšplhal na 37 až 40 miliárd US dolárov a bolo otázne, či bude schopné splácať úroky.⁶⁹ Aj v pomerne málo zadlženom Československu sa obchodná platobná bilancia zhoršovala a zahraničný dlh sa podľa predsavzatí v ôsmej päťročnici (1986 – 1990) nedarilo relevantne znížiť.⁷⁰ V tejto súvislosti sa v máji Gorbačov nechal v politbyre počuť: „*Pol'sko sa od nás vzd'ahuje... Čo však môžeme robiť, Pol'sko má dlh 56 mld. dolárov. Môžeme Pol'sko vťahnuť do bilancie v našej ekonomickej situácii? Nie. A keď nemôžeme – potom nemáme žiadny vplyv.*“⁷¹ Šokujúce bolo aj zistenie z konca októbra 1989, že NDR má dlhy vo výške 26,5 miliárd dolárov voči západu a 12,1 miliárd dolárov rozpočtový deficit na rok 1989.⁷² Preto Egonovi Krenzovi, novému generálnemu tajomníkovi Jednotnej socialistickej strany Nemecka (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, ďalej SED), radil, aby pod zohľadnením katastrofálnej finančnej situácie hľadal finančnú pomoc v Bonne.⁷³

Druhá správa, ktorá bola vypracovaná na medzinárodnom oddelení ÚV KSSZ je – hoci takisto podkupná ideologickému jazyku perestrojky – odlišná od prvej, je konzervatívnejšia a čo sa týka celkovej analýzy vývoja, je menej pesimistická.⁷⁴ V správe sa explicitne odmieta použitie sily, na druhej strane nabáda k trpezlivému prístupu ku konzervatívnym vedeniam v socialistickom bloku, čím sa Gorbačov v podstate riadil. V otázke budúcej integrácie do západoeurópskych štruktúr memorandum nalieha na postupnú a koordinovanú integráciu RVHP do budúceho Európskeho spoločenstva – čo bola predstava, ktorá bola Gorbačovovi a Ševardnadzemu určite bližšia, než integrácia prebiehajúca bilaterálne.⁷⁵ Tretie memorandum je menej zaujímavé tým, čo sa v ňom píše, ale tým,

69 Správa KGB pre Medzinárodné oddelenie ÚV KSSZ, 3. marca 1989. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 41, s. 301.

70 Správa sovietskeho veľvyslanectva v Prahe: K zahraničnému dlhu ČSSR, 6. júna 1989. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 56, s. 363 – 364.

71 ZUBOK, V.: New Evidence on the „Soviet Factor“, s. 10 – 11.

72 KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, úvod k dokumentu 81, s. 493.

73 Sovietsky záznam z rozhovoru medzi M.S. Gorbačovom a generálnym tajomníkom ÚV SED Egonom Krenzom, 1. novembra 1989. *Cold War International History Project Bulletin*, 2001, č. 12/13, s. 19.

74 Memorandum mezinárodného oddelenia ÚV KSSS o strategii vzťahu SSSR s evropskými socialistickými zemiami. Február 1989, Moskva. In: SLÁDEK, Z. – PREČAN, V. (eds.): *K vývoji sovětské politiky vůči státům Varšavské smlouvy*, dok. 1, s. 10 – 20.

75 LÉVESQUE, J.: *Soviet Approaches to Eastern Europe*, s. 51.

na akej inštitúcii bolo vyprodukované. Ševardnadzeho ministerstvo zahraničných vecí totiž netvorilo primárne koncepciu pre politiku voči východoeurópskym satelitom, a to sa vo veľkej miere odráža na nízkej kvalite dokumentu. Politika voči východnému bloku bola vždy doménou ústredného výboru strany, kam správy sovietskych veľvyslancov priamo smerovali.⁷⁶ Najdôležitejšie odporúčanie ministerstva bolo nedopustiť eróziu socializmu vo východnej Európe a udržať vývoj v tomto regióne na ceste socializmu. Akékoľvek použitie silových metód bolo striktné zamietnuté, a to aj v najextrémnejších situáciách.⁷⁷ Podľa memoranda by vojenská intervencia nielenže nezabránila, ale by dokonca zhoršila sociálnu a politickú krízu s jej sprievodnými znakmi, antisovietizmus nevynímajúc. Na medzinárodnom poli by viedla k izolácii Sovietskeho zväzu a k narušeniu vzťahov so Západom, čo bola agenda, za ktorú bol Ševardnadze primárne zodpovedný. Podobne aj v tomto memorande sa počítalo so zachovaním Varšavskej zmluvy.⁷⁸

Gorbačovovi kritici mu vyčítajú, že najmä v druhej polovici roku 1989 pod narastajúcimi vnúropolitickými problémami a eskaláciou národnostných konfliktov a emancipačných snáh vo vnútri Sovietskeho zväzu zaujal voči dramatickému vývoju v strednej a východnej Európe pasívny postoj. Čo však bolo koniec koncov oným povestným spúšťáčom revolúcií a predovšetkým pádu Berlínskeho múru? Je evidentné, že sovietsky vládca vytvoril viac než vhodné externé podmienky: koniec Brežnevovej doktríny, možnosť slobodnej voľby vlastného politického a hospodárskeho systému a principiálny non-intervenčný postoj. Ostatné už bolo vecou protikomunistickej opozície a tej časti komunistickej nomenklatúry, ktorá takisto požadovala zmenu. Gorbačov dal súhlas na otvorenie „železnej opony“ medzi Maďarskom a Rakúskom, keď v rozhovore s maďarským predsedom vlády Miklósom Némethom 3. marca 1989 na Némethov oznam o odstránení technických a elektrických zátarás na západnej a južnej hranici Maďarska povedal: „*My máme tiež prísny režim na našich hraniciach, ale aj my sa budeme otvárať.*“⁷⁹

---

76 Tamže, s. 52.

77 The Political Processes in the European Socialist Countries and the Proposals for our practical steps considering the situation which has arisen in them. 24 February 1989. *Cold War International History Project Bulletin*, 2001, č. 12/13, s. 70.

78 Tamže, s. 71.

79 Výťah z protokolu rozhovoru medzi Michailom S. Gorbačovom a Miklósom Némethom, 3. marca 1989. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 42, s. 303.

Németh toto konštatovanie považoval za zelenú. Otvorenie maďarskej hranice 2. mája 1989 naštartovalo vlnu masového exodu východných Nemcov cez Maďarsko a Rakúsko do Nemeckej spolkovkej republiky, čo na jednej strane malo obrovský destabilizačný vplyv na režim SED vo východnom Berlíne a na druhej strane natrvalo narušilo spojenecké zväzky v rámci Varšavskej zmluvy. Odstraňovanie železných zátarás išlo takým tempom, že keď rakúsky minister zahraničných vecí Alois Mock svojmu maďarskému kolegovi Guylovi Hornovi navrhol, aby 27. júna pred spustenými kamerami spoločne prestrihli hraničný drôt, musel byť inkriminovaný úsek hraničného oplotenia uvedený do pôvodného stavu. Rakúska iniciatíva A. Mocka sa natrvalo vníma ako dôležitý vklad pri dezintegrácii východného bloku.⁸⁰ Akokoľvek bola diera v „železnej opone“ jednou z prvých príčin pádu režimu SED, otvorením Berlínskeho múru v noci z 9. na 10. novembra bolo Gorbačovovo vedenie značne zaskočené.⁸¹

V lete 1989 Gorbačov akceptoval zmenu politického režimu v Poľsku, ktoré sa stále viac vzdalo od socializmu. V novembri a decembri 1989 neurobil nič preto, aby podporil pozíciu predsedu československej vlády L. Adamca, ktorý zoči-voči Občianskemu fóru zostal bez politickej podpory vlastnej strany (a Moskvy) a nebol ochotný prijímať nové ultimáta.⁸² 4. decembra, a to v najmenej vhodnej chvíli, keď po vymenovaní novej vlády pätnástich (komunistov) ku piatim (nekomunistom) ju vedenie Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu odmietli akceptovať, letel Adamec do Moskvy na zasadanie Varšavskej zmluvy. Cestoval tam s príslubom osobného stretnutia s Gorbačovom, od ktorého organizátori očakávali, že sa predseda vlády vráti ako oficiálne poverený reformátor a spojenec východnej mocnosti.⁸³ Nič podobné sa neudialo,

80 Die Sowjetunion in Osteuropa 1989. Zur Einleitung. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, s. 34 – 35.

81 Gorbačovovo vedenie pre vývoj po 10. novembri očividne nemalo koncepciu novej východonemeckej politiky. Naďalej však zotrvalo na pozícii legitímnosti dvoch nemeckých štátov ukotvených v medzinárodných zmluvách. Pozri: ZUBOK, V.: With his back against the Wall: Gorbachev, Soviet demise and German reunification. *Cold War History*, roč. 14, 2014, č. 4, s. 626.

82 K politike Gorbačova voči Československu pozri: KATREBOVÁ-BLEHOVÁ, B.: Michail Gorbačov a koniec komunistického režimu v Československu. *Pamäť národa*, roč. 4, 2008, č. 1, s. 23 – 34.

83 Pozri KREJČÍ, O.: Listopad začal v srpnu. *Ekonom*, roč. 43, 1999, č. 35, s. 16. Pozri taktiež: KREJČÍ, O.: Politická tvorba dějin. *Ekonom*, roč. 43, 1999, č. 45, s. 17.

keďže k stretnutiu Gorbačova a Adamca vôbec nedošlo.⁸⁴ Akokoľvek paradoxne línia nezasahovania do vnútorných záležitostí vyznievala, Gorbačov v roku 1989 nebol ochotný postaviť sa za žiadneho z reformne orientovaných komunistických predákov.

V prípade Bulharska existujú domnienky, že Moskva priamo podporila výmenu na čele Bulharskej komunistickej strany (ďalej BKS). 10. novembra 1989 bol na riadnom pléne Ústredného výboru BKS Todor Živkov, ktorý strane od roku 1956 predsedal, formou palácového prevratu neočakávane donútený k rezignácii. Deň pred tým v káblovom telegrame amerického veľvyslanectva v Sofii pre Štátny department vo Washingtone sa konštatovalo, že: „[...] Živkov sa obáva, že nastanú veľké personálne zmeny a my s ním v podstate súhlasíme. A aj keď nastanú, výsledok neprinesie podstatnú zmenu, ktorá by otvorila režim k reformám.“⁸⁵ Očakávali sa maximálne rutinné personálne zmeny v bulharskom politbyre. Okolnosti palácového prevratu dodnes nie sú celkom objasnené, možno sa však domnievať, že sa udiali za podpory Moskvy. Nasledovník Živkova, bulharský minister zahraničných vecí Petăr Mladenov, bol počas pracovných návštev Moskvy pravdepodobne vyzvaný, aby Živkova donútil k odstúpeniu. 7. novembra na recepcii na sovietskej ambasáde sovietsky veľvyslanec Viktor Šarapov radil Živkovovi, aby na nadchádzajúcom pléne podal demisiu.⁸⁶ Americký minister zahraničných vecí James Baker telegrafoval 19. decembra na americkú ambasádu v Sofii: „[...] Mladenov osobne veľmi riskoval útočiac na Živkova a [...]sovietsky minister zahraničných vecí Ševardnadze aktívne intervenoval v prospech Mladenova.“⁸⁷

Postoj Moskvy k udalostiam, ktoré nasledovali po krvavom prevrate v Rumunsku, je potvrdením non-intervenčného princípu. 23. decembra

---

84 Spomínané vrcholné stretnutie vedúcich predstaviteľov štátov Varšavskej zmluvy v Moskve 4. decembra 1989 bolo venované rozboru samitu medzi Gorbačovom a Bushom na Malte 2. – 3. decembra. Na zasadaní VZ sa zúčastnil Karel Urbánek, nový generálny tajomník ÚV KSČ, a vystúpil s krátkym nevýrazným prejavom. Pozri: Prejav Michaila S. Gorbačova na vrcholnom stretnutí VZ v Moskve, 4. decembra 1989. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 90/1 s. 549 – 529.

85 Telegram Štátneho departmentu USA z amerického veľvyslanectva v Sofii Štátnemu tajomníkovi USA, 9. november 1989. In: *The End of the Cold War in Europe, 1989*. Oral history conference, 1-3 May 1998, Musgrove, nepaginované.

86 Tamže.

87 Telegram Štátneho tajomníka Bakera na americké veľvyslanectvo v Sofii, 19. decembra 1989. In: *The End of the Cold War in Europe, 1989*. Musgrove 1998, nepaginované.

sovietske politbyro schválilo vládne vyhlásenie, v ktorom sovietska vláda vyjadrila podporu „*snahám Fronty Národného oslobodenia majúcim za cieľ pokoj a obnovenie poriadku v krajine*“.⁸⁸ Gorbačovovo vedenie však odmietalo iniciatívu americkej administratívy, konkrétne J. Bakera, ktoré by prípadnú vojenskú intervenciu Varšavskej zmluvy v Rumunsku nepokladalo za obnovenie Brežnevovej doktríny. 24. decembra sa americký veľvyslanec v Moskve J. Matlock pýtal prvého námestníka ministra zahraničných vecí I. Aboimova, či možnosť vojenskej pomoci Sovietskeho zväzu Rumunskej Národnej oslobodzovacej fronte neprichádza do úvahy (out of question).⁸⁹ Pretože: „[...] za súčasných okolností by vojenská angažovanosť Sovietskeho zväzu v záležitostiach Rumunska nebola vnímaná v kontexte Brežnevovej doktríny.“⁹⁰ Aboimov tlmočil Matlockovi principiálne stanovisko sovietskeho vedenia, podľa ktorého: „*ani len teoreticky neuvažujeme o takomto scenári. Sme proti akémukoľvek zásahu do vnútorných záležitostí iných štátov a naším zámerom je dodržiavať túto líniu bez výnimiek.*“ V súvislosti s aktuálne prebiehajúcou vojenskou inváziou USA v Paname Aboimov lakonicky poznamenal: „*Akokoľvek, americká strana môže odteraz považovať Brežnevovu doktrínu ako náš dar.*“⁹¹

Koniec studenej vojny a čo ďalej?

Vrcholné stretnutie amerického prezidenta G. Busha a Gorbačova na Malte 2. – 3. decembra 1989 sa považuje za symbolické ukončenie studenej vojny. Spojené štáty americké a Sovietsky zväz sa prestali vnímať ako znepriatelené mocnosti a dohodli sa na budúcej spolupráci jednak v otázkach odzbrojenia, jednak v hospodárskej oblasti.⁹² Po ukončení samitu bola

88 Uznesenie politbyra, 23. decembra 1989. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 98, s. 620.

89 Z denníka I. P. Aboimova, záznam z 25. decembra 1989: prepis rozhovoru s americkým veľvyslancom v Moskve J. Matlockom 24. decembra 1989. In: *The End of the Cold War in Europe, 1989*. Musgrove 1998, nepaginované.

90 Tamže.

91 Tamže.

92 G. Bush vyjadril predovšetkým podporu perestrojke, oznámil sovietskej strane zrušenie klauzuly Jackson-Vanik, čo znamenalo výrazné znevýhodnenie obchodných stykov USA smerom k ZSSR, takisto zrušenie klauzuly Stevenson-Berd, ktorá zakazovala poskytovanie finančných úverov. Prislúbil ZSSR pozorovateľský status v rámci GATT (General Agreement on Tariffs and Trade, Všeobecná dohoda o clách a obchode). Gorbačov ohlásil plánované zníženie stavu vojsk o 1 milión v rámci ZSSR a mimo územia o 300 000 vojakov. Pozri podrobný záznam zo samitu z pera A. Čerňajeva. In: KARNER, S. – KRAMER, M. – RUGGENTHALER, P. – WILKE, M. et al. (eds.): *Der Kreml und die Wende 1989*, dok. 89, s. 535 – 549.

sovietska strana presvedčená, že na Malte sa začala nová etapa vzájomných vzťahov veľmocenského spolurozhodovania v dôležitých otázkach medzinárodného vývoja. Gorbačov si predstavoval, že po skončení studenej vojny nastane podobný systém veľmocenského rozhodovania, ako to bolo po druhej svetovej vojne. Keď sa táto architektúra Veľkej aliancie ukázala nereálna, požadoval vytvorenie bezpečnostnej štruktúry „spoločného európskeho domu“ od Pacifiku po Ural, ktorá však predpokladala rozpustenie oboch vojenských paktov prítomných v Európe – tak Varšavskej zmluvy, ako NATO.⁹³ Paradoxne lídri opozičných hnutí, ktorí sa len nedávno striasli sovietskej hegemonie, sa prikláňali ku Gorbačovovmu pacifizmu. Markus Meckel, východonemecký disident a minister zahraničných vecí NDR po páde Berlínskeho múru, šokoval západné štáty, keď volal po odstránení všetkých cudzích zbraní z územia zjednoteného Nemecka.⁹⁴ Prvý nekomunistický československý prezident Václav Havel počas svojej prvej návštevy USA vo februári 1990 poznamenal v prejave pred Kongresom: „*možná to vytvári naději, že dříve nebo později nebudou už vaši chlupci muset strážit a případně zachraňovat svobodu v Evropě, protože si ji Evropa konečně bude schopna pohlídat sama.*“⁹⁵ Keď pár dní nato, 26. februára, navštívil Moskvu, Gorbačovovi povedal nasledovné: „*Je nutné, aby sa rozdelenie Európy odstránilo a aby sa vybudoval nový bezpečnostný systém, ktorý by nahradil súčasné antagonistické štruktúry, a stal by sa nástupcom Varšavskej zmluvy a NATO. [...] Jedným slovom treba urobiť bodku za druhou svetovou vojnou a zmeniť situáciu, keď sa Európa stala najväčším arzenálom zbraní.*“⁹⁶ Gorbačov s uspokojením mohol konštatovať, že Havlove názory sú v mnohom identické s názormi jeho vedenia.⁹⁷

Najväčšou obavou USA po skončení studenej vojny teda nebola otázka úspechu alebo neúspechu Gorbačovovej perestrojky. Americká diplomacia bola v prvej polovici roku 1990 oveľa viac hnaná obavou, že idea „spoločného európskeho domu“ by sa mohla stať realitou, a že Konferencia pre bezpečnosť a spoluprácu v Európe by ako nová

93 SAROTTE, M. E.: In victory, magnanimity: US foreign policy, 1989-1991, and the legacy of prefabricated multilateralism. *International Politics*, roč. 48, 2001, č. 4/5, s. 486 – 487.

94 Tamže, s. 488.

95 Prejav prezidenta ČSSR Václava Havla pre obe snemovne Kongresu USA, Washington 21. 2. 1990. Dostupné na URL <www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=projevy&val=322_projevy.html&typ=HTML> (prístupné 11. 10. 2015).

96 Zapis vstreči Gorbačova s Gavelom, 26. február 1990. In: Archív Gorbačovovej nadácie, Moskva, fond 1, s. 143.

97 Tamže, s. 144.

bezpečnostná štruktúra mohla nahradiť tak Varšavskú zmluvu, ako Severoatlantickú alianciu. V apríli 1990 G. Bush v tajnom telegrame francúzskemu prezidentovi Françoisovi Mitterrandovi vyjadril svoje obavy, že Kremeľ by mohol USA vymanévrovať z európskeho priestoru novou alianciou medzi Francúzskom a Veľkou Britániou, ktoré ešte stále okupovali Berlín a na základe vlastných zlých skúseností z minulosti s Nemeckom, by mohli spolu s Moskvou zdieľať nechut' k jeho zjednoteniu.⁹⁸ Varoval Mitterranda, že žiadna iná organizácia nemôže nahradiť NATO ako garanta západnej bezpečnosti a stability.⁹⁹ Podľa Huberta Védrina, Mitterrandovho blízkeho zahraničnopolitického poradcu, bola pre Busha otázka budúcnosti Severoatlantickej aliancie jedinou záležitosťou, ktorá ho po skončení studenej vojny skutočne zaujímal.¹⁰⁰ Bush sa obával, že v prípade stiahnutia aliancie zo západnej Európy, podstata dlhodobej vojenskej angažovanosti Spojených štátov v Európe by bola pochovaná. Ako uviedol v telegrame pre francúzskeho prezidenta: „*NATO je v mojej krajine jediné skutočné odôvodnenie americkej vojenskej prítomnosti v Európe.*“¹⁰¹ 18. mája 1990 uisťoval J. Baker v Moskve Gorbačova, že idea paneurópskej bezpečnostnej štruktúry je: „*úžasný sen, ale iba sen. NATO je realitou.*“¹⁰²

Namiesto integrovania rozpadajúceho sa Sovietskeho zväzu a jeho nástupcu Ruskej federácie do novej európskej štruktúry sa v prvej polovici roka 1990 presadila koncepcia, ktorú Robert Gates, národnobezpečnostný poradca G. Busha, lapidárne opísal slovami: „*bribe the Soviets out*“.¹⁰³ Cenu tohto exkluzívneho vytlačenia Moskvy z Európy mali podľa dohôd z Camp Davidu z 24. – 25. februára 1990 medzi G. Bushom a západonemeckým kancelárom Helmutom Kohlom zaplatiť západní Nemci, ktorí podľa slov G. Busha mali „*hlboké vrecká*“.¹⁰⁴ Bonn zaplatil Moskve 12 miliárd nemeckých mariek na výstavbu infraštruktúry pre vracajúce sa

98 SAROTTE, M. E.: A Brokem Promise? What the West Really Told Moscow About NATO Expansion. *Foreign Affairs*, roč. 93, 2014, č. 5, s. 94.

99 Tamže.

100 SAROTTE, M. E.: Perpetuating U.S. Preeminence: The 1990 Deals to „Bribe the Soviets Out“ and Move NATO In. *International Security*, roč. 35, 2010, č. 1, s. 113.

101 Tamže.

102 Tamže, s. 125.

103 Doslovný preklad znamená: dostať Sovietov von (z Európy) tým, že ich podplatíme. Pozri SAROTTE, M. E.: A Brokem Promise?, s. 94.

104 SAROTTE, M. E.: Not One Inch Eastward? Bush, Baker, Kohl, Genscher, Gorbachev and the Origin of Russian Resentment toward NATO Enlargement in February 1990. *Diplomatic History*, roč. 34, 2010, č. 1, s. 135.

sovietske vojská z východného Nemecka a 3 miliardy mariek za iné úvery. Gorbačov na zámenu súhlasil so zjednotením Nemecka a jeho zotrvaním v NATO, avšak nedostal žiadne písomné záruky, že sa aliancia v budúcnosti rozširovať nebude.¹⁰⁵ Na tajných rokovaníach medzi ním a západonemeckou delegáciou na čele s H. Kohlom 16. júla 1990 v Archys blízko Stavropolu bol dosiahnutý kompromis, podľa ktorého mala otázka budúcnosti Severoatlantického paktu v Európe zostať otvorená, avšak sovietsky generálny tajomník dostal uistenie, že nebudú podniknuté žiadne kroky, ktoré by ohrozovali bezpečnosť ZSSR.¹⁰⁶ Gorbačov preto mohol v súvislosti s 25. výročím pádu Berlínskeho múru pre nemeckú televíziu konštatovať, že rozširovanie NATO nebolo súčasťou rokovaní o budúcnosti Nemecka, v neposlednom rade aj z toho dôvodu, že ešte existoval Varšavský pakt. Napriek tomu vyjadril svoju nespokojnosť s politikou Západu: „*Svet je na pokraji novej studenej vojny.*“ Obvinil USA z toho, že nedodržali sľuby po zmene v roku 1989 a zneužívajúc slabosť Ruska, vyhlásili sa za víťazov studenej vojny.¹⁰⁷

Podľa americkej profesorky dejín na Harvardskej univerzite Mary E. Sarotte bolo hlavným zmyslom stratégie Washingtonu a Bonnu začiatkom roka 1990 urýchliť beh udalostí čo možno najviac, prezentovať svetu jeden *fait accompli* za druhým s cieľom dostať Sovietsky zväz a neskôr Rusko von z Európy a zabezpečiť budúcnosť Severoatlantickej aliancie v zjednotenej Európe.¹⁰⁸

Na záver

K obdobiu tzv. perestrojky disponuje historiografia pomerne veľkým množstvom literatúry, či sekundárnej alebo primárnej. Je to obdobie, ktoré nezapadá do schémy povojnového vývoja, v ktorom sa striedali obdobia stalinizmu, destalinizácie a neostalinizmu. Práve naopak, Gorbačovovo „*novoje myšlenie*“, t.j. kompletne ideové prebudovanie princípov zahraničnej a bezpečnostnej politiky v zmysle tichej revízie stalinského dedičstva, sa konceptuálne vymyká z celkových dejín Sovietskeho štátu. Proti tradičnému sovietskemu ideologickému

---

105 SAROTTE, M. E.: A Brokem Promise?, s. 96.

106 SAROTTE, M. E.: Perpetuating U.S. Preeminence, s. 133.

107 Gorbatschow: Kein NATO-Deal bei Vereinigung, 8. 11. 2014, dostupné na URL <www.heute.de/gorbatschow-kein-nato-deal-bei-verhandlungen-zu-wiedervereinigung-35807114.html?mediaType=Artikel> (prístupné 15. 10. 2015).

108 SAROTTE, M. E.: Perpetuating U.S. Preeminence, s. 136.

vymedzeniu priorít zahraničnej politiky, vychádzajúcemu z dogmy o nezmieriteľnosti „triedneho boja“, tu odrazu stál princíp všeludských hodnôt a záujmov, vzájomnosť všetkých štátov a národov, čo bolo niečo, čo z úst komunistického politika doposiaľ nezaznelo.¹⁰⁹ Gorbačovovo razenie nového zahraničného kurzu, jeho zrieknutie sa ofenzívnej vojenskej doktríny, nepoužitie sily v prípade prevratov v socialistických satelitoch, skončili napokon rozpadom celého východného bloku, zánikom Varšavskej zmluvy, ktorej dobrovoľné rozpustenie si Gorbačov zo strany Washingtonu nenechal nijako poistiť. Keď 11. septembra 1989 americký prezident George Bush v rozhovore s generálnym tajomníkom NATO Manfredom Wörnerom povedal, že bude Gorbačova presviedčať, aby sa vzdal Varšavskej zmluvy,¹¹⁰ málokto tušil, že sa tak vskutku stane. Akokoľvek, Gorbačov nesie obrovskú zásluhu na tom, že bez väčšieho krviprelievania „komunistický experiment“, ktorý stál životy milióny ľudí, skončil na smetisku dejín, kam oprávnene patrí.

Summary

The study deals preliminary with the new political conceptions and strategies after Mikhail Gorbachev came 1985 in power. His reformatory policy was not only a reaction at the deep internal crisis in the Soviet state and in the Ostblock but also a kind of answer on the new political course of Reagan administration aimed at the roll-back of communism in the world. The most significant changes have taken place in foreign and security policy where Gorbachev's new doctrine was called „*novoje myšlenie*“. This new course means primarily a departure from the politics of interference in internal matters of socialist satellites, departure from power of regime crisis solutions and the change of the military doctrine into defensive one. These new outlines came in power when during the *annus mirabilis* the communist regimes in Middle and Eastern Europe began to fall one after another. According to the new evidence of archival sources the study shows in the second part, how did Gorbachev's politics played a key role when the regimes in Czechoslovakia, Bulgaria, Poland and Romania came to fall down.

---

109 ZUBOV, A. B. et al.: *Dějiny Ruska. 20. století*, s. 483.

110 Tamže.

Rok 1989 – história alebo súčasnosť?

Juraj MARUŠIAK

Obdobie konca 80. rokov 20. storočia, spojené s posledným pokusom o reformu komunistického systému, ktorý vyústil do jeho pádu, ako aj následné zmeny v prvej polovici 90. rokov dosiaľ predstavujú cezúru v živote slovenskej spoločnosti. Hoci spoločnosť má čoraz menší záujem pripomínať si udalosti spojené s rokom 1989, osobitne v prípade generácií „nepamätníkov“, rok 1989 zostáva referenčným bodom, o ktorý sa opierame pri analýze súčasných procesov a fenoménov. Je však rok 1989 skutočne jedinou odpoveďou na súčasné problémy slovenskej spoločnosti, resp. ostatných stredoeurópskych spoločností?

Ak by sme uplatňovali prísne hľadisko chronológie, v tom prípade máme plné právo označiť pád komunistického režimu v novembri 1989 ako historickú udalosť. Argument na prospech tohto tvrdenia môže byť fakt, že už dospieva a do profesionálneho i verejného života vstupuje generácia, ktorá sa narodila po novembri 1989, resp. jej príslušníci boli počas neho príliš malí na to, aby si mohli uvedomovať dobové súvislosti. November 1989 ostáva prelomom z hľadiska najvýznamnejších politických a sociálno-ekonomických indikátorov, ku ktorým začiatkom 90. rokov minulého storočia pridali napr. Adam Przeworski a Claus Offe aj transformáciu štátnosti.¹ Ich koncept „trojitej tranzície“ rozšíril Taras Kuzio

---

1 OFFE, C.: Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*, roč. 58, 1991, č. 4, s. 865 – 881; PRZEWORSKI, A.: *Sustainable Democracy*. Cambridge 1995.

o ďalšiu dimenziu – budovanie občianskeho národa.² Hoci túto dimenziu aplikoval predovšetkým v prípade nástupníckych štátov bývalého Zväzu sovietskych socialistických republík (ďalej ZSSR) a Juhoslávie, proces budovania štátnej identity Slovenska, postupného zžívania sa občanov so „svojou“ národnou štátnosťou bol komplikovaný a ovplyvňoval aj charakter politických zmien. Napokon ďalšou, nemenej dôležitou dimenziou ponovembrových zmien bola zmena geopolitická, ktorá však presiahla horizont zmeny zahraničnopolitickej orientácie. Heslá „návratu do Európy“ obsahovali dimenziu civilizačnú a ovplyvnili každodenný život jednotlivcov prakticky už od nižších ročníkov základnej školy, z ktorých po roku 1989 začala prakticky zo dňa na deň miznúť ruština ako povinný cudzí jazyk na prospech západných jazykov, samozrejme v rámci možnosti škôl, zápasiacich s nedostatkom kvalifikovaných učiteľov. „Veľké dejiny“ teda začali prakticky okamžite zasahovať do sféry tzv. malých dejín jednotlivcov a rodín,³ pozmenili ich životné dráhy, predstavy o ich vlastnej budúcnosti, ale dokonca aj predstavy o ich vlastnej minulosti.

Udalosti v roku 1989 začali pomerne rýchlo meniť aj krajinu, z vizuálneho i priestorového hľadiska. Nešlo pritom iba o dôsledky tzv. veľkej a malej privatizácie, ktorá zmenila podobu ulíc zmenou usporiadania prevádzok obchodov a služieb, novými vývesnými štítmami či rekonštrukciami domov po zmene vlastníkov. Charakter krajiny ovplyvnili aj nové priemyselné prevádzky a vznik fenoménu opustených tovární. Markantnou vizuálnou zmenou bol nárast reklamy. Podobne sa zmenil charakter architektúry. Zmena podoby miest v 90. rokoch 20. storočia teda takisto ilustruje hĺbku zmien. Ako tvrdí ruský kulturológ Jurij Lotman, „*architektonický priestor je zakaždým semiotický priestor. Vytvára svet, ale zároveň je sám výsledkom modelujúcej aktivity, ktorá reprodukuje svetonázor ich tvorcov... Zohráva aktívnu úlohu pri vytváraní individuálneho aj kolektívneho vedomia*“.⁴ Na jednej strane sa začiatkom 90. rokov ukončila tzv.

2 KUZIO, T.: Transition in the Post-Communist States: Triple or Quadruple? *Politics*, roč. 21, 2001, č. 3, s. 168 – 177.

3 ŠIMEČKA, M.: O veľkých a malých dejinách. In: ŠIMEČKA, M.: *Kruhová obrana*. Bratislava 1992, s. 1 – 5.

4 LOTMAN, J.: *Architektúra v kontexte kultúry. Semiosfera*. Sankt-Peterburg, s. 676 – 683. Citované podľa DE LEONARDIS, F.: Memory and Nation-Building in Georgia. In: ISAAC, R. – POLESE, A. (eds.): *Nation-Building and Identity in the Post-Soviet Space. New Tools and Approaches*. London; New York 2016, s. 35.

komplexná bytová výstavba, v ktorej dominovali panelové domy, zároveň sa začali rekonštruovať centrá miest s cieľom posilniť verejný priestor. Od začiatku 21. storočia sa však charakteristickým trendom stala komercializácia a privatizácia verejného priestoru, centrá slovenských miest sa začali vyprázdňovať kvôli expanzii nákupných centier, budovaných spravidla na ich periférii. Ak sa najmä v 70. a 80. rokoch 20. storočia „*architekti, ktorí sa v šesťdesiatych rokoch 20. storočia pokúšali experimentovať a hľadať nové riešenia [...] stávali čoraz rezistentnejšími proti novým trendom v zahraničí, ale aj tlakom zo strany mladšej generácie architektov*“,⁵ po roku 1989 síce získali väčšiu tvorivú slobodu, ale ich prácu determinoval komerčný tlak. Vo viacerých mestách sa dominantným prvkom v čase trvania komunistického režimu stávali budovy okresných a krajských sekretariátov Komunistickej strany Československa (ďalej KSČ), ktoré po roku 1989 zmenili svoju funkciu. Podobu miest ovplyvnili teda nielen stavby bytových domov, obchodných a administratívnych centier, ale najmä v 90. rokoch aj výstredné stavby v štýle tzv. podnikateľského baroka, vyznačujúce sa prehnaným historicizmom, priestorovou predimenzovanosťou a megalomániou novozbohatlickej vrstvy. Nielen sociálno-ekonomické zmeny, ale aj zmeny charakteru krajiny teda budú zrejme aj v budúcnosti predmetom kontroverzií.

Zmenil sa aj miestopis krajiny. Prakticky bezprostredne po politických zmenách v roku 1989 sa začal proces premenovávania ulíc, z ktorých mizli názvy, spojené s glorifikáciou odchádzajúceho režimu. Tento proces eskaloval po prvých slobodných komunálnych voľbách na jeseň 1991. Mená protagonistov domáceho a svetového komunistického hnutia, resp. názvy spojené s komunistickou ideológiou, boli nahradzované ideologicky neutrálnymi názvami, resp. menami spojenými so slovenskými národnými tradíciami, ale aj v tomto prípade sa objavili viaceré kontroverzie, keď napr. v obci Varín dostala ulica pomenovanie po Jozefovi Tisovi (ulica Doktora Jozefa Tisu) alebo v Prievidzi pod tlakom investora podľa Maxa Broseho, ktorý bol v minulosti členom NSDAP. Konflikty sa týkali osadzovania pamätných tabúl, resp. búst vo verejnom priestore podľa osobností spojených s nedemokratickými režimami, ako napr.

---

5 SZALAY, P. – TOPOLČANSKÁ, M.: Dostupné bývanie ako ideologické rozhranie verejných a súkromných záujmov v plánovaní mesta. *Forum Historiae*, roč. 8, 2014, č. 1, s. 133. Dostupné na URL <<http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/511068/szalay-topolcanska.pdf>> (prístupné 10. 12. 2016).

Vasila Biľaka, Jozefa Tisu, Ferdinanda Ďurčanského alebo zamýšľanej pamätnej tabule na počesť Gustáva Husáka v bratislavskej Dúbravke.⁶

Najmä staršia generácia, ale často aj generácia ich vnukov a pravnikov, ktorí o minulosti spreď roku 1989 počuli iba z rozprávání súčasných, sa s nostalgiou obracajú k prednovembrovej dobe ako ére relatívneho pokoja a stability. Ak toto konštatovanie platilo z hľadiska vysokej pravdepodobnosti predvídateľnosti vlastnej, individuálnej budúcnosti, v rovine „veľkých dejín“ spoločnosti možno situáciu interpretovať aj inak. Paradoxne sa práve v novembri 1989 otvorilo najdlhšie obdobie slovenských dejín, počas ktorého platil a platí rovnaký súbor formálnych pravidiel hry a rovnaké hodnoty v sociálno-ekonomických vzťahoch. Uvedené konštatovanie platí dokonca aj v tom prípade, ak by sme za podobný medzník označili rok 1993, t. j. dátum vytvorenia nezávislej Slovenskej republiky (ďalej SR), od ktorého uplynulo dvadsaťjeden rokov. Aj napriek štátovým zmenám, ale aj napriek autoritatívnym turbulenciám v druhej polovici 90. rokov sa všetky významnejšie zmeny udiali v rámci existujúceho politického systému, v rámci jeho inštitúcií, pri rešpektovaní pravidiel etablovaných bezprostredne po novembri 1989, hoci ich konsolidácia prebiehala dlho a značne protirečivo a takisto pri vysokej miere personálnej kontinuity ponovembrových elít.

Bola to revolúcia?

Rovnako dosiaľ nie je uspokojivo zodpovedaná otázka, čo bolo bezprostrednou príčinou pádu existujúceho systému. Hoci nemožno spochybniť, že komunizmus prechádzal krízou z hľadiska svojej možnosti uspokojovať potreby občanov, nebol na tom o nič horšie ako komunistické režimy v období stalinizmu či v druhej polovici 50. rokov, keď spoločnosť sužoval najprv prídelový systém (do roku 1953) a neskôr nedostatok rozličných druhov tovaru, napr. mäsa, na ktoré sa tvorili fronty pred obchodmi ešte v roku 1961. Žiadne takéto problémy Československo v 70. a v 80. rokoch 20. storočia netrápili. Samozrejme, ani represívny charakter režimu v období „normalizácie“ nebol porovnateľný s 50.

---

6 FILEK, M.: Pamätné tabule a ulice majú aj ďalšie kontroverzné osobnosti. *Náša Žilina.sk*, 14. 2. 2011. Dostupné na URL <<http://nasazilina.sme.sk/c/5765694/pamatne-tabule-a-ulice-maju-aj-dalsie-kontroverzne-osobnosti.html>> (prístupné 10. 12. 2016); MIKUŠOVIČ, D.: Červený Biľak nie je sám. Dráždi Tiso, aktivisti vytiahli aj toaletný papier. *Denník N*, 23. 2. 2015. Dostupné na URL <<https://dennikn.sk/56036/bilak-nie-je-jediny-kto-drazdi-spominky-ma-tiso-durcansky-aj-smidke/>> (prístupné 10. 12. 2016).

rokmi a so začiatkom 60. rokov. Preto jeho štrukturálne nedostatky, viditeľné v roku 1989, ako aj predtým, neboli dôvodom jeho pádu. Ani v Poľsku, kde bola opozícia proti komunistickému režimu najsilnejšia, nebolo hnutie Solidarita v stave dosiahnuť politickú zmenu iba pomocou jednostrannej akcie. V Československu ani týždeň bezprostredne pred 17. novembrom neevokoval radikálne zmeny a masové demonstrácie. Zdá sa teda, že k pravde sa blíži variant, že popri evidentnej aktívne alebo pasívne prejavovanej občianskej nespokojnosti sa príčinou pádu systému stal klesajúci záujem podstatnej časti protagonistov režimu o jeho udržanie v tej podobe, v akej panoval počas obdobia brežnevizmu. V Číne, ale do veľkej miery aj v štátoch bývalého ZSSR, kde dekonsolidácia mocenských zložiek režimu nedosiahla takú úroveň ako v strednej a juhovýchodnej Európe, si mocenské elity pôvodom z komunistického režimu udržali svoje pozície, aj keď v modifikovanej podobe.

Na charaktere zmien sa podieľali teda viaceré faktory. Popri implózii starého režimu, rozkladu prednovembrových elít, vnútorných konfliktoch v samotnej komunistickej strane a nástupe tej časti komunistických elít, ktorá bola ochotná pristúpiť na kompromisy, však dôležitú rolu zohrala rozhodnosť predstaviteľov hnutí Občianske fórum a Verejnosť proti násiliu uskutočniť zásadnú zmenu politického a ekonomického systému a pristúpiť nielen k symbolickej demontáži komunistickej moci formou zrušenia článku 4 Ústavy Československej socialistickej republiky (ďalej ČSSR), zakotvujúcej mocenský monopol KSČ, ale aj k jeho faktickej demontáži formou vytvorenia vlád národného porozumenia na federálnej a republikovej úrovni a rekonštrukcie národných výborov ešte pred konaním slobodných volieb. Slovenská politologička a sociologička Soňa Szomolányi je však pri označovaní udalostí v roku 1989 za revolúciu skeptická, keďže vychádza primárne z procedurálneho hľadiska. Prikláňa sa k názoru, že revolúcia sa vzťahuje na ten typ prechodu, pri ktorom „sa dominantným aktérom stávajú masy a je uplatnené násilie“.⁷ Silové zložky síce zostali neutralizované, zároveň však napr. historik Ľubomír Lipták paralelne s pojmom „prevrat“, ktorý aplikuje na všetky zlomové udalosti v dejinách Slovenska v 20. storočí (roky 1918, 1939, 1944/45 a 1948) používa pojem „revolúcia“ s ohľadom na rozsah sfér, do ktorých ponovembrové zmeny zasiahli, a na ich hĺbku.⁸ Rovnako dôležité

7 SZOMOLÁNYI, S.: *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*. Bratislava 1999, s. 19.

8 LIPTÁK, L.: Miesto Novembra 1989 v moderných slovenských dejinách. In: PEŠEK, J. – SZOMOLÁNYI, S. (eds.): *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky. Štúdie a úvahy*. Bratislava 1999, s. 24 – 29.

v prípade Slovenska boli však aj prvky negociovej tranzície, tie sa však mohli uplatniť až po začiatku masových protestov, t. j. po „otvorení“ režimu zo strany nespokojných občanov a nezávislých iniciatív.⁹ V neposlednom rade dôvodom rýchleho krachu normalizačného režimu bola jeho krehká legitimita, opierajúca sa prakticky jedine o sovietsku inváziu a dokument Poučenie z krízového vývoja v strane a v spoločnosti po XIII. zjazde KSČ, ktorý bol už v kontexte „perestrojky“ v ZSSR neobhájiteľný, strata podpory zo zahraničia a vedomie narastajúceho zaostávania za vyspelými západnými štátmi. Zmeny v roku 1989 v štátoch strednej a východnej Európy nepriniesli žiadnu novú ideu usporiadania spoločnosti, naopak, ich hlavným poslanstvom bolo „napraviť“ dôsledky nesprávnej voľby, akú podľa názoru nových elit tamojšie spoločnosti nastúpili v druhej polovici 40. rokov 20. storočia. Udalosti v roku 1989 teda boli revolúciou, prevratom i negociovanou tranzíciou zároveň, jej priebeh a výsledky sú výsledkami paralelne prebiehajúcich a navzájom sa ovplyvňujúcich procesov.

Aj napriek zmene geopolitického postavenia však Slovensko zároveň zostalo v pozícii periférie. Platilo to pre záverečné štádium existencie Česko-Slovenska v rokoch 1990 – 1992, ale aj pre Slovensko v pozícii samostatného štátu. Hoci sa stalo súčasťou Európskej únie (ďalej EÚ) a Severoatlantickej aliancie (North Atlantic Treaty Organization, ďalej NATO) ako zoskupení najvyspelejších štátov sveta, konfrontácia s partnermi v uvedených štruktúrach ako keby ešte posilnila pocit periférneho postavenia a zaostávania. Z nových členských štátov, ktoré do EÚ vstúpili po roku 2004, majú šancu priblížiť sa k jadru najvyspelejších európskych krajín aspoň v strednodobej časovej perspektíve zatiaľ azda iba Česko a Slovinsko. To bude zrejme dlhodobou zdrojovou frustráciou slovenskej spoločnosti a možno aj destabilizáciou. Na druhej strane obdobie posledného štvrtstoročia prinieslo nesporné úspechy – vybudovali sa stabilné inštitúcie demokratického politického systému, Slovenská republika sa stala nezávislým štátom, ktorého legitimita a územná integrita nie je po dvadsiatich rokoch jeho existencie spochybňovaná žiadnym relevantným aktérom vo vnútri štátu ani v zahraničí, ekonomicky, politicky aj bezpečnostne je Slovensko začlenené do globálnych procesov. Bez ohľadu na relatívne stabilné postavenie Slovenska na medzinárodnej scéne je však identifikácia občanov s ponovembrovými politickými a sociálno-ekonomickými pomermi nízka.

---

9 SZOMOLÁNYI, S.: *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*, s. 19 – 30.

Ak súhlasíme s tézou, že zmeny v roku 1989 znamenali v kontexte slovenských dejín revolúciu, je nutné hovoriť o jej viacerých dimenziách. Popri politickej a zahraničnopolitickej či dokonca až civilizačnej dimenzii, však „nežná“, resp. zamatová revolúcia, podobne ako zmeny v iných štátoch rozpadávajúceho sa sovietskeho bloku, obsahovali aj dimenziu nacionalistickú. Revolučný diskurz obsahoval nielen demokratické heslá, jeho súčasťou bolo aj prihlásenie sa občanov k hodnotám štátnej nezávislosti. Viac ako ideologické symboly boli prítomné národné symboly a štátne zástavy.¹⁰ Podobne aj v prípade Slovenska sa na verejnosti postupne čoraz viac objavovali dovtedy zdanlivo zabudnuté národné symboly, o oživení ktorých sa nesmelo hovoriť po roku 1988 v súvislosti s diskusiami o novej československej ústave. Rovnako však súčasťou revolučného diskurzu a hesiel na námestiach boli aj heslá, dožadujúce sa sociálne spravodlivejšej spoločnosti. Významným prvkom nespokojnosti občanov nielen v Poľsku, kde sa najvýznamnejšou opozičnou silou stalo nezávislé antikomunistické odborové hnutie Solidarita, boli napr. privilégiá predstaviteľov ideologického a mocenského aparátu komunistického režimu, tzv. nomenklatúry. Tento sociálny moment bol prítomný aj v Československu, kde pri dekompozícii štruktúr komunistického režimu a jeho ideologickej delegitimizácii zohrali významnú rolu nielen masové demonštrácie vo veľkých mestách, ale azda v rovnakej miere aj aktivizácia robotníkov a zamestnancov v štátnych podnikoch, ktorí sa pričínili o jednoznačný úspech generálneho štrajku 27. novembra 1989. Sociálna nespokojnosť zohrávala významnú rolu aj pri politických zmenách v Rumunsku, v štátoch bývalého ZSSR a čiastočne aj v Bulharsku, kde sa na akciách opozičných síl podieľali aj nezávislé odbory Podkrepa. Vystúpenia robotníkov zbavili komunistické strany morálneho práva hovoriť v mene pracujúcich vrstiev. Paradoxne však práve priemyselní robotníci a zamestnanci, ale aj poľnohospodári, ktorí na rozdiel od nich nepredstavovali aktívnych účastníkov zmien v rokoch 1989 – 1990, sa počas sociálnej a ekonomickej transformácie v 90. rokoch ocitli na strane porazených.

Popri atribútoch ako „demokratické“, „občianske“ či „národné“ môžeme teda revolúciám v strednej a východnej Európe v roku 1989 priradiť aj atribút „sociálne“ či „antioligarchické“. Popri požiadavke slobody a pokusoch nanovo definovať princípy spolupatričnosti bola neoddeliteľným komponentom spoločenských pohybov v roku 1989 aj požiadavka rovnosti.

10 Pozri napr. dokumentárny film *Nežná 1989. 25 rokov manželstva so slobodou*. TV Markíza 2014. Réžia: H. Krejča. Dostupné na URL <<https://www.youtube.com/watch?v=8Kd9cFEDldU>> (prístupné 10. 12. 2016).

Napokon už samotnú kapitalistickú voľbu neoliberalných ekonomických reforiem a rozsiahlej privatizácie na sklonku roku 1990 možno chápať ako rozchod s prosocialistickým konsenzom, panujúcim ešte na konci roku 1989. Prvé programové dokumenty Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu, ale ani relevantné dokumenty nezávislých iniciatív spreď novembra 1989 nenastolovali program privatizácie alebo spochybnenia modelu sociálneho štátu. Tému J. Krapfla, že „väčšina ľudových vyjadrení o oddanosti socializmu bola úprimná“, podloženú viacerými citátmi vyjadrení študentov a aktérov VPN,¹¹ potvrdzujú aj prieskumy verejnej mienky z novembra (23. – 24. novembra) a decembra (9. – 12. decembra) 1989, ktoré robil pražský Ústav pre výskum verejnej mienky (ďalej ÚVVM). V oboch prieskumoch sa za voľbu kapitalistickej cesty vývoja vyslovili iba tri percentá respondentov, kým socialistickú cestu podporovalo 45 %, resp. 41 % opýtaných. Najväčší segment spoločnosti podporoval alternatívu „tretej cesty“ (t. j. modelu spájajúceho črty socializmu a kapitalizmu) – 47 %, resp. 52 %.¹² Demokratické požiadavky teda neboli automaticky spájané s nastolením trhovej ekonomiky. Revolúcia v roku 1989 odmietla komunistický systém a vládu KSČ. Bola antikomunistická, nie však antisocialistická a nebola ani prokapitalistická. Jej reinterpretácia, v dôsledku ktorej sa najprv v Česku a neskôr aj na Slovensku stala dominantnou „pravicová interpretácia pojmov sloboda, demokracia a ľudské práva“¹³ a zároveň nastala diskvalifikácia a delegitimizácia ľavicových hodnôt tým, že sa zaradili na jednu úroveň s autoritatívnym nacionalizmom alebo obhajobou bývalého režimu. V druhej polovici roku 1990 a začiatkom roku 1991 sa táto reinterpretácia ukázala ako mimoriadne úspešná, už sa realizovala s konkrétnym cieľom vytvoriť politické zdôvodnenie pre vznik neoliberalného sociálno-ekonomického a politického modelu.

Kde sa vlastne ponovembrové Slovensko nachádza?

Hoci ponovembrový politický režim existuje už viac než štvrtstoročie, dosiaľ ako keby v spoločenskom i v politickom uvažovaní značná časť

11 KRAPFL, J.: *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločensť v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava 2009, s. 130 – 131.

12 VANĚK, M.: *Veřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989*. Praha 1994, s. 56.

13 ŠIMEČKA, M. M.: Intelektuáli neprevzali zodpovednosť, tak musel niekto iný. *Denník N*, 16. 11. 2014. Dostupné na URL <<https://dennikn.sk/3268/intelektuali-neprevzali-zodpovednost-tak-musel-niekto-iny>> (prístupné 10. 12. 2016).

slovenskej spoločnosti mentálne zotrvala v období konca husákovsko-jakešovskej éry. Rovnako pokiaľ ide o obdobie „normalizácie“, aj obdobie po páde komunistického režimu máme problém pozitívne definovať, čím je slovenská ponovembrová súčasnosť, a len ako-tak zvládame identifikovať, čím naša súčasnosť nie je, a zaradiť ju do širšieho kontextu slovenskej histórie. Ak poniektoré iné národy s podobnou historickou skúsenosťou v 20. storočí ako Slováci hovoria napr. o „tretej republike“ (Poliaci) alebo o období „nezávislosti“ (Ukrajinci a iné národy bývalého ZSSR), my stále hovoríme o postkomunizme a niekedy už o post-tranzičnom období. S ohľadom na problematické skúsenosti s národnou štátnosťou v rokoch 1939 – 1945 sa len s veľkými ťažkosťami ujíma pojem „druhá Slovenská republika“, hoci je zrejme, že ani z hľadiska štátoprávnej kontinuity, ani z hľadiska charakteru politického režimu alebo hodnôt, ku ktorým sa hlási, nijakým spôsobom nenadväzuje na štát, ktorý vznikol pod nátlakom nacistického Nemecka v marci 1939.¹⁴ Z hľadiska periodizácie slovenskej štátnosti sa prakticky vôbec nespomína krátke, trojtýždňové obdobie trvania Slovenskej republiky rád (16. 6. – 7. 7. 1919). Dôvodom nie je iba jej efemérny charakter. Jej vyhlásenie bolo výlučne výsledkom vojenskej akcie Maďarskej republiky rád v ozbrojenom konflikte s formujúcou sa Československou republikou (ďalej ČSR) a jej existencia v plnom rozsahu závisela od vojenskej prítomnosti maďarských vojsk. Jej vytvorenie nebolo výsledkom úsilia žiadnej organizovanej politickej sily a ani žiadna slovenská politická strana sa na jej správe nepodieľala. Slovenská republika rád nedisponovala ani jednoznačne definovaným územím, ani schopnosťou nadväzovať politické vzťahy s inými štátmi. Jej hranice, a teda aj samostatnú existenciu uznávala jedine revolučná vláda Maďarskej republiky rád, dočasného veľvyslanca ustanovila pri ukrajinskej sovietskej vláde.¹⁵ Možno teda konštatovať, že miera jej zvrchovanosti a legitimity z hľadiska jej zaradenia do kontextu slovenskej štátnosti bola ešte nižšia ako v prípade Slovenskej republiky, vytvorenej pod tlakom nacistického Nemecka v roku 1939.

November 1989 zostáva aj po štvrtstoročí tým referenčným bodom, na ktorý sa odvolávame pri analýze našej súčasnosti, ako keby sa skutočne,

---

14 BYSTRICKÝ, V. – GÁBRIŠ, T.: Kontinuita a diskontinuita v dejinách: Slovenská republika 1939 a Slovenská republika 1993. In: LONDÁK, M. – MICHÁLEK, S. a kol.: *20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja*. Bratislava 2013, s. 30 – 63.

15 ĎURIŠIN, M.: K otázke štátoprávneho postavenia Slovenskej republiky rád v roku 1919. *Annales Historici Presovienses* 9. Prešov 2010, s. 381 – 383.

povedané slovami Francisa Fukuyamu, týmto dátumom skončila história. Zároveň sa však slovenská spoločnosť nedokázala radikálnym spôsobom distancovať od komunistickej éry a predovšetkým od režimu tzv. normalizácie. Zrejme je to nielen dôsledok toho, že práve na toto obdobie pripadá vyvrcholenie procesov industriálnej modernizácie Slovenska, ale toho, že v danom čase vznikli slovenské moderné manažérske a administratívne elity, ktoré takmer úplne nahradili zlikvidované tzv. buržoázne elity prvej Československej republiky a Slovenského štátu. Naopak, aj doterajší stav historického výskumu, nielen v oblasti politických dejín, ale aj dejín kultúry, sa skôr vyhyba reakcii slovenskej spoločnosti na časy normalizácie a konkrétne aj správaniu sa jednotlivcov. Preto pri čítaní vystúpení viacerých publicistov a politikov možno nadobudnúť dojem, že v roku 1989 sa slovenská história nielen skončila, ale aj začala. O tom, že odmietnutie komunistického režimu nebolo v slovenskej spoločnosti radikálne, svedčia aj niektoré pomníky komunistických funkcionárov, ktoré sa zachovali aj do súčasnosti (napr. socha Marka Čulena na námestí Slobody v Bratislave), alebo ulice, ktoré po zmene režimu neboli premenované. Tak napr. v bratislavskej Dúbravke, v Hurbanove a v Lužiankach ostala ulica pomenovaná po Zdeňkovi Nejedlom, v obciach Jelka a Šoporňa sa nachádza Gottwaldova ulica, v Bušinciach, v Šoporni a vo Veľkých Úľanoch dokonca aj ulica pomenovaná po V. I. Leninovi. Niekoľko miest (Senec, Sládkovičovo, Holič, Nemšová, Rajec) má ulicu pomenovanú po Júliusovi Fučíkovi, v Handlovej sa dokonca nachádza celá štvrť s ulicami pomenovanými podľa predstaviteľov komunistického hnutia (Zápotockého, Šmeralova, Fučíkova, Švermova). Druhý komunistický prezident ČSR Antonín Zápotocký má svoju ulicu aj v ďalších mestách a obciach (Liptovský Mikuláš, Prešov, Polomka, Hnúšťa), Jan Šverma v Brezne, Galante, Trenčíne, Brezne a v Pezinku. Symbolická dekomunizácia teda prebiehala relatívne intenzívne v Bratislave, nie však v menších mestách a obciach, ba dokonca ani v niektorých krajských mestách.

Nemožno zabudnúť, že komunistický režim zásadne prekreslil nielen ekonomickú, ale aj politickú a duchovnú štruktúru slovenskej spoločnosti. Pokusy o nadviazanie continuity s obdobím pred nástupom komunizmu boli spravidla neúspešné. Neujali sa ani „historické“ politické strany, ako napr. Demokratická strana (ďalej DS), Strana slobody a Sociálnodemokratická strana Slovenska. Slovenská národná strana (ďalej SNS), ktorá sa hlási ku kontinuite s historickou SNS, však z hľadiska svojej prevažne prokatolíckej orientácie sotva môže nadväzovať na SNS spreď druhej svetovej vojny. Podobne sa neujali

ani pokusy o nadviazanie continuity s Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou a zostali iba v marginálnej podobe. V slovenskej politike sa okrem výnimiek (napr. Martin Kvetko na poste predsedu marginálnej DS v rokoch 1990 – 1992) neuplatnili politickí emigranti v takej miere ako napr. v Česku, kde významnú rolu vo verejnom živote zohrávali také postavy ako niekdajší politik tzv. Pražskej jari Zdeněk Mlynář¹⁶ alebo Pavel Tigrid, ktorý bol blízkym spolupracovníkom prezidenta Václava Havla a v rokoch 1994 – 1998 pôsobil vo vláde ako minister kultúry Českej republiky (ďalej ČR). S ohľadom na kritický postoj značnej časti slovenskej spoločnosti k praxi prvej ČSR a neprijateľnosti tradície Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945 malo Slovensko po roku 1989 problém prihlásiť sa k takej skonštruovanej historickej narácii, akou disponovala spoločnosť česká, maďarská alebo poľská. Takisto pobaltské štáty môžu hovoriť o obnovení svojej štátnosti pred rokom 1940, hoci následne sa neprihlásili k ústavám, ktoré v čase ich pripojenia k ZSSR platili, pretože išlo o ústavy štátov s autoritatívnym režimom. Preto sa preambula Ústavy SR z roku 1992 odvoláva nie na konkrétne štátoprávne tradície, ale vychádza z „*prirodzeného práva národov na sebaurčenie*“, teda hovorí o vytvorení nového štátu. Dedičstvo Veľkej Moravy, zápasov o národné bytie a vlastnú štátnosť, resp. cyrilo-metodské duchovné dedičstvo sa spomína predovšetkým z hľadiska kultúrneho a duchovného.¹⁷

Formovanie slovenskej štátnosti v povojnových pomeroch bolo výrazne späté s nástupom komunistickej moci, ktorá štátny aparát najprv „autonómneho“ Slovenska, budovaného v podmienkach „asymetrického modelu“ Československa a neskôr v podmienkach Slovenskej socialistickej republiky v rokoch 1968 – 1990 budovala prakticky na „zelenej lúke“. Z uvedeného hľadiska je situácia Slovenska podobná s príbehom nástupníckych štátov bývalého ZSSR, osobitne Ukrajiny, Bieloruska a Moldavska, ale čiastočne aj s Macedónskom. Paradoxne, Slováci aj Macedónci boli ako svojbytné národy uznané až po druhej svetovej vojne, t. j. v čase nástupu komunistických režimov. Moldavskú identitu sovietsky komunistický režim priamo vytvoril.

Výzvou pre ďalšiu diskusiu, ba dokonca v čoraz väčšej miere zostáva otázka legitimity zmien, ktoré sa udiali v slovenskej a v českej spoločnosti. Prieskum verejnej mienky, realizovaný Centrom pre výskum verejnej mienky (ďalej CVVM) Sociologického ústavu Akadémie vied

---

16 V roku 1968 zastával post tajomníka ÚV KSČ.

17 *Ústava SR*. Bratislava 1992.

(ďalej AV) ČR a bratislavským Inštitútom pre verejné otázky (ďalej IVO) v októbri 2014, udalosti z novembra 1989 kladne (jednoznačne a skôr kladne) hodnotilo 61 % respondentov, na Slovensku to bolo o desať percent menej. Na Slovensku bol takisto nižší podiel respondentov, pozitívne hodnotiacich obdobie prvej ČSR, v porovnaní s Českom (53 %, resp. 62 %). Naopak, slovenská verejnosť ako najpozitívnejšiu udalosť vnímala vznik nezávislej SR (58 %), kým vznik nezávislej ČR v roku 1993 pozitívne hodnotilo iba 47 % českých respondentov. Len 36 % slovenských respondentov kladne vnímalo vstup do NATO (v Česku 43 %), ale percepcia vstupu do EÚ bola obrátená. Pozitívne tento krok vnímalo 51 % občanov SR, ale iba 35 % občanov ČR.

Ak aj pri hodnotení prednovembrového politického systému prevládala negatívna percepcia (48 % v ČR, 35 % v SR), politický systém, ktorý sa etabloval po novembri 1989 pozitívne hodnotilo iba 18 % opýtaných v SR, negatívne 41 %. Odpovede v ČR sa takisto výraznejšie neodlišovali (22 % pozitívne, 39 % negatívne). Podobná nespokojnosť panuje s ekonomickým systémom. Ekonomický systém spreď novembra 1989 za veľmi, resp. skôr zlý označilo 34 % občanov ČR a ešte menej, iba 24 % občanov SR, kým 30 %, resp. 37 % občanov oboch štátov ho považovalo za veľmi alebo skôr dobrý. O súčasnom ekonomickom systéme si to však myslí iba 18 % občanov ČR a 14 % občanov SR, kým opačný názor (veľmi alebo skôr zlý) zastáva 44 %, resp. 50 % občanov oboch štátov. Ako ukazujú odpovede, hoci miera odmietania komunistického režimu má na Slovensku i v Česku rozličnú intenzitu, v kritike súčasného stavu spoločnosti sa nálady v oboch štátoch výrazne neodlišujú.¹⁸ Českí respondenti prejavujú o niečo vyššiu mieru optimizmu do budúcnosti, čo sa týka politického a ekonomického systému. Legitimita súčasného režimu má však v oboch spoločnostiach vážne trhliny. Ďalší prieskum, realizovaný agentúrou Median, však naznačuje aj iné skutočnosti. Pre štvrtinu mladých ľudí zo Slovenska a pre približne 20 % mladých ľudí v ČR je november 1989 už neznámou témou, ďalších 10 % mladých ľudí uvádza len veľmi všeobecné, resp. chybné, hoci tematické blízke odpovede. Len šestina respondentov pozitívne odpovedala na otázku, či majú pocit veľkých možností podieľať sa na rozhodovaní o veciach verejných.¹⁹ Prieskum

18 TABERY, P. – BÚTOROVÁ, Z. – GYÁRFÁŠOVÁ, O.: *Dvacet pět let od Sametové revoluce očima občanů ČR a SR*. Praha; Bratislava 2014.

19 17. listopad? Pětina mladých Čechů netuší, o co jde. Česká televize, 16. 11. 2014. Dostupné na URL <<http://www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/1009244-17-listopad-pe-tina-mladych-cechu-netusi-o-co-jde>> (prístupné 10. 12. 2016).

CVVM a IVO tvrdí, že pomery pred novembrom 1989 považuje za lepšie ako pomery v roku 2014 18 % respondentov v ČR a 27 % respondentov na Slovensku, opačný názor malo 38 % respondentov v ČR a 30 % v SR. Približne rovnaký počet (37 % v ČR a 36 % v SR) sa nazdávalo, že „je to tak napoly, nedá sa povedať“. Prevažná väčšina respondentov si potrebu zmien uvedomovala. V Česku 66 % respondentov, na Slovensku 58 % odpovedalo kladne, resp. skôr kladne na otázku, či zmena spoločenského systému v roku 1989 stála za to, opačný názor (nie, resp. skôr nie) zastávalo 30 % opýtaných na Slovensku a 22 % opýtaných v ČR.²⁰ Prieskum teda ukázal, že občania na Slovensku a v Česku rozlišujú medzi samotným momentom zmeny, ktorý si udržiava vysokú mieru legitimity, a vývojom, ktorý nasledoval v ďalších rokoch.

Z hľadiska legitimity súčasného sociálno-ekonomického systému je však viditeľné, že viac než 50 % respondentov na Slovensku negatívne hodnotí situáciu v oblasti zdravotníctva, pracovných príležitostí, sociálnych istôt a bezpečnosti občanov. Pritom práve uvedené otázky patria podľa Maslowovej pyramídy ľudských potrieb medzi primárne potreby jednotlivca, podstatne viac ako otázky sebarealizácie, či už je to možnosť odísť pracovať a cestovať do zahraničia, mať slobodný prístup k informáciám, možnosť vyjadriť svoj názor, slobodne sa zúčastňovať na verejnom živote a mať prístup ku vzdelaniu, kde sú hodnotenia na Slovensku i v Česku pozitívnejšie. Ak však za najvýznamnejší moment zmien v novembri 1989 považujeme demokratizáciu, t. j. zvýšenie možnosti ľudí ovplyvňovať politické rozhodnutia, tak iba 31 % slovenských respondentov si myslelo, že v porovnaní s režimom pred novembra 1989 sa situácia ľudí, ako sú oni, zmenila k lepšiemu, kým 23 % tvrdilo, že sa trochu alebo omnoho viac zhoršila a 36 % tvrdilo, že zostala približne rovnaká. V oblasti rovnosti pred zákonom sa dokonca viac (34 %) nazdávalo, že situácia sa v porovnaní s rokom 1989 zhoršila, resp. zostala na rovnakej úrovni (36 %) a len 24 % si myslelo, že situácia sa zmenila k lepšiemu. Ešte horšie vnímajú občania SR perspektívu „získať slušné postavenie na základe poctivej práce“. Len 24 % respondentov sa nazdáva, že situácia ľudí, ako sú oni, sa v tejto oblasti po roku 1989 zlepšila, ale až takmer polovica (46 %) tvrdila, že situácia sa zhoršila a 25 % uviedlo, že v roku 2014 zostala približne na rovnakej úrovni ako v roku 1989. Odpovede slovenských respondentov na tieto otázky do značnej miery spochybňujú tézu o úspešne zavŕšenej transformácii

---

20 TABERY, P. – BÚTOROVÁ, Z. – GYÁRFÁŠOVÁ, O.: *Dvacet pět let od Sametové revoluce.*

spoločnosti, ak nie priam delegitimizujú. Rovnako silným delegitimizačným faktorom je názor 51 % respondentov, podľa ktorých zmeny po roku 1989 priniesli stratu „*pracovitým, slušným a poctivým ľuďom*“. V Českej republike je miera kriticismu podstatne nižšia, v oboch spoločnostiach však respondenti zastávali podobné názory, ak mali pomenovať konkrétne skupiny víťazov (podnikatelia, disidenti, odporcovia režimu, inteligencia, veriaci, mladí ľudia), resp. porazených (robotníci, roľníci, starší ľudia, komunistickí funkcionári). Prieskum naznačuje, že dôvera občanov SR v platné pravidlá politického a ekonomického správania (rovnosť pred zákonom, občianska participácia, dodržiavanie zákonov) je veľmi nízka.²¹

Nálady obyvateľstva teda naznačujú, že odpoveď na otázku, či zmena režimu priniesla zlepšenie postavenia občanov, bude veľmi komplikovaná. Priniesla občianske práva a politické slobody, ale viera v ich účinnosť je veľmi slabá. Ešte problematickejšie môže byť vnímaná situácia v oblasti životnej úrovne. Ako potvrdzuje napr. analýza Poštovej banky z roku 2015, hoci priemerné náklady na bežné tovary dennej spotreby, azda s výnimkou energií a nákladov na bývanie, sú v prepočítaní na príjmy obyvateľstva nižšie ako pred rokom 1989, tieto dáta nedokážu dať jednoznačnú odpoveď na otázku, či sa život občanov v porovnaní s rokom 1989 zlepšil alebo zhoršil.

V skutočnosti ani odpoveď na takto položenú otázku neexistuje. Je pravdou, že úroveň reálnych miezd bola už v roku 2014 vyššia ako v roku 1989 o trinásť percent. Je však rovnako pravdou, že na úroveň reálnych miezd z roku 1989 sa Slovensko dostalo až v roku 2007, teda po takmer dvoch dekádach transformácie, čo predstavuje život jednej generácie. Dôvod na oslavu pritom trval krátko, lebo v roku 2008 prepukla globálna finančná kríza a pokles reálnych miezd trval prakticky až do konca roku 2012. Až potom sa znova podarilo naštartovať rastový trend.²²

Uvedené dáta sa však týkajú štatisticky priemerného, teda neexistujúceho občana Slovenska. Percepčia blahobytu a šťastia je navyše vysoko subjektívna kategória. Postkomunistické spoločnosti si svoje

---

21 Tamže. Pozri tiež: MASLOW, A. H.: A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*, roč. 50, 1943, s. 370 – 396.

22 *Slovensko v roku 1989 a dnes: ako sa zmenili naše platy a o koľko vzrástli ceny v obchodoch?* Bratislava: Poštová banka, 19. 11. 2015. Dostupné na URL <<https://www.postovabanka.sk/novinky/analyzy-trhu/zaujalo-nas/slovensko-v-roku-1989-a-dnes-ako-sa-zmenili-nase-platy-a-o-koľko-vzrastli-ceny-v-obchodoch/>> (prístupné 10. 12. 2016).

„sny“, teda predstavy o blahobyte a „dobrom živote“, neboli schopné konsenzuálne zadefinovať. Zostali silne polarizované na víťazov a porazených z hľadiska dôsledkov transformácie 90. rokov. Navyše prudká individualizácia po roku 1989 spôsobila, že ľudia z rôznych vrstiev či regiónov sa prakticky o problémy „tých druhých“ ani nezaujímajú. Percepciu „dobrého“ či „lepšieho“ života ovplyvňujú viditeľné sociálne rozdiely. Jednotlivci sa vo svojom okolí, resp. v príbuzenstve, stretávajú s osudmi tých, ktorí sa v dôsledku transformácie ocitli na strane porazených, a je mnoho takých, ktorí žijú v každodennom strachu, že by sa medzi nimi ocitli. Navyše občania svoju situáciu už neporovnávajú iba so stavom pred roku 1989, ale aj so životom v susedných štátoch, resp. v Česku alebo v Rakúsku.

Nezamestnaní alebo podstatná časť Rómov, či ľudia v „hladových dolinách“ nemajú kúpyschopnosť na takej úrovni ako Bratislavčania, ktorí štatistický priemer reálnych miezd vylepšujú, pričom príjem pod úrovňou 500 eur malo v roku 2015 18 % obyvateľov, ďalších 23 % sa pohybovalo na úrovni 500 – 700 eur. Celkovo 12,3 % obyvateľov žilo pod oficiálne definovaným pásmom chudoby. Keďže náklady na bývanie stúpili, ich spotreba je nutne iná ako v prípade vyšších príjmových skupín.²³ Nemožno zabudnúť, že veľká časť materiálneho blahobytu sa dosahuje aj za cenu zadlžovania rodín, pričom napr. v prípade zabezpečenia bývania ide neraz o jediné dostupné riešenie. Prítom zadlžovanie domácností na Slovensku rastie najrýchlejšie v eurozóne, resp. v regióne strednej a východnej Európy.²⁴ Ďalšia časť občanov zabezpečuje svoje rodiny za cenu práce v zahraničí, čo však popri pozitívnych aspektoch (nadobudnutie nových skúseností, riešenie hrozby nezamestnanosti, možnosť zvýšenia príjmov) prináša neraz aj odcudzenie a rozpad rodín.

Pocit blahobytu teda nemožno redukovať iba na výšku príjmu. Určuje ho aj spokojnosť s pracovným životom, vnímanie perspektívy zajtrajšieho dňa, vlastnej bezpečnosti, stavu medzilidských vzťahov, perspektívy svojich detí a úroveň spravovania krajiny. Súvisí s tým vnímanie situácie

---

23 *Na úroveň priemernej mzdy si vlani nesiahlo 57% Slovákov. Menej ako 500 eur v hrubom zarobilo 18% našincov.* Bratislava : Poštová banka 2016. Dostupné na URL <<https://www.postovabanka.sk/novinky/analyzy-trhu/zaujalo-nas/na-uroven-priemernej-mzdy-si-vlani-nesiahlo-57-percent-slovakov/>> (prístupné 10. 12. 2016).

24 TOMA, B.: Slováci sa zadlžujú najrýchlejšie v eurozóne. *Pravda*, 29. 3. 2013. Dostupné na URL <<http://peniaze.pravda.sk/uvery-a-lizing/clanok/293852-slovaci-sa-zadlzuju-najrychlejsie-v-eurozone/>> (prístupné 10. 12. 2016); TREBULOVÁ, J.: Slovenské rodiny sa bezhlavo zadlžujú. *Sme*, 29. 5. 2016. Dostupné na URL <<http://ekonomika.sme.sk/c/20176578/slovenske-rodiny-sa-bezhlavo-zadlzuju.html>> (prístupné 10. 12. 2016).

školy, zdravotníctva a toho, či sa občan môže spoľahnúť na potrebnú pomoc v chorobe alebo v starobe. Napokon pocit subjektívnej spokojnosti závisí od toho, do akej miery sa človek cíti dostatočne ocenený, do akej miery je rešpektovaná jeho dôstojnosť a či sa napr. pre korupciu mocných necíti byť v postavení občana druhej kategórie. Z uvedených dôvodov sú pokusy o vyvodzovanie objektívnych záverov, či sa život občanov po roku 1989 zlepšil alebo zhoršil, je viac vecou propagandy ako analýzy.

Rovnako ako pred rokom 1989, t. j. počas normalizačnej éry, aj v súčasnosti prijíma väčšina občanov politické, ekonomické a sociálne zmeny pasívne, a to aj vtedy, keď sú v otvorenom rozpore s ich najvlastnejšími záujmami. Presvedčenie, že hlas občana môže zavážiť a ovplyvniť prijímané rozhodnutia, sa javí stále slabšie ako pocit bezmocnosti. Pritom významnú rolu v ovládaní občanov hrá strach. Nejde ani tak o strach z priamych, násilných represálií, ktorý nezohrával dominantnú úlohu ani v 70. a 80. rokoch, ale o obavy existenčného charakteru, vyplývajúce z vysokej nezamestnanosti. Namiesto kreativity a ambícií tak paradoxne aj mnohí zamestnávateľia v ére trhu uprednostňujú zamestnancov poslušných a priemerných. Pociťujú odcudzenia od vlastnej práce, charakteristický pre normalizačnú éru, zo spoločnosti teda nezmizol. Nízka viera v možnosť uplatniť sa na základe výsledkov poctivej práce vedie k akceptácii správania, ktorého podstatou je snaha o „oklamanie“ existujúceho systému.

Odcudzenie od politiky spochybňuje vieru v demokraciu. Ako potvrdzujú prieskumy verejnej mienky, realizované bratislavským Inštitútom pre verejné otázky a maďarským think-tankom Political Capital,²⁵ v roku 2011 až takmer dve tretiny respondentov neverili, že je to vláda, ktorá v skutočnosti riadi Slovensko. Takéto nálady už otriasajú legitimitou existujúceho systému a vytvárajú priestor pre antisystémové sily, ktoré môžu byť aj protidemokratického charakteru. V nasledujúcich rokoch (2012 – 2013) podpora krajne pravicových postojov (predsudky a sociálny šovinizmus; protiestablishmentové postoje; pravicová hodnotová orientácia; nedôvera, strach a pesimizmus) na Slovensku vzrástla a index DEREK (Demand for Right-Wing Extremism – dopyt po pravicovom extrémizme) sa zvýšil z 10,8 % v rokoch 2010 – 2011 na 13,3 % v rokoch 2012 – 2013, mierny pokles nastal iba v jedinom indikátore (strach,

---

25 MESEŽNIKOV, G.: Dopyt po pravicovo-extrémistickej politike: zistenia projektu DEREK. Blog Inštitútu pre verejné otázky (blog.sme.sk) – Dostupné na URL <<http://institutpre.blog.sme.sk/c/334853/Dopyt-po-pravicovo-extremistickej-politike-zistenia-projektu-DEREK.html>> (prístupné 10. 12. 2016).

nedôvera a pesimizmus).²⁶ Z tohto hľadiska úspech extrémistických síl, ako napr. strana Kotleba – Ľudová strana Naše Slovensko (ďalej ĽSNS) vo voľbách do Národnej rady Slovenskej republiky v marci 2016 (8,04%)²⁷ nebol nijakým prevrpením.

Odcudzenie od politiky umocňuje aj vytrácajúci sa obsah verejného diskurzu. Priebeh volebných kampaní reflektuje z hľadiska potrieb voličov i regiónov okrajové témy. Hodnotová vyprázdnenosť politiky, ktorá rezignovala na hľadanie obsahovej alternatívy či vízie do budúcnosti, vedie k neideologickému pragmatizmu, príznačnému pre väčšinu politických lídrov. Aj politické strany, ktoré sa definujú ako ideologické, v každodennej praxi postupujú skôr pragmaticky. Aj súčasné elity majú značný problém s pozitívnym definovaním vlastnej politiky. Ak sa normalizácia negatívne vymedzovala proti reformnému socializmu z roku 1968, aj súčasná volebná súťaž je rámcovaná predovšetkým negatívne. Po roku 1998 na politický úspech stačilo, že sa volebný líder nevolal Vladimír Mečiar alebo Robert Fico, alebo – že nemal nič spoločné s pravicovým vládnym táborom. Paradoxne, aj Husákov režim svoju legitimitu zdôvodňoval politikou „menšieho zla“ v porovnaní s domnelou hrozbou biľakovských „radikálov“.

Pocity strachu, odcudzenia a vlastnej bezmocnosti zaháňajú občanov podobne ako v 70. a 80. rokoch do súkromia. Otázky materiálneho zabezpečenia, ale často aj jednoduchého prežitia, pohlcujú podstatnú časť sociálnej energie natoľko, že sa vytráca priestor na občiansku participáciu. Napriek oficiálne deklarovanej pluralite názorov v najvýznamnejších verejnoprávnych médiách chýbala diskusia o takých závažných otázkach, ako napr. dôchodková reforma alebo sociálne dôsledky ekonomických reforiem. Etabloval sa partokratický systém, v ktorom si štátne funkcie a jednotlivé rezorty parcelujú stranícke elity a nimi reprezentované oligarchické klany. Samotné strany však majú len veľmi slabé zázemie v občianskej spoločnosti a sú silne centralizované, v mnohých prípadoch je ich vedenie personálne aj finančne závislé od lídra, ktorý je zároveň hlavným zdrojom financovania strany.

Štruktúry občianskej spoločnosti alebo reprezentácie záujmov sú vnímané ako nepriateľské, pokiaľ nie sú bezprostredne zviazané s vládnymi elitami a v lepšom prípade ich štátna moc ignoruje. Inštitút

26 DEREK Index – Demand for Right-Wing Extremism – Slovakia. Dostupné na URL <<http://derexindex.eu/countries/Slovakia#Slovakia>> (prístupné 10. 12. 2016).

27 Voľby do Národnej rady SR 2016. Bratislava 2016. Dostupné na URL <<http://volby.statistics.sk/nrsr/nrsr2016/sk/data02.html>> (prístupné 10. 12. 2016).

volebnej kaucie aj nutnosť desaťtisíc podpisov na registráciu novej politickej strany, ale aj slabnúca pluralita mediálneho trhu sú bariérami pre vznik takej politickej alternatívy, ktorá by nemala oligarchické zázemie.²⁸

Zároveň však aj predstava o mladých ľuďoch ako víťazoch zmien, realizovaných počas uplynulého štvrtstoročia, sa ukazuje ako mnohokrát opakované klišé, s ktorým by však zrejme aj veľká časť samotných mladých ľudí mala problém súhlasiť. Inak by asi sotva bolo možné vysvetliť úspech, ktorý v parlamentných voľbách v marci 2016 zaznamenali anti-systémové, resp. antipolitické zoskupenia ako Kotleba – Ľudová strana Naše Slovensko a Sme rodina na čele s Borisom Kollárom. O tom, že tieto sily, ktoré v prípade Kotlebu otvorene alebo menej otvorene odmietajú demokratické usporiadanie a v prípade Borisa Kollára politiku ako takú, majú výraznú podporu mladých ľudí, ktorí sa narodili už po roku 1998, svedčia simulované, tzv. študentské voľby, ktoré na stredných školách organizovala Rada mládeže Bratislavského kraja. Strana Sme rodina v nich získala 16,40 % hlasov, Kotleba – ĽSNS 15,53 % a ďalšia anti-establishmentová strana Obyčajní ľudia a nezávislé osobnosti (ďalej OĽaNO), svojou štruktúrou spochybňujúca klasický model politickej strany (absencia členskej základne, zapojenie nezávislých kandidátov) 11,7 % hlasov.²⁹ Prieskum agentúry Focus na základe exitpollov dokonca potvrdil, že strana Kotleba – ĽSNS medzi prvovoličmi (t. j. voličmi vo veku 18 – 21 rokov) zvíťazila, keďže medzi nimi získala 22,7 % hlasov. Na ďalších miestach sa umiestnili ostatné antiestablishmentové strany ako Sloboda a Solidarita (ďalej SaS, 17,7 %), OĽaNO-NOVA (12,6 %), Sme rodina (11,4 %), až po nich nasledoval Smer-SD so 7,6 % hlasov a menšie pravicové strany. Medzi voličmi vo veku 22 – 39 rokov síce extrémne pravicová strana Kotleba – ĽSNS získala podstatne menej, iba 10,6 % hlasov, ale najvyššiu podporu získala iná antiestablishmentová strana SaS (21 %), strany OĽaNO – NOVA a Sme rodina získali 13,8, resp. 8,8 %. Nad 10 percent u nich získal iba Smer-SD (14,6 %).³⁰

---

28 MARUŠIAK, J.: Dedičstvo nielen normalizácie. *Pravda*, roč. 23, 22. 8. 2013, č. 195, s. 31.

29 KONÍK, J.: Ak by volili stredoškólači, vyhrali by Boris Kollár a Marián Kotleba. *Denník N*, 19. 2. 2016. Dostupné na URL <<https://dennikn.sk/377268/by-volili-iba-stredoskolaci-vyhrali-by-boris-kollar-marian-kotleba>> (prístupné 10. 12. 2016).

30 VASILKO, T.: Kto volil Kotlebu a prečo? Nie, nie je to len pre utečencov. *Denník N*, 6. 3. 2016. Dostupné na URL <<https://dennikn.sk/395557/volil-kotlebu-preco-nie-nie-su-utecencitito-ludia-volili-kotlebu-tychto-dovodov>> (prístupné 10. 12. 2016).

Ak teda vo voľbách do Národnej rady Slovenskej republiky v roku 1998 sa významne podieľali práve prvovoliči a mladí ľudia na odmietnutí autoritatívnych tendencií a posilnení prozápadnej orientácie Slovenskej republiky, pričom však podporovali establishmentové zoskupenia ako Slovenská demokratická koalícia, resp. Strana demokratickej ľavice,³¹ vo voľbách v roku 2016 značnú časť hlasov mladých ľudí získali zoskupenia, budované na princípe personálnej charizmy svojich lídrov, s odmietavým, resp. kritickým vzťahom k demokracii alebo k politike ako takej. Ak sa protestné hlasy v štátoch južnej Európy, ktoré sa zbavovali dedičstva nedemokratických režimov v 70. rokoch 20. storočia, v období po vypuknutí globálnej ekonomickej a finančnej krízy v roku 2008 presunuli ku konzervatívnym alebo radikálne ľavicovým hnutiam ako Syriza v Grécku alebo Podemos v Španielsku, pre Slovensko, ale aj iné štáty strednej a východnej Európy je charakteristický posun k radikálne pravicovým zoskupeniam. Ukázali to napr. voľby v Poľsku v roku 2015, spojené spojené s nástupom národno-konzervatívnej strany Právo a Spravodlivosť, ako aj národno-populistického hnutia vedeného rockovým spevákom Pawlom Kukizom, alebo v Srbsku, kde sa do parlamentu po štyroch rokoch mimoparlamentného pôsobenia vrátila Srbská radikálna strana Vojislava Šešelj a nacionalistický blok Dveri – Demokratická strana Srbska. Na Slovensku tento trend stelesňuje pravicovo-populistická formácia Sme Rodina Boris Kollár a krajne pravicová Ľudová strana Naše Slovensko vedená Marianom Kotlebom. Hoci v prípade pravicovo-populistických strán v postkomunistickej Európe ide neraz o sily s protichodným programom, spája ich to, že ich agenda je viac alebo menej v otvorenom rozpore s duchom zmien, požadovaných a realizovaných v roku 1989.

Kedy nastal koniec dejín?

Obdobie vyše dvoch desaťročí od politických zmien teda v skutočnosti predstavuje v kontexte najnovších dejín Slovenska viac než dovtedajšie historické epochy – obdobie prvej ČSR, obdobie Slovenského štátu alebo obdobia vlád dvoch garnitúr komunistického režimu. Taký dlhý čas nastroľuje otázky, do akej miery boli zmeny, ktoré sa v priebehu dvoch desaťročí udiali, v súlade s očakávaniami účastníkov dobových udalostí,

31 GYARFÁŠOVÁ, O. – KÚSKA, M. – VELŠIC, M.: Prvovoliči a voľby 1998: volebné správanie, motívy hlasovania. In: BÚTORA, M. – MESEŽNIKOV, G. – BÚTOROVÁ, Z. (eds.): *Kto? Prečo? Ako? Slovenské voľby '98*. Bratislava 1999, s. 280.

do akej miery boli potrebné, legitímne a do akej miery si vyžadujú prehodnotenie. Prieskumy verejnej mienky, napr. Life in Transition Survey z rokov 2006 a 2010, ale aj prieskumy PASOS z roku 2009 konštatujú v prípade štátov strednej a východnej Európy, že kým nastolenie demokracie sa stretlo väčšinou s pozitívnym ohlasom, omnoho menej pozitívne bola prijímaná trhová ekonomika. Zároveň v roku 2010 v týchto štátoch výrazne poklesla podpora demokracie a trhovej ekonomiky v porovnaní s predkrízovým obdobím (2006). Výskum z roku 2010 takisto potvrdzuje, že v tranzitívnych štátoch strednej a východnej Európy je výrazne nižší podiel ľudí spokojných s vlastným životom v porovnaní so štátmi západnej Európy, ale aj v porovnaní s Bieloruskom a Ruskom.³² Ďalší výskum, realizovaný Európskou bankou pre obnovu a rozvoj (EBRD, Transition Report) z roku 2011 zas potvrdzuje rast protizápadných nálad, osobitne v súvislosti s globálnou finančnou krízou, ktorá prepukla v roku 2008. Podľa neho v jednotlivých krajinách strednej a východnej Európy 30 až 70 % respondentov obviňovalo zo zodpovednosti za krízu Západ. Najvyšší podiel ľudí, ktorí zdieľali tento názor, bol práve na Slovensku (viac než 70 %) a v Srbsku. Nadpolovičná väčšina opýtaných však s týmto názorom súhlasila aj v Česku, Maďarsku, Slovinsku, Bosne a Hercegovine, Macedónsku, Čiernej Hore a v Chorvátsku. V Poľsku a v Estónsku mal tento názor podporu takmer 50 % respondentov.³³

Osobitne v kontexte štátov Vyšehradskej skupiny sa Slovensko javí ako pesimistickejšie v porovnaní s Českom a Poľskom. Jeho hodnoty nespokojnosti, kritického postoja domácej verejnosti voči zmenám sa približujú k hodnotám v Maďarsku.³⁴ Pre väčšinu niekdajších postkomunistických štátov, tzv. nových demokracií, je však charakteristická nespokojnosť ani nie tak s demokraciou ako takou, ako politickým režimom, ako s fungovaním demokracie vo vlastnom štáte. Aj napriek výraznému rastu HDP v prepočte na obyvateľa a postupnému približovaniu sa priemeru EÚ nespokojnosť obyvateľov vyvolávajú narastajúce

---

32 Life in Transition Survey (LITS I., II.). European Bank for Reconstruction and Development 2006, 2010. Dostupné na URL <<http://www.ebrd.com/pages/research/economics/data/lits.shtml>> (prístupné 10. 12. 2016).

33 *Transition Report 2011. Crisis and Transition: The People's Perspective*. Londýn 2011.

34 BÚTOROVÁ, Z. – GYARFÁŠOVÁ, O.: *Return to Europe. New freedoms embraced, but weak public support for assisting democracy further afield*. Praha 2009. Dostupné na URL <<http://www.ivo.sk/6387/sk/studie/return-to-europe-new-freedoms-embraced-but-weak-public-supportfor-assisting-democracy-further-afield>> (prístupné 10. 12. 2016).

nerovnosti, ale aj pochybnosti o morálnej oprávnenosti pôvodu takýchto nerovností.

Po dvadsiatich piatich rokoch už sotva možno akceptovať Fukuyamovu tézu o „konci dejín“ predstavovanú ako „*konečný bod ideologickej evolúcie ľudstva*“ vďaka víťazstvu liberálnej demokracie,³⁵ ktorá mimochodom obsahuje proto-totalitné implikácie vzhľadom na to, že evokuje predstavy o vrcholnom období ľudských dejín a definuje nové nespochybniteľné pravdy. Nástup antiliberálnych hnutí a vlád skôr nasvedčuje, že táto téza sa stala anachronickou. Presvedča nás o tom kríza demokracie azda na celkom svete, prebiehajúce vojny a zápas o nové rozdelenie sveta, odohrávajúci sa o. i. aj na Ukrajine, teda v bezprostrednej blízkosti hraníc Slovenska. Vo svete a aj v štátoch so skúsenosťou dvoch v krátkom čase za sebou nasledujúcich nedemokratických, ba dokonca až totalitných režimov, narastá podpora lídrov, tvrdiacich, že model liberálnej demokracie je nahraditeľný, hoci práve oni sa neraz pred štvrtstoročím podieľali na jeho konštituovaní. Odmietanie demokracie neprichádza iba od extrémistických síl, resp. od populistických zoskupení, poukazujúcich na reálnu alebo konštruovanú priepasť medzi spoločnosťou a tradičnými inštitúciami, resp. aktérmi politickej reprezentácie, ale aj od samotných elit. Snahy o otvorenú alebo miernejšiu, resp. sofistikovanejšiu kontrolu spoločnosti, justičných orgánov, médií, akademických inštitúcií alebo mimovládnych organizácií sa z času na čas objavujú v rozličných krajinách, neraz ako test reakcie verejnosti na postupné obmedzovanie len nedávno získanej slobody. Charakteristické je, že nastupujúce obmedzovania slobody, občianskych, politických i sociálno-ekonomických práv, ktorých jednota sa prejavuje azda naliehavejšie ako kedykoľvek v období po druhej svetovej vojne, je veľmi často prijímané bez výraznejšieho odporu spoločnosti, ako sedatívum na destabilizáciu vyvolanú neustálymi reformami a sociálnymi otrasmami.

Napokon bývalá Juhoslavia, Ukrajina, ale aj Afrika, Blízky východ a iné časti sveta ukazujú, že ani rozklad totalitarizmu nezabránil opakovaniu vojen, politického násillia, etnických čistiek, ba aj zločinov proti ľudskosti. Naopak, praktiky, ktoré sa zdali byť dávno zabudnuté a odmietnuté, o. i. aj počas pádu komunistických režimov, ožívajú v posledných desaťročiach s novou intenzitou. Aj preto je nutné neustále hovoriť o najnovšej histórii a sprostredkovať skúsenosti z toho,

35 FUKUYAMA, F.: *The End of History? The National Interest*, Summer 1989. Dostupné na URL <<https://ps321.community.uaf.edu/files/2012/10/Fukuyama-End-of-history-article.pdf>> (prístupné 10. 12. 2016).

čo Eric Hobsbawm označoval za „vek extrémov“ v čase „krátkeho 20. storočia“.³⁶

Napokon takouto skúsenosťou je aj obdobie konca Brežnevovej éry, do ktorej spadala aj československá normalizácia v 70. a 80. rokoch. Jedným z jej charakteristických znakov bola „bezčasovosť“ a „bezdejinnosť“. Charakter režimu a mieru jeho depolitizácie najlepšie vystihovali novoročné prejavy prezidenta ČSSR Gustáva Husáka prednášané pred televíznymi kamerami v takmer rovnako zariadenej pracovni s takmer identickým obsahom. Identickým dojmom pôsobili aj novinové úvodníky a denné domáce spravodajstvo, pokiaľ neprepukli snehové kalamity alebo povodne, ale aj výprava pravidelne sa opakujúcich zjazdov KSČ a jej satelitných organizácií v Národnom fronte.

Zdalo sa, ako keby sa v roku 1970, po skončení čistiek v KSČ, v Československu nadhlo zastavil čas a ľuďom, ktorí normalizačnú každodennosť prežívali, a nám, ktorí sme sa do nej narodili, sa zdalo, ako keby sa tento čas zastavil natrvalo. Z hľadiska metodologických nástrojov politických historikov alebo politológov možno skutočne hovoriť o rokoch nehybnosti. Preto bude veľmi zaujímavé, ako sa problematiky normalizačného režimu zhostia sociológovia, či naozaj potvrdia, že išlo o roky nehybnosti, ako sa pre toto obdobie vžilo označenie, alebo ako „zbytočné roky“, ako sa to objavuje v prácach etnológa Petra Salnera,³⁷ alebo predsa len či v spoločnosti prebiehali nejaké pohyby a zmeny. Mentalita občana z roku 1968 a v roku 1990 bola predsa len odlišná a bude zaujímavé zistiť, do akej miery tomu pomohol aj normalizačný režim. Ďalšia zaujímavá otázka je, či normalizačný režim bol iba dôsledkom politiky importovanej zo zahraničia po sovietskej invázii, alebo bol aj dôsledkom vnútorných tradícií slovenskej spoločnosti nielen pokiaľ išlo o nástroje ovládania spoločnosti, ale aj používaný politický jazyk a štýl politickej komunikácie. V neposlednom rade však pocit „bezdejinnosti“ vyplýval z tézy o bezalternatívnosti a neprekonateľnosti existujúceho modelu „reálneho socializmu“, šírenej oficiálnou propagandou. Existujúci poriadok bol interpretovaný ako prirodzený poriadok dejín, ktorý nie je možné zmeniť, pretože je daný zákonitosťami, existujúcimi mimo

36 HOBSBAWM, E.: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1919-1991*. London 1994, s. IX.

37 SALNER, P.: *Premeny Bratislavy 1939 – 1993. (Etnologický pohľad na dynamiku sociálnych procesov)*. Bratislava 1998, s. 133.

vôle a vedomia občanov. Práve preto si komunistická strana mohla vystačiť s jediným programovým dokumentom, ktorým bolo *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ*.³⁸

Hoci súčasnosť pôsobí zdanlivo turbulentne, takmer každodenné aféry ventilované médiami nijakým spôsobom neovplyvňujú existujúci poriadok a nemenia ho. Rovnako mnoho ľudí verí, že dejiny sa odohrávajú mimo občanov, ktorí len sotva môžu ovplyvniť ich priebeh. Napokon november 1989 nebol iba skúsenosťou občanov vtedajšieho Československa, celkovo obdobie pádu komunizmu treba vnímať v kontexte globálneho vývoja, ktorý spoluurčovala o. i. konzervatívna revolúcia, prebiehajúca na Západe, a ktorej súčasťou bola postupná deetatizácia. Tá však prerástla z ekonomickej privatizácie do nastolenia trhovej spoločnosti, v ktorej sa politika nahrádza pragmatickým administrovaním, teda vládnutím (tzv. governance). Idea bezdejinnosti sa v 90. rokoch 20. storočia vrátila späť v podobe tézy o bezalternatívosti neoliberalného modelu transformácie, ktorej sa začal prispôsobovať nielen mediálny diskurz, ale aj politické strany bez ohľadu na ideologickú orientáciu vrátane ľavicovo orientovaných zoskupení.

Jednou z kľúčových požiadaviek novembra 1989 bolo nahradenie dovtedajšej leninsko-stalinskej uniformity pluralitou. Naproti tomu individualizácia a depolitizácia, ktorú spôsobila neoliberalná transformácia, prakticky zasahuje nielen oblasť ekonomických a sociálnych vzťahov, ale aj sféru politickú, oblasť občianskej spoločnosti, reprezentácie kolektívnych záujmov. Expanzia trhových vzťahov však zasahuje do všetkých sfér spoločnosti, aj do najintímnejších sfér medziľudských vzťahov, mení súčasnú podobu rodiny a ovplyvňuje aj podobu našich miest. Druhým charakteristickým trendom je sekuritizácia problematiky sociálnych vzťahov, v dôsledku čoho síce úloha štátu z hľadiska zodpovednosti za blahobyt a spokojný život občanov klesá, zároveň však do sociálnych vzťahov, do riešenia problematiky chudoby a pod. expandujú bezpečnostné zložky. Depolitizácia, resp. miznutie obsahovej zložky politickej agendy spôsobuje na druhej strane vyprázdňovanie verejného diskurzu. To ovplyvňuje aj charakter politickej súťaže, jej personalizáciu, ale aj fenomén, ktorý je označovaný ako prezidencializácia politiky, t.j. presun ťažiska politického súperenia a rozhodovania z rúk kolektívnych orgánov do rúk jednotlivcov, resp. „*koncentrácia*

---

38 *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ. Rezolúcia o aktuálnych otázkach strany*. Bratislava 1973.

politickéj moci v rukách lídrov v demokratickej spoločnosti“.³⁹ Presun ťažiska verejného diskurzu z programových otázok na personálnu rovinu následne spôsobuje vyprázdňovanie verejného diskurzu, ktorý prestáva byť zrozumiteľný pre veľkú časť občanov a nereflektuje ich potreby. Rizikom depolitizovanej spoločnosti je nielen únik občanov do súkromia, ale aj hrozba, že svoje záujmy začnú realizovať mimo existujúcich štruktúr politickej reprezentácie.

Podobne depolitizácia a byrokratizácia (inak povedané aj manažerizácia) však boli charakteristické aj pre posledné dve dekády fungovania komunizmu sovietskeho typu. Požiadavka na vytvorenie verejného priestoru sa tak naplnila iba sčasti, naopak, máme do činenia so stratou toho, čo Charity Scribnerová v práci *Koniec postkomunizmu* označuje za „*fundamentálnu skúsenosť sociálnu*“.⁴⁰ Hoci teda november 1989 paradoxne priniesol nastolenie vlády, pochádzajúcej z vôle občanov, zároveň v krátkom čase po ňom sa začal obmedzovať priestor, v ktorom táto vláda, a teda aj samotní občania mali možnosť aktívne ovplyvňovať prebiehajúce zmeny. Napokon však neoliberálny model, ktorý spod verejnej kontroly vyčlenil viaceré verejné inštitúcie, ktorých vznik bol podmienený práve implementovaním princípov sociálnej solidarity, ako napr. zdravotníctvo alebo systém dôchodkového poistenia, umožnil aj vytvorenie autonómnych rozhodovacích centier v podobe oligarchických zoskupení, ktoré kontrolujú demokratické inštitúcie. Práve existenciu takýchto štruktúr označuje politológ Charles Tilly za jeden z kľúčových príznakov procesov de-demokratizácie v spoločnosti.⁴¹ Paradoxne však v postkomunistickej časti Európy neraz práve sily, ktoré sa najviac hlásia k odmietaniu komunizmu, zároveň vystupujú za obmedzovanie liberálnych občianskych práv a slobôd, ako aj za oslabovanie demokratických inštitúcií. Platí to napr. o politikoch a neoliberálnych think-tankoch, navrhujúcich obmedzenie všeobecného volebného práva,⁴² teda najvýznamnejšieho výsledku slobodných volieb, ale aj o praxi účelového

39 POGUNTKE, T. – WEBB, P.: The Presidentialization of Politics in Democratic Societies. A Framework for Analysis. In: POGUNTKE, T. – WEBB, P. (eds.): *The Presidentialization of Politics. A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford 2005, s. 1.

40 BUDEN, B.: *Koniec postkomunizmu. Od spoločnosti bez nádeje k nádeji bez spoločnosti*. Praha 2013, s. 174 – 177.

41 TILLY, Ch.: *Democracy*. Cambridge 2007, s. 58.

42 SULÍK, R.: Kto by potom volil Fica? *Hospodárske noviny*, 21. 9. 2009. Dostupné na URL <<http://komentare.hnonline.sk/komentare/351790-kto-by-potom-volil-fica>> (prístupné 10. 12. 2016).

menenia zákonov a formálnych pravidiel v závislosti od potrieb vládnych elít, či už ide o postavenie verejnoprávnych médií, alebo takých inštitúcií, akými sú ústavné sudy. Práve politické strany, ktoré v 90. rokoch aktívne presadzovali radikálnu ekonomickú transformáciu, ako napr. Fidesz alebo ODS, spochybňujú význam politiky založenej na ľudských právach, ba dokonca ju označujú za škodlivú pre záujmy štátu,⁴³ alebo deklarujú zlyhanie modelu liberálnej demokracie.⁴⁴

Čo o roku 1989 nevieme?

Štvrtstoročie od novembra 1989 teda otvára pred bádateľmi z oblasti histórie a sociálnych vied celý rad tém, ktoré mali zásadný význam pre formovanie vývoja slovenskej spoločnosti po novembri 1989. Napriek tomu dosiaľ neboli predmetom seriózneho vedeckého výskumu, resp. takýto výskum sa realizoval iba fragmentárne.⁴⁵ Predmetom záujmu historikov a sociálnych vedcov už nie je iba výlučne vývoj bezprostredne pred novembrom 1989, ale aj širšie chápaná problematika politickej transformácie na začiatku 90. rokov.

V súčasnosti máme pomerne značný objem literatúry o tom, aké boli príčiny relatívne bezbolestného pádu komunizmu. Na druhej strane je však veľmi ťažké nájsť odpoveď na otázku, ako je možné, že bol schopný udržať sa tak dlho aj napriek tomu, že v kritickom momente sa ani v mocenskom centre sovietskeho bloku – v Moskve počas augustových dní roku 1991 nenašlo dost' síl, ktoré by tento systém dokázali udržať.

43 NEČAS, P.: Dalajlamismus či podpora Pussy Riot škodí českému exportu. I dnes.cz, 10. 9. 2012. Dostupné na URL <http://zpravy.idnes.cz/podpora-dalajlamy-podle-ne-case-skodi-exportu-fnb-/domaci.aspx?c=A120910_182335_domaci_1j> (prístupné 10. 12. 2016).

44 ORBÁN, V.: Viktor Orbán's speech at the 14th Kötöcse civil picnic, 17. 9. 2015. Viktor Orbán – The Prime Minister – oficiálna webová stránka. <<http://www.kormany.hu/en/the-prime-minister/the-prime-minister-s-speeches/viktor-orban-s-speech-at-the-14th-kotocse-civil-picnic>> (prístupné 10. 12. 2016).

45 Z doterajších prác stoja za pozornosť publikácie PEŠEK, J. – SZOMOLÁNYI, S. (eds.): *November 1989 na Slovensku: Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Bratislava 2000; KMEŤ, N. – MARUŠIAK, J. (eds.): *Slovensko a režim normalizácie*. Prešov 2003; PEKNÍK, M. (ed.): *Česká a slovenská spoločnosť v období normalizácie – Slovenská a česká spoločnosť v čase normalizácie. Liberecký seminár 2001*. Bratislava 2002; ŽATKULIAK, J. – HLAVOVÁ, V. – SEDLIAKOVÁ, A. – ŠTEFANSKÝ, M. (eds.): *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty (1985-1990)*. Bratislava 1999; SZOMOLÁNYI, S.: *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*. Bratislava 1999; KOPEČEK, L.: *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*. Brno 2006; KUBÍN, E.: *Rola politických elít pri zmene režimu na Slovensku*. Bratislava 2002.

Stále rovnako aktuálnou zostáva otázka, prečo sa ľudia v roku 1948 s takou ľahkosťou vzdali demokracie a vlastnej slobody, prečo boli ochotní v neslobode naďalej zotrvať? Naďalej treba hovoriť o tom, v akých momentoch sa stáva, že demokratické inštitúcie a pravidlá hry začínajú „bežať na prázdno“, v dôsledku čoho sa stávajú nahraditeľnými.

Na rozdiel od Česka, najmä zásluhou historikov Václava Průchu⁴⁶ a Lenky Kalinovej,⁴⁷ vzniklo viacero zaujímavých prác, venovaných hospodárskym a sociálnym dejinám obdobia komunizmu vrátane rokov 1969 – 1989, na Slovensku sa tejto témy zatiaľ iba okrajovo dotkol Miroslav Londák v závere svojej práce venovanej ekonomickým reformám 50. a 60. rokov 20. storočia.⁴⁸ Aj s ohľadom na masovosť generálneho štrajku v novembri 1989 je dôležité poznať, čo sa v uvedenom období dialo v prostredí robotníkov a zamestnancov a aké boli dôvody, že príslušníci donedávna pasívnej väčšiny spoločnosti boli po desiatich dňoch od potlačenia študentskej demonštrácie v Prahe ochotní vystúpiť proti vládnucemu režimu. Sociológ Martin Bútora často používal pojem „malé verejnosti“⁴⁹ pre charakteristiku plurality diskurzu v novembri 1989. Ako však upozorňuje napr. Michal Pullmann, v porovnaní s komunistickým režimom 50. rokov sa v 70. a 80. rokoch, aj napriek represívnej atmosfére normalizačnej éry, „*priestor pre pluralitu hodnôt a záujmov výrazne rozšíril*“, pokiaľ občania nespochybňovali ideologické a mocenské princípy režimu.⁵⁰ Skúmanie každodennosti komunistického režimu, života jednotlivcov alebo skupín či kultúrnych dejín normalizačného Slovenska vytvára priestor na interdisciplinárne výskumy historikov, etnológov a sociológov. Z významnejších prác možno spomenúť napr. výskumy etnologičiek Zuzany Profantovej alebo Rastislavy Stoličnej.⁵¹ Týka sa to napr. projektu Zuzany Profantovej *Malé*

46 Pozri napr. PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodárske a sociální dějiny Československa 1918 – 1992, 2. díl – Období 1945 – 1992*. Brno 2009.

47 Pozri napr. KALINOVÁ, L.: *K sociálním dějinám Československa 1969 – 1989*. Praha 1999.

48 Pozri LONDÁK, M.: *Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. letech 20. století a slovenská ekonomika*. Bratislava 2012, s. 193 – 197.

49 BÚTORA, M.: Osobný vlnš Miloslavovi Petruskovi. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 42, 2006, č. 5, s. 1 049.

50 PULLMANN, M.: *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha 2011, s. 21.

51 STOLIČNÁ-MIKOLAJOVÁ, R.: *Socializmus na tanieri. Možnosti a praktiky stravovania obyvateľov Slovenska v rokoch 1948-1989*. Bratislava 2015.

*dejiny veľkých udalostí*⁵² a rovnomenných knižných publikácií. Popri projekte Zuzany Profantovej a Zuzany Beňuškovej z Ústavu etnológie SAV *Žili sme v socializme* sa uvedenej problematike venuje v kontexte premien Bratislavy Peter Salner a vyšla aj práca Juraja Špitza *Ako zomiera mesto* (v spolupráci s fotografom Pavlom Breierom).⁵³ Viaceré publikácie populárneho charakteru, ale s bohatým dokumentačným materiálom, boli venované asanácii časti bratislavského historického jadra.

Ak kniha Jamesa Krapfla *Revolúcia s ľudskou tvárou*⁵⁴ priniesla dôležité poznatky, ako vyzeral diskurz revolúcie v roku 1989 v regiónoch Slovenska, mimo takých centier ako Bratislava a Košice, stále veľmi málo vieme, ako sa na konci roku 1989 a začiatkom roku 1990 formovali ponovembrové politické elity mimo Bratislavy, v regiónoch, v obciach a v menších mestách. Do akej miery máme do činenia s ich personálnou kontinuitou, resp. diskontinuitou, kto boli ľudia, ktorí sa zrazu stali predstaviteľmi novej moci a realizátormi novej cesty slovenskej spoločnosti? Aké boli mechanizmy spoločenského vzostupu, neraz zrejme nečakaného aj pre nich samých? Ako je možné, že sa napr. z neznámeho stredoškolského profesora zrazu stal poslanec Slovenskej národnej rady alebo Federálneho zhromaždenia? Krapfla kniha je však zatiaľ ojedinelým, aj keď úspešným pokusom. Pokus Trnavskej univerzity z roku 2000⁵⁵ možno hodnotiť ako neúspešný, v celom zborníku sú regionálnej histórii venované dva príspevky (okres Trnava a Dunajská Streda), na konferencii Slovensko v dobe neslobody 1938 – 1989, organizovanej Katedrou histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela a Múzeom SNP v Banskej Bystrici v spolupráci so Spoločenskovedným ústavom SAV v Košiciach v máji analyzoval priebeh normalizácie a pádu komunistického režimu v okrese Trnava Peter Jašek z Ústavu pamäti národa a pôsobenie straníckych mocenských mechanizmov v počiatkoch normalizačného procesu v Michalovciach Michaela Huttmanová z Historického ústavu SAV v Bratislave.

---

52 PROFANTOVÁ, Z. (ed.): *Malé dejiny veľkých udalostí v Československu po roku 1948, 1968, 1989*. I., II. *Etnologické štúdie 13*. Bratislava 2005, s. 193 a s. 283. Pozri taktiež PROFANTOVÁ, Z.: *Žili sme v socializme. Kapitoly z etnológie každodennosti I*. Bratislava 2012; PROFANTOVÁ, Z.: *Žili sme v socializme II. Helena. Biografický prístup v etnológii každodennosti*. Bratislava 2015.

53 ŠPITZER, J. – BREIER, P.: *Ako zomiera mesto*. Bratislava 2000.

54 KRAPFL, J.: *Revolúcia s ľudskou tvárou*. Bratislava 2009.

55 HORVÁTH, P. – HORSKÝ, M.: *November 89 v regiónoch Slovenska a dnešok (november 1989 – november 1999)*. Trnava 2000.

Napokon však stále nie je dostatočne preskúmaný ani diskurz v monopolne vládnucej komunistickej strane, azda s výnimkou analýzy vývoja v najvyšších orgánoch KŠČ a KSS.⁵⁶ Rovnako málo pozornosti sa dosiaľ venovalo politickým pohybom v mocenských elitách normalizačného režimu. V súvislosti s obnovovaním diskusie o štátoprávnom usporiadaní Československa a postavení Slovenska vo federácii sa tejto otázke čiastočne vo svojich prácach venovali Jan Rychlík. Jozef Žatkuliak sa venoval príprave novej ústavy ČSSR na konci 80. rokov a štátoprávnym súvislostiam tohto procesu.⁵⁷ Vo svojich prácach analytického charakteru sa problematike reformných pohybov, resp. iniciatív ojedinelých kruhov v KSS venoval aj Miloš Žiak,⁵⁸ ale v tomto prípade nemožno hovoriť o realizovaní historického alebo politologického výskumu danej problematiky.

Takmer neznáme je fungovanie mocenských vzťahov v období normalizácie na úrovni okresov, miest a obcí. Nie je známe ani to, čo sa dialo v satelitných organizáciách Národného frontu, ako bolo Revolučné odborové hnutie (ďalej ROH), Socialistický zväz mládeže (ďalej SZM) a podobné organizácie. Na rozdiel od českých autorov absentuje výskum života mládeže a mládežníckych subkultúr.⁵⁹ Napokon ani práce Jiřího Suka, venované udalostiam novembra 1989 a formovaniu Občianskeho fóra,⁶⁰ nemajú na Slovensku dôstojný náprotivok v podobe dejín hnutia Verejnosť proti násiliu.

Takisto zatiaľ azda iba jednotlivci – ekonomickí a investigatívni žurnalisti,⁶¹ sa pokúsili načrtnúť prostredníctvom prípadových štúdií problematiku pôvodu ponovembrových ekonomických elít. Popri práci novinárov Rolanda Kyšku a Moniky Ščevovichevej je dôležitým zdro-

56 Pozri napr. KMEŤ, N.: Komunistická strana Slovenska 1969 – 1985. In: KOCIAN, J. – PAŽOUT, J. – RÁKOSNÍK, J. (eds.): *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*. Praha 2010, poznámky, s. 236 – 266 a 304 – 309; BARNOVSKÝ, M.: Vedenie KŠČ a KSS – od nástupu M. Gorbačova po november 1989. In: PEŠEK, J. – SZOMOLÁNYI, S. (eds.): *November 1989 na Slovensku*, s. 30 – 44.

57 ŽATKULIAK, J.: Spory o novú ústavu česko-slovenskej federácie v druhej polovici 80. rokov XX. storočia. *Historický časopis*, roč. 56, 2008, č. 1, s. 161 – 190.

58 ŽIAK, M.: *Slovensko: od komunizmu kam?* Bratislava 1996.

59 DANIEL, O.: Násilí československé mládeže na konci státního socializmu: bezpečnostní riziko a téma společenské kritiky. In: DANIEL, O. – KAVKA, T. – MACHEK, J. a kol.: *Populární kultura v českém prostoru*. Praha 2013, s. 274 – 290.

60 SUK, J.: *Labyrinthem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha 2009; SUK, J.: *Občanské fórum. Listopad – prosinec 1989. 1. díl – Události*. Brno 1997; SUK, J.: *Občanské fórum. Listopad – prosinec 1989. 2. díl – Dokumenty*. Brno 1998.

61 ŠČEVOVICOVÁ, M. – KYŠKA, R.: *Slovenský sen. Profily 20 novodobých milionářů*. Bratislava 2010.

jom informácií napr. seriál *Dejiny slovenskej privatizácie*, publikovaný na stránkach už zaniknutého týždenníka *Žurnál* v roku 2009, ktorého autorom je ekonóm Vladimír Bačišin. Genézu organizovaného zločinu a jeho prepojenie na politickú a ekonomickú sféru spracoval vo svojich knihách spisovateľ a publicista Gustáv Murín.⁶² Na hlbšiu analýzu pohybov v slovenskej spoločnosti, v slovenskom intelektuálnom živote v súvislosti s diskusiou o budúcnosti Československa sa zatiaľ podujal iba český historik Jan Rychlík,⁶³ aj keď mu možno uznať, že tak urobil s mimoriadnou mierou empatie vo vzťahu k slovenskému prostrediu. Nie sú dostatočne spracované ani dejiny národnostných menšín na území Slovenska, resp. ČSFR v období 70. a 80. rokov 20. storočia.⁶⁴ Chýba spracovanie medzinárodných aspektov postavenia Slovenska v rokoch 1970 – 1990, napr. v podobe medzištátnych vzťahov medzi ČSSR a Maďarskom, ale aj napr. v širších politicko-bezpečnostných súvislostiach. Ojedinelou výnimkou je štúdia Jána Čarnogurského o zahraničnopolitických koncepciách slovenského disentu v publikácii *Linie a osobnosti zahraničnopolitického myslenia Slovenska*, vydané roku 1996 Slovenskou spoločnosťou pre zahraničnú politiku (SFPA).⁶⁵

Napokon nepochybne si hlbší interdisciplinárny výskum zasluhujú dôsledky politickej a trhovej transformácie na jednotlivé sociálne vrstvy, keďže slovenská spoločnosť zažila v relatívne krátkom čase nebývalú sociálnu stratifikáciu a reštrukturalizáciu. Príkladom môže byť osud poľnohospodárov. Ak sa ešte v roku 1989 javila ako jedna z perspektívnych síl politická štruktúra, ktorá by zastupovala ich záujmy (napr. Československá strana poľnohospodárska, neskôr transformovaná na Roľnícku stranu Slovenska, resp. Politické hnutie členov Jednotných roľníckych družstiev – ďalej JRD, neskôr premenované na Hnutie poľnohospodárov), v krátkom čase, prakticky už počas prvých slobodných parlamentných volieb, sa ukázalo,

---

62 Pozri napr. MURÍN, G.: *Mafia na Slovensku*. Bratislava 2009; MURÍN, G.: *Mafia v Bratislave*. Bratislava 2009; MURÍN, G.: *Goriľy v podsvetí*. Bratislava 2012 a i.

63 RYCHLÍK, J.: *Rozdělení Česko-Slovenska 1989 – 1992*. Praha 2012.

64 Problematike maďarskej menšiny na Slovensku v období bezprostredne pred rokom 1989 sa venujú napr. SÁNDOR, E.: Zmena režimu maďarskými očami. In: FAZEKAS, J. – HUNČÍK, P. (eds.): *Maďari na Slovensku (1898 – 2004). Súhrnná správa. Od zmeny režimu po vstup do Európskej únie*. Šamorín 2008, s. 29 – 58; MARUŠIAK, J.: Maďarská menšina v slovenskej politike v rokoch normalizácie. In: KMEŤ, N. – MARUŠIAK, J. (eds.): *Slovensko a režim normalizácie*. Prešov 2003, s. 222 – 279.

65 ČARNOGURSKÝ, J.: Disent na Slovensku. In: BARNOVSKÝ, M. – GABRIEL, M. (eds.): *Linie a osobnosti zahraničnopolitického myslenia na Slovensku v 19. a 20. storočí*. Bratislava 1996, s. 102 – 109.

že zástupcovia agrárneho sektora – predsedovia JRD, rodiaci sa agropodnikatelia a pod., ktorí sa z hľadiska ekonomického vplyvu na vidieku javili ako bezkonkurenčné authority, nie sú schopní získať relevantné zastúpenie v parlamente a napokon sa museli uchádzať o podporu iných zoskupení.

Rovnako témou pre interdisciplinárny výskum zostáva narastajúca internacionalizácia slovenskej spoločnosti. V roku 1989 sa nielen Slovensko otvorilo svetu, ale aj svet sa otvoril Slovensku. Na druhej strane neplatí tvrdenie, že by Slovensko pred rokom 1989 žilo v akejsi uzavretej bubline. Hranice neboli úplne uzavreté, možno hovoriť skôr o opatrne pootvorených hraniciach. Pokiaľ sa cestovanie pred rokom 1989 obmedzovalo na krátkodobé dovolenky v zahraničí (nie výlučne v štátoch sovietskeho bloku, hoci cestovanie do Juhoslávie a nekomunistických štátov bolo komplikované), služobné výjazdy expertov do štátov tretieho sveta, resp. na emigráciu najbližších príbuzných, pričom pomery vo svete za „železnou oponou“ i v štátoch sovietskeho bloku boli neraz predmetom mýtov či ohovárania štátnej propagandy, ktorá však dosahovala neraz presne opačný efekt, alebo napokon aj falošných ilúzií, po roku 1989 čoraz viac občanov malo možnosť pocítiť priamu alebo sprostredkovanú, napr. prostredníctvom cestovania svojich detí, skúsenosť so zahraničím vrátane možnosti priamo v zahraničí žiť. Fenomén emigrácie počas 70. a 80. rokov 20. storočia bol však rozšíreným javom a predmetom intenzívnych debát v súkromí.

Popri práci Mikuláša „Maňa“ Hubu *Ideál, skutočnosť, mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*,⁶⁶ ktorá poskytuje cenný dokumentačný materiál z proveniencie ekologických iniciatív na Slovensku v 70. a 80. rokoch, doposiaľ neboli spracované dejiny ekologického hnutia v sledovanom období. Rovnako však chýba syntetizujúca práca, zaoberajúca sa fenoménom slovenskej alternatívnej kultúry v období pred rokom 1989, dejinami občianskeho disentu alebo tzv. tajnej cirkvi.⁶⁷

66 HUBA, M.: *Ideál, skutočnosť, mýtus. Príbeh bratislavského ochranárstva*. Bratislava 2008.

67 Publikácie k danej problematike pozri napr. KMEŤ, N.: Disent, ľudské práva a HOS. In: GONĚC, V. (ed.): *Cesko-slovenská historická ročenka 2010*. Brno 2010, s. 39 – 55; KMEŤ, N.: Komunisti a cyrilo-metodská tradícia v rokoch 1945 – 1989. In: JUNEK, M. (ed.): *Cyrilometodějská tradice v 19. a 20. století, období rozkvetu i snah o umlčení*. Praha 2013, s. 117 – 133; MARUŠIAK, J. – KMEŤ, N.: Slovacja. In: *Słownik dysydenatów. Czołowe postacie ruchów opozycyjnych w krajach komunistycznych w latach 1956 – 1989*. Warszawa 2007, s. 199 – 233; BLAŽEK, P. – POSPÍCHAL, P. – MARUŠIAK, J. – KMEŤ, N.: Czechosłowacja. In: *Słownik dysydenatów*, s. 103 – 134; KMEŤ, N.: Opozícia a hnutie odporu na Slovensku 1968 – 1989. In: BLAŽEK, P. (ed.): *Opozice a odpor proti komunistickému režimu v Československu 1968-1989*. Praha 2005, s. 41 – 53, 314 – 317; MARUŠIAK, J.: Nezávislé iniciatívy na Slovensku v rokoch normalizácie. In: PEŠEK, J. – SZOMOLÁNYI, S. (eds.): *November 1989 na Slovensku: Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Bratislava 2000, s. 54 – 76.

Azda najväčšou výzvou však zostáva dokumentácia slovenského samizdatu, vytvorenie či už dokumentačného centra, ktoré by umožnilo sústrediť zbierky dosiaľ roztrúsené v súkromných fondoch, resp. v jednotlivých knižniciach, alebo digitalizácia samizdatových publikácií, aby sa zachovali pre budúce generácie záujemcov z radov laikov a výskumníkov.

Nadalej zostáva predmetom diskusie otázka legitimacy hľadania alternatívy existujúceho modelu usporiadania spoločnosti a hlavne to, aké by dané alternatívy mali byť. Tieto diskusie, ako sme už povedali, ožívajú práve v súčasnosti, v čase nielen ekonomickej a finančnej, ale aj politickej krízy sociálneho modelu, ktorý v Európe dominuje od obdobia 80. rokov minulého storočia. Znova sa oživuje diskusia o ideách usporiadania spoločnosti na základe sociálnej solidarity, ale aj koncepcie, vychádzajúcej z princípov agresívneho individualizmu, sociálneho darvinizmu, myšlienok, založených na princípoch vylúčenia a strachu pri súperení o neustále sa stenčujúce zdroje planéty. Rovnako sa objavuje utópia, podľa ktorej by stav, vytvorený práve depolitizovanou spoločnosťou, mala riešiť ešte silnejšia depolitizácia a presun moci do rúk anonymných expertov, resp. krátkodobých sociálnych hnutí alebo jednotlivcov. Práve v takejto diskusii majú historici nezastupiteľné miesto. Len s pomocou poznatkov historických vied totiž môžeme povedať, aké hodnoty si zasluhujú, aby spoločnosť integrovali nielen v súčasnosti, t. j. z horizontálneho a vertikálneho hľadiska, ale aj z hľadiska diachrónneho, t. j. z hľadiska odovzdávania skúseností budúcim generáciám.

Záver

Revolúcia z roku 1989 do značnej miery prestáva byť v politickej praxi referenčným bodom a predmetom konsenzu politických elít. Naopak, rast autoritatívnych tendencií, depolitizácia spoločnosti a vysoký podiel nielen kritických, ale doslova delegitimizačných postojov voči súčasným politickým a sociálno-ekonomickým pomerom spôsobuje, že november 1989 sa vytráca nielen z pozornosti občanov, ale aj rétoriky politických elít a stáva sa tak v plnom zmysle slova históriou. Na druhej strane v povedomí občanov zohrávajú čoraz významnejšiu úlohu udalosti, ktoré sa stali po roku 1989, teda už v ponovembrových podmienkach (rozpad ČSFR, vstup do EÚ). Stále však, napriek tomu, že obraz novembra 1989 čoraz väčšmi bledne a stáva sa minulosťou, zostáva pre

rôznorodé politické sily zdrojom legitimizácie ich požiadaviek a cieľov; alebo naopak, pre extrémnu ľavicu, odvolávajúcu sa na dedičstvo režimu pred novembra 1989, je zdrojom všetkých negatív v slovenskej spoločnosti. Je predmetom viacerých, neraz protirečivých historických narácií a interpretácií vrátane takých, ktoré odmietajú udalosti z novembra 1989, alebo tie hodnoty, ku ktorým sa jeho protagonisti hlásili. Tak napr. v rétorike KSS november 1989 zostáva „kontrarevolúciou“, podľa jej niekdajšieho podpredsedu Ivana Hoptu by mal byť v histórii SR „zapísaný čiernymi písmenami“.⁶⁸ V publicistike túto naráciu preberajú napr. publikácie bývalého podpredsedu KSS Karola Ondriša,⁶⁹ v sociálnych vedách označuje udalosti novembra 1989 z komunistického hľadiska za „kontrarevolúciu“ s jednoznačne negatívnymi dôsledkami na spoločnosť napr. historik a politológ Peter Dinuš,⁷⁰ ktorý v roku 2014 kandidoval za KSS vo voľbách do Európskeho parlamentu ako nezávislý kandidát. Nespokojnosť s neoliberálnymi reformami sa prejavila nielen v parlamentných voľbách v roku 1992, ale aj po druhej vláde Mikuláša Dzurindu (2002 – 2006) a následne v dôsledku globálnej ekonomickej a finančnej krízy spochybnila pravicovo-liberálnu naráciu o udalostiach novembra 1989, ale spôsobuje, že spomienkový optimizmus zostáva silne zastúpený v povedomí občanov. Zároveň spochybňovanie demokratických procedúr pravicovými silami, nárast autoritatívneho populizmu až pravicového extrémizmu predstavuje trend spochybňovania, ba až popretia zmyslu zmien uskutočnených v rokoch 1989 – 1990. Ich pokus o reinterpretáciu novembra 1989, napr. organizovaním mítingov pod názvom *Berieme si späť svoju krajinu*⁷¹ po roku 2012, nastoľuje otázku, či nebude nutné, aby dedičstvo politických zmien v roku 1989 nezačala brániť práve demokratická nekomunistická ľavicu.

(Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu VEGA č. 2/0045/16 „Politika a história – súčasť vyrovnávania sa s minulosťou“)

68 KSS: 17. november bol kontrarevolúciou. *Sme*, 12. 2. 2002. Dostupné na URL <<http://domov.sme.sk/c/724347/kss-17-november-bol-kontrarevoluciou.html>> (prístupné 10. 12. 2016).

69 Pozri napr. ONDRIŠ, K.: *Zamatová revolúcia a rodeo Veľkých samcov*. Bratislava 2002; ONDRIŠ, K.: *Socializmus verus kapitalizmus – po 20 rokoch*. Bratislava 2009 a i.

70 Pozri napr. DINUŠ, P.: *Politika bez masky*. Bratislava 2015.

71 *Berieme si späť svoju krajinu*: 17. novembra chystá veľký protest! *Aktuality.sk*, 8. 10. 2012. Dostupné na URL <<http://www.aktuality.sk/clanok/215257/berieme-si-spat-svoju-krajinu-17-novembra-chysta-velky-protest>> (prístupné 10. 12. 2016).

Summary

The study analyzes the character of changes in 1989 and their consequences to the current political and socio-economic development of Slovakia. The author analyzes the depth of changes within the Slovak society. Based on such analyze, he made a conclusions, that in spite of non-violent course, the change in 1989 obtained the character of revolution. He suggests that the revolution didn't contain just the demands for democratic change and to establish the market economy, but also demands and calls for establishing of the social justice within society. Despite joining the NATO and European Union, the position of Slovakia remained peripheral, and the gap between Slovakia and the most economically developed countries will be possibly the long-term source of frustration, and even destabilization of Slovakia.

The other parts of the paper are focused on the influence of the political traditions into the shaping of the current Slovak policy. The author thought (based on the opinion polls and development of the socio-economic situation) on the perception of the legitimacy of the post-November changes in the eyes of public. The final parts of paper draws possible routing of further research of society after 1989. The paper also mention several different interpretations (or re-interpretations) of the November 1989 events and the existence of the political forces that seeks for redefinition of above-mentioned changes from the perspective of communist left, as well as neoliberal and extreme right.

The Diplomacy of Change: the International Dimension of the Polish Political Transformation in 1989

Patryk PLESKOT

In the view of the Western countries, Polish political transformation, initiated in February 1989, was overshadowed by concerns over the Soviet reaction. The Polish structural changes had begun earlier than in the other countries of Eastern Europe. This pioneering endeavour, however, carried a heavy price, bringing about a state of extreme anxiety and insecurity. The Polish authorities were able to use these sentiments in their struggle to retain the power they had held for so long by emphasising the threat of Soviet repercussions. Significantly, the Solidarity leaders were very apprehensive about these exaggerated threats and this cautious attitude was subsequently adopted by Western politicians.

Following the Polish worker strikes of 1988, Western diplomats were beginning to realise that the Polish Communist authorities would be forced to make concessions to the opposition. The events which took place in the entire Soviet bloc, including the mass protests on the streets of Prague in January 1989 and the decision of the Hungarian Communists to allow a multi-party system to become established in February of the same year, only served to reinforce this belief. For the above reasons, the Western embassies in Poland – especially the U.S., British and French ones – intensified their interactions with Solidarity activists, organising numerous conferences, banquets and discussion forums. The objective of these meetings was to find out what a compromise between the Party and the opposition might look

like.¹ The pace of the changes which took place in the Polish People's Republic from the beginning of 1989 had nevertheless come as a surprise to the Western countries. Both Moscow and Washington struggled to adjust their strategy to this new and unprecedented state of affairs.

The breakthrough events of the "Autumn of the Peoples" resulted in a phenomenon which was both unusual and rather unexpected: the dividing lines between the Polish government and opposition which had hitherto shaped the views of the Western diplomats became blurred. The opposition was gradually rising to power, making numerous visits abroad and, significantly with respect to certain issues such as the economy, beginning to adopt the same viewpoint and proposals as the Communist authorities. For the West, the Solidarity movement was beginning to take the position of an active player in the ruthless game of international relations. At the same time, the commencement of dialogue between the Polish Communist regime and the Solidarity movement fostered the development of diplomatic relations between the Polish People's Republic and Western democracies, despite the prevailing mood of uncertainty – even anxiety – as to how the future would unfold.

Round Table talks (February – April 1989)

Throughout 1989, Washington – the most significant player for both the Communist government and Solidarity – was attempting to adjust its strategy to the rapidly shifting political situation in the Polish People's Republic. In his memoirs, former president George H. W. Bush senior referred to this strategy as that of a "*responsible catalyst*"² for democratic change, economic reform, opposition rights, etc. In this case, "responsible" meant intending "*to avoid confrontation*". In reality, the U.S. diplomatic strategy in the first six months of the Bush administration, commencing in January 1989, is considered to be a passive and conservative one by some researchers. This relative detachment could have been the result of the fact that the changes taking place in Poland – the commencement of dialogue between the authorities and the opposition in February 1989 and the subsequent

---

1 The Institute of National Remembrance Archives (hereafter AIPN), Warsaw, signature (hereafter sign.) 1585/3900, Day report: diplomats and correspondents of capitalist states, 28 August 1988, pp. 74-76.

2 BUSH G. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*. New York 1998, p. 117.

decision to allow them to participate in the governing process – were proceeding just as Washington would have wanted them to; the long-standing objectives of the U.S. Eastern European policy were thus becoming a reality without any intervention on its part. Furthermore, in the very first months of his tenure, Bush requested that Ronald Reagan's policies be thoroughly revised.

The resulting preoccupation with the process of shaping the concept of their future strategies meant that U.S. diplomats could not devote as many resources to analysing the events taking place in Poland at that time. This fact caused a certain irritation among Washington's allies within NATO. There is still disagreement among researchers and witnesses to the era as to whether this newly adopted stance in U.S. policy was merely the result of a certain impotence and lack of ideas on how to react to the upheaval taking place within the Eastern Bloc, or perhaps a sign of a deliberate strategy. Contrary to popular belief, Bush's policies were not a simple extension of those of his predecessor. In terms of foreign policy, he chose to adopt a softer stance.³ The decision to commence the Round Table talks held during the dramatic session of the Central Committee between 1988 and 1989 was welcomed by Washington, although its enthusiasm was definitely of a cautious variety.

Washington's first reaction appeared on 23 January 1989 in the form of a statement made by a White House spokesperson. This stated that the U.S. administration preferred to wait and see how the events in Poland would develop, although the U.S. Ambassador in Warsaw, John R. Davis, was attempting to convince his political masters that the negotiations were bound to succeed. In response to the onset of talks between the Communist authorities and the opposition forces, Bush announced the commencement of work on the

---

3 The first of these two views is supported, among others, by the Reagan-era Secretary of State George Shultz, directing his criticism in particular at the disorientation on the part of the CIA, James A. Baker, as well as Robert Gates, albeit in an inconsistent manner. See SHULTZ, G. P.: *Turmoil and Triumph. My Years as Secretary of State*. New York 1993, p. 864; BAKER, J. A.: *The Politics of Diplomacy. Revolution, War and Peace, 1989–1992*. New York 1995, p. 68; GATES, R. M.: *From the Shadows: The Ultimate Insider's Story of Five Presidents and How They Won the Cold War*. New York 1996, pp. 449, 460–461, 483. A less critical view on this administration can be found in: RICE, C. – ZELIKOV, Ph.: *Germany Unified and Europe Transformed. A Study in Statecraft*. Cambridge 1995; HUTCHINGS, R. L.: *American Diplomacy and the End of the Cold War*. Washington 1997. The soft stance adopted by George Bush is emphasized by, among others, George Shultz (SHULTZ, G. P.: *Turmoil and Triumph*, p. 1138).

financial aid programme for Poland. Such a statement amounted to no less than a total reversal of the former policy of economic sanctions, although these declarations were yet to be followed by specific action. As the Round Table talks continued and an agreement seemed to draw closer, U.S. Ambassador Davis was beginning to make bolder proposals to his superiors in Washington regarding the further steps to be taken. He believed that an agreement “*would bring Poland closer to genuine democracy than any of us could ever have expected. [...] This could bring about the breakthrough that we have been striving to achieve for 40 years, perhaps even longer*”. Contrary to his own assurances that his country did not engage in interventionist policies of any kind, he triumphantly announced that: “*We have played a key role in making these negotiations happen*”.⁴

The State Department took a more restrained stance. Since decisive economic reform was still nowhere in sight, the idea of financial aid for Poland was viewed with scepticism in Washington, even though the agreement made on 6 April which concluded the Round Table talks was considered a positive outcome. It was understood that the change of position with respect to Poland could no longer be delayed. On 5 April, Marlin Fitzwater, the White House spokesman, issued a statement in which he declared, *inter alia*, that: “*Seven years ago, Americans lit their candles in support of liberty for Poland in the hope that the darkness of repression would one day disperse. Today, the Solidarity movement signed Agreements that will allow it to operate legally once again and to take the place it deserves in Polish public*

---

4 SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie. Korespondencja między Ambasadą PRL w Waszyngtonie a Ministerstwem Spraw Zagranicznych, styczeń–październik 1989 [Towards great change. Correspondence between the Polish People’s Republic Embassy in Washington and the Ministry of Foreign Affairs, January–October 1989]*. Warsaw 2008, Cyphertext message no. 2310/I from Washington, 13 February 1989, pp. 64-65; SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Cyphertext message no. 2891/I from Washington, 23 February 1989, pp. 70-71; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”. Korespondencja Ambasady USA w Warszawie z Departamentem Stanu, styczeń–wrzesień 1989 [Towards the triumph of Solidarity. Correspondence between the U.S. Embassy in Warsaw and the State Department, January – September 1989]*. Warsaw 2006, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Department, 6 February 1989, pp. 66-69; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu “Solidarności”*, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 7 March 1989, pp. 115-119; AIPN, sign. 0449/53, vol. 2; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Note of the Polish People’s Republic Embassy in Washington from the meeting with a group of members of the U.S. House of Representatives, 10 March 1989, pp. 88-90.

life.” On 7 April, Bush made a reference to the situation in Poland during his press conference, stating that the Polish Round Table talks were a positive event.⁵

On 17 April – the day on which the Independent Self-Governing Trade Union “Solidarity” was made legal once again – Bush made a far more significant speech in Hamtramck – a district of the city of Detroit populated mostly by Americans of Polish descent. He announced a new programme of U.S. policy for Poland, divided into eight items. Under this “Polish package”, the Polish People’s Republic would be admitted into the American Generalised System of Preferences in international trade, U.S. investments in Poland would be covered by an insurance system and an intergovernmental agreement on private economic activity would be concluded. Additionally, businesses would be encouraged to buy out Polish debts, developments would be made in the field of educational, training and cultural activities and efforts would be taken to facilitate the settlement of Polish debts with respect to the Paris Club (the members of which were creditors of the Polish People’s Republic).⁶

He referred to the Round Table Agreement as a historic, breakthrough achievement that constituted a great opportunity for Poland. In his words, this agreement bore the testimony of the “*unbreakable spirit of the Polish nation*”, the “*strength and wisdom of [Solidarity leader] Lech Wałęsa*”, but also of the “*realistic approach of general Jaruzelski*” and the “*spiritual leadership of the Church*”. The only thing that was missing was the promise of greater loans, something that was a deep disappointment to the Polish authorities. Furthermore, Bush stated that the aforementioned eight-part programme would only be implemented if reform was allowed to take root and if the obligations

---

5 DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the State Secretariat to the U.S. Embassy in Warsaw, 11 March 1989, pp. 120-122; SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Radiotelegram no. 228 SL. 980 from Washington, 5 April 1989, pp. 91-92; SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Telefax from Washington, 7 April 1989; Cyphertext message no. 558/II from Washington, 7 April 1989, pp. 102-103.

6 JANICKA, B. – HERMAN-LUKASIK, A. – SZCZEPANIK, K. (eds.): *Stosunki dyplomatyczne Polski. Informator Tom I: Europa 1918–2006 [Poland’s diplomatic relations. Informer Vol. I: Europe 1918 – 2006]*. Warsaw 2008, p. 182; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the State Secretariat to the U.S. Embassy in Warsaw, 17 April 1989, pp. 170-173; SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Cyphertext message no. 1032/II from Washington, 17 April 1989, pp. 112-114.

assumed during the Round Table talks were complied with. In the brief directive of 8 May entitled *Actions to Respond to Polish Roundtable Agreement*, Bush reiterated his views on the subject.⁷ But in spite of all the limitations involved, the speech from 17 April demonstrated that the U.S. government had finally decided upon a shift in its diplomatic stance towards Poland and had given the Polish people a helping hand – if only conditionally and to a limited extent.

In London, the commencement of Round Table talks was greeted – as everywhere in the West – with satisfaction and widespread support. On 10 February, this position was expressed in an official statement of the British government. The unprecedented nature of the Polish experiment was acknowledged. The British outlook on the future was optimistic, although only cautiously so, as the Polish ambassador in London Zbigniew Gertych emphasised. In a less official capacity, the Foreign Office noted the lack of proportion between political and economic reforms that was already evident at the negotiation stage. This was a notable change in stance – where before the most important Western countries would withhold economic aid due to an insufficient level of democratic reforms, now it was placing an increasing emphasis on the problem of the absence of economic change. The compromise achieved through the Round Table talks was considered by the Prime Minister Margaret Thatcher as “*a very serious step in the right direction*” which, however, needed to be “*reaffirmed in everyday political practice*”. The Foreign Office added that the most significant achievement of the agreement was the legalisation of the political opposition, which formed “*a fundamental principle of democracy*”.⁸

It also stated, however, that Solidarity had to prove its loyalty and constructive approach.

---

7 DOMBER, G. F.: Solidarity's Coming Victory: Big or Too Big. Poland's Revolution as Seen from the U.S. Embassy. Available on URL <<http://www.gwu.edu/~nsarchiv/news/20010405>> (Accessed 11 June 2012); SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Cyphertext messages no. 1031/II and 1032/II from Washington, 17 April 1989, pp. 112-116.

8 The Archive of the Ministry of International Affairs (hereafter the AMSZ) Warsaw, Incoming messages – London, sign. 24/91, vol. 12, Cyphertext message no. 2268/I from London, 13 February 1989, pp. 64-63; Ibidem, Cyphertext message no. 3864/I from London, 14 March 1989, pp. 113-112; Ibidem, Cyphertext message no. 589/II from London, 11 April 1989, pp. 153-152; Ibidem, Cyphertext message no. 638/II from London, 12 April 1989, pp. 158-157; Ibidem, Cyphertext message no. 805/II from London, 21 April 1989, pp. 183a-183b.

A wait-and-see attitude therefore prevailed. Where once everyone had waited for the Round Table talks themselves, now all significant decisions would be suspended until the contemplated elections had taken place.

At the beginning of 1989, the relations between Poland and the Federal Republic of Germany (hereafter the FRG) had also intensified. This, however, did not mean that the traditional causes of tension between the two countries, such as the activities of the so-called German "revisionists" and the status of the German minority in Poland, would no longer matter. As a consequence, the visits of Bush or French President François Mitterrand which took place in 1989 in Poland were set up reasonably quickly and efficiently. A similar visit by German Chancellor Helmut Kohl faced a growing number of problems and delays. At the time of the "Autumn of the Peoples", the FRG diplomats were also forced to take into account another issue which, to them, was still a top priority: the increasingly complex situation in the German Democratic Republic and the possibility of unification between the two German states, which was now becoming more and more likely.

In January 1989, Communist Prime Minister Mieczysław Rakowski arrived in Bonn. On 9 February, during a meeting with secondary school students from Poland, Kohl spoke favourably of the commencement of the Round Table talks. It was, in his view, the evidence of a fresh start politically in Poland without which economic growth would never become possible. Officially, however, neither the FRG government nor any German political parties made any statement in connection with the onset of talks. The wait-and-see attitude that had already appeared elsewhere was adopted once more. Nevertheless, the German Ministry of Foreign Affairs had, in the course of its contacts with the Polish embassy in Cologne, made indirect references to the fact that it was at the initiative of the FRG that the European foreign ministers issued a statement on 14 February in Madrid welcoming the commencement of negotiations. The Round Table Agreement itself was considered a historic event. The responsible approach to politics on the part of both the opposition and the Communist authorities drew universal praise, although everyone waited for the agreement to be fully implemented and for the Polish People's Republic to finally embrace democracy. On 4 April, as the final Round Table talks were taking place in Poland, Kohl met with Mitterrand. The announcement made following that meeting was laconic at best. The only things it contained were promises as well

as words of appreciation and support for the Polish experiment.⁹ What everyone was waiting for, however, were its results.

In Paris, the overall mood was not dissimilar. Following the commencement of the Round Table talks, French politicians made numerous assurances of their support for the changes that were taking place in Poland. Prime Minister Michel Rocard called the Round Table experiment “*optimal and courageous*”, while Roland Dumas, the Minister for Foreign Affairs, noted the breakthrough in mutual relations, as evidenced by the preparations for the visit of Mitterrand to Poland, scheduled for June 1989. The significant interest in the results of the Polish experiment, however, was accompanied by fears of increasing radicalism, both on the part of Solidarity and the Polish United Worker’s Party. Kohl and Mitterrand’s joint statement, although hardly specific, was unique in that it ended a long period of differences between the policies of the two governments with respect to the Jaruzelski regime and the Solidarity movement, even though it brought no detailed proposals for the future. In the middle of April, during his visit to Warsaw, Dumas expressed the “*satisfaction of France that Poland embarked upon the journey towards democracy [...] owing to the wisdom and courage of the Polish government and the leaders of the Solidarity movement.*”¹⁰ It was the first open statement of support which equally praised the ruling party and the “second” Solidarity. The dividing lines between the government and the opposition were beginning to blur.

As regards other countries, the role of Italy in the events of 1989 was rather limited. The same applies to the Vatican, which was not as active

9 BINGEN, D.: Helmut Kohls Polenpolitik. *Die politische Meinung*, 1998, no. 349, p. 30; AMSZ, Incoming messages – Cologne, sign. 24/91, vol. 10, Cyphertext message no. 2240/I from Cologne, 10 February 1989, pp. 108-107; Ibidem, Cyphertext message no. 2569/I from Cologne, 17 February 1989, pp. 125-124; Ibidem, Cyphertext message no. 2353/I from Cologne, 13 February 1989, pp. 114-113; Ibidem, Cyphertext message no. 620/II from Cologne, 12 April 1989, pp. 316-315; Ibidem, Cyphertext message no. 730/II from Cologne, 13 April 1989, p. 317.

10 AMSZ, Incoming messages – Paris, sign. 24/91, vol. 17, Cyphertext message no. 2457/I from Paris, 15 February 1989, p. 111; Ibidem, Cyphertext message no. 2460/I from Paris, 15 February 1989, p. 112; Ibidem, Cyphertext message no. 4129/I from Paris, 17 March 1989, pp. 175-174; Ibidem, Cyphertext message no. 4002/I from Paris, 15 March 1989, p. 167-166; GEBERT, K.: *Magia słów. Polityka francuska wobec Polski po 13 grudnia 1981 [The magic of words. French policy with respect to Poland after 13 December 1981]*. London 1991, pp. 83-85. The broader proposition that the events of the European Autumn of the Peoples have resulted in the reinforcement of cooperation between Western states within NATO and the EEC requires further research.

in an official political capacity as it had been at the time of introduction of martial law in Poland. At the same time, it continued to operate – at least to some extent – through the Polish Episcopate, which had successfully taken upon itself the function of mediator in the talks held between the authorities and the opposition.

In the first half of the year, the diplomatic interactions between Warsaw and the Holy See were dominated by the final negotiations concerning the complete normalisation in mutual relations. The events taking place in Poland at that time acted as a catalyst for this process, with both parties being prepared to make concessions. Both Rome and the Vatican welcomed the onset of the Round Table talks with genuine satisfaction. The Pope urged that an agreement be reached as soon as possible, in the atmosphere of moderation and solemnity. The considerate approach of both Wałęsa and Rakowski was praised, with emphasis being placed on the mediatory role of the Polish Catholic Church. Additionally, it has been pointed out that the Soviet government expressed a certain amount of support for the reforms taking place in Poland – the first-ever interview with Wałęsa in the Soviet press, which appeared at that time, was seen as an important move – up to then Solidarity's leader had been systematically criticised by Soviet propaganda. On 5 April, political circles in both Italy and the Vatican emphasised the historic significance of the Round Table Agreements and their importance for Europe as a whole. Concerns were expressed at this stage as to the future of the Polish model of governance (and, in the wider perspective, the Soviet model).¹¹

The significance of the changes taking place in Poland has also been noted in other countries and international institutions. In February 1989, René Falber, the Swiss minister of foreign affairs, arrived in Warsaw, accompanied by his Swedish counterpart, Sten Andersson. At the beginning of March, a European Parliament delegation made a visit to Poland, while the Belgian Prime Minister Wilfried Martens visited between 28 March and 2 April. It was also at the beginning of March that the Council of Europe (membership of which the Polish People's Republic sought to obtain) granted the European Human Rights Award to Wałęsa. The EEC (European Economic Community) issued a special announcement on the

---

11 AMSZ, Incoming messages – Rome, sign. 24/91, vol. 19, Cyphertext message no. 1747/I from Rome, 2 February 1989, p. 97; Ibidem, Cyphertext message no. 327/II from Rome, 6 April 1989, pp. 273-272; Ibidem, Cyphertext message no. 640/II from Rome, 12 April 1989, p. 295-294.

Round Table talks on 6 April. In May, Alois Mock, the vice-chancellor and head of the Ministry of Foreign Affairs of Austria, arrived in Cracow on an unofficial visit.¹²

The most significant of all the reactions of international institutions to the Round Table talks came from the NATO North Atlantic Council session on the situation in Poland held on 14 April and convened by the U.S. The session was opened by Thomas Simons, a U.S. State Department official, who emphasised the immense significance of the Round Table Agreement for both the internal affairs of the Polish People's Republic and the relations between East and West. This agreement became an unexpected "*triumph of political responsibility and wisdom of all political groups in Poland*" and – even more importantly – a triumph of the "*endurance, courage and wisdom of the Solidarity movement*". Simons noted that 5 April marked the end of an era for Western diplomacy in its relationship with Poland. For many years, promises of economic aid were made in exchange for liberalisation. Activists of the Solidarity movement made increasingly frequent calls for this aid to be provided. And now, as "*the Round Table ushered them [Poles] closer to democracy and further away from the communism which we know and which we have always stood against*", the time had come to consider the realisation of these promises – doing otherwise would result in a loss of credibility. Likewise, Simons also remarked: "*We have no interest in economic relations which only serve as a crutch for the inefficient economies of Eastern Europe*".¹³

In spite of all its limitations, this statement could be considered as a breakthrough moment in the approach of Western diplomacy with respect

---

12 JANICKA, H.-Ł. – SZCZEPANIK, K. (eds.): *Stosunki dyplomatyczne Polski*, pp. 27, 416, 426; The „Solidarity” Archives Gdańsk, The Helsinki Committee in Poland no. 1, Press announcement, 3 March 1989, unsigned; SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Cyphertext message no. 2854k of the Press and Information Department of the Ministry of Foreign Affairs, 1 April 1989, pp. 81-82; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message from John Kornblum to the State Secretariat with respect to the North Atlantic Council debate concerning the response to Poland, 14 April 1989, pp. 161-169; AMSZ, Incoming messages – Rome, sign. 24/91, vol. 19, Cyphertext message no. 2431/I from Rome, 15 February 1989, p. 123.

13 DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message from John Kornblum, deputy U.S. representative to NATO, to the State Department, concerning the speech of Thomas Simons made during the North Atlantic Council session, 14 April 1989, pp. 151-160.

to Poland as well as the very first attempt at an international response to the new reality that had emerged in this country, putting into practice the long-standing demands of the West which mostly concerned the legalisation of the Solidarity movement and the commencement of economic reforms. The discussions which followed this presentation concentrated on preparing an unified NATO response to the Round Table Agreement. It was generally agreed that since the Polish People's Republic had, to a significant extent, decided to comply with the demands of the West; a clear response was now necessary. However, no agreement was reached as to the form thereof, and therefore no specific actions were defined at this stage.¹⁴

Parliamentary election campaign in Poland (April – June 1989)

Once the Round Table talks had come to an end, Poland plunged into campaign fever, with foreign diplomats watching anxiously. As the June elections drew closer and the campaign began to radicalise, the strategy adopted by the Western states with respect to both the Solidarity movement and the Communist authorities began to shift as well, taking a fascinating new direction of softer rhetoric and offering a few turnarounds along the way, some of them rather unexpected. This tendency is perfectly demonstrated by the U.S. government's approach. U.S. Ambassador Davis had a profound understanding of the situation in Poland. As early as 19 April, he predicted a significant victory for Solidarity candidates and a total failure of the governing party. On 2 June he made a very accurate estimate of the possible election results, suggesting that the Communist party might count on a few seats in the Senate at most. In the same message Davis also stated, however, that a total victory for the Solidarity candidates could result in a "*radical defence reaction on the part of the regime*", caused by a "*legislative and constitutional crisis*" as well as shock stemming from the failure at the polls. He was concerned about the possibility of the reformist camp within the Party – its reputation compromised by the election fiasco – being obliterated, which could lead to another "*military coup d'état*" or even "*civil war*". In the ambassador's view, the opposition

---

14 Ibidem, Message from John Kornblum to the State Secretariat with respect to the North Atlantic Council debate concerning the response to Poland, 14 April 1989, pp. 161-169.

was not yet prepared to take power, while the Communists were not yet prepared to let it go.¹⁵

The rapid developments in Poland thus caused deep concerns within the U.S. government. The enthusiasm stirred by democratic change rapidly gave way to consternation and fears that the compromise reached at the Round Table talks might now be disrupted. In the slightly exaggerated view of American historian Gregory F. Domber, Washington – alarmed by the radical new turn of events and fearing the possibility of chaos and the potential reactions of Communist die-hards and Soviet extremists which might ensue – withdrew from its previous role of “*responsible catalyst*”, transforming into a “*reluctant inhibitor*”¹⁶. As George Bush himself recalled: “*I did not want to encourage a violent upheaval which could spin out of control*”.¹⁷

At the beginning of May, Jacek Kuroń, one of the leaders of Solidarity, arrived in the U.S. During his meeting with Bush he urged the president to provide financial support to his “*ruined*” country – a request which was in line with the proposals raised by the Communist authorities.¹⁸ In his conversation with Simons he mentioned what he called a vicious circle: The West, in his view, withheld the aid until the economic conditions in Poland stabilised, which, however, would only be possible if foreign capital began to flow in. Simons remained unconvinced; he decided to wait, following the approach he had taken with the Polish government officials. He emphasised that the United States “*have no set recipes*” and that “*the Poles from both camps exhibit a tendency to imagine that America has resources of mythical proportions*”; nevertheless, “*no manna shall fall from the heavens*”. Three weeks later, another opposition leader followed in Kuroń’s footsteps – this time, it was Bronisław Geremek. He held numerous

15 National Security Archive (hereafter NSA) Washington, sign. NSAEBB42, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 19 April 1989, unsigned; Ibidem, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 2 June 1989, unsigned; Ibidem, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 2 June 1989, unsigned; Ibidem, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 19 April 1989, unsigned; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 19 April 1989, pp. 179-187; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 18 May 1989, pp. 220-225; DOMBER, G. F.: *Solidarity’s Coming Victory*; GARLICKI, A.: *Rozgrzane łącza* [Communication overload]. *Polityka*, 2009, no. 45, pp. 70-71.

16 DOMBER, G. F.: *Solidarity’s Coming Victory*.

17 BUSH G. – SCOWCROFT, B.: *A World Transformed*, p. 50.

18 Kuroń u Busha [Kuroń meets Bush]. *Gazeta Wyborcza*, 8 May 2010, no. 0, p. 1.

meetings, including sessions with the officials from the U.S. administration. He stated that he had arrived in the U.S. to bolster the campaign efforts there; as far as financial issues were concerned, his stance also mirrored that of the Communist government. “*If there’s democracy, there’s aid*” – summed up the *Gazeta Wyborcza* (The Electoral Gazette), a new, independent Polish daily newspaper, referring to the economic talks held by Geremek.¹⁹ Meanwhile, on 3 May, the Americans decided to express their unequivocal approval of the invitation sent to Bush by Jaruzelski at the beginning of the year. July was agreed upon as the month of the visit.²⁰

The position of the Western states with respect to the issue of economic aid – an issue that was considered paramount by both Solidarity and the Communists – did not differ greatly from the stance adopted by the U.S. at that time. The pace of change in Poland astonished and troubled the British government and the greatest cause for concern was the possible Soviet reaction. London declared that the relationship with the opposition would strengthen, but there was to be no meddling in the internal affairs of the Polish People’s Republic and the possibility that the prevailing mood might become more radical still caused much anxiety.²¹

The Germans remained equally cautious, although some Bundestag deputies, mostly members of the SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands), raised funds for the electoral campaign of the Solidarity movement.²² The comments made by the French government in relation to the Polish election campaign were similarly restrained, which does not mean that these events generated no interest or that no praise was uttered with respect to the announcement of elections and the legalisation of Solidarity. The role played

19 Będzie demokracja, będzie pomoc [If there’s democracy, there’s aid]. *Gazeta Wyborcza*, 24 May 1989, no. 13, p. 2; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the State Secretariat to the U.S. Embassy in Warsaw, 21 April 1989, pp. 199-202.

20 SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Urgent note of the under-secretary of state in the Ministry of Foreign Affairs concerning the visit of president George Bush to Poland, 3 May 1989, pp. 122-124; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 4 May 1989, pp. 205-206. During the same month, secretary of state James A. Baker had visited Moscow, making a rather vague declaration of the intent to move beyond the policy of containment. See GORBACHEV, M.: *Memoirs*. New York 1996, p. 501.

21 AMSZ, Incoming messages – London, sign. 24/91, vol. 12, Cyphertext message no. 1768/II from London, 2 May 1989, p. 209; Ibidem, Cyphertext message no. 3012/II from London, 24 May 1989, p. 250.

22 AMSZ, Incoming messages – Cologne, sign. 24/91, vol. 10, Cyphertext message no. 2644/II from Cologne, 18 May 1989, p. 485; Ibidem, Cyphertext message no. 4207/II from Cologne, 16 June 1989, p. 606.

by the Soviet Union was also appreciated in Paris; the Ministry of Foreign Affairs, in its contacts with the Polish embassy, made subtle enquiries as to whether the mounting crisis in the Soviet Union (including ethnic tensions) might hinder *perestroika* and cause the “*highly advanced democratisation processes in Poland*” to grind to a halt.

On 10 May 1989, Wałęsa received the Council of Europe award in Strasbourg. His visit was highly publicised by the mass media which elevated it to an event of considerable significance. The leader of Solidarity, both during the meeting with Council commissions and in the course of the press conference, emphasised the significance of the Round Table talks and the onset of democratic change as well as the role of Solidarity in these events. In line with the priorities of the government of the Polish People’s Republic, he pointed out the need for the West to support Poland economically and he even expressed his full support for Gorbachev.²³

At this time, Solidarity leaders were aware of the West’s caution and were therefore keen to present a moderate face. Between 19 and 22 April 1989, a delegation of Solidarity representatives (led by Lech Wałęsa, Bronisław Geremek and Tadeusz Mazowiecki) visited Rome and the Vatican. Although this particular visit was related to the matters of the Catholic Church and the trade unions, it is worth noting that for the first time since 1982 the delegates no longer represented the illegal Solidarity movement, but an officially operating “electoral party”. The arrival of the Polish delegates placed the Holy See in a delicate position: on one hand, it did not want to anger the Communists during the election campaign in Poland; on the other hand, it wanted to bolster the moderate wing of the Solidarity movement in its confrontation with the critics amongst opposition activists. It was perhaps for the above reasons that the Pope made a snap decision to grant an audience – just before the meeting with the Polish delegates – to Józef Czyrek, a member of the Politburo who had arrived in Rome with a message from Jaruzelski.²⁴ And so the campaign moved into the papal chambers.

---

23 Europejska nagroda dla Wałęsy [European Prize for Wałęsa]. *Gazeta Wyborcza*, 10 May 1989, no. 3, p. 1; AMSZ, Incoming messages – Paris, sign. 24/91, vol. 17, Cyphertext message no. 816/II from Paris, 14 April 1989, pp. 261-260; Ibidem, Cyphertext message no. 2389/II from Paris, 12 May 1989, pp. 314-313.

24 FRYBES, M.: *Dziękujemy za solidarność = Merci pour votre solidarité!* [Thank you for the Solidarity!]. Warsaw 2005, pp. 102-103; AMSZ, Incoming messages – Rome, sign. 24/91, vol. 20, Cyphertext message no. 642/II from Rome, 12 April 1989, p. 297; Ibidem, Cyphertext message no. 1228/II from Rome, 20 April 1989, pp. 334-333.

June: The electoral shock

It may come as a surprise to learn that the overwhelming victory of the Solidarity movement in the semi-democratic parliamentary elections in June met with mixed reactions among Western diplomats. One should not forget that the Polish elections happened at the same time as the student massacre on Tiananmen Square in Beijing on 3-4 June 1989. These two antithetical events epitomised the dawn of a new reality which transgressed the boundaries of the Cold War. Between the first and the second round of the elections (14 – 16 June) the French-Polish relations of the Communist era reached a symbolic climax marked by the visit of Mitterrand. Since Poland was gripped by election fever at the time, this event failed to dominate the public attention. The French president made efforts to mitigate the consequences of the electoral failure of the governing party, praising its wisdom and responsibility. And while at an earlier stage he made indirect remarks which questioned the sense of the post-Yalta order in Europe, for example at the conference held in May to celebrate the 40th anniversary of the Council of Europe, now he was primarily concerned with the possible loss of stability on the continent, which prompted him to toughen his stance. He was reluctant to have any dealings with the Solidarity movement whatsoever, declining an interview for *Gazeta Wyborcza*, although he did meet with Wałęsa in Gdansk and laid flowers at the Monument to the Fallen Shipyard Workers.²⁵

In general, his comments on the Communist authorities were more favourable than those on the opposition. This was perhaps the result of his “limited confidence” tactics with respect to Poland and the uncertainty as to the international geopolitical situation.

Mitterrand’s cautious stance exemplified the new political approach adopted by most Western states in response to the overwhelming success of Solidarity in the June parliamentary elections. There was a mixed reaction to the electoral results from the international diplomats. The fact that the opposition had succeeded was well received, but the scale of that success gave rise to concerns. There were fears of a severe political crisis, an escalation in both social and international tensions and perhaps even Soviet invasion, despite the fact that Gorbachev had suggested that the Brezhnev doctrine could be abandoned in July 1989 during his visit

---

25 Rada Europy: otwarcie na Wschód [The Council of Europe: opening to the East]. *Gazeta Wyborcza*, 10 May 1989, no. 10, p. 1; MÉRÉTIK, G.: *Noc generala* [The night of the general]. Warsaw 1989, pp. 87-88, 258.

to Strasbourg. Thus there was a shift in the approach taken by Western diplomats, from open support for the Solidarity movement to a more cautious wait-and-see attitude. Soon, calls for moderation emerged, and there were even cases where support was given to the Communist government in order to “maintain the balance”. As Domber points out, the U.S. government (and with them, the remaining NATO member states) started to inhibit Solidarity’s rise to power, defending the terms of the Round Table Agreement which they perceived as a guarantee of gradual, secure transformation.²⁶

As it witnessed the defeat of the government and the resounding success of the opposition, the U.S. administration began to fear that the Solidarity movement, drunk with power, might want to take complete control of the country. These projections remained concealed beneath official and semi-official comments of respect for the election results which, on the surface, emphasised the crucial significance of this moment and the immense success of Solidarity. In addition, a certain anxiety lurked beneath the official expressions of exhilaration. Responding directly to the results in the first round of the Polish elections, Bush stated that “*Poland has taken a turn towards freedom and democracy*”.²⁷ On 5 June, Margaret Tutwiler, spokeswoman for the State Department, described these election results as a “*historical step*” towards democracy, while Davis wrote of a “*deafening blow to the current government*”. At the same time, however, he proposed to the State Department “*since it is both in our interest and in the interest of Solidarity that reform-oriented factions within the Party are not eliminated [...], giving way to the hardliners who have opposed the Round Table, I would insist that Radio Free Europe and Voice of America avoid any forms of ridicule with respect to what is, it must be admitted, a trick.*”²⁸

This solution perfectly illustrates the ambiguity in the approach adopted by U.S. diplomats and the rather unconvincing idea of saving the national electoral list comprising of Communist leaders that had failed to

---

26 DOMBER, G. F.: Solidarity’s Coming Victory; HUTCHINGS, R. L.: *American Diplomacy*, p. 64.

27 Zachód o wyborach w Polsce [The West on the Polish elections]. *Gazeta Wyborcza*, 6 June 1989, no. 21, p. 7.

28 SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Cyphertext message no. 3601/II from Washington, 5 June 1989, pp. 141-142; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 6 June 1989, pp. 251-254; Ibidem, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 7 June 1989, pp. 255-257.

attract a sufficient number of votes. Thus, both the Solidarity leaders and the U.S. government lent a helping hand to the Communist top brass. In the weeks that followed, the squabbles over the election of Jaruzelski for president, which had been informally agreed upon between the two sides, gave rise to a significant amount of concern. Paradoxically, the U.S. government now started to support the Jaruzelski candidacy, fearing that his defeat might lead to the collapse of the fragile equilibrium which had emerged following the Round Table talks.²⁹

This resulted in a remarkable situation where the U.S. government, which in 1981 had severely condemned General Jaruzelski's rise to power, were now, eight years later, lending him discreet support in his march towards the presidential seat. This support manifested itself in tangible and rather unusual ways. On 22 June, Davis held a lunch with unspecified Solidarity leaders. In the course of the talks which ensued, he demonstrated how the presidential vote could be quietly manipulated so that the general could be successfully elected in the end.³⁰

Despite these ambiguous tendencies, the Bush visit took place as planned between 9 and 11 July 1989. The visit was a new and symbolic beginning in Polish – U.S. relations.³¹ During his stay in Poland, the president held private talks with both Wałęsa and Jaruzelski. In Warsaw he laid flowers at the Umschlagplatz, while in Gdansk he paid tribute to the defenders of the Westerplatte and visited the Monument to the Fallen Shipyard Workers, where, despite the efforts of the Communist authorities, he made a speech, accompanied by Wałęsa. He concentrated on the issues of democratisation, human rights and the peaceful reintegration of Europe, declaring his support for the Polish reforms. With respect to the economic issues – which were of the greatest importance to the Poles – Bush still maintained the cautious stance first formulated in Hamtramck. During his historic speech at the joint session of the Sejm and Senate, both Wałęsa and Jaruzelski took their seats in the first row. One week later, Jaruzelski was elected president by a majority of one vote.

---

29 NSA, sign. NSAEBB42, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 6 June 1989, unsigned.

30 DOMBER, G. F.: Solidarity's Coming Victory; NSA, sign. NSAEBB42, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 23 June 1989, unsigned; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Statement of the position of the United States during the NATO Political Committee session concerning the situation in Poland, 22 June 1989, pp. 267-269; Ibidem, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 28 June 1989, pp. 279-286.

31 Mówi prezydent Bush [President Bush speaking]. *Gazeta Wyborcza*, 3 July 1989, no. 40, p. 1.

Bush's visit played a crucial role in this development as he urged the general to run for the presidency in the course of his meeting at the Belvedere Palace in Warsaw. Domber opined that this was in fact Bush's main objective.³²

Directly after his visit to Poland, Bush travelled to Hungary and then to Paris to attend the G7 session which was of immense importance to the Poles. Even if the visit to Poland was no breakthrough in itself, it formed the basis of important decisions which were adopted in Paris. Speaking to the representatives of the world's wealthiest states, Bush called for financial aid and debt restructuring for both Poland and Hungary. His allies approved this initiative and launched an international coordinated aid effort for Poland and Hungary. The G7 initiative was quickly taken over by the EEC. On 17 July, EEC Foreign Ministers approved an urgent food aid programme for Poland and Hungary for the various ministers in charge of agriculture to implement. Furthermore, the foreign ministers agreed to emphasise the interdependence between aid and the democratisation of social and political life, a constant dogma of Western diplomacy.³³ In spite of this, a new era of economic and financial relations between Poland and the West was already beginning, as evidenced by the Paris EEC summit held in November 1989, where it was decided, *inter alia*, that a stabilisation fund for Poland would be established.³⁴

The shock of the June elections came only a few days before the visit of Jaruzelski to Belgium on 9-10 July and London on 10-11 July. The British diplomats perceived the election results as a resounding success

---

32 DALOS, G.: *Der Vorhang geht auf. Das Ende der Diktaturen in Osteuropa*. Munich 2009; DOMBER, G. F.: Solidarity's Coming Victory; Zachód o wizycie Busha [Western comments on the Bush visit]. *Gazeta Wyborcza*, 10 July 1989, no. 45, p. 7; NSA, sign. NSAEBB42, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 27 June 1989, unsigned; MÉRÉTIK, G.: *Noc generała*, pp. 244, 258; FRYBES, M.: *Dziękujemy za solidarność*, p. 104; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the State Secretariat to U.S. Embassy in Brussels [sic], 2 September 1989, pp. 385-391; SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Urgent note of the minister of foreign affairs on the visit of president George Bush to Poland, 19 May 1989, pp. 130-136; *Ibidem*; Cyphertext message no. 0-607/III from Washington, 13 July 1989, pp. 174-176; *Ibidem*, Urgent note of the minister of foreign affairs on the visit of president George Bush to Poland, 18 July 1989, pp. 177-197.

33 DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the State Secretariat to the U.S. Embassy in Warsaw, 25 July 1989, pp. 325-329; see SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Cyphertext message no. 0-868/III from Washington, 19 July 1989, pp. 198-200; AMSZ, Incoming messages – London, 24/91, vol. 12, Cyphertext message no. 0-992/III from London, 21 July 1989, pp. 341-340.

34 AMSZ, Incoming messages – Paris, sign. 24/91, vol. 18, Cyphertext message no. 0-2421/IV from Paris, 22 November 1989, pp. 758-757.

for the Solidarity movement. In a special statement, the Foreign Office declared: “*For the very first time, the Polish parliament will have an authentic opposition. We hope that this amounts to a decisive first step towards democracy.*”³⁵ The defeat of the Communist authorities was considered to be the result of deep frustration within Polish society. Just as in Washington, however, there were fears of radicalism, and therefore Solidarity leaders were praised for their moderate rhetoric and emphasis was placed on the need to uphold the stipulated compromise and the evolutionary nature of the changes which were about to take place. In short, Solidarity was urged to take upon itself the role of a constructive opposition.³⁶

It should come as no surprise that these issues were bound to surface in the course of the general's visit, which proceeded as planned despite the elections. Journalists asked the general about the future of Poland, in particular, the Polish United Worker's Party and his own plans. It was still too early for the general's presidency to be treated as the primary issue in the talks with British hosts. When Jaruzelski announced that he would not run for president at the beginning of July, British diplomats were both surprised and concerned. According to Ambassador Gertych, the election victory of the general was considered the crucial condition for the success of the Polish reforms. The subsequent positive election results were therefore well received and seen as another step away from the previous political impasse. On 22 July a special message was sent to the new Polish president by Mrs Thatcher, in which she expressed her satisfaction and best wishes for the future. Once again, the Solidarity movement received praise in London for its realism and moderate approach.³⁷

General Jaruzelski's presidential odyssey was perceived in a similar manner by the French diplomats. Both before and after the July G7 summit, the French urged the election of the general, citing the support of Bush, Mitterrand and Gorbachev for his candidacy. Diplomatic pressure was also exerted on the Solidarity movement. Geremek, who arrived in

---

35 JANICKA, H.-Ł. – SZCZEPANIK, K. (eds.): *Stosunki dyplomatyczne Polski*, vol. 43, p. 492; *Zachód o wyborach w Polsce* [The West on the Polish elections]. *Gazeta Wyborcza*, 6 June 1989, no. 21, p. 7.

36 AMSZ, Incoming messages – London, sign. 24/91, vol. 12, Cyphertext message no. 3799/II from London, 8 June 1989, p. 279; *Ibidem*, Cyphertext message no. 4190/II from London, 15 June 1989, p. 286.

37 AMSZ, Incoming messages – London, sign. 24/91, AMSZ, Cyphertext message no. 0-364/III from London, 8 July 1989, pp. 217-216; *Ibidem*, Cyphertext message no. 0-1039/III from London, 24 July 1989, pp. 344-343; *Ibidem*, Cyphertext message no. 0-1298/III from London, 28 July 1989, p. 351.

Paris at the personal invitation of President Mitterrand to celebrate the 200th anniversary of the French Revolution, expressed Solidarity's views concerning events in Poland. He was favourable towards the general's candidacy and strongly reiterated calls for financial aid. It is perhaps hard to imagine twenty years later that French and Western diplomats perceived Jaruzelski as a man who could ensure that the situation remained stable and that the process of democratisation would be kept within what was then considered safe boundaries.³⁸

In comparison with the strategy adopted by the British, the Americans or the French, the course of action adopted by the Germans lagged far behind, as indicated by Kohl's reluctance to make a visit to Warsaw. The German reaction to the remarkable results of the elections – much like in many other countries – was ambiguous. The progress made in the field of politics was appreciated in Bonn where a government spokesman referred to the election victory of the Solidarity movement as “*a resounding success which is bound to foster the further development of the democratic process*”, although concerns were raised over the future of economic reform in the light of the electoral defeat of the party in power. At the beginning of July, a number of Solidarity delegates led by Geremek made a visit to Bonn. They met with Kohl, among others, who refused to make any unequivocal statement even in the presence of his guests.

The relations between the Polish People's Republic, Italy and the Vatican took on a rather different shape, although even there the Solidarity movement's victory gave rise to a certain amount of anxiety. The general mood of jubilation was tempered by some diplomats who made unofficial remarks concerning the “*excessive success*” which could demolish the new order agreed upon during the Round Table talks. The Italian policymakers supported the Jaruzelski candidacy in the presidential elections as the essential point in the implementation of the Round Table agreement. Italian Prime Minister Giulio Andreotti stated that such a turn of events was necessary “*in order to maintain the necessary internal equilibrium*”.³⁹

---

38 AMSZ, Incoming messages – Paris, sign. 24/91, vol. 17, Cyphertext message no. 0-591/III from Paris, 13 July 1989, pp. 478-477; Ibidem, Cyphertext message no. 0-691/III from Paris, 15 July 1989, pp. 485-482; Ibidem, Cyphertext message no. 0-1770/III from Paris, 8 August 1989, pp. 550-549.

39 AMSZ, Incoming messages – Rome, sign. 24/91, vol. 20, Cyphertext message no. 3726/II from Rome, 7 June 1989, pp. 423-422; Ibidem, Cyphertext message no. 3994/II from Rome, 13 June 1989, pp. 439-438; Ibidem, Cyphertext message no. 0-211/III from Rome, 5 June 1989, pp. 488-487.

Pope John Paul II's reaction to the election results was rather different: firstly, he made increasing efforts to ensure that Poland received Western aid, and secondly, he made a final decision to establish full diplomatic relations with the Polish People's Republic, despite continuing uncertainty surrounding the situation. Following intense negotiations, both sides agreed that the resumption of diplomatic relations would be announced on 17 July simultaneously in Warsaw and the Vatican.⁴⁰ Everything went according to plan, and over a month later, Archbishop Józef Kowalczyk was appointed as the apostolic nuncio.⁴¹ A new era of mutual relations had begun.

Polish government crisis

Western diplomats were barely able to catch their breath following the dramatic presidential vote before the parliamentary crisis began in earnest in August of the same year. Contrary to the earlier plans, the Communist majority proved incapable of creating a government due to the mutiny of the so-called "satellite" parties of the Polish United Worker's Party. The political squabbles in the Polish Sejm attracted the attention of the U.S. government. Wałęsa's rejection of the concept of a "great coalition" at the beginning of August and the lack of support for the proposed government led by General Kiszczak, head of the Ministry of Internal Affairs (events referred to as the Solidarity "step-up") came as a surprise, even to the knowledgeable Davis. Domber observes that the atmosphere at that time was extremely tense as the U.S. government had no way of knowing how the Soviet government would behave. The U.S. State Department therefore issued a directive to the ambassador "*to do everything in your power to inform the Solidarity leaders, including Wałęsa, that*

40 Polska – Watykan [Poland – the Vatican]. *Gazeta Wyborcza*, 17 July 1989, no. 50, p. 1; AMSZ, Incoming messages – Rome, sign. 24/91, Cyphertext message no. 4210/II from Rome, 16 June 1989, pp. 449-447; Ibidem, Cyphertext message no. 4686/II from Rome, 27 June 1989, p. 467; Ibidem, Cyphertext message no. 022/III from Rome, 1 July 1989, p. 478; Ibidem, Cyphertext message no. 0-368/III from Rome, 8 July 1989, p. 497; Ibidem, Cyphertext message no. 0-352/III from Rome, 8 July 1989, p. 495; Ibidem, Cyphertext message no. 0-475/III from Rome, 11 July 1989, pp. 500-498; Ibidem, Cyphertext message no. 0-557/III from Rome, 12 July 1989, pp. 506-505; Ibidem, Cyphertext message no. 0-592/III from Rome, 13 July 1989, pp. 511-510; Ibidem, Cyphertext message no. 0-609/III from Rome, 13 July 1989, pp. 513-512.

41 Pierwszy nuncjusz w PRL [The first nuncio in the Polish People's Republic]. *Gazeta Wyborcza*, 28 August 1989, no. 79, p. 1.

we attach a substantial significance to the continued dialogue with government representatives."⁴²

On 11 August, the ambassador met with Kiszczak. The general made it clear that the attempts by the Solidarity movement to rise to power in cooperation with the "satellite" parties was "*unacceptable to the long-serving functionaries within the army and the police as well as to the Czechs, the East Germans and the Soviets.*" He threatened that the collapse of his government, not even formed, could lead to a disaster. Domber believed that these statements amounted to a "*desperate attempt*" to convince Washington to discourage the opposition from the idea of forming a government of its own.⁴³ Nevertheless, the U.S. government, concerned about the ongoing developments, treated general Kiszczak's words seriously and adopted a defensive stance, but it still remained unclear what actions should be taken in this case. The U.S. Embassy in Warsaw received a vague order to "*maintain all communication lines*" with both Solidarity and the Party.⁴⁴ The U.S. State Department, wishing to gain a deeper insight into the situation, requested the U.S. Ambassador in Moscow, Jack F. Matlock, to perform an analysis of the Soviet reaction to the possible emergence of a Solidarity-led government. The response was rather comforting. The ambassador opined that "*the Soviet interests in Poland may be satisfied by any government, whether led by Solidarity or not, provided that such government acts for the benefit of internal stability and avoids any anti-Soviet statements.*"⁴⁵ Washington began to realise

---

42 DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*, Message of the State Secretariat to the U.S. Embassy in Warsaw, 12 August 1989, p. 342; NSA, sign. NSAEBB42, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 27 June 1989, unsigned; Ibidem, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 16 June 1989, unsigned; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*. Introduction, p. 24.

43 NSA, sign. NSAEBB42, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 11 August 1989, unsigned; DOMBER, G. F. (ed.): *Ku zwycięstwu „Solidarności”*. Introduction, pp. 24-25.

44 NSA, sign. NSAEBB42, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 12 August 1989, unsigned.

45 NSA, sign. NSAEBB42, Message of the U.S. Embassy in Moscow to the State Secretariat, 16 August 1989, unsigned. In the view of Mark Kramer, the USSR has actually "*made active efforts to facilitate the collapse of Communist rule in Poland*". KRAMER, M.: The Collapse of East European Communism and the Repercussions within the Soviet Union (Part 1). *Journal of Cold War Studies*, 2004, no. 4, p. 200.

that there was no risk of a military intervention. For the above reasons, the U.S. Embassy responded in a calm and positive manner to the compromise reached on 19 August, according to which Solidarity politician Mazowiecki was to become Prime Minister, with the key ministries left to the Communists.⁴⁶

When the government including Communist ministers was finally formed on 24 August, the reaction at the U.S. State Department was that of “*exhilaration bordering on ecstasy*”.⁴⁷ However, the official statement made by President Bush on this occasion was cautious in character and apart from assurances of support for the Solidarity movement and reforms, it contained words of appreciation for Jaruzelski.⁴⁸ Ever since its inception, the Solidarity movement had stood in opposition to the system of government; now, it began to shape this very system on its own. In the light of this historical breakthrough, U.S. and Western diplomats had to make fundamental readjustments to their positions. The strategic concept of *containment* (and subsequently *engagement*) was becoming less and less efficient in dealing with a new geopolitical context of 1989. Washington had to redefine its methods in order to establish a new space for action for American policies in Eastern Europe.⁴⁹ The August unrest surrounding the formation of Kiszczak’s government also gave rise to concerns in London, where there were fears that Solidarity may not become the constructive opposition that had been bargained for.

The stalemate in the new government only served to reinforce the wait-and-see attitude of the British and of the West in general. The laconic statements on the necessity to ensure a swift formation of government as well as the need to take advantage of the space for action left by the policies adopted by the Soviet government served to disguise fears of enraging the “Russian Bear” and the possibility of a political and social crisis in Poland. It was those fears which led to calls for the Solidarity movement to be restrained, regardless of the actual support which the movement attracted. This attitude went as far as to lead to the suspension of the proposal to invite Wałęsa to London. The appointment of Mazowiecki as

---

46 NSA, sign. NSAEBB42, Message of the U.S. Embassy in Warsaw to the State Secretariat, 19 August 1989, unsigned.

47 DOMBER, G. F.: Solidarity’s Coming Victory.

48 SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie*, Cyphertext message no. 0-2539/III from Washington, 24 August 1989, p. 212.

49 SZLAJFER, H. (ed.): *Ku wielkiej zmianie, Introduction*, p. 11.

Prime Minister placated the prevailing mood and contributed to a shift to a more active British policy. On 5 September 1989, Thatcher submitted letters concerning the economic aid for the Polish People's Republic to Bush, Mitterrand, Helmut Kohl and the President of the European Commission, Jacques Delors.⁵⁰ Relations between British diplomats, Polish Communist authorities and the former opposition were entering a new phase.

The political bickering in Poland gave rise to concerns in Paris as well, with Dumas expressing his anxiety with respect to the resulting situation. He also voiced his surprise at the radicalisation of the views held by Wałęsa's associates – a phenomenon that was not observed during the Mitterrand visit. He asked whether it would be possible to entrust the business of government to the opposition, but leave the key ministries in the hands of the Communists. This, as we now know, was exactly what would later happen. The conciliatory attitude exhibited by Prime Minister Mazowiecki allayed these fears somewhat. Mazowiecki spoke of a "great coalition" formula of governance and of cooperation with the Polish United Worker's Party without looking into the past. All this was very much in line with what Paris wanted. For the above reason, this approach, which attracted so much criticism from many Solidarity activists, was greeted with approval at the Quai d'Orsay.⁵¹

Fears related to Kiszczak's troubles also appeared on the Italian Peninsula. In its comments on the situation in Poland, the Vatican State Secretariat expressed its preference for a "great coalition" between the Communists and Solidarity, even allowing itself to level a certain amount of criticism at the latter. The establishment of the Mazowiecki government was seen in both Rome and the Vatican as a historic event which would take away the tension from the relationships between East and West. The fact that the promises of reform attracted the support of all political forces represented in the Sejm was also received with satisfaction. Mazowiecki

---

50 Aby Polsce się powiodło [So that Poland may succeed]. *Gazeta Wyborcza*, 7 September 1989, no. 87, p. 1; AMSZ, Incoming messages – London, sign. 24/91, vol. 12, Cyphertext message no. 0-1868/III from London, 10 August 1989, pp. 368-367; Ibidem, Cyphertext message no. 0-2487/III from London, 23 August 1989, pp. 392-391; Ibidem, Cyphertext message no. 0-3115/III from London, 6 September 1989, p. 406.

51 AMSZ, Incoming messages – Paris, sign. 24/91, vol. 17, Cyphertext message no. 0-2072/III from Paris, 14 August 1989, pp. 563-562; Ibidem, vol. 18, Cyphertext message no. 0-2536/III from Paris, 24 August 1989, pp. 583-582; Ibidem, Cyphertext message no. 0-3587/III from Paris, 15 September 1989, pp. 614-613.

travelled to Rome and the Vatican in October, further proof that diplomatic relations were being transferred into the hands of the former opposition.⁵²

On the other hand, the political struggles that plagued the Polish parliament contributed, along with other factors, to delays for Kohl's contemplated visit.⁵³ The end of the crisis and the conciliatory approach adopted by Mazowiecki allayed fears and attracted positive comments in Bonn, much like elsewhere in the West. On 31 August, the Chancellor spoke to Mazowiecki by telephone. A few days later, a group of Solidarity delegates led by Wałęsa visited the FRG. The inaugural speech made by Mazowiecki on 12 September was very warmly received in Bonn.⁵⁴

Despite the unresolved issues which plagued mutual relations, a new era was beginning for the two countries. However, it also brought with it new challenges, led by the issue of German unification. It is against the background of the social, political and economic upheaval in Poland, and momentous events afoot in East Germany, that on 9 November 1989, the long overdue five-day visit by Kohl finally took place. Kohl's stay in Poland was interrupted by news of the opening of the Berlin Wall, but nevertheless concluded with a joint declaration with Mazowiecki, a step which may be considered as the climax of the relations between Poland and the FRG in the period in question as well as the very first move towards a new era.⁵⁵

---

52 JANICKA, H.-Ł. – SZCZEPANIK, K. (eds.): *Stosunki dyplomatyczne Polski*, pp. 408, 508; AMSZ, Incoming messages – Rome, sign. 24/91, vol. 20, Cyphertext message no. 0-2061/III from Rome, 12 August 1989, p. 555; Ibidem, Cyphertext message no. 0-3252/III from Rome, 9 September 1989, p. 599; Ibidem, Cyphertext message no. 0-3285/III from Rome, 9 September 1989, p. 600; Ibidem, Cyphertext message no. 0-3437/III from Rome, 13 September 1989, p. 604; Ibidem, Cyphertext message no. 0-510/IV from Rome, 11 October 1989, pp. 670-669.

53 REITER, J.: Przed przyjazdem kanclerza Kohla [Waiting for chancellor Kohl's arrival]. *Gazeta Wyborcza*, 18 September 1989, no. 94, p. 2.

54 Gespräch des Bundeskanzlers Kohl mit dem Vorsitzenden der Gewerkschaft „Solidarität“, Walesa, Bonn, 7 IX 1989. In: KÜSTERS, H. J. – HOFMANN, D. (eds.): *Deutsche Einheit Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/1990*. Munich 1998, pp. 398-402; TUROWSKI, K.: Świat komentuje [The world comments]. *Gazeta Wyborcza*, 25 August 1989, no. 78, p. 7; Wizyta w RFN [The visit to the Federal Republic of Germany]. *Gazeta Wyborcza*, 4 September 1989, no. 84, p. 1; AMSZ, Incoming messages – Cologne, sign. 37/p/IV, Cyphertext message no. 0-2106/III from Cologne, 15 August 1989, pp. 770-769; Ibidem, Cyphertext message no. 0-2868/III from Cologne, 31 August 1989, p. 818; Ibidem, Cyphertext message no. 0-3683/III from Cologne, 18 September 1989, p. 888.

55 See BINGEN, D.: *Helmut Kohls Polenpolitik*, pp. 31-32; BINGEN, D.: Die deutsch-polnischen Beziehungen nach 1945. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2005, no. 5-6, p. 13; MÉRÉTIK, G.: *Noc generala*, 260.

The political transformation of 1989 in Poland influenced the changes in the political attitudes of all the parties that were involved in Polish affairs. The Communist party had to face the loss of its monopolistic power, while the Solidarity movement had to rapidly adapt itself to a completely new situation: in just a few months, the former anti-Communist opposition was suddenly participating in the process of governance.

Meanwhile, the Soviet Union had *de facto* given up the “limited independence” dogma formulated by Brezhnev in 1968. Gorbachev, facing internal problems in the Soviet Union, was able to accept the presence of non-communist leaders in Poland, provided that Poland would stay in the Warsaw Pact. Simultaneously, the West performed a dramatic shift in its policy: if earlier on the Western states had been interested in supporting the actions of the Polish opposition and undermining Communist power, now they began to apply a different strategy, aimed at maintaining the compromise reached during the Round Table talks. They had moved from supporting the opposition to lending a helping hand to the defeated Communists, albeit in a discreet way. The predictable and constant reality of the Cold War era was no more.

Resume

Politická transformácia v Poľsku, ktorá sa začala vo februári 1989, bola bezpochyby zatiernená obavami z reakcie Sovietov. Systémové zmeny v Poľsku sa začali skôr ako v ostatných krajinách východnej Európy. Cena za toto priekopnícke úsilie bola však veľmi vysoká - spôsobila stav extrémnej úzkosti a neistoty. Predstavitelia poľského režimu využívali sovietsku hrozbu, aby u občanov vyvolali pocity strachu, zdôrazňovali túto hrozbu, lebo si tak chceli uchovať moc, ktorú držali tak dlho vo svojich rukách. Je príznačné, že lídri Solidarity sa obávali týchto prehnaných hrozieb a ich opatrný prístup následne prevzali aj západní politici. V priebehu nasledujúcich mesiacov možno pozorovať posun v postojoch diplomatov západných štátov; hoci kedysi otvorene podporovali hnutie Solidarita, teraz ich tón zjemnel a začal prevažovať prístup v zmysle počkám a uvidím, a zároveň vyzývali na umiernenosť. Vyskytli sa dokonca aj prípady, keď poskytli podporu komunistickej vláde v záujme „udržať rovnováhu”.

„Establishing the Rule of Law is a Process“. **1989 – The Changing of the Political System in Hungary, Focusing on Freedom of Expression and the Activities of the Political Police**

Szilvia KÖBEL

In the second half of the 80's, freedoms came increasingly to the fore in Hungary. Although human rights were officially declared in the country's constitution, political and legal guarantees for enforcing these rights were missing. Political, societal and economic changes revealed the one party state's hypocritical approach to freedoms. The system of political institutions and the legal system underwent gradual transformation at the time. In this process, the evolution of freedoms into the „rule of law“, both in theory and practice, played a key role. In the 80's, so-called „secondary publicity“ emerged beside official communication policy. The opinion that *„the right to embark on a quest for the right way is part of socialist democracy“* became widely accepted.

How did the political and legal environment change gradually regarding the freedom of opinion? What was the background of the Press Act enacted in 1986, and that of the acts on the right of association and the right of assembly enacted in early 1989? How was „society's mood“ impacted by the 2 July 1987 resolution of the Hungarian Socialist Workers' Party Central Committee (hereafter MSZMP KB¹) and the government programme on economic and societal dénouement that was based on that resolution? What was the role of state security organs in the process that

---

1 Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága.

tried and tested the „tolerance of the system“? How were „constructive societal criticism“ and „hostile opposition activities“ handled by the ruling party? These are the questions that this study seeks to answer.

1986 – Press Act enacted

Kicking off his parliamentary exposition of the bill on the press on 20 March 1986, Minister of Justice Imre Markója said that parliamentary representatives were holding in their hands the „*draft of a high level legal regulation that summarises the core principles of the freedom of expression and the freedom of the press, two fundamental political freedoms of citizens.*“ He went on to emphasise the significance of the bill, referring to it as the „*socialist Hungarian Press Act*“, saying that it signalled a step towards „*regulating all constitutional fundamental freedoms in law*“ and thereby fostering the „*practical and consistent execution of constitutional provisions*“.² However, it was not only about the need to create laws to regulate these rights. Markója described the era as a time of information explosion in which mass communication and publicity were inevitably becoming increasingly important, thus freedom of the press as such called for a new interpretation. Markója explained that enabling all „*honest and well-intentioned*“ people to „*freely express their opinion*“ on politics was a basic requirement in a socialist democracy. This statement that people were free to voice their opinion on politics indicated the regime’s awareness that the recently started pluralising process they were facing was unstoppable. On the other hand, Markója also pointed out that the „*socialist press [...] must be politically committed*“ and it „*must not be a mouthpiece for ideologies and views that are alien to socialism*“. To avoid misunderstandings, the minister was quick to add that „*being politically committed*“ not only meant „*praising words*“ and the expression of „*factual appreciation*“ but also the need for the press to reveal problems in a responsible manner and to become the „*living conscience*“³ of society. He referred to compliance with the United Nations’ International Bill of Human Rights, emphasising that the draft regulation defined the role of the press in conjunction with citizens’ right to information. He added that the press could fulfil its statutory mission if it had access to the information needed for its analyses and efforts to

2 *Parliamentary Gazette*, Session 6 of the Parliament on 20 March 1986, p. 400.

3 *Ibidem*, p. 402.

uncover stories and thereby properly inform citizens. This was the reason for adding the rule of „mandatory informing“ to the bill, requiring state organisations, businesses, social organisations and associations to provide information (with the exception of state secrets, service secrets and private secrets) to the mass media. Public transparency and societal control were spelled out in the exposition which definitely represented a turning point in the interpretation of press freedom.⁴

The minister's speech reflected the contradiction that characterise the era. The relevant legislation was a mixture of party state and rule of law elements and a paradigm change was definitely anticipated. Obviously, lawmakers at the time could not predict in detail what would happen in three years, but profound changes in society were clearly and perceptibly underway. Markója also mentioned that the biggest debates while drafting the bill were triggered by press administration rules. No wonder, since theory is tested in practice, so as the minister put it, „*the implementation [...] of the constitutional principle of press freedom depends on the rules of permission.*“ He pointed out the risk of an adverse impact upon the implementation of these fundamental principles and cautioned that they should not remain statements without substance. He declared that the intention of those who prepared the bill was to make the freedom of the press a reality of everyday life. This was a timely statement as the political and legal system of the socialist era had not been short of solemnly declared principles. It was time to apply all these in practice. Regarding direction over the press, legislators took the approach that the contents of specific press products should not be subjected to prior state control. Instead, what should be scrutinised was whether the creation and publication of a press product in general complied with law. This approach represented a shift to a lighter form of censorship, from scrutinising contents to verifying compliance with formal requirements. This approach was also fostered by the intention that when a prosecutor believed that the publication of a press product should be prohibited or suspended,⁵ the case should be referred to an independent court.

Here we must mention that officially, from a strictly legal perspective, censorship by the authorities did not exist previously either. However, since the entire press was under party control and licensing

---

4 Ibidem, pp. 403-404.

5 Ibidem, pp. 409-410.

rules were also restrictive, in practice censorship of content definitely existed. In the 60's, the issue of press law was seriously raised in the legal literature. Several studies urged the reform of press law, partly on the grounds that standardised, high-level legislation would be needed so that at least laws should regulate this issue instead of a government decree,⁶ as was the case at the time. Second, they pointed out the lack of legal guarantees behind a constitutional regulation. The description of the freedoms of expression, press and assembly in the laws in effect at the time only emphasised the material assurance, but not the other guarantees of enforcing this law. In literature, it was explained that the fundamental principles of „socialist law“ implicitly suggested „*legal and organisational guarantees*“, regardless of whether this was spelled out in the Constitution or not. It was also added that these guarantees should be declared in the Constitution for the sake of „socialist democracy“. The top guarantee to be specified by legal theorists was that „*there is no prior censorship*“, that no press product could be confiscated without a court ruling and that only those organs should be allowed to take action against the authors, creators and distributors of press products that were authorised by law to do so, and only in cases of violations of the law. Thus lawmakers of the era could be held accountable to some extent for the enforcement of press freedom (or the lack thereof), since legal theorists at the time argued that the implementation of a minimum level of de jure and de facto guarantees should have been expected in a socialist system, too. Indeed, there was a government initiative for the reform of press law in the 60's. This led to the elaboration of proposed amendments to the law by a committee under the aegis of the Association of Hungarian Journalists (hereafter the MÚOSZ⁷) consisting of scholars, practising judges, legal counsel and journalists. However, no real change took place at the time.⁸

In the course of the parliamentary debate, the contradictory nature of the situation was best reflected by the speech of János Berecz, secretary of the MSZMP KB. Owing to his position, he had to defend the official

---

6 Government Decree No. 26/1959 (V. 1.) on certain issues concerning the press.

7 Magyar Újságírók Országos Szövetsége.

8 DÉR, F.: Some issues of press legislation. In: *Állam és Igazgatás* [State and Administration], vol. 15, November 1965, no. 11, pp. 1016-1022. DÉR, F.: Press Law. Budapest, 1967; FICZERE, L.: The freedoms of expression and the press. *Állam és Jogtudomány* [State and Jurisprudence], vol. 7, 1967, no. 4, pp. 597-630. See also: *Press Law Manual*, Manuscript.

socialist standpoint, but he could not avoid standing by the necessity of reform. He quoted the resolution of the Party's 13th Congress: „*A firm and clear stand must be taken against any manifestation inconsistent with socialist ideas and our objectives.*“ At the same time, he pointed out that accurately informing the public was a political interest and that no important issue should be hushed up or reported in a belated manner, be it related to domestic or international politics. Berecz made an effort to dismiss the notion that he supported „*propaganda of success that failed long ago*“. Still, he pointed out that the press was expected to serve „*the cause of revolutionary internationalism with preparedness that meets modern day requirements, with a firm worldview and using eloquent and clear Hungarian language.*“⁹ The author of this study believes that the need for using eloquent Hungarian was beyond doubt a valid requirement in the democratisation process, but even with the utmost good faith, the reference to a firm worldview and to revolutionary internationalism cannot be considered requirements that guarantee the freedom of opinion. Thus, in comparison to the minister's exposition the speech of János Berecz definitely foreshadowed the continuation of the well-known propaganda of success instead of suggesting any serious change.

After all that, parliamentary representative Ferenc Kállai spoke about the need for a „*creative exchange of theoretical opinions*“ and called on the press to be „*unbreakable in seeking and voicing the truth*“. He added that the freedom of the press must be feared for by those who „*do not trust the free opportunities of society*“ albeit, he believed, „*words spoken responsibly [...] are needed for society's spiritual breathing*“.¹⁰ Ferenc Kállai's words indicated that his approach to the role of the press was different from that of the hard line party secretary. Even though Kállai, too, used cautious wording, he steered the interpretation of communication rights towards liberty and a somewhat more open approach. Simply to say out loud that society needed „*spiritual breathing*“ was quite a brave step, especially on the part of a parliamentary representative at a parliamentary session.

The Press Act was adopted unanimously by Parliament on 20 March 1986¹¹ and responses in literature came in quickly. Legal theorists welcomed the codification of information rights. What is more, some scholars were of the opinion not only that a richer specification of the

9 *Parliamentary Gazette*, Session 6 of the Parliament on 20 March 1986, pp. 425-428.

10 *Ibidem*, pp. 416-417.

11 *Ibidem*, p. 448. Proclaimed under the title *Act II of 1986 on the Press*.

freedom of expression should have been added to the Constitution, but also the right to provide and receive information.¹² The periodical of the Research Centre for Mass Communication, *Jelkép* [Symbol], interviewed state secretary Rezső Bányász, the president of the Communication Office. The interviewer asked Bányász questions about the credibility of journalism and the application of a critical voice. The state secretary's answers, however, reflected the same dual approach that had been apparent in the parliamentary debate. Although Bányász did not say that the press must be absolutely infallible, he pointed out that a journalist must not make a mistake with „*the political alphabet*“, i.e. he must not raise „*alternatives dismissed by history long ago*“. He emphasised the importance of criticism appearing in the press, but he was quick to add that all such criticism must stand for „*the interests of socialism*“, it must be based firmly „*on the constitution's foundation*“ and that there was no room for writing that questioned the „*loyalty to allies*“ of the People's Republic of Hungary.¹³ It was not incidental that, in addition to the debates about constitutional matters, business and economics journalism was also revitalised. The informing obligation specified in the law triggered debates about the service secrets [of companies] which in turn inspired writings about the role of the press. Business journalists wished to get access to an increasing amount of business information and companies were not always happy about critical articles. Industrial and foreign trade leaders were of the opinion that certain critical writings damaged foreign demand for Hungarian products. Therefore, citing the interests of the people's economy, they encouraged company executives to exploit their right to deny information provision rendered by the regulations on service secrets. Consequently, the entire planned economy model came to the fore in the press, and journalists challenged it on the grounds that „*market economies*“ had completely different relations to the press.¹⁴

The role of the political police in 1986

In parliamentary speeches, the need for reform and the seriousness of the necessary reforms were only mentioned superficially. The reality

---

12 See ÁDÁM. A.: About the 1986 Press Act in Hungary. *Jogtudományi közlöny* [Jurisprudential Gazette], vol. 42, 1987, no. 1, pp. 1-7.

13 Opinion of the state secretary, Rezső Bányász, 1986.

14 SZEGŐ, T.: An Awry Game of Hare and Hounds. *Jelkép*, vol. 2, 1987, pp. 3-4.

was far ahead of this already. Amid the deepening economic and social crisis, people were no longer content with the information provided by official communication organs. They wanted serious answers to their questions and urged change. At the commander's staff meeting of the political police on 6 January 1986, it was declared that the efforts of external and internal „enemies“ had become more complex and open compared to prior years, and that the „hostile branch of opposition“ was expected to be quite active in creating and distributing samizdat publications that year.¹⁵

At the 19 May commander's staff meeting, it became apparent that the gradually evolved domestic opposition circles posed a serious threat to Marxist hegemony in Hungary. Collaboration also evolved among the various opposition groups from socialist countries. State security organs had to keep pace with these changes. Command no. 0022/1970 of the Interior Minister that originally focused on the cultural sphere became outdated as so-called ideological diversions emerged among a wider spectrum of society – e.g. youth, political convicts, churches – boosting hostile opposition activities. The political police were in urgent need of a new command. With the new trend in samizdat literature, not only scattered, stand-alone opinions and actions emerged, but the elaboration and publication of specific opposition programmes had to be expected. The political police realised that the Hungarian public was increasingly drawing information from the so-called „second publicity“ beside the official communication channels. What is more, it was pointed out that in case the party's information policy failed to evolve and improve, „hostile propaganda organs“ might „close the information gap“.¹⁶ By the time this point was mentioned at the meeting, Parliament had already passed the Press Act which declared the right to information. Thus the statement from the political police foreshadowed an approach that new laws must serve the opening of communication policy. In real life, however, this opening process did not go so smoothly. In fact, reading about the dilemmas of the political police, it appears to have been a controversial.

---

15 Historical Archives of the Hungarian State Security (hereafter HAHSS – in Hungarian Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – ÁBTL), Budapest. Documents of the Deputy Minister for State Security's Secretariat (further DDMSSS), box 30; 45-73/2/1986; Memo of the commander's staff meeting on 6 January 1986, p. 6.

16 Ibidem; 45-73/2-50/1986; Memo of the commander's staff meeting on 19 May 1986, pp. 40-44.

Before drafting a new command, a comprehensive report had to be compiled about the network intelligence efforts of the III/III Domestic Intelligence Department. The report was due anyway as no such assessment had been prepared for a while. Then the report was submitted for discussion at the 2 June commander's staff meeting. In addition to covering some basic „human resource“ issues related to intelligence work (e.g. to the selection and studying of candidates before roping them in, paperwork obligations of contact offices, financial incentives to network agents, etc.), the report also addressed the required approach to hostile opposition forces (which is its most relevant aspect for the purposes of this study). The report found that the lasting presence of these forces must be assumed, and stated that an „*effective network [agent] contingent*“ must be set up that was able to „*live with the enemy permanently*“ under the leadership of the Domestic Intelligence Department. Thus the political police could gain indirect access to the necessary information and was able to influence the related events. The report criticised the nature of network intelligence work saying that it was a one-way process and calling for a shift towards a new approach that focused „*on a state security horizon*“.¹⁷

At the next commander's staff meeting, held on 1 September, a proposal was submitted to change Command no. 0022/1970 of the Interior Minister. Referring to the new stand of the MSZMP Political Committee (hereafter PB¹⁸) dated 1 July 1986,¹⁹ they emphasised the need for a new, standardised terminology and word usage. Police major-general and chief of department, Dr József Horváth, summed up the situation by stating that the new command must define state security work against the entire spectrum of internal opposition, instead of focusing on the cultural sphere only. Hostile opposition groups were beginning to build ties with each other which posed a growing threat. Consequently, the political police had to abandon their usual methodologies and find new ways to confront the endeavours aimed at loosening up the system. The concentration of opposition forces was a threat to the entire socialist camp, so domestic intelligence was eager for lasting and specific rules,

---

17 Ibidem; 45-73/2-51/1986; Memo of the commander's staff meeting on 2 June 1986, pp. 47-50.

18 Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága.

19 National Archives of Hungary (hereafter NAH OL, in Hungarian Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, hereafter MNL OL) Budapest, safe-keeping unit (further s. u.) M-KS-288-5/972.

in particular for an itemised list of them.²⁰ This shows that the political police were uncertain about terminology and concepts. They wanted to stop working according to general rules and were looking to receive very specific directions.

In December 1986, at the last commander's staff meeting of the year, dealing with the youth was a focus topic, in particular the protection of special objects in higher education. The officers were dissatisfied with the related report as it failed to cover a number of important topics, like the summer camps of colleges for advanced studies and the partnership of university management bodies in state security efforts. First, they said, an analysis should have been prepared, scrutinising how official and social relations at universities assisted networking. Second, it had caused several headaches that universities were a fertile source of unexpected events that required immediate action and of which state security did not have appropriate advanced information. Thus it became an urgent task to improve the university network contingent [i.e. the agents working there] both in terms of „composition and quantity“. What they meant is that qualified network persons were needed who were able to perform multiple network functions. They were supposed to be compatible with various environments and capable of exercising a positive influence. The future of graduating university student network persons was discussed as well. In this context, it actually referred to their potential continued employment. From the viewpoint of the political police, the avoidance of mass exclusions from the network would have been beneficial.²¹

The draft command to replace Command no. 0022/1970 of the Interior Minister was first discussed at the first commander's staff meeting in the following year, on 2 February 1987. This draft was different from the previous ones in its focus: it was aimed at defence against the entire internal opposition and was intended to set out a framework for the activities of the political police. At the meeting, the department chief emphasised that the command was without precedent in Hungary, as it regulated, „based on applicable laws“, the „intelligence work against hostile activities that damage or hazard the internal order and security

---

20 HAHSS, DDMSSS, box 30, 45-73/2-65/1986; Memo of the commander's staff meeting on 1 September 1986, pp. 54-56.

21 Ibidem, 45-73/2/1986; Memo of the commander's staff meeting on 1 December 1986, p. 79.

of the People's Republic of Hungary.“ The requirements concerning the new command, i.e. that it should be lasting and specific, came to the fore again. Further, the department chief also argued that „[the presence of] *hostile opposition is a reality that must be reckoned with in the future, too.*“ However, specific tasks, especially the use of various forms of control, should be laid out in the command in a specific and itemised manner, „*aligned to the intensity of enemy activities and the level of threat they pose.*“ At that meeting, attention was called to the alternative opposition groups as well to hostile ones. These alternative groups were mentioned in the context of helping the democratisation process in the country and thus there was no need to apply „*total coverage and intelligence*“ against them, yet they must be monitored. This was a new element in the approach of the political police, as they had to segregate these groups from other organisations that were considered enemies of the political system. Here we can capture the re-interpretation of the image of the „enemy“, a development arising from the transition period. Those who voiced a different opinion about a subject, or who organised or participated in unofficial groups, were not automatically considered enemies anymore. The exigency of differentiating between various manifestations of opposition thinking posed a new challenge to the political police. Obviously, this is one reason why they wanted the new command to be more specific and to elaborate terminology and category definitions.²²

It was already pointed out at the 14 January meeting that some of the illegal publications and programme flyers that had emerged among young people were more hostile than ever before, a few of them even fascist in nature.²³ This made differentiation between phenomena more difficult: tolerated alternative movements not only had to be differentiated from hostile activities, but also from criminal acts like e.g. anti-Semitic ones, and all this was to be done in a very delicate field: among young people. Regarded as a key category, youth was always under a state security spotlight. In particular, the services strove to safeguard higher education students from so-called enemy influences, because university students – a segment that is usually sensitive to the problems of society – easily found their way into groups in the cultural and church

---

22 Ibidem, 45-73/3-6/1987; Memo of the commander's staff meeting on 2 February 1987, pp. 21-23.

23 Ibidem, 45-73/3-5/1987; Memo of the commander's staff meeting on 14 January 1987, p. 17.

sphere that were declared hostile.²⁴ Therefore, when drafting the new command, state security leaders had to take into consideration that a different approach was required with already monitored persons, groups and phenomena. What was formerly regarded as a crime became hostile opposition activity, and hostile opposition activities were re-labelled as alternative phenomena. Those who expressed different opinions would not all be „enemies“ and „culprits“, but obviously the political police would continue to deal with them. So in addition to using standardised terminology, the new command was also expected to clarify the definition of intelligence subject categories that were to be referred to the political police and those forms of opposition behaviour that state or political organs were supposed to deal with.²⁵ Observing the already quoted resolution of the Hungarian Socialist Workers' Party Political Committee, it was declared that hostile opposition activities should be referred to state security, whereas opposition supporters would be dealt with as a political matter, but the political police would also keep an eye on the latter to prevent their transition into hostile opposition groups. State security thought they should apply „*preventive extruding and restriction*“ in the future, and that the success of this could be guaranteed by a well-constructed, extensive and properly functioning system of official and social relations. Regarding hostile opposition persons and groups, they sought to make the „F“ file system more effective so that the persons concerned could be controlled under the framework of confidential investigations.²⁶

What also urged the completion of the new command was that in the spring of 1987, demand was higher than before among young people for holding additional demonstrations after the official 15 March ceremonies.²⁷ Since 1972, some students in Budapest had also celebrated the 15th of March independently of official events.²⁸

---

24 Ibidem, 45-73/2/1986; Memo of the commander's staff meeting on 7 April 1986, pp. 24-25.

25 Ibidem, 45-73/3-6/1987; Memo of the commander's staff meeting on 2 February 1987, p. 23.

26 Ibidem, 45-73/3-9/1987; Memo of the commander's staff meeting on 2 March 1987, pp. 30-31.

27 March 15 commemorates the revolution for Hungary's independence from the Austrian Empire in 1848.

28 See more in KENDE, P.: Three protests. *Magyar Füzetek*, 1988, no. 19-20, pp. 46-51. Available on URL <http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1920/magyarfuzetek1920_harom.pdf> (Accessed 8 December 2014).

The political police were getting ready for another „spontaneous“ demonstration. They were aware that the Youth Communist League (hereafter the KISZ²⁹) Central Committee would participate in that demonstration with a network of 60 activists. State security was hoping that these KISZ activists would be able to influence the event „positively“ and thereby successfully prevent it from becoming a hostile demonstration. The political police put the emphasis on prevention and took preventive measures, not only among university students but also at secondary schools. The latter were necessary because their „*experience showed that the public mood is occasionally hostile concerning the ruling political system*“. The official in charge at the Ministry of Education was informed of the situation and he informed the directors of Budapest's secondary schools. The commander's staff meeting found that the situation was expected to be more difficult compared to previous years and they expected attempts to disrupt official ceremonies, too. However, the department chief pointed out that securing order in Budapest would be mostly the responsibility of the Budapest Police and that the Domestic Intelligence Department would only be responsible for operational protection. He added that „taking out“ potentially disruptive individuals from the crowd should be a last resort that should be carried out with due care and only on the orders of a sufficiently high-ranking commander.³⁰

At the 4 May commander's staff meeting, department chief Dr József Horváth called people's attention to the fact that the position of the youth had become a key issue in society and the possible solutions of problems referred to state security should be examined. Orientation for this could be drawn from Command no. 0016/1973 of the Deputy Interior Minister. He mentioned the influence of hostile opposition groups on youth, which was manifested in their „*seeking open confrontation and programmes*“ in 1986 and 1987. They considered the „*ideological heterogeneity*“ existing in society dangerous, along with its influence on young people. What state security still regarded as „*hostile international propaganda*“ was extremely attractive to young Hungarians and had more influence over them compared to other segments of society.³¹

---

29 Kommunista Ifjúsági Szövetség.

30 HAHSS, DDMSSS, box 30; 45-73/3-9/1987; Memo of the commander's staff meeting on 2 March 1987, pp. 31-33.

31 Ibidem, 45-73/3-33/1987; Memo of the commander's staff meeting on 4 May 1987, pp. 43-44.

Therefore, when developing new definitions for the „enemy“ and the „opposition“, the Domestic Intelligence Department had to bear in mind that the youth had a key role. Consequently, the attitude towards this group of society had to be changed, both among the police and in state security. While in former times several students were fired from secondary school or university for attending unpermitted demonstrations or expressing an unwanted opinion,³² on 15 March 1987 the authorities tolerated the „*free demonstration of young people*“ (as a publication at the time put it) without objection and „batons“ and the official press treated it more tolerantly, too.³³ The other independent events that year also went through without atrocities. Police and state security followed the new direction of the political leadership, as Imre Pozsgay raised the possibility of political and institutional reforms in his speech delivered at the central 15 March state ceremony.³⁴ What is more, once 26 members of the Association of Writers had announced their departure from the association on 26 December 1986,³⁵ Education Minister Béla Köpeczi declared on 31 January that the government did not consider the Association the sole representation of Hungarian writers.³⁶ This statement clearly indicated a shift towards institutional pluralism, even though the boundaries between an official stand and certain opposition endeavours were often unclear at the time. In the case of the Association of Writers, it was even the other way around: many members left the association to demonstrate their confrontation with the association's democratically elected leaders, some of whom were opposition supporters. Thus for many, the departure was

-
- 32 On 15 March 1986, thousands of young people demonstrated in downtown Budapest. In the evening police closed down the Chain Bridge to prevent demonstrators from processing up to Buda Castle. Police surrounded the demonstrators, attacked them with batons, checked the identity of many and then launched offence and school disciplinary proceedings against them. *Kronológia* [Chronology], 1986. See on URL <<http://beszelo.c3.hu/cikkek/kronologia-%E2%80%931986>> (Accessed 8 December 2014).
- 33 KENDE, P.: Three protests. See on URL <http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1920/magyarfuzetek1920_harom.pdf> (Accessed 8 December 2014).
- 34 *Kronológia* 1987. See on URL <<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/0708/15krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).
- 35 *Kronológia* 1986. See on URL <<http://beszelo.c3.hu/cikkek/kronologia-%E2%80%931986>> (Accessed 8 December 2014).
- 36 *Kronológia* 1987. See on URL <<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/0708/15krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

a demonstration of loyalty to the party. Béla Köpeczi was one of those who left the Association.³⁷

„Turnaround and reform“ – the Government programme in 1987

After all that, it did not take long before the party officially announced the need for comprehensive reforms. On 2 July 1987, the MSZMP KB passed a resolution on the programme of economic and political improvement.³⁸ The basis for the party resolution was laid out in a book of studies entitled *Turnaround and Reform*, prepared in April. The book was also supported by the Economic Working Community worked by the MSZMP KB. The Community also issued a commitment about the book. The studies were edited by associates of the Financial Research Institute, László Antal, István Csillag, László Lengyel and György Matolcsy, and they were published in the June issue of the *Közgazdasági Szemle [Economic Review]*, with comments from several named public personalities and the party's Economic Working Community.³⁹ Thus at the 2 July Central Committee session, the programme of economic and social transformation was given a green light. This was soon followed by the publication and parliamentary debate of the government programme. Before discussing the role and new tasks of state security in this turnaround, let us review what the „improvement“ programme was about.

The introduction of the aforementioned book of studies says: *„Experiences gained in the 80's, in particular in 1985 and 1986, indicate that Hungary's economy is in a severe position. [...] We must confess to the difficulties of our economy, admit responsibility before society for the economic policy that led to the current situation and submit a comprehensive reform programme. [...] We can only break away from the current economic policy if party and state leadership initiates a dialogue*

---

37 Ibidem.

38 NAH, s. u. OL-M-KS-288-4/226-227.

39 See ANTAL, L. – BOKROS, L. – CSILLAG, I. – LENGYEL, L. – MATOLCSY, G.: Turnaround and Reform. *Közgazdasági Szemle*, vol. 34, 1987, no. 6, pp. 642-663. Available on URL <http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=107736> (Accessed 8 December 2014); Opinion of the Economic Working Community operating by the MSZMP Central Committee, pp. 664-670; ANGYAL, Á. – BUZA, M. – FERGE, Zs. – HOCH, R. – KEMENES, E. – TARAFÁS, I.: Comments. *Közgazdasági Szemle*, vol. 34, 1987, no. 6, pp. 671-710. See URL <http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=107736> (Accessed 8 December 2014).

*with society about assessing the situation and about reforms. A public, accountable, debatable programme would render credibility to future policy. [...] The reform programme cannot be restricted to the economy in a narrow sense. As the implementation of the programme depends on the behaviour of people who are embedded in society and not only in its financial sphere, the programme must also address other areas of societal relations, including political ones. Economic and social reform are as interdependent as they can possibly be.*⁴⁰

In its details, the study put the emphasis on analysing economic matters, but it also summed up the political and social preconditions of economic reform. It set an expectation to the government, asking them to start a dialogue with society on assessing the situation, evaluating the available room for manoeuvring without illusions. According to the authors of the studies, the basis of reform was publicity within society and it should be regulated in a Communication Act. They proposed that the informal direction of the press should be replaced with a policy on communication and obtaining information. This policy should be accurately regulated by law. They also urged the specification of the party's constitutional role, the reform of the representation system, the creation of a stronger and more united government, the establishment of active interest representation organisations that were supervised by laws and the elaboration of a social policy programme aimed at reducing inequality of opportunity.

An important element of their proposal was the reform of the [political] representation system, suggesting that representatives participating in elections with their own programme should be allowed to form groups in parliament. The rules of the proceedings at parliament should be revised. Representatives should have the right of free interpellation and should be entitled to assign experts freely to assist their work. Their firm view was that law-making should be assigned exclusively to parliament and the Presidential Council's substitution mandate should be limited to technical decision-making.

Today it is absolutely obvious to all of us that without such reform of parliamentary operations, full transparency for society would not be possible. Another force that promoted transparency for the public was the conviction of the authors of that study, namely that reform can

---

40 Quoted by KOVÁCSY, T.: Political and Reform Plans in Hungary. „Turnaround and Reform“; or: How to get out of the crisis? *Magyar Füzetek* [Hungarian Booklets], 1987, no. 18, pp. 91-103.

only be successful if it becomes a movement. They planned a key role in this for the Patriotic People's Front and urged the creation of reform committees in workplaces, at universities and in community organisations to initiate and boost changes in a bottom-up manner. According to their proposal, the Patriotic People's Front should coordinate these committees and harmonise with the State Reform Committee set up by the government. In mass media, they recommended the organisation of reform forums to ensure public transparency.

In their response to the study, the Economic Working Community working for the MSZMP KB declared that „*under the framework of reform, progress should be made in ensuring public transparency*“. Further, they considered it important that „*no decisions should be made on matters impacting broad segments of society without involving the public*“. The Working Community supported the idea of opening wider opportunities for society to participate in politics, giving room for bottom-up initiatives and the enforcement of social responsibility. They agreed on strengthening the role of parliament and on the simultaneous revision of the Presidential Council's substitution role. However, they objected to giving permission to representative groups within parliament to organise according to their own election programmes. They thought that the party's leadership role must be renewed in a broader political alliance and that this renewal would help „*counterbalance indifference and win the support of those with different views*“.⁴¹

Therefore, despite the consensus about the necessity of reforms and the need for public transparency, the Central Committee's Economic Working Community did not support a key element of the authors' proposals. It was still too early to allow the formation of groups of MPs within parliament and this also had an impact on the definition of the terms „opposition“ and „enemy“. It was obvious that without electoral reform, „opposition“, in a public law sense, would not be allowed in the national assembly. However, it speaks volumes that the Central Committee's Working Community did not even support this direction. We believe this reflects an intention to push back opposition endeavours rather than supporting them. This is understandable from the party's viewpoint, as this move would have disrupted their constitutional position, actually

---

41 See ANTAL, L. – BOKROS, L. – CSILLAG, I. – LENGYEL, L. – MATOLCSY, G.: Turnaround and Reform; Opinion of the Economic Working Community operating by the MSZMP Central Committee, pp. 664-670; ANGYAL, Á. – BUZA, M. – FERGE, Zs. – HOCH, R. – KEMENES, E. – TARAFÁS, I.: Comments.

the entire single-party system. Although the party had already admitted the existence of opposition initiatives in former resolutions, they did not give the green light to establishing the public law framework for this change. Still, the party had no choice but to gradually re-evaluate the role of the opposition. This process definitely accelerated in 1987.

The political police in 1987/88

Once a government programme was elaborated using the studies mentioned above, the implementation of the programme gave tasks to state security as well. The issue of the reform programme was on the agenda of the political police commander's staff meeting on 5 October 1987, too. Referring to the parliamentary debate of the government programme⁴² (specifically to the Prime Minister's closing speech), the department chief underscored that the „*system of political institutions has been set in motion*“ and „*constructive discontent on the part of citizens*“ was indisputably necessary. However, this gave urgency to the task set at previous staff meetings, namely that the political police must be more specific in defining tasks against the so-called hard core of hostile opposition groups and against those who basically supported the political system, but still felt attached to the hard core and kind of „*tune in with the opposition*“.⁴³

At the three subsequent commander's staff meetings in 1987, the desirable approach to the new situation was a key topic. On 6 October a decision was made at a meeting of deputy ministers that each organ of Intelligence Department No. III must elaborate their specific tasks deriving from the government programme. Department chief József Horváth convened an extraordinary commander's staff meeting for 8 October in order to provide information on the new expectations. Accordingly, he explained that the III/III Domestic Intelligence Department must take into account the fact that even within the radical wing of the hostile opposition, there were some who were open to compromise and, second, that even the hard core referenced above expected increasing discontent among the people and would direct them towards further radicalisation. The Domestic Intelligence Department's task was to counterbalance

42 Session 17 and 18 of the Parliament on 16 September 1987. *Parliamentary Journal*, vol. 2, 1985, pp. 1209-1424.

43 HAHSS, DDMSSS, box 30, 45-73/3/1987; Memo of the commander's staff meeting on 5 October 1987, pp. 62-65.

these trends by reinforcing their relationships and operational positions in protected objects, rolling them out to „still uncovered“ areas, in particular to the growing number of associations, clubs and other non-governmental „organisations“ in order to prevent hostile influences. Naturally, all this required improvements in the political knowledge of political police personnel so that they had a clear understanding of social processes. József Horváth required each department to prepare detailed plans for their respective areas.⁴⁴

At the commander's staff meeting on 2 November and 7 December, key areas were mentioned specifically. Sport was one strategic point. Domestic intelligence believed it would be sufficient to „organise a network“ in key positions and then establish a broad system of relationships around it for information gathering. They pointed out that the foreign employment of sportsmen required attention. Similarly, it was mentioned that operational protection had to be provided for social organisations with international relations because the presence of „hostile special organs“ was reckoned with. The same applied to foreign students studying in Hungary. Staff members in attendance were cautioned to prevent the admission of those foreign students to the network who were employed also by „enemy services“.⁴⁵ Youth came to the fore again. Examining the execution of Command no. 0016/1973 of the Deputy Interior Minister quoted at the May meeting, they found a negative trend across the entire country among college and university students since the autumn of 1983. This trend was believed to derive from hostile activities. They admitted that party and state leadership had not dealt with youth as a top priority in the period concerned, thus „it became a swampy area in terms of state security work“. The top management of higher education institutions was brought up too. The political police thought that the governing bodies of universities and colleges performed poorly in their treatment of the political influences impacting young people. The services believed university leaders were not aware of the need for action and when they took steps they usually did so inappropriately. The conclusion drawn from this was that higher education leaders were in „ideological and political uncertainty“. Colleges for advanced studies, clubs, local history circles and camps were not initially regarded as

---

44 Ibidem, 45-73/3/1987; Memo of the extraordinary commander's staff meeting on 8 October 1987, pp. 67-70.

45 Ibidem, 45-73/5/66/1987; Memo of the commander's staff meeting on 2 November 1987, pp. 73-76.

forums created by the opposition. Instead, the political police were of the opinion that opposition groups quickly realised that these youth forums were politically active. It was mentioned at the staff meeting that colleges for advanced studies were set up to shape the political attitude of university students.⁴⁶ And this was the very element that posed a dilemma for state security. Party and state leaders also wanted to exploit the receptive mindset of young people, and wanted to have the reforms accepted by these forums. However, political police had to compete with opposition groups in doing so. Parallel to the government programme, opposition programmes were circulated as well, and despite certain similarities and overlaps, opposition programmes were in conflict with official political endeavours. At the staff meeting, the department chief reluctantly stated that youth forums that had been created originally with the party's approval for educating young people for public life had become the opposition's „*practice ground*“ and that the „*consumption of ideological decomposition products*“ was the highest there. He specifically mentioned several events at which the party's views could not be enforced because the leadership of colleges included a growing number of persons who did services for the opposition even though they were paid by the state. He mentioned the so-called Bihari-debate and the East-West dialogue. According to the political police, the young organisers invited presenters to these events whose selection was „suggested“ by the opposition and that all preparation and organisation work was left to young people. Thus the memo of the staff meeting reveals that a fierce fight unfolded [between the party state and the opposition] to win the support of the youth, and state security was assigned to improve the effectiveness of youth protection work. What this meant is that activism among youngsters was supposed to be tolerated to a certain extent and parallel to this, monitoring was necessary to prevent young people from turning against the governing party, since such a turn would have threatened the execution of the government's programme.⁴⁷

Apparent discontent among citizens and the participation of youth in public life were key developments that could not be neglectable easily.

---

46 The 7 December memo says: „*The launch of colleges for advanced studies was a positive thing, as their role is beneficial for society and their objective is to shape the mindsets of university youth and educate them for public life.*“ HAHSS, DDMSSS, box 30; 45-73/5/74/1987; Memo of the commander's staff meeting on 7 December 1987, p. 81.

47 Ibidem, pp. 79-83.

So how were the political police supposed to manage all this? How could the political police separate constructive discontent from radical and hostile activities? Where should the (state security) limits of freedom of opinion be set? Therefore, at the turn of 1987 and 1988, state security had to open up their interpretation of freedom of expression, or the government programme could not be executed. Let us look at the action plan of the III/III Domestic Intelligence Department, elaborated in accordance with the considerations outlined above for the autumn of 1987.

The November 1969 resolution of the MSZMP KB on the function, work principles, direction and methodologies of interior ministry organs declared that political police work must be aligned to social-political circumstances, „*interest considerations*“ on an ongoing basis. State security had to get prepared that government programme execution and the implementation of reform plans (parallel to the changes underway in the Soviet Union at the time) called for greater glasnost with society as before. The conscious use of public transparency meant that a growing number of publications would be released – studies, specialist opinions and interviews about economic, societal, political issues that would trigger more active expression of opinion among the public. Voluntarily created social organisations would gain courage since that is what the „new political style“ would promote. By 1987, there were thousands of clubs, circles, associations, foundations and societies. How to treat them politically was still undecided and not arranged for, which worsened the public mood. However, the climate of public opinion and the way people felt were very important factors in gaining public acceptance of the reforms. State security had to be prepared that „*hostile forces*“ and „*hostile opposition circles*“ would publish alternative concepts via „*illegal forums*“ and „*secondary publicity*“ channels for resolving problems, targeted at the intelligentsia and university students. The action plan referred to the Central Committee resolution that called for dialogue with those who rejected parts of the programme or had reservations about it. This also applied to hostile opposition groups and persons monitored by the political police. One task for state security would have been to disorientate enemy forces, block association endeavours and derail key actions. The top goal of the political police was to push back the creation of a united domestic opposition. The services had to prepare for the consequences and side effects of a gradually broadening and intensifying new way of public thinking that was encouraged in a top-down manner. It was generally acknowledged that the „*right to seek the right path is*

part of socialist democracy“, but individual interpretations also helped extremist views to emerge. Thus the political police had to be able to differentiate between administrative, operational actions and issues that called for a political resolution. In the latter type of case, they had to submit a proposal to the party or other state organs. An example mentioned in the action plan was the dissemination of samizdat literature: in cases where only the creation and release to the public of a publication are illegal, it is not a state security issue. However, if its content or objective is hostile, then the matter shall belong to the political police.

The draft cautioned about open (i.e. uncovered) actions, saying that such action should only happen rarely, as an exception, and only when political and state security interests called for it. Parallel to this, however, the separation of specific individuals had to be accelerated and the services had to identify those target persons who were suitable for political dialogue and compromise. Suitability was assessed by identifying those who avoided confrontation, urged dialogue with the governing party, or those who could be approached with financial or existential benefits. The latter were not a negligible factor owing to the deteriorating economic situation and living standards. As the tax control system was just being established at the time, it was also involved in target person monitoring. The services considered it desirable to have the so-called SZT⁴⁸ (strictly confidential – SC) officers infiltrate into the new tax authority so that they would be in a position to monitor the growing wealth of target persons.

One consequence of this was a changed classification of certain target persons by the political police. An opinion that used to be considered hostile was reclassified as constructive criticism and would belong to the opposition category. It was noted, however, that there would be qualified individuals with an influence on the public whom the political police would continue to monitor, even if their activities would be regarded as political opposition actions. Thus the role of the political police clearly shifted towards keeping an eye on everything, knowing about everything but only taking action in extreme cases.

A plan was elaborated for scenarios when certain groups would take aggressive action against the state, the social and the political order of the People's Republic. The persons they meant by this were e.g. individuals who were getting prepared for the parliamentary and council elections

---

48 Szigorúan Titkos.

in 1990 and called for a stronger role for parliament – an endeavour qualified as a hostile political objective by the political police. Combat readiness was planned for any open and mass action (demonstration, procession, wreath laying ceremony) of hostile opposition groups.

Naturally, it was also planned to update the information database continually. In this respect, the same aspect was pointed out as at the previous staff meetings: When roping in a network person, the requirement to be observed was that „*work against hostile opposition groups must be a long-term effort*“ and that a „*significant improvement in state security's positions*“ would come from a „*network contingent that 'lives with' the opposition for decades*“. Since political influence became increasingly important in state security work, it was stated that „*highly qualified SC officers*“ would be needed – officers who could be introduced into various hostile groups, who could be regrouped flexibly and who would be capable of carrying out more complex tasks, too. The goal was to secure significant political police positions near the „hard core“ of almost all wings of the opposition, so that they could hinder opposition activities. Further, the draft emphasised the importance of detecting and monitoring relationships to hostile emigrants and Western anti-regime centres. Additional plans included the dispatching of a network contingent to the West, in order to block financial and moral support to domestic opposition groups through infiltration into various foreign organisations and institutions (based in the USA, Canada, West Germany and Austria).⁴⁹

Thus the action plan outlined above was intended to ensure the execution of the government programme through state security means. The years 1987/1988 marked a turning point also in how freedom of expression and freedom of opinion were interpreted.

In 1988, the top priority for the party leadership was to get prepared for executing the government programme approved in 1987. 1988 was regarded as a year for laying the foundation for stabilisation. Every state organ had to align their tasks to this. In their working programme, compiled at the beginning of the year, the Interior Ministry's III/III Domestic Intelligence Department stated that „*a new phase of politics begins*“ and that it would be the department's task to differentiate persons hostile to the government programme from those who supported its

---

49 HAHSS, DDMSSS, box 30, 45-73/71/1987, Action Plan to implement the 2 July 1987 resolution of the MSZMP Central Committee and the tasks required for fostering the related government programme, pp. 84-94.

implementation but disputed certain elements thereof. The working programme reinforced the uncertainty about demarking that political leadership had been characterised by earlier, clearly assigning a greater part of the responsibility to the political police. Their approach was that the Domestic Intelligence Department should gather and forward to the party and state leadership as much information as possible to help them gain a clear picture, and that they should push back hostile activities behind „*tolerable limits*“. The working programme emphasised that youth protection work should be continued just like in former years, but roping in should be carried out with more caution and confidential investigations against target persons belonging to the national-radical hostile opposition wing should be continued, too. Another unchanged goal was to establish and strengthen a „*network contingent that 'lives with' the opposition for years*“. The working programme also put the role of churches to the fore, meaning that the political police had to make „*the tension-relieving force present in churches be ready for serving the development programme*“, and continue to keep the „*fight against opposition within the church within ecclesiastic limits*“. The working programme added that, simultaneous with this, the services should provide support to „*loyal church policy organs*“ and strengthen „*their basis and unity in action with operational means*“. The primary goal with continued confidential investigations was to hinder the unification endeavours of the various hostile opposition groups and to amplify the differences between their opinions and interests. Continued confidential investigations were also planned to detect samizdat literature, and efforts were made to delay and hinder the release of such publications.⁵⁰

In addition to the issues outlined above, an increasingly urgent item on staff meeting agendas was a comprehensive examination of the political situation, mostly from the state security viewpoint. The materials of the activist meeting held in early 1988 were summed up in writing in late March. Referring to the theses of the government programme, they attempted to specify the term „*opposition*“ at that meeting and to differentiate it from „*dissident*“. According to the political police, „*the opposition has an image, an organisational hierarchy and a political programme which it uses as a basis for activities and they are preparing*

---

50 HAHSS, DDMSSS, box 30, d. 45-198/1988. Working plan of the Domestic Intelligence Department for 1988, pp. 24-48.

for an alternative role in society“. In state security’s interpretation, a „dissident“ only has significance as a „political category“, meaning that anyone whose approach to a specific issue was different from the party’s policy qualified as a dissident. However, it was declared at the activist meeting that state security did not have tasks with this category. Applicable commands explicitly forbade any state security action concerning this group, but political opposition was not tolerated in socialist systems. The party resolution in effect at the time required the political police to use the term „opposition enemy“, but that definition did not prove sufficient. State security needed a more tangible category than that as they had to differentiate between unique opposition wings, specifically naming each political platform, like e.g. national radical enemy or near-fascist enemy, etc. In addition to defining „opposition“, state security also had difficulties figuring out how to interpret the concept announced by the Central Committee in the summer of 1987. This concept envisaged that the dictatorship of the proletariat would evolve into a „*single state of the people*“. The essence of this was captured as follows: in this evolution process, the oppressing functions of the state would gradually lose ground to organising and decision orientating functions. The political police were of the opinion that any „*constructive discontent*“ that strove for something „*more and better*“ played a progressive role in this evolution. Obviously, demarking the various terms and categories posed difficulties here again: where is the political tolerance limit of constructive discontent? According to state security, it was not possible to draw a clear demarcation line. Instead, they were thinking in terms of a broader definition. Guidance on this was drawn from the 1 July 1986 resolution of the Central Committee as mentioned above. The following statement made by chairman of the council of ministers Károly Grósz at the parliament in the fall of 1987 is closely related to this issue: „*Those who are willing to cooperate with us in this current situation should expect us to forget about what they said yesterday and the day before yesterday.*“ Thus, in the assessment of the political police, an endeavour to reach a public consensus and national unity should deserve milder judgment in the case of certain opposition groups, which would call for better differentiating skills and higher tolerance on the part of state security.

In the meantime, new associations and clubs were proliferating, presenting new tasks for the political police. The political police could

no longer regard every new organisation as an enemy, because party leadership proclaimed broader cooperation for the sake of stabilisation and development. State security was of the opinion that the formation of any association that „*does not convey hostile endeavours*“ should be allowed, but the services must keep an eye on them. At the staff meeting, colleges for advanced studies were described as initially positive initiatives which had transformed, however, into the bases of hostile circles by 1988. The reason for this undesired shift was believed to be deficiencies in „political education“, „political surveillance“ and the „direction“ of young people. Consequently, the political police were of the opinion that colleges for advanced studies did not help, but rather „crossed“ the party's political lines.

The new Passport Act also gave more difficult tasks to state security. Senior party leaders cited „mood improvement“ as the reason for introducing the world passport. The political police, however, believed it would have been better to argue in public that the conditions were finally in place for a step like this. The senior leadership's intention to „improve the mood“ of the people did not relieve state security from the obligation to keep monitoring the foreign trips of target persons. Yet this monitoring had to be performed under much harder conditions. With more liberal travel regulations, the responsibility and workload of state security increased. In addition, the political police had to pay special attention to those persons who moved in from Transylvania and actively collaborated with Hungarian opposition groups. Although state security controlled them, a clear stand was expected from the MSZMP Political Committee on a potential border opening.

Meanwhile the tightening economic situation also impacted the working conditions of the Domestic Intelligence Department. It was clear to them that they would not receive additional means for network activities. Consequently, they had to allocate the existing budget more rationally in order to properly compensate the work of „conscientious and effective“ network persons. At the same time, they had to reduce the number of agents who submitted few reports and had not done any significant work for years. This reduction was also supported with the argument that the department's social contacts supplied much information, thus it was unnecessary to organise a network for obtaining the same information. Therefore, owing to economic reasons, state security had no choice but to „rationalise“ network operations as well.

In addition to financial problems, the introduction of personal income tax and the use of personal identification numbers also complicated state security work. The so-called „K“ apartments had to be legalised to avoid the risk of getting caught. To this end, action was taken towards tax authorities to ensure that „*this area is protected by strictly confidential officers as dictated by state security interests*“. In this context, they sought to review the existing system of „K“ apartments and pointed out that a more flexible scheme with „F“ (i.e. paying guest) apartments should be used in the future. It was also mentioned at the activists meeting that, owing to financial constraints, not all requests from friendly partner state security organisations would be granted.

Partly because of the economic situation and partly for security reasons, they also planned the replacement of intelligence tools and assets in the second half of 1988. The cars of the Domestic Intelligence Department were equipped with radio telephones and a small telephone switch to foster the success of actions. From a conspiracy viewpoint, the introduction of the so-called „crossbar“ telephone switches was an important development. As these switches automatically recorded the called party number, the technology facilitated the identification of the Domestic Intelligence Department’s sensitive countryside network contacts. Further important objectives were the hindrance of samizdat literature distribution and the control of places of residence. In this respect, the political police had to assess whether the benefits of a potential open action would be worth the expected Western press response, which might also affect Hungary’s foreign relations.⁵¹

This was an especially important consideration because the Western press was mostly interested in the unofficial events around the 15 March 1988 celebrations. The commander’s staff meeting held on 7 March was dedicated to preparations for the approaching 15 March events. The political police were getting ready for a „*more difficult operational situation*“ compared to previous years and the basic objective remained the same: to avoid police action becoming „*a dominant scene*“ in the streets. State security preparations for 15 March focused on three phases. In the period preceding the celebration, they planned „*cautioning discussions*“ with samizdat publishers in addition to information gathering and analysis. The purpose of these discussions was to inform publishers that the police

---

51 HAHSS, DDMSSS, box 30, d. 45-73/3/32/1988; Memo of the Domestic Intelligence Department’s activists’ meeting on 25 January 1988, pp. 58-74.

were „ready“ and „in case ‘spontaneous’ events exceed the framework of democracy and atrocities take place“, primarily publishers would be held liable. For the day of 15 March, it was confirmed that open police action should only take place in the case of „breach of peace and violence“, but the route of the procession would be set by police and „opinion leaders“ would be identified by state security and documented through photos, videos and witnesses. Then, for the days after 15 March, the goal of the political police was to identify „negative players“ to enable the launch of potential offence proceedings.⁵²

According to the summary drafted by department chief and major-general József Horváth in April 1988 on the imperialist propaganda against the People’s Republic of Hungary, the Western press agencies only reported briefly and objectively about the official 15 March celebrations. However, the same agencies published lengthy articles about unofficial demonstrations and commemorative events, also mentioning police action against certain opposition persons. They believed that, compared to the similar events of previous years, in 1988 the opposition not only voiced human rights but explicitly demanded the departure of Soviet troops, the resignation of the government, the launch of real reforms and an end to the forced assimilation of Hungarians living in Romania. According to the Western press, the opposition had a dual objective on that day: first, to assess their power and influence over the masses and, second, to test the limits of the regime’s tolerance. About the role of the police, Western papers wrote that „although police were present with immense forces“, they remained in the background throughout the day, in spite of provocations. Thus police conduct was clearly deemed tolerant. In the summary material, however, the department chief noted that subsequent evaluation articles to be published in the Western media were expected to be distorting in nature. First, they would strongly overestimate the number of demonstrators and, second, they would describe „preliminary restrictive police action“ applied against certain opposition personnel as signs of the „regime’s anxiety and inner uncertainty“.⁵³ „Inner uncertainty“ was not an invalid observation. Although police action was supposed to be reserved for openly violent behaviour, police preventively arrested well-known opposition figures on the morning of

52 Ibidem, d. 45-73/3-29/1988; Memo of the commander’s staff meeting on 7 March 1988, pp. 54-56.

53 Ibidem, d. 45-2/4/1988; Imperialist propaganda aimed at the People’s Republic of Hungary. 1988, Quarter I, pp. 75-84.

15 March.⁵⁴ The Western press clearly regarded the Budapest events as part of the changes that were underway in European socialist countries, firmly voicing the opinion that economic reform would not be possible without drastic political reforms. Their arguments were logical: people would only be able to tolerate the inevitable setback of living standards enforced by economic necessity if it was accompanied by consciously directed, top-down political transformation.⁵⁵

This diagnosis by the Western media was accurate, since the efforts of opposition groups were mainly aimed at achieving political reforms, i.e. the precondition for subsequent economic reforms. The closed nature of the socialist system generated demands for the genuine observation and experience of human rights – actually in line with Western trends. The party leadership realised this, too, as shown by the introduction of the world passport and the changes in information policy. Instead of the suffocating climate of the single-party system, the masses wanted to live in an open society, thus the free expression of opinion, the emergence of free organisations and travel had to be given more and more ground. The first half of 1988 saw a number of events that deserve to be reviewed herein. On 28 January, a debate was held in Budapest about publicity and a proclamation was published to establish the Publicity Club.⁵⁶ A few days later, on 30 January, the Hungarian Democratic Forum held its first public meeting at the Yurt Theatre. Also in January, the first stock exchange day was held in Budapest and several small cooperatives and organisations received independent publishing rights (e.g. Maecenas). In February, the Rakpart Klub [Quay Club] reopened after a ban in 1986 and the National Association of Entrepreneurs was established. The course of events accelerated in March and April: a call to create the Network of Free Initiatives was published, the Information Office ceased to exist, the Alliance of Young Democrats (hereafter FIDESZ⁵⁷) was formed, and Mihály Bihari, Zoltán Bíró, Zoltán Király and László Lengyel were excluded from the MSZMP. On 1 May, the Network of Free Initiatives

---

54 Kronológia, 1988. See URL <<http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

55 HAHSS, DDMSSS, box 30, 45-2/4/1988, Imperialist propaganda aimed at the People's Republic of Hungary. 1988, Quarter I, pp. 75-84.

56 The Publicity Club was founded on 29 October 1988. Kronológia, 1988. See on URL <<http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

57 Fialat Demokraták Szövetsége.

was established,⁵⁸ followed by the foundation of the Democratic Union of Science Workers on 14 May. The Committee for Historical Justice announced its establishment on 5 June.⁵⁹

Understandably, the political police had to adapt to these changes continually. Owing to their role as a political service, sometimes they had to prevent fast-paced events and sometimes they had to follow up on them, using party leadership decisions as a basis. The memo of the commander's staff meeting held on 6 June 1988 reveals that state security was looking for orientation points for their work. They made it clear that one such firm point was the definition of „hostile activities“ as per the Criminal Code, and that state security undertook to detect, document, hinder and limit such activities but not to do anything beyond that. They complained that political leadership had become too comfortable in recent years and that a „*clear image of the enemy*“ was missing by 1988, although it could have oriented state security work. It was also mentioned at the meeting that „*nobody should expect state security work to be steps ahead of political work*“, obviously meaning that the political police did not want to make political decisions. In relation to this, they were looking forward to receiving the new association bill for comments as that act would determine their work in the future. What was already declared at the 6 June meeting was that the activities of an association or other organisation could not be identified with the hostile activities or intents of individual members. State security's task was to filter target persons from these organisations, to monitor their activities and hinder those with operational means. The approach towards press organs was similar. The goal was not to control the editors but to find out who wished to publish information that was classified as secret.

The issue of network persons and official contacts was raised at this meeting, too. One problem was first the infiltration of network persons into opposition groups, as state security had to take care and avoid these very persons taking the enemy into a so-called protected object. Second, the leaders of the newly founded organisations qualified

---

58 The Temporary Council of the Network of Free Initiatives published a statement entitled *The Way Out Exists* in issue 19-20 of *Magyar füzetek* [Hungarian Booklets], a publication released Paris in 1988. See URL <http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1920/magyarfuzetek1920_vankiut.pdf> (Accessed 8 December 2014).

59 *Kronológia*, 1988. See URL <<http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

as official contacts, and the political police had to contact them. The memo reveals that by 1988, a part of the official contacts demonstrated non-collaborative behaviour and a similar attitude was expected at new organisations, too.⁶⁰

During the summer, besides noteworthy opposition actions, additional new organisations were formed and changes took place in the political leadership. Let us take a non-exhaustive look at these. At the national staff meeting of workers militia commanders on 12 June, Károly Grósz declared, that if necessary, the government would employ administrative means against the opposition. On 16 June, the words of Károly Grósz proved to be more than empty threats. At a series of events held on the initiative of the Committee for Historical Justice⁶¹ to commemorate the execution of Imre Nagy (former prime minister and martyr of the 1956 revolution) and his fellow martyrs 30 years earlier, the police set up a cordon and dissolved the crowd by force. Also in June, another trade union was formed, the Union of Science Workers, then the Hungarian Institute for Public Opinion Research was established.⁶² Imre Pozsgay was elected as state minister and Sándor Nagy became the new general secretary of the National Council of Trade Unions. In July, Sándor Nagy announced that the workers' right to strike must be regulated by law, but due care must be taken to avoid any political overtones in strikes. In August, the KISZ said they could not undertake to represent the entire youth and proposed the creation of the National Council of Hungarian Youth, an umbrella organisation

---

60 HAHSS, DDMSSS, box 30, 45-73/3-48/1988; Memo of the commander's staff meeting on 6 June 1988, pp. 95-104.

61 On 5 June 1988, the Committee for Historical Justice issued a proclamation calling on Hungarians to demand the graceful reburial of Imre Nagy and his fellow martyrs who were executed on June 16, 1958 in retaliation for the revolution of 1956, and the erection of a memorial. *Magyar Füzetek*, 1988. See URL <http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1920/magyarfuzetek1920_tib.pdf> (Accessed 8 December 2014).

62 The Hungarian Institute for Public Opinion Research was the legal successor of the Mass Communication Research Centre, an entity established by separation from Hungarian State Radio in 1985. Their periodical was entitled *Jel-Kép [Symbol]*. In 1991, the institute was terminated without legal succession by a government resolution. See more in Tamás Terestyéni's lecture titled *Once There Was a Mass Communication Research Centre...*, presented at the TK 40 conference on 1 October 2009. See URL <<http://communicatio.hu/mktt/hirek/konferenciak/2009/tk40/nyitocloadas.htm>> (Accessed 8 December 2014).

over all stand-alone peer youth organisations, including KISZ. At the celebrations on 19 August commemorating the foundation of Hungary, the chairman of the Presidential Council declared that a new constitution was needed to regulate clearly the relationship between citizens and the government. At the end of August, the colleges for advanced studies, clubs and opposition organisations held a meeting on social policy issues.⁶³ Named Szárszó'88, the meeting issued a closing paper, providing recommendations for a bill on the freedom of association and assembly, and also issued a declaration founding a nationwide, independent political-social organisation under the name Szárszói Front [Front of Szárszó].⁶⁴

In the summer of 1988, legal theorists also published new studies on the interpretation of freedoms. The reform of political institutions required the rethinking of civil rights, too, and before fundamental acts had been created, named legal theorists expressed their opinions in the *Világosság* (*Clarity*) periodical. As part of an examination of the potential interpretation of terms, Péter Schmidt analysed the place of freedoms in the political system. This was a brand new approach in legal theory literature. Schmidt pointed out that the possibility of limiting the central power and the elaboration of the legal guarantees of freedoms increasingly came to the fore in socialist interpretations. He emphasised the importance of political freedoms and clearly took the position that freedom could not be achieved without putting legal limitations before the state.⁶⁵

András Holló pointed out that ever since the amendment of the Constitution in 1972, no legal regulations had been passed on fundamental rights. He was of the opinion that state control over freedoms should only be allowed to scrutinise legality, that legal protection by judges must be provided for and that authority control of rights enforcement should be limited to subsequent interference by the

---

63 Kronológia, 1988. See URL <<http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

64 *Beszélő*, 1988. See URL <<http://beszelo.c3.hu/cikkek/szarszo-%E2%80%9988>> (Accessed 8 December 2014). Reference to Gabriella Béki's article is missing here, but it was in the manuscript sent over to us.

65 SCHMIDT, P.: The Reform of the Political System and State Organisation. *Társadalmi Szemle* [Social Review], vol. 44, April 1989, no. 4, pp. 30-36.

state only.⁶⁶ Géza Kilényi wrote a study about the freedom of association and assembly. By then bills were already under preparation, and Kilényi considered the securing of rights to spontaneous civil initiatives the measure of democracy and the right model. He openly stated that within a monolithic, centrally controlled system of political institutions there was little room for self-organising initiatives in society, as was the case in Hungary, too. He reminded readers that although the United Nations' International Covenant on Civil and Political Rights of 1966 had become part of Hungary's legal system in 1976,⁶⁷ the guarantees of these freedoms had not been established. Kilényi was of the opinion that the drafting of laws was a prerequisite that must be fulfilled before bureaucracy's mistrust of self-organisation could disappear.⁶⁸

Thus the course of events was extremely fast-paced and changes in academic life happened swiftly, so the political police had to take steps forward even compared to the stand they had taken in the spring earlier that year. At the commander's staff meeting held on 12 September 1988, they had to acknowledge that they could not wait until a „clear picture“ evolved, or for long-term directions and clear instructions from the political leadership on what to do. They realised that they had to find orientation points for their day-to-day tasks and take control over how they treated events. In their assessment of the situation, a „new image of socialism“ was being formed. However, orientation in this new playing field was made difficult for them, especially by two factors. First, semi-legal and legal alternative organisations following „civil ideology“ principles had emerged and it was difficult to find their place in the socialist system. Second, the political police were aware that their mindset was „one dimensional“ while the new situation called for extensive differentiating capabilities. Despite the insecure conduct of the political leadership, state security had to continue working and put their commands into effect. This posed a major difficulty, because the commands that regulated state security work were mostly aimed at illegal activities. However, the position of formerly persecuted groups shifted towards legalisation by 1988. Although preparations of laws

---

66 HOLLÓ, A.: Fundamental Rights and their Protection. *Világosság* [Clarity], vol. 29, July 1988, no. 7, pp. 423-424.

67 Decree-law No. 8 of 1976.

68 KILÉNYI, G.: Right of Association, Right of Assembly. *Világosság*, vol. 29, July 1988, no. 7, pp. 425-427; See also SZAMEL, L.: A new constitution is required. *Világosság*, vol. 29, July 1988, no. 7, pp. 427-429.

on the rights of association and assembly were already underway, they could not provide a solid basis for state security. The party leadership was increasingly tolerant towards newly formed organisations, and actually state security had to provide a kind of a protective function over subsequently registered new organisations. Basically, while state security focused on detecting and documenting illegal activities, they had to protect legally functioning organisations owing to the unique structure of the party state. As in a party state all legally existing organisations had to serve the construction of socialism and the role of state security was to serve politics, „legal or illegal“ was the attribute that determined their work. In a time of transition, however, this black-or-white formula was no longer valid. Illegal and legal became relative along with how domestic opposition was viewed, but no new state security command was issued to tackle the new situation. Reading the materials of commander's staff meetings, we have the impression that the political police were left to resolve this contradiction alone. In search of some help, they tried to apply the laws of Marxist dialectics. In their interpretation, this meant that even after new organisations (and they specifically mentioned MDF,⁶⁹ SZKH⁷⁰ and FIDESZ in the memo) became legal under the new association act, state security must continue to scrutinise them. In specific terms, it meant that state security had to identify persons who carried out anti-social activities while leaving the organisation and its members to function freely. According to the information available to them, these new organisations strove to isolate extremists within their own circles and state security felt responsible for helping them with this. They tried to preventively identify organisations with declared hostile objectives. To this end, they broadened the horizon of information gathering and protection activities and, simultaneously, narrowed the scale of measures.⁷¹

In the autumn of 1988, anonymous letters, flyers and political graffiti posed a big challenge to the services. At the 31 October

69 On 3 September 1988, the Hungarian Democratic Forum transformed into an independent democratic organisation in Lakitelek. See *Kronológia*, 1988. See URL <<http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

70 As the successor of the Network of Free Initiatives, the Alliance of Free Democrats (SZDSZ) was founded on 13 November 1988. See URL <<http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

71 HAHSS, DDMSSS, 45-73/3/65/1988; Memo of the commander's staff meeting on 12 September 1988, pp. 105-112.

commander's staff meeting, it was raised that these phenomena could be reassigned from political offences to the category of offences related to privacy rights or the freedom of expression. What is more, the political police thought that treating and classifying all the writings by alternative groups and persons were also part of their responsibilities. The dilemma was that a flyer calling for participation in a demonstration could not be classified as „hostile“ on legal grounds, even though the political police believed these materials were serving enemy activities. Therefore, they decided that in order to identify the sources of these materials they would always carry out an investigation, but once the „perpetrator“ was identified, the launch of a confidential investigation was deemed unnecessary. They were prepared for the likelihood that formerly passive groups in society would start participating in politics owing to the accelerated course of events, calling for the establishment of appropriate ties and contacts on the part of the political police in additional large cities besides county seats. Simultaneously, they planned to expand the number of voluntary state security police groups and to train them for tasks related to extraordinary events.⁷²

According to the memo of the last commander's staff meeting in 1988 held on 5 December, the definition of „enemy“ remained an open question for state security. The starting point of their thinking was that the „*enemy did not disappear, only flexibly adhered to changing social reality and legality, and gained a leading role in various alternative groups*“. No doubt this sentence deserves an extensive, in-depth analysis. What we can conclude here, though, is that according to their own records, the political police were initially unsettled by the fact that, owing to the democratisation of society encouraged by the political leadership, alternative organisations emerged as political forces. Groups and persons that were considered enemies before gained legality and were even perceived as political alternatives. This is the reason that, from the second half of 1988 onwards, state security increasingly used the term „*alternative groups*“. Based on the meaning of the word, „alternative“ could not mean „enemy“ at the same time. At this year-end commander's staff meeting, the political police set the goal of reforming state security work in every area and a higher

---

72 Ibidem, 45-73/3/78/1988; Memo of the commander's staff meeting on 31 October 1988, pp. 129-135.

degree of flexibility and decentralisation were key elements in the new approach. They specifically mentioned that networking efforts must be carried out with more attention to subtleties than before, because information analysis must be able to differentiate between information on „progressive moves“ from that on „enemy activities“.⁷³

„Establishing the Rule of Law is a Process“ – amending the Constitution, passing bills on the freedom of assembly

On 10 November 1988, the government approved of the bills on the rights of association and assembly. One key element of the bills was the permission to found political parties in addition to various other organisations. Parallel to the legislation process, a series of political, public life and religious organisations were established in October – December 1988. The new organisations included, among others, the Publicity Club, the Democratic Association of Gypsies in Hungary (founded with support from the Patriotic Front), the Ferenc Münnich Association, the Association of Free Democrats, the Independent Smallholders Party, the National Council of Hungarian Youth Organisations, the Hungarian Jewish Cultural Association, the Áron Márton Society and the Lutheran Youth Association of Hungary.⁷⁴

The bills on the rights of association and assembly were submitted to parliament on 20 December 1988. In order to enact these laws that relate to fundamental rights, the Constitution had to be amended as well. In addition, a number of other proposals of great significance were submitted to Parliament simultaneously. The government of Miklós Németh was resolved to foster the change of the political system in a peaceful manner through legislation. Once the act on business associations, actually one of the key guarantees for the change of the economic system⁷⁵, was passed in October, the change of the political system's public law framework could not be delayed any longer. The making of acts on association and assembly rights was part of that process and was intended

73 HAHSS, DDMSSS, box 30, 45-73/3/89/1988; Memo of the commander's staff meeting on 5 December 1988, pp. 136-142.

74 See <<http://beszelo.c3.hu/99/09/09krono.htm>> (Accessed 8 December 2014); See also KÖBEL, Sz.: The Structural Means of the Party State in Church Policy Service. In: SOÓS, A. V. – SZABÓ, Cs. – SZIGETI, L. (eds.): *Church Hunt and Church Hunters in Kádár-era Hungary*. Budapest 2010, p. 195.

75 Act VI of 1988.

to remove the legal barriers from the formation and operation of new political organisations and from the free expression of opinions. This was considered so important that, prior to the negotiation of highly important bills, the Parliament decided, on the independent initiative of representatives Károly Grósz and István Huszár, to declare 15 March a national holiday and a day off work.⁷⁶ Thus from the following year on, 15 March commemorative celebrations were to be judged differently, which also changed the role of state security.

In the debate on the bill⁷⁷ concerning the list of ministries on 20 December 1988, Prime Minister Miklós Németh underscored that they wished to resolve the contradiction that characterised the relations between the party, the government and the parliament. It was a firm objective to keep the party away from any direct interference with government work. Therefore, instead of the „*party and government cast out of a single block*“ approach, the term „*governing party*“ had to be interpreted and applied.⁷⁸

The content of bills on the rights of association and assembly organically harmonised with the plan for changing the government structure. The debate of the bill and of the amendment to the Constitution began simultaneously at the 10 January 1989 session of parliament. In a joint exposition to the three bills, Minister of Justice Kálmán Kulcsár declared that the transformation of the political system could secure the irreversibility of economic reforms. He emphasised that political reforms were not only necessary because of fears of economic regression. The modernisation of Hungary's society called for reforms, too. He argued that society could not develop any further under the framework of an „authoritative“ political system and fundamental rights must be enforced, even until the enactment of the new Constitution, preparations for which were already underway at the time. The minister regarded the bills on the right of association and assembly the first really specific step towards implementing political reform, in particular in establishing the rule of law. He emphasised the significance of the bill by saying that the new

---

76 Session 34 of the Parliament on 20 December 1988. *Parliamentary Journal*, vol. 3, 1985. See URL <http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1985_3&pg=0&l=hun> (Accessed 9 July 2013).

77 Bill on amending Act VII of 1987.

78 Session 37 of the Parliament on 10 January 1989. *Parliamentary Journal*, vol. 3, 1985. See URL <http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1985_3&pg=0&l=hun> (Accessed 8 December 2014).

regulation was intended to enable the „*participation of citizens in public life*“ since these were fundamental freedoms and not rights that were granted by the state. As they originated in popular sovereignty, everyone was entitled to them. In the modernisation process, the key significance of the right of association was that, in addition to various forms of self-organisation, it also enabled the foundation of political parties. In his exposition Kálmán Kulcsár clearly connected the right of assembly to the freedom of opinion and expression, pointing out that legal security unconditionally required the termination of the former unregulated situation. He underscored that the right of assembly was principally a „*means for those who are underprivileged in expressing their political interests*“. In other words, anyone could demonstrate, even those who have no other way of expressing their position. What is more, the draft regulation followed the principle that „*what is not forbidden by law is permitted*“. The only limitation to a right was that it must not constitute a criminal act or a call to commit a criminal act, and it must not lead to the violation of the rights and freedoms of others.⁷⁹

While the parliamentary discussion of the Press Act was restrained, the bills on the rights of association and assembly spurred a vigorous debate. During the two years that passed between the two debates, the world changed quite a lot and representatives were more courageous in voicing their opinion. One example was the speech of representative Dr Éva Balla, who called attention to the inseparable nature of economic and political reforms in the debate. She argued that without „*equality, free flow of information, publicity and rule of law there is no business stability, there is no market, there is no competition and there is no academic science – or if there is, it will not be transformed into productive force*“. She said that the culture of public life had become so degraded during 40 years of socialism that „*tens and hundreds of thousands failed to learn even to ask questions*“. She was the one who spoke out about the fact that although the Constitution did not in effect forbid the foundation of political parties, in practice a single party system was implemented. In the parliamentary debate, MSZMP Central Committee secretary János Berecz referred to the national meeting of the party in May, where the laws paving the way for the rule of law received the green light in a political sense. He asked „*who does power belong to*“ ultimately and „*who wants to establish a modern [political] structure?*“ He quoted from the

---

79 Ibidem.

Constitution, saying that power belonged to the working people, not to the party and not to the government. He declared that „*MSZMP admitted responsibility as a party and initiated the incorporation of political competition guaranteed by laws*“ into the system. He also asked whether this was a „*gift*“ to the people from the party, or were the people „*automatically entitled*“ to it. He definitely stood for the latter and proclaimed the framework of a „*new national unity*“, in which intentions present in diverse ideologies and worldviews can be allies. According to Berecz, this association of Hungary’s progressive forces would enable peaceful progress „*towards a renewing socialist society*“. He outlined the party’s views regarding a multi-party system. As he put it, although the MSZMP regarded political pluralism implemented in the framework of a single party system suitable for promoting development, they had still decided to „*provide an opportunity*“ for alternative organisations that wished to transform into a political party to do so.⁸⁰ With this remark, Berecz contradicted his own statements somewhat: if people were „*automatically entitled*“ to participate in political competition, then it was not the party who provided an opportunity for it, they simply acknowledged the situation. Naturally, we cannot hold the Central Committee secretary accountable for this as the remark clearly derived from the decision-making mechanism of the single-party state.

At the parliamentary session held on the following day, the bills were passed. During the debate on the right of assembly, someone asked what constituted the „rule of law“. Kálmán Kulcsár answered the question as follows: „*The rule of law means a state that acts in accordance with legal regulations that are based on constitutionally set principles, be that action related to its structure, operations or the relationship between state and citizens.*“ He added that „*establishing the rule of law is a process*“ and once implementation was decided on, it had to be carried out step by step through the entire legal system.⁸¹

The passing of laws on the right of association and assembly proved to be a very important milestone. The codification of the right to assemble opened the way in Parliament to political directions that were independent from the party. As early as on 24 January, the group of independent Members of Parliament was formed under the chairmanship of István

---

80 Ibidem.

81 Session 38 of Parliament on 11 January 1989. *Parliamentary Journal*, vol. 3, 1985. See URL <http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1985_3&pg=0&l=hun> (Accessed 8 December 2014).

Fodor. On 10-11 February, the MSZMP KB stood by introducing the multi-party system and supported the creation of a harmonisation forum that would help the elaboration of the new constitution and election law with continual dialogue. On 20 February, the Central Committee adopted the communication on the new Constitution. This communication stated that the MSZMP did not want to have its leading role declared in the new Constitution and assigned a working group to hold discussions with various opposition groups on preparing national roundtable negotiations. In March, the Independent Smallholders Party and the Christian Democratic People's Party were formed, and, on the initiative of the Independent Lawyers' Forum, the Opposition Roundtable was established.⁸²

The political police in 1989

In accordance with the developments outlined above, the political police gradually changed towards the rule of law in its operations. At the commander's staff meeting held on 9 January 1989, it was declared that instead of the terms „hostile“ or „hostile opposition“, they would use the terminology „alternative groups and organisations“ in the future.

The background was that at the May 1988 meeting of the party, the new features, e.g. the „legal or semi-legal“ nature of enemy activities, were acknowledged. This also changed the attitude of state security to these groups. The political police at first expected that the „hostile“ persons who created the opposition organisations (the Hungarian Democratic Forum – hereafter MDF, the Alliance of Young Democrats – Fidesz, the Association of Free Democrats – hereafter SZDSZ) would constitute the radical wing of their respective groups. In fact, the state security found just the contrary, as the persons concerned were in the centre of the organisations. At the staff meeting, reference was made to the fact that members of the political police had become uncertain owing to the indecisive approach of the party leadership that lasted until the autumn of 1988. Political guidance shrank and reflected a „disoriented“ state of mind which definitely impacted networking. According to state security, the situation was changed by the November sessions of the MSZMP KB when the party leadership began to „*find itself*“. The task of state security remained the same: get as many forces to support party

---

82 Kronológia 1989. See URL <<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

decisions as possible. Regarding the approach towards opposition organisations, instead of „one-sided“ prohibition, orientation, influencing and disgracing were preferred, and network connections were used in a targeted manner. One example mentioned at the meeting was an event at the Yurt Theatre. State security was content that after their initial rigid resistance they came up with the right plan and shepherded people into the theatre „*instead of [letting them gather in] the street*“. It was also mentioned that due to increasing publicity, the Ministry of the Interior came to be the focus of attention, too. There was a growing endeavour among people to „*seek and find state security presence*“. So actions had to be carried out with due care lest they would be „*written about in the papers*“ in case they got uncovered.

Another issue raised at the meeting was the need for reviewing state security commands. As approximately 40 commands had become outdated and hindered their work, state security personnel were hoping that national commanders would be authorised to make decisions that fit the operational situation until the new command was released. The preparation of the laws on assembly and association rights was on the agenda, too. Since Parliament had begun to discuss bills on the day after the commander's staff meeting, the new acts were not enacted yet. Therefore, in principle they took the view that hostile activities must be judged based on existing laws and not new ones that were under preparation. State security's attitude softened regarding the so-called opinion offences. They ordered the revision of these cases in terms of the level of threat to society and, where valid reasons existed to do so, they initiated the termination of proceedings. Their stand, however, did not change in the sense that they did not give up monitoring persons qualified as enemies of the „socialist order of society“ even if they did not actively pursue hostile activities.⁸³

By the second half of January, the Domestic Intelligence Department's working plan for 1989 was ready. Right at the beginning it stated that the operational situation had changed completely, and there was „*balancing on a very thin wire*“ in society that could only be sustained with great effort. While the new structure was being established, the elaboration and application of delicate differentiation criteria remained the responsibility of state security.

The main tasks remained the same: to control and restrict hostile activities, detect and hinder intents that aimed against stabilisation and

---

83 HAHSS, DDMSSS, 54-73/3-2/1989; Memo of the commander's staff meeting on 9 January 1989.

to strengthen within each organisation the streams that constructively participated in social consensus. The use of secret operational means had to be aligned to the new situation, with priority assigned to networking. Compliance with legal requirements was underscored as a prerequisite of stabilisation, thus staff members needed regular communication on new laws and international covenants.

Great emphasis was placed on key confidential investigations. The role of the political police was to exploit the conflicts between prominent opposition persons and take targeted actions to disparage, hinder and separate target persons, deepen conflicts, influence plans for the upcoming elections and, simultaneously with all this, hinder cooperation and coordination among hostile persons and groups.

The working plan included an itemised list of the main organisations involved in confidential investigations. Monitoring MDF was top of the list. However, state security did not stop at just monitoring. Their goals also included the protection of MDF's „constructive wing“ using network connections and to support their base expansion endeavours at the expense of other right-wing groups. Another key task was to reveal the plans and actions of SZDSZ and to hinder and push back their base expansion activities. In particular, state security strove to prevent SZDSZ from building ties to the „working class“. The task list also included the control of environmental groups (e.g. the Duna Circle, the Nagymaros Committee) and the detection of contacts with hostile Western propaganda organisations in Hungary.

Newly formed youth organisations were also in the cross-hairs of domestic intelligence. The investigation under the code name „EMINENCE“ monitored the Social Democratic Youth Circle (hereafter SZIK⁸⁴) while Fidesz was monitored under an investigation code named „COURAGE“. The latter was the bigger challenge for state security. They strove to disrupt, disparage and keep away from the centre the extremist groups of the organisations. They even planned to hinder, limit or cut their activities using uncovered actions. However, participants were cautioned to take such measures in a way that did not generate solidarity in other Fidesz groups. Confidential investigations were also underway against religious groups. The Catholic base community movement led by György Bulányi was monitored under the code name „CROWS“. The dissolved Regnum Marianum priest community was monitored under the code name „CONVERGENTS“, while „HINDUS“ was the code name for the confidential investigation into the

---

84 Szociáldemokrata Ifjúsági Kör.

unlicensed Hare Krishna community and their leaders.⁸⁵ Information about the members of the Committee for Historical Justice was collected in a file code named „REMEMBRANCE”, and „HISTORIAN” was the code name for monitoring the Friends of Bajcsy-Zsilinszky Society.

Another key task in the working plan was to reveal the Vatican’s plans and actions concerning Hungary and the other socialist countries. State security collected data on the leaders and important associates of Vatican offices, focusing on those who took part in managing the matters of the Hungarian Catholic church. Thus they had up-to-date information on „power relations“ within the Vatican. Influencing activities were carried out in a planned manner and they relied on the means available to freshly appointed Hungarian church leaders.⁸⁶ The political police wanted to preserve confidence in the Vatican, strengthen the elements of the Vatican’s policy that were favourable to Hungary and assist the relations between Hungary and the Vatican as dictated by domestic political interests.

Similarly to previous years, securing major events was also the responsibility of state security in 1989. These were mostly state-organised and youth events, but academic, sports and religious events and occasions of alternative organisations were also on their radar. The working plan specifically mentioned e.g. the 12th Congress of the Youth Communist League (hereafter KISZ), the 13th World Youth and Student Meeting, the Indoor Athletics World Championship and the Conventions of the European Baptist Alliance and the European Buddhist Union.⁸⁷

Although in January commander decisions aligned to the operational situation were sought instead of outdated commands, the latter were cited again as ultimate guidance at the following meeting held on 6 February. What disturbed state security is that opposition organisations which had become legal in the meantime had so much freedom of manoeuvre that they actually set the „*points of orientation*“. The services concluded that

---

85 See more in: KÖBEL, Sz.: Legal Recognition of Churches and Religious Denominations in Hungary after 1945. In: HEINZ, D. – RAJKI, Z. – SIMON, E. (eds.): *Free Churches, Religious Minorities and Dictatorships in 20th Century Europe*. Budapest 2013, pp. 136-182.

86 Presidential Council Resolution No. 6/1987 on mandatory prior consent for appointing and dismissing Roman Catholic high priests. *Official Gazette*, 1987. According to the State Office for Church Affairs, in 1987 „*the right people have been placed in leading positions and they are able to carry on the former church policy under changed circumstances as well*“. NAH, OL-XIX-A-21-a-5-10/a-1987. See more in KÖBEL, Sz.: „*Divide and Rule!*“ *The Party State and the Churches*. Budapest 2005, pp. 44, 144-145.

87 HAHSS, DDMSSS, 45-73/3/4/1989. Working plan for the main tasks of the Domestic Intelligence Department in 1989.

alternative organisations had clearly set sail „*towards power*“ and state security did not receive guidance for its work. Thus the political police found themselves in a double role: on the one hand, they had to protect the governing power, while on the other hand they had to monitor and disrupt new organisations that were drifting towards power. So, in the absence of a new command, they declared that „*the latest command should prevail*“ and used it as their compass. They strove to retain their positions in alternative organisations and they were worried that anarchy would emerge owing to the lack of constitutional order.

By then, Hungarian State Radio and Television (hereafter MRTV⁸⁸) came to be the focus of attention. As the role of the media and publicity was re-evaluated, MRTV's position became a mixed bag, too. The services asked the question, „*Who owns*“ state radio and television? According to state security, as long as the new constitutional order and system of institutions were not in place, state radio and television must not work for „*intensifying tensions in society*“ or for „*disrupting society*“.

One agenda item at that meeting was the discussion of experiences and future tasks of intelligence work in the written and electronic media in the light of changing press regulations. This was the area where state security faced the biggest confusion. The mass media had a great influence on public opinion and climate, but the party was unable to use them effectively for their own purposes. State security was prepared for changes in this and it was obvious that there was no way to bypass publicity. Critical articles were expected, but the initiation and practice of any potential court proceedings, i.e. the issue of liability accompanying publicity, was questionable. Therefore, state security work had to be changed as well. Based on their object-oriented approach, state security was required to protect state radio, television and the Hungarian News Agency (hereafter MTI⁸⁹). However, in keeping contact with the individuals concerned, so-called straightforward „*signalisation*“ had to be avoided. This meant that state security had to refrain from communicating specific requirements and demands as it would have had a negative backlash on the political police. They solved this ambiguous situation as follows: state security would communicate all information that it considered important to the leaders in charge and then leave it for those leaders to decide how they would use that information. The

---

88 Magyar Rádió és Televízió.

89 Magyar Távirati Iroda.

retention or even expansion of network and SC officer⁹⁰ positions was another priority. The goal was to establish an operational contact where a hostile person worked and to get in touch with journalists who they could use. What they planned was to supply information to collaborating journalists that could make them successful and then, in exchange, write articles „*of the required political effect*“.⁹¹

The main topic of the two commander's staff meetings held in March was preparations for securing the 15 March celebration. What had changed compared to previous years in 1989 was that 15 March was a national holiday and a day off by then, plus the act on assembly rights had been enacted in the meantime.

At the 6 March meeting, participants were of the opinion that conflict situations were to be expected mostly in Budapest. According to early information tips, the „*youth-related nature*“ of events would lose dominance, partly owing to the changed legal environment. The so-called „free youth demonstrations“ had gained legality, thus state security labelled the various events as „*independent celebrations*“. The plan was to have state security personnel attend the demonstrations and send in regular reports throughout the events on mass movements, mood and slogans, and identify the distributors of extremist and hostile flyers, if any. However, no uncovered action was supposed to take place. As a general requirement, video recordings had to be made of persons carrying signs and of the loudest opinion leaders. It was ordered that all 15 March-related information must receive priority in the Domestic Intelligence Department's work until the date itself, especially on the two preceding days and nights. The information had to be verified and the frequency of police patrols was to be increased if necessary.⁹²

---

90 Strictly confidential officer.

91 HAHSS, DDMSSS, 45-73/3/12/1989; Memo of the commander's staff meeting on 6 February 1989.

92 Ibidem, 45-73/3/20/1989; Memo of the commander's staff meeting on 6 March 1989. It is worth noting that in addition to the March 15 national holiday, another agenda item was the review of the operational situation in the theatrical sphere. It was concluded that theatrical life had not caused big problems from a state security standpoint. However, a decision was made at the meeting to consolidate the entire arts area under a single „line“ and the opening of a line file was proposed. The plan was to establish agile network contingents consisting of 8-10 persons at the hubs of specific art branches (ministries, art associations, etc.). Instead of liaison officers, these contingents were to consist of theatre professionals with a high reputation and extensive connections (critics, directors). The intended role of this contingent was to be „signalers“ who would report about trips abroad and negative trends. In this area, too, the political police had to adapt to the changed legal environment as some measures that used to be mandatory one year earlier had become forbidden by the spring of 1989.

At the extraordinary commander's meeting held on 13 March, it was stated that „*a restrained but heated demonstration should be expected on the part of alternative organisations.*“ The services knew the slogans of registered demonstrations and thought they could be sure that the organisers did not want scandal. It was firmly stated that no police action should take place without permission from a top leader. The department chief called the attention of attendees to the fact that the Council of Ministers' decree of 1 March granted permission for the use of Hungary's historic coat of arms (known as the Kossuth Coat of Arms) and other symbols related to the state of Hungary and the country's historic past at the upcoming celebrations. State security had to keep this in mind.⁹³ According to information received from the Budapest Police (hereafter BRFK⁹⁴), as all celebrations were licensed, every event had to be treated the same way. The alternative organisations constructively cooperated with the BRFK in preparing the events and the police would assist with freeing the route of the demonstration from traffic.

The assembly act enacted in January was communicated to the members of the police. A command was issued, declaring that an operational officer must not instruct a policeman in the street to take action. Instead, he must contact the policeman's superior, but even the superior must seek permission from the centre to take measures. Event securing must be limited to traffic management duties and the so-called reserve forces should remain covered.⁹⁵ With these preparations, tens of thousands of people could take part in demonstrations in Budapest on 15 March 1989. At the stairs of the Hungarian State Television building, famed actor György Cserhalmi read out the 12 points of the opposition organisations that staged the event. The demonstrations passed off peacefully.⁹⁶

Regarding churches, state security had to think about the strategy to follow in 1989. Beginning in 1988, as part of endeavours to develop the political institutions system, the need for regulating the relations between

---

93 Council of Ministers Decree No. 19/1989. (III. 1.) On 12 January 1989, 25 opposition organisations issued a joint statement, demanding the reinstatement of the Kossuth Coat of Arms. See Kronológia 1989. See URL <<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

94 Budapesti Rendőr-főkapitányság.

95 HAHSS, DDMSSS, 45-73/3/21/1989; Memo of the extraordinary commander's staff meeting held on 13 March 1989.

96 Kronológia 1989. See URL <<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

state and church at a higher legal level was added to the agenda.⁹⁷ In the process of establishing the rule of law, the fundamental rights of freedom of conscience and religion had to be guaranteed, along with the legal position of churches.⁹⁸

Drafting of the act on religious freedom began under the coordination of the State Office for Church Affairs (henceforth ÁEH⁹⁹). However, the transformation of the institution network posed a threat to the ÁEH's status as well. The government's intention was to terminate the ÁEH and reassign church matters to the Ministry of Culture. On 8 February 1989, Radio Free Europe reported on a lecture that Minister of Justice Kálmán Kulcsár delivered in London. In the lecture, the minister announced the planned termination of the ÁEH in the near future.¹⁰⁰ This announcement caught the ÁEH off guard and, interestingly, church leaders at the time insisted on keeping the State Office of Church Matters in place. Their reasoning was that „*amidst increased uncertainty in society, the State Office for Church Affairs is the guarantee of stability for churches*“, and its termination or „*significant loss of prestige would pose a pressure on us through the actions of church extremists that have unrealistic demands and follow an unacceptable political line. This pressure would be either less tolerable than before, or plain intolerable.*“¹⁰¹

Thus it was not incidental that churches were the main topic of the first commander's staff meeting after the national holiday held on 10 April. The head of Ministry of the Interior sub-department III/III-1-c reported on the position and future tasks of church intelligence. The situation analysis touched on the theoretical principles that were rooted in the party state's ideology: namely, that „*the role of religion and churches will come to an end in society*“ even though „*a long period of time will pass until then*“. The uncertainty was perceptible here, too, as political transition made it difficult to „*elaborate a forward-looking, multi-faceted*“

97 NAH, s.u. OL-M-KS-288. f. 22. 30. Proposal on initiating a political opinion on the tasks of religious policy work and on some timely action items.

98 Both decree-law No. 8 of 1976 proclaiming the United Nations' International Covenant on Civil and Political Rights and Act XI of 1987 on Legislation required that the fundamental rights and responsibilities of citizens must be regulated in law along with the conditions and limitations of exercising these rights and the rules of procedures for enforcing them.

99 Állami Egyházügyi Hivatal.

100 NAH, OL-XIX-A-21-d-002-4/1989; NAH OL-XIX-A-21-d-002-4-1/1989, quoted by KÖBEL, Sz.: „*Divide and Rule!*“, p. 93.

101 NAH, OL-XIX-A-21-d-008-2/1989, quoted by KÖBEL, Sz.: „*Divide and Rule!*“, p. 93.

strategy. Despite all this, the political police had to decide on the direction to follow in their work. The guiding principle was that state security should not cause conflicts within the churches and should not hinder the so-called „positive actions“, i.e. actions that did not convey „threats to society“. A statement made at the meeting – „*The management of other negative phenomena*“ should be left to church leaders „based on partnership“ – was perfectly in line with the church policy of the party state in general secretary János Kádár's era. By then „religion“ was considered „an ally“ because it condemned extremism. Therefore, the political police regarded partnership as an exchange: they protected the church hierarchy from forces that „seek to erode it“ and in turn the church would use its influence and increased elbow room after the political changes to help the „endeavours of central power“ for the sake of development. This shows that state security did not want the church to exit public life and exploit new opportunities for its own benefit.¹⁰²

At the commander's staff meeting held on 5 June 1989, state security strove to take further steps towards the rule of law. New terminology was needed to replace such terms as „hostile forces“, „youth protection“ and „cultural intelligence“, and word usage had to use new terms like „un-constitutional“, „illegal“ and „anti-social“. Going even further than that, the department chief clearly set out the role of the political police in the months of transition: Their main task was to assist with their own means the peaceful transition to the rule of law and to a multi-party system in a way that strengthened the MSZMP's position – since they believed the direction of transition was in their control. The department chief argued that, if the MSZMP's position weakened, transition would be at risk. Concerning alternative organisations, the attitude of services remained the same: action must be taken against specific extremist persons and not against the organisation itself. They added that, on grounds of protecting constitutionality, ties must be established with legally functioning new organisations and differentiated action had to be taken. Where it was possible, rational political dialogue should be achieved. Where necessary, disruption and disparagement should be applied.

Another topic raised at that commander's staff meeting was that one-way information provision to the party should be converted into a „bilateral partnership“, owing to the gradual separation of party and government

---

102 HAHSS, DDMSSS, 45-73/3/28/1989; Memo of the commander's staff meeting on 10 April 1989.

work. As the party's unity became less tight, more conspiracy was required in state security work. This meant that „verbal“ information flow had to dominate and the nature of information had to be publicity-proof.

The meeting clearly took the stand that the party must be given a hand to perform well at the elections, but partnership did not mean that state security was required to reveal the source of the information obtained. What is more, it was forbidden to forward any information that conveyed hints as to its source. Thus, the relationship between the party and the political police became looser in this respect, but state security had to reinforce the information pool with the network contingent. Network personnel and strictly confidential officers had to be made to understand that this approach enabled state security to do its best in keeping the transition peaceful under the MSZMP's leadership. They argued that „*if it happens differently, it is feared that secrets may surface*.“ Therefore, it was very important to put network persons in „initiative“ positions so that they could keep guard and ensure that extremists did not gain any serious opportunity. This also required the reassessment of roping-in goals. There was no need to increase the number of persons roped in. Instead, the services needed „*intelligent, smart, political and productive*“ people who would get financial remuneration corresponding to their position.

Building partnerships with alternative organisations was very important for the political police. Formed on the notion that the parties involved should „*mutually inform each other*“, these relationships had to be kept under the strictest possible secrecy. State security argued that alternative organisations must get accustomed to the presence of the political police so that national unity, security and constitutional order could be preserved, adding that at the same time this presence safeguarded the organisations against so-called political extremism.

The need for differentiation was raised at the meeting. In the spirit of the new criminal regulations that were being made at the time, the so-called opinion offences were about to be judged differently. However, the political police were not sure what to retain and what to dispose of in the transition period. For orientation, they looked at what could be acceptable under the framework of the rule of law. In order to be able to assess this, they intended to keep those persons under control who posed a risk to a peaceful transition.¹⁰³

---

103 HAHSS, DDMSSS, 45-73/3/40/1989; Memo of the commander's staff meeting on 5 June 1989.

On the same day, the Council of Ministers issued several resolutions that helped pave the way for the rule of law. One such resolution declared the intention to settle by the end of the month the employment and pensions of those who were relocated by force in 1949-1953. Compensation measures were planned by September for those who had suffered legal discrimination and forced relocation in 1945-49 and after 1956. Further, a decision was made that the publication of books and films was no longer subject to permission.¹⁰⁴ These measures were intended to strengthen publicity and called for additional differentiating skills on the part of the political police.

The next meeting was held on the day when National Roundtable negotiations began with the participation of the MSZMP, the Opposition Roundtable and the so-called Third Side (societal organisations, movements).¹⁰⁵ Held on 13 June 1989, the main topics were the reburial of Imre Nagy and his fellow sufferers and the position of churches and the State Office for Church Affairs.

State security planned to establish ties with the successor organisations of the State Office for Church Affairs¹⁰⁶ once the latter was terminated, but written communication was about to be ceased, too. The attitude of the services towards the churches had to change. It was declared at the meeting that specific, tangible interference in church life aimed at „crippling“ the churches would be terminated. The big question for the political police was whether they were supposed to serve the „revival“ of churches from then on, after so many years of pushing them back. They came to the conclusion that the new situation did not call for any privileged position to be given to churches. Instead, the objective should be to let recognised churches pursue their activities freely. State security continued to give prominence to networking within churches. In exchange for helping to foster a peaceful transition, they guaranteed anonymity for network personnel and vowed not to allow the formation of a „conflict situation“ for them. They were prepared for several secular organisations, political parties and associations with a religious basis to be established in the near future. The political police planned to set

---

104 Kronológia 1989. See URL <<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

105 Ibidem.

106 The ÁEH ceased to exist on 30 June 1989. Decree-law No. 14 of 1989; Council of Ministers' Decree No. 65/1989. (VI. 30.) See also: KÖBEL, Sz.: „*Divide and Rule!*“, pp. 91-94.

up operational positions within these organisations as they thought it would be dangerous to stop network building.¹⁰⁷

The reburial of Imre Nagy and his fellow martyrs took place on 16 June 1989. The new act on assembly rights was already in effect, thus hundreds of thousands of people paid tribute on Budapest's Heroes' Square where well known actors read out loud the names of the martyrs.¹⁰⁸ After that, the course of events accelerated and the chronology of the succeeding months is well known in Hungary. The Constitution process discussed and adopted in Parliament in March opened the way for the enactment of public laws.¹⁰⁹

Except for the act on referenda and popular initiatives,¹¹⁰ public law bills were based on agreements reached at roundtable negotiations. In October, Parliament adopted a law declaring the termination of the workers' militia without legal succession,¹¹¹ the constitution for the rule of law that was completely new in terms of contents,¹¹² the act on the court of constitution,¹¹³ the act on political parties¹¹⁴ and the act on general elections.¹¹⁵

The next key event was the celebrations on 23 October 1989, commemorating the 33rd anniversary of the 1956 revolution. The republic was proclaimed at this event, and commemorating ceremonies were held throughout Hungary. In the evening of that day, 100-150,000 people gathered on Budapest's Kossuth square.¹¹⁶ State security prepared for that occasion with a complex action plan. The top priority was to secure the

---

107 HAHSS, DDMSSS, box 30, 45-73/3/43; Memo of the staff meeting of Interior Ministry Department III/III-1 held on 13 June 1989.

108 *Kronológia* 1989. See URL <<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

109 Session 39 of the Parliament on Wednesday, 8 March 1989. *Parliamentary Journal*, vol. 3, 1985. See URL <http://www3.arcanum.hu/onap/a110616.htm?v=pdf&a=pdfdata&id=KN-1985_3&pg=0&l=hun> (Accessed 8 December 2014). See more in: KULCSÁR, K.: *The Role of Laws in the Change of the Political System*. In: KOLLEGA, I. T. (ed.): *Hungary in the 20th Century*. Szekszárd 2000, See URL <<http://vmek.niif.hu/02100/02185/html/95.html>> (Accessed 8 December 2014).

110 Act XVII of 1989.

111 Act XXX of 1989.

112 Act XXXI of 1989.

113 Act XXXII of 1989.

114 Act XXXIII of 1989.

115 Act XXXIV of 1989.

116 *Kronológia* 1989. See URL <<http://www.c3.hu/scripta/beszelo/99/10/06krono.htm>> (Accessed 8 December 2014).

change of the political system. At the commander's staff meeting held on 6 November 1989, it was concluded that „*the change of the political system has begun*“ and staff members wondered how the new political forces of Hungary would view state security services. The key starting point for state security was that the constitutional order of the Republic of Hungary must be protected and as part of that effort, any endeavours that might jeopardise a peaceful transition must be revealed.

The political police were also getting ready to serve the legitimate government with secret intelligence information under the multi-party system. Therefore, they thought that the coalition government would not threaten their jobs, except for a few changes in management. A draft state security law was being outlined with representatives of the National Roundtable. The draft declared that the state security service must be completely neutral politically, but e.g. the issue of supervision over the services was still uncertain. Until the enactment of the new law, the political police made efforts to review and, if possible, retain network persons, sustaining their covered protection. They wanted to avoid the excessive securing of expected demonstrations and events, thus they did not plan to dispatch an operational officer to each event. They intended to continue with the review of ongoing cases and planned to shred all materials that were not allowed to be retained under the new criminal regulations. Mention was made of a draft directive about scrapping (formerly prepared materials) and about the information provision process, too.¹¹⁷

At the end of December 1989, an annual assessment report was completed about the work of the entire Internal Security Service.¹¹⁸ Its final conclusion was that mass communication had become an independent, self-supporting force in domestic policy. Publicity had increased and a decisive majority of electronic media were committed to the change in the political system. The single-party political structure had broken down. Practically, the multi-party system was already in place.

By the end of the year, promoting a peaceful transition was no longer the task of state security. Instead, they had to ensure the avoidance of a „social explosion“ and „collapse“. This required a change in the profile of the services, manifested in their contribution to protecting plural political

---

117 HAHSS, DDMSSS, 45-73/3/57/1989; Memo of the commander's staff meeting on 6 November 1989.

118 The name of Internal Security Service was first used at the commander's staff meeting on 6 November supposedly to refer to the state or national security service to be established after the official change of the political system.

life and help in implementing a multi-party system and the rule of law. Thanks to changes in legal regulations, the activities of target persons that used to qualify as illegal became protected by the second half of 1989 under the framework of the freedoms of association, assembly and expression of opinion. What used to be „hostile flyers“ became „legal flyers“ and the so-called opinion crimes ceased to exist.

Networking also underwent a significant change in 1989. State security had to negotiate permission to perform „vertical information gathering“ in new organisations. As freedom of expression became fully fledged, a unique race evolved between networking and press publicity which also affected the assessment of information. By then, the contents and meaning of information with operational value were different compared to former times when they were about illegal organisations and events. Further, this time the press was also dealing with the same issues, simultaneously with the efforts of the services.

Thanks to the act on assembly rights, street demonstrations and events were orderly from a legal viewpoint. State security was content to conclude that the securing of the three main events of the year went through properly. 15 March could be celebrated in a new political situation as a national holiday and day off. The reburial of Imre Nagy and his fellow martyrs on 16 June was enabled by the reevaluation of the 1956 events, thus no police action was necessary at the 23 October commemorative events. On all three dates, state security managed to „neutralise“ extremists who strove to disturb peaceful celebrations.

The yearly assessment concluded on the note that the „*staff's vision was pessimistic*“ in late 1989. They did not see guarantees that „*employee staff members*“ would find a role in the new system. Therefore, they urged the enactment of a new state security act that would specify the tasks of services.¹¹⁹

Summary

As reviewed above, the rule of law was established gradually in Hungary by the end of 1989. With it came the constitutional requirement

---

119 HAHSS, DDMSSS, 45-73/3/61/1989; Memo of the commander's staff meeting on 6 December 1989; See more in GYARMATI, G.: „Not a pity that they are gone“ – The decay of organs in Hungary in 1989. In: OKVÁTH, I. (ed.): *State Security and the Change of the Political System. The Legacy of our Recent Past*. Budapest 2010, pp. 34-62; BARÁTH, M.: From State Security to National Security. In: OKVÁTH, I. (ed.): *State Security and the Change of the Political System*, pp. 11-34.

concerning the freedom of expression, namely that freedom should be guaranteed also „*after one expresses himself*“. In real life, there were multiple breakthroughs that legislation subsequently codified. A political system that had no opposition was not viable. Since political pluralism was missing, the political and economic crisis became unmanageable. In a study written in April 1989, constitutionalist Péter Schmidt pointed out that „*political opinion [...] only makes sense in comparison to another political opinion. For some time, the latter can be latent and not legally expressed, but in the long run it cannot.*“ He added that the party cannot be „*its own opposition*“ indefinitely. Therefore, he added, the political system must be changed in a way that leaves room for the expression of opposite opinions.¹²⁰ Thus we can conclude that in a monolithic system, the enforcement of freedoms, especially those of expression and opinion, was conceptually impossible and it was only a matter of time until the emptiness of the declared rules became obvious. The memos of state security commander's staff meetings clearly reflect how the „enemy“ became the „hostile opposition“, then the „opposition“, then the „alternative organisation“ and finally a political party that wanted a share in power. The termination of the so-called opinion crime laid the legal guarantees for the freedom of expression – so that those who wished to exercise this right (either individually or in a group) would remain free even after doing so. After that, freedoms were only limited by the standards recognised in international covenants. These standards are not based on unpredictable political decisions but on legal guarantees.¹²¹

Archives sources

Historical Archives of the Hungarian State Security, Budapest (in Hungarian ÁBTL)

- 1.11.1. Documents of the Deputy Minister for State Security's Secretariat
- 3.1.2. Working files (M-files)

National Archives of Hungary, Budapest (in Hungarian MNL OL)

- 288. f. Central Organs of the Hungarian Socialist Workers Party
- 4. cs. Central Committee (Temporary Central Committee)

120 SCHMIDT, P.: The Reform of the Political System and State Organisation. *Társadalmi Szemle [Social Review]*, vol. 44, April 1989, no. 4, pp. 30-36.

121 See more in: KUKORELLI, I.: *For the Rule of Law!* Budapest 1989. In the book of interviews and studies, the author devotes an entire chapter to democracy and human rights and declares that „*a new press act is needed*“.

- 5. cs. Political Committee (Executive Committee)
- 11. cs. Information materials to governing body members
- 22. cs. Agitation and Propaganda Department (Social Policy Department)
- 41. cs. Agitation and Propaganda Committee (Social Policy Committee)

XIX-A-21 Documents of the State Office for Church Affairs

- a. Presidential documents
- d. Strictly confidential documents

Referenced literature

A state secretary's opinion on our new law. Dr Rezső Bányász interviewed by László Szabó. *Jelkép*, 1986, no. 4, pp. 5-13.

Opinion of the Economic Working Community operating by the MSZMP Central Committee. *Közgazdasági Szemle*, 1987, no. 6, pp. 664-670. Available on URL <http://www.matarka.hu/cikk_list.php?fusz=107736> (Accessed 8 December 2014).

BÉKI, G.: Szárszó, 88. We should be able to think about our nation's future together again. *Beszélő*, issue 3.

CSIZMADIA, E.: *The democratic opposition in Hungary (1968-1988); Volume I-III*; Budapest 1995.

GÁSPÁR, Zs. (ed.): *Face-to-face with history and ourselves*. Budapest 1997.

KÓSZEG, F. – SOLT, O. (eds.): *Beszélő [Speaker]. Unabridged edition. 1981–1984*. Budapest 1992.

KRAHULCSÁN, Zs.: „Hostile opposition group“. Documents of the Galamb street boutique. *Beszélő*, no. 12, pp. 74-85.

KRAHULCSÁN, Zs.: „The ‘Glory Days’ of Samizdat Literature in Hungary“. The boutique in Galamb Street. In: *Trezor 2. Yearbook of the Historical Office, 2000-2001*. Budapest 2002, pp. 303-359.

PALLOS, L.: *The Nationalist Enemy-Opposition in the State Security Documents of the Kádár era*. Budapest 2011.

POPPER, L. – SZEGŐ, T. – DÉR, F.: Press Law Manual. Compiled on assignment from the press law committee of the Association of Hungarian Journalists (MÚOSZ). Manuscript.

Other sources

Kronológia [Chronology] – Beszélő [Speaker]

Magyar Közlöny [Hungarian Gazette]

Országgyűlési Értesítő, Országgyűlési napló [Parliamentary Gazette, Parliamentary Journal]

Resume

V druhej polovici 80. rokov sa otázka občianskych slobôd dostávala čoraz viac do popredia. Hoci ľudské práva boli oficiálne deklarované v ústave štátu, politické a právne záruky na vymáhanie týchto práv chýbali. Politické, spoločenské a ekonomické zmeny odhalili pokrytecký prístup štátu s jednou vládnu stranou k občianskym slobodám. Systém politických inštitúcií a právny systém v tom čase už prechádzali postupnou transformáciou. Kľúčovú úlohu v tomto procese hrala postupná premena občianskych slobôd na „vládu práva“ tak v teoretickej, ako aj praktickej rovine. V priebehu 80. rokov sa tzv. druhá literatúra objavila popri oficiálnej komunistickej politike. Názor, že „*právo pustiť sa do hľadania správnej cesty, je súčasťou socialistickej demokracie*“, sa stal široko akceptovaným.

Ako sa mohlo politické a právne prostredie vo veci slobody názoru postupne zmeniť? Čo bolo základom prijatia tlačového zákona v roku 1986, ako aj zákonov o práve na združovanie a zhromažďovanie prijatých začiatkom roka 1989? Ako „nálada v spoločnosti“ ovplyvnila rezolúciu Ústredného výboru Maďarskej socialistickej robotníckej strany a vládneho programu o ekonomických a spoločenských riešeniach, ktoré vychádzali z tejto rezolúcie z 2. júla 1987? Aká bola úloha štátno-bezpečnostných orgánov v tomto procese, ktorý skúšal a testoval toleranciu systému? Ako vládnuca strana zaobchádzala s „konštruktívnym spoločenským kriticismom“ a „nepriateľskými opozičnými aktivitami“? Toto sú otázky, na ktoré hľadá štúdia odpoveď.

Pád komunistického režimu na Slovensku

Bratislavskí vysokoškoláci a pochod mestom 16. novembra 1989

Juraj KUCHARÍK

Študentský manifestačný pochod centrom Bratislavy, ktorý sa uskutočnil vo štvrtok 16. novembra 1989, môžeme označiť za „deň pred Prahou“, ako ho neskôr nazývali účastníci. V literatúre často abscentuje posúdenie udalosti. V našom príspevku sa pokúsime udalosť zrekonštruovať; pripomenúť okruh bratislavských vysokoškolákov na jeseň 1989, opísať stretnutia a spontánny pochod mestom 16. novembra a prvé stretnutie študentov na pôde Univerzity Komenského po pražských udalostiach. V prílohe príspevku uvádzame tri rozhovory s účastníkmi a dva články denníka *Smena*, ktoré pochod, resp. udalosti na pôde Univerzity Komenského po 17. novembri zachytili. Do istej miery sme z týchto prameňov vychádzali pri rekonštrukcii samotného pochodu, preto ich obsah uvádzame celý. Na úvod predkladáme výber literatúry, taktiež populárno-vedeckej, venovanej novembrovým udalostiam z roku 1989, v ktorej je bratislavský pochod mestom interpretovaný nasledovne:

V *Kronike Slovenska 2* sa spomína ako „*prológ nadchádzajúcej Nežnej revolúcie, demokratického spoločenského prevratu*“. Píše sa o „*sprievode cez stred mesta k budove ministerstva školstva na Suvorovovej (dnes Dobrovičovej) ulici, kde o svojich predstavách spoločenských reforiem diskutovali o. i. s ideologickým tajomníkom Gejzom Šlapkom*“.¹ V knihe *November 1989 a Slovensko: Chronológia a dokumenty (1985 – 1990)*:

---

1 KOVÁČ, D. (ed.): *Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava 1999, s. 503.

„*Študenti v Bratislave demonštrovali proti obmedzovaniu demokratických a akademických slobôd pred predstaviteľmi Ministerstva školstva SSR.*“² O pochode zorganizovanom študentmi Filozofickej fakulty Univerzity Komenského píše publikácia *Verejnosť proti násiliu 1989 – 1991* v časti s chronologizáciou Nežnej revolúcie: „*Študenti žiadali dialóg o problémoch školstva.*“³ V gymnaziálnej učebnici dejepisu nachádzame: „*Dňa 16. novembra pochodovali bratislavskými ulicami vysokoškooláci a žiadali slobodu, demokraciu a ľudské práva. Bezpečnosť bola zaskočená, nezasiahla a manifestácia sa pokojne rozišla.*“⁴ *Krátke dejiny Slovenska* spomínajú „*pokojnú demonstráciu študentov v Bratislave v predvečer Medzinárodného dňa študentov*“.⁵ V roku 1996 hodnotil Ján Budaj pochod nasledovne: „*Treba sa venovať napríklad aj 16. novembru, som rád, že takéto akcie na Slovensku medzi študentmi vznikli a že tu bol autentický pohyb za slobodu, že tí študenti, ale aj mnohé skupiny pred nimi dokázali prejavit' vlastnú túžbu po slobode a vlastnú odvahu.*“⁶

Väčšia pozornosť sa bratislavskému študentskému pochodu venovala pri príležitosti jeho dvadsiateho výročia, keď sa odhalili pamätne tabule a pod. Problematike sa venovali účastníci pochodu. Bratislavský pochod priblížil Radoslav Števík, vtedy poslucháč druhého ročníka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, vo svojom článku *Vysokoškooláci žiadali viac slobody a demokracie. „Od sviečkovej manifestácie v marci 1988 išlo o prvé verejné občianske vystúpenie na Slovensku,*“ napísal v úvode a na záver dodal, „*napriek tomu, že 16. november 1989 zostal v tieni toho nasledujúceho a ďalších novembrových dní, faktom zostáva, že v Bratislave sa vtedy našli dve-tri stovky študentov, ktorí vyšli do ulíc a nebáli sa nahlas žiadať slobodu v neslobodnej krajine.*“⁷

Ďalší účastník, Milan Novotný, je autorom príspevku uverejnenom v zborníku z vedeckej konferencie uskutočnenej k dvadsiatemu výročiu

---

2 ŽATKULIAK, J. (ed.): *November 1989 a Slovensko: Chronológia a dokumenty (1985 – 1990)*. Bratislava 1999, s. 60.

3 ANTALOVÁ, I. (ed.): *Verejnosť proti násiliu 1989 – 1991 : Svedectvá a dokumenty*. Bratislava 1998, s. 275.

4 BARTLOVÁ, A. – LETZ, R.: *Dejepis. Národné dejiny pre 3. ročník gymnázií*. Bratislava 2008, s. 176.

5 MANNOVÁ, E. (ed.): *Krátke dejiny Slovenska*. Bratislava 2003, s. 318.

6 ANTALOVÁ, I. (ed.): *Verejnosť proti násiliu 1989–1991*, s. 32.

7 ŠTEVÍK, R.: *Vysokoškooláci žiadali viac slobody a demokracie*, 13. 11. 2009. Dostupné na URL <http://www.bratislavskenoviny.sk/najnovsie-spravy-z-bratislavy/kultura-skolstvo/vysokoskolaci-ziadali-viac-slobody-a-demokracie.html?page_id=142376> (prístupné 12. 10. 2014).

Nežnej revolúcie v Bratislave 11. – 12. novembra 2009. Autor spomína cestu k 16. novembru, počiatky a okruh študentského časopisu *Proglas*, ako aj stretnutie a pochod študentov. „*Tento prvý verejný protest slovenských študentov od januára 1969 (demonštrácia v súvislosti s pohrebom Jana Palacha) nebol povolený. A ani nemohol – žiadosť príslušným oficiálnym inštitúciám o jeho povolenie totiž vôbec nebola zaslaná. To bol jeden z rozdielov v porovnaní s vystúpením študentov v Prahe v piatok 17. novembra 1989 – ich spomienkové podujatie na zásah z roku 1939 totiž niekoľko dní pred jeho konaním oficiálne „zastrešilo“ celoštátne vedenie Socialistického zväzu mládeže,*“ hodnotí Milan Novotný a ďalej dodáva, „*nešlo o vyše dvadsaťtisícovú masu ľudí, kde je v dave zabezpečená anonymita, ako 17. novembra v Prahe na povolenej akcii.*“⁸

Študentskému pochodu venoval od roku 2009 pozornosť taktiež študentský časopis Univerzity Komenského *Naša univerzita*.⁹ V čísle z roku 2011 ho opísal Ivan Petranský ako: „*Udalosť, ktorá sa s odstupom času stáva menej známou, avšak v rámci Slovenska bola významnou v procese príchodu demokracie.*“¹⁰

Cesta k 16. novembru 1989

Okruh opozície v Československu bol široký. Na Slovensku sa od polovice 80. rokov formovali opozičné prúdy: kresťanské (katolícka, evanjelická, tajná cirkev), občianske (chartisti, maďarská iniciatíva a iné skupiny), postihnutí reformní komunisti, ochranári prírody a ekológovia, časť umeleckej a vedeckej inteligencie či zástancovia prestavby z radov komunistickej strany.¹¹ Osobitnou skupinou sa, prirodzene, stali študenti.

Tí dosiahli možnosti debatovať v novovzniknutých univerzitných diskusných fórach či na pôde Socialistického zväzu mládeže (ďalej

8 NOVOTNÝ, M.: November 1989 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (príprava a priebeh protestného pochodu 16. novembra 1989). In: JAŠEK, P. (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*. Bratislava 2010, s. 141.

9 Pozri: MLYNČEKOVÁ, L.: Udalosti z novembra bude po dvadsiatich rokoch pripomínať tabuľa. *Naša univerzita*, roč. 56, 2009, č. 4, s. 4; MLYNČEKOVÁ, L.: Pripomenuli sme si bratislavský 16. november. *Naša univerzita*, roč. 57, 2010, č. 4, s. 7; LM: Pripomenuli sme si Nežnú revolúciu. *Naša univerzita*, roč. 58, 2011, č. 4 s. 7; MILLER, L.: UK a ÚPN si pripomenuli novembrový pochod študentov. *Naša univerzita*, roč. 59, 2012, č. 4, s. 7; Redakcia: UK a ÚPN si pripomenuli manifestáciu študentov v novembri 1989. *Naša univerzita*, roč. 60, 2013, č. 4, s. 7.

10 LM: Pripomenuli sme si Nežnú revolúciu. *Naša univerzita*, roč. 58, 2011, č. 4 s. 7.

11 ŽATKULIAK, J. (ed.): *November 1989 a Slovensko*, s. 8 – 9.

SZM). Aj keď prenikal pocit stagnácie a neistoty, „*jednotliví študenti vykročili smerom k romantizmu vyhlásením sa za anarchistov a nabádaním kolegov, aby sa s nimi spojili v sisyfovskej práci podnecovania dialógu, no napriek tomu ešte stále označovali svoj postoj (ironicky) ako stoický neklid*“.¹²

My si priblížime aktivity bratislavských študentov v roku 1989, najmä okruh tých, ktorí sa neskôr podieľali na protestnom pochode 16. novembra 1989. Ešte v roku 1987 vytvorili študenti histórie (Dionýz Hochel, Peter Maťovčík a Róbert Letz) Eko-sekciu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Na nástenke uverejňovali články kritizujúce vtedajší systém a jeho predstaviteľov, ako aj stavbu novej budovy Slovenskej národnej rady alebo plánované ničenie Bratislavy – asanácia veľkej časti Obchodnej ulice. Medzi prvými sa oboznámili s materiálom *Bratislava/nahlas*. Študentov spájali výlety, na ktorých sa nevyhli diskusiám, zúčastnili sa na rekonštrukcii kláštora paulínov v Marianke či na obnove pamätníka M. R. Štefánika v Ivanke pri Dunaji. Účastníkov pri oboch akciách fotografovala Štátna bezpečnosť (ďalej ŠtB).¹³ S docentom Jaroslavom Martinkom usporiadali asi päť seminárov na tému emancipácie individua.

Veriaci študenti sa tajne stretávali v bytoch. Milan Novotný ďalej spomína: „*Do týchto aktivít sa zapájali viacerí študenti, ktorí sa postupne spoznávali a budovali si vzájomnú dôveru, čím sa utvárali medzifakultné väzby, dôležité pre budúce udalosti*“.¹⁴

Aktivity v rámci Eko-sekcie Stromu života sledovali pedagógovia z oboch katedrií histórie. Povestnou „poslednou kvapkou“ sa stal plagát propagujúci výlet do Marianky. Okrem textu obsahoval alegorickú postavu, ktorá v ruke držala štít so slovenským znakom. Prípadoom sa zaoberala Základná organizácia Komunistickej strany Slovenska (ďalej KSS) pôsobiaca na katedrách histórie. Vinníci skončili s prísnyim napomenutím.¹⁵

Aktivity študentov dozreli v roku 1989, keď si okruh študentov stanovil cieľ vydávať študentský časopis. S takýmto nápadom prišiel Daniel Bútora, ktorý sa začiatkom roka stretol spolu s R. Letzom a J. Martinkom

12 KRAPFL, J.: *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločensvo v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava 2009, s. 65 – 66.

13 HOMZA, M. – LETZ, R.: Cesta k vzniku časopisu Proglas. *Proglas*, roč. 10, 1999, č. 2, s. 20.

14 Rozhovor s Milanom Novotným. Pozri príloha č. 1.

15 HOMZA, M. – LETZ, R.: Cesta k vzniku časopisu Proglas, s. 20.

v kaviarni Krym. Rozhodli sa: „*Pretrhnúť dlhoročnú bariéru mlčania a umožniť študentom, aby sa mohli v zborníku vyjadriť a konfrontovať si svoje názory a stanoviská na určité otázky dneška, minulosti a budúcnosti. Tým by malo dôjsť k formovaniu novej generácie študujúcej slovenskej mládeže, ktorá už nebude rezignovane nad všetkým mávať rukou, hľadať kompromisy a žiť v izolácii...*“¹⁶ Milan Novotný spomína: „*V lete 1989, počas povinného mesačného sústredenia vo vojenskom útvare v Mikulove dozrela myšlienka vydávať fakultný študentský časopis pod názvom Proglas. Prípravy sa začali v septembri 1989. Po neúspešnom pokuse o povolenie vydávať časopis rozhodli sa študenti koncom októbra vydávať časopis ako samizdat.*“¹⁷

Prvé stretnutie zakladateľov časopisu sa konalo 26. septembra 1989 v pohostinstve Funus. Z navrhovaných názvov, ako *Priestor*, *Ratolesť*, *Názorisko*, *Pravda*, *Kocel* a iné sa rozhodli pre *Proglas*. Za šéfredaktora bol ustanovený Tomáš Hrivnák, ďalšími členmi redakčnej rady sa stali: Pavol Cesnak, Marián Sedílek, Martin Homza, Svet'o Bombík, Dino Hochel, Boris Strečanský, Peter Maťovčík a Milan Novotný. Na stretnutí študenti uvažovali o demonštratívnom vystúpení zo SZM, pokiaľ by fakultný výbor zamietol žiadosť o finančnú a materiálnu podporu časopisu. Boris Strečanský navrhol, aby založili nezávislú študentskú organizáciu mimo rámca SZM.¹⁸

Dňa 8. novembra 1989 sa na internátnej izbe B-1111 Študentského domova Ľ. Štúra v Mlynskej doline konalo šieste stretnutie redakčnej rady. Zo zápisnice stretnutia sa dozvedáme, že prítomní sa vyjadrovali k pripravovanému zhromaždeniu študentov bratislavských vysokých škôl pri príležitosti Medzinárodného dňa študentstva. Zároveň vyjadrili záujem zúčastniť sa na akcii plánovanej na 16. novembra 1989, avšak s podmienkou, že stretnutie nebude živelné. Prítomní spísali požiadavky na reformu vysokoškolského systému na Slovensku, ktoré mali byť zverejnené na plagátoch rozvešaných do 15. novembra na najväčších vysokoškolských internátoch a najvýznamnejších bratislavských vysokých školách. Azda posledný bod zápisnice najlepšie vystihuje atmosféru medzi študentmi. „*Naše stretnutia sú stále tvorivejšie a tvorivejšie. Alea iacta est,*“ napísali na záver.¹⁹

16 Tamže, s. 21.

17 Rozhovor s Milanom Novotným. Pozri príloha č. 1.

18 HOMZA, M. – LETZ, R.: *Cesta k vzniku časopisu Proglas*, s. 22.

19 Tamže, s. 24 – 25.

O týždeň, v stredu 15. novembra, sa konalo siedme stretnutie redakčnej rady. Prečítali dve verzie listu Československému výboru pre ľudské práva a humanitárnu spoluprácu. Prvú verziu zostavili Milan Novotný a Henrieta Hrinková, druhú Tomáš Hrivnák. Študenti geológie sa rozhodli hromadne vystúpiť zo SZM, pričom Svet'o Bombík navrhol skoordinať takúto akciu na celej univerzite.²⁰ Koncom novembra sa mal časopis začať rozmnožovať pomocou cyklostylu a následne distribuovať študentom. Stretnutie ukončili výzvou „*Stretneme sa zajtra na Mierovom námestí*“.²¹

Odhlíadnime teraz od okruhu časopisu *Proglas* k ďalším novembrovým aktivitám bratislavských študentov, ktoré môžeme spojiť so stretnutím 16. novembra. Jednou z nich boli zhromaždenia pred Justičným palácom, v ktorom prebiehal proces s tzv. Bratislavskou päťkou.²² Henrieta Hrinková spomína: „*Chodievali sme pred justičák a vyjadrovali takto svoj protest. Bol to paradox, najmä v kontexte, že sme utekali z vyučovania vedeckého komunizmu, aby sme mohli vyjadriť svoju nespokojnosť voči režimu. Tam vznikla medzi nami myšlienka, že by sme mali urobiť niečo dôraznejšie a prejavíť svoj postoj, povedať nahlas NIE vtedajšiemu režimu.*“²³ To, že myšlienka pochodu „dozrela“ počas stretnutí pred Justičným palácom, spomína aj Milan Novotný.²⁴

Dňa 13. novembra bol na nástenke fakultného výboru SZM v priestoroch Prírodovedeckej fakulty UK vyvesený kritický dokument s názvom *Prečo nie SZM?*, ktorý vytvorili šiesti študenti fakulty. Na základe toho bola na 21. novembra pripravovaná diskusia pre radových študentov, troch zástupcov Fakultného výboru SZM a troch autorov dokumentu. Do 15. novembra sa pod dokument podpísalo asi 230 študentov. V správe ŠtB Bratislava sa píše: „*V súvislosti s nadchádzajúcim výročím dňa študentstva boli získané nepreverené poznatky o nepovolenom zhromaždení študentov dňa 16.11.89 od 16:30 hod. v priestore Mierového nám.*“²⁵ v Bratislave, ktorého cieľom je protest proti niektorým ustanoveniam pripravovaného nového vysokoškolského zákona, napriek aktivizácii našich prostriedkov

20 Tamže, s. 25.

21 NOVOTNÝ, M.: November 1989 na Filozofickej fakulte, s. 140.

22 Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Hana Šolcová-Ponická, Anton Selecký a Vladimír Maňák.

23 Rozhovor s Henrietou Hrinkovou. Pozri príloha č. 2.

24 NOVOTNÝ, M.: November 1989 na Filozofickej fakulte, s. 140.

25 Dnes Hodžovo námestie.

*neboli tieto poznatky potvrdené a vo vysokoškolskom prostredí neboli zaznamenané snahy o organizovaní takejto akcie.*²⁶

Dokument *Prečo nie SZM?* zaslali ešte v ten istý deň aj na ministerstvo školstva. V situačnej správe XII. správy ZNB je dokument hodnotený ako: *„List ostro vystupujúci proti jednotnej organizácii SZM, pričom poukazuje, že SZM je politická organizácia, ktorá pokiaľ nestratí politický charakter, nemôže reprezentovať záujmy všetkých mladých ľudí.“* Následne sa spomína: *„Prameňom bolo ďalej zistené, že iniciátori listu po zozbieraní 5 000 podpisov mienia dňa 16. 11. 1989 uskutočniť na Mierovom námestí v Bratislave demonštráciu.“* O obsahu mal byť informovaný prvý tajomník Ústredného výboru KSS a predseda vlády Slovenskej socialistickej republiky (ďalej SSR). Na vykonanie vlastných opatrení zaslali informáciu na 2. odbor Správy ŠtB Bratislava.²⁷

Pri príležitosti dňa študentstva a výročia vzniku Vysokej školy výtvarných umení (ďalej VŠVU) a Vysokej školy múzických umení (ďalej VŠMU) bol na 17. novembra pripravovaný sprievod študentov. Akciu však vedenie škôl a ministerstvo školstva zrušili, nepovolili ani náhradné riešenie. Keďže sa predpokladalo, že väčší počet študentov odcestuje z Bratislavy, aby využilo trojdňové voľno, jednotliví rektori udelili na piatok 17. novembra rektorské voľno. Pre predpokladaný počet 10 000 – 12 000 ostávajúcich študentov boli pripravené v priestoroch študentských domovov kultúrne programy. Dostupnými prostriedkami sa zisťovalo, aká je situácia v prostredí vysokoškolskej mládeže. Cieľom bolo včasne získať informácie *„o prípadných snahách zneužiť nespokojnosť k vyvolaniu rôznych nátlakových akcií“*.²⁸

Prečo si bratislavskí študenti vybrali na stretnutie práve štvrtok, „deň pred Prahou“? Podľa zúčastnených to bolo preto, aby sa vyhli piatku, keď mnohí študenti cestovali z internátov domov.²⁹ Práve na piatok 17. novembra bolo ohlásené rektorské voľno, čo predpokladalo odchod viacerých mimobratislavských študentov.

26 Denná situačná informácia Správy ŠtB Bratislava, 16. 11. 1989. Dostupné na URL <<http://www.17november1989.sk/sk/stb-bratislava/>> (prístupné 2. marca 2015).

27 Situačná správa o nepriateľskej činnosti vnútorného protivníka XII. správy ZNB, 15. 11. 1989. Dostupné na URL <<http://www.17november1989.sk/sk/12-sprava-stb/>> (prístupné 3. marca 2015).

28 Denná situačná informácia Správy ŠtB Bratislava, 16. 11. 1989. Dostupné na URL <<http://www.17november1989.sk/sk/stb-bratislava/>> (prístupné 2. marca 2015).

29 Rozhovor s Radoslavom Števíkom a rozhovor s Henrietou Hrinkovou. Pozri prílohy č. 2 a 3.

Stretnutie a pochod mestom

Pri pokuse o rekonštrukciu stretnutia, ktoré vyústilo do pochodu centrom Bratislavy a ten sa skončil dialógom študentov s predstaviteľstvom KSS, budeme vychádzať prevažne z video záznamu.³⁰ Zachytáva priebeh udalosti od stretnutia na Mierovom námestí, pochod centrom mesta až pred ministerstvo školstva, okrem obrazového záznamu sú na ňom aj výpovede študentov.

Videozáznam na začiatku ukazuje študentov na Mierovom námestí stojacich v kruhu. Tu zaspievali študentskú a štátnu hymnu. Neskôr ich zložky Verejnej bezpečnosti (ďalej VB) zatlačili do pochodu, čo prakticky vyvolalo spontánny pochod študentov mestom. Študenti sa pochytali za ruky a vytvorili dlhú „živú reťaz“. V centre mesta hlasy silneli. Študenti pokrikovali „Chceme školy pre všetkých!“, „Dialóg!“, „Chceme školské reformy!“, „Nechceme reaktor!“. Okoloidúci pozorovali študentov, no do pochodu sa nepridávali. Počas pochodu ich sledovali autá VB.

Prvýkrát sa študenti zastavili na Hviezdoslavovom námestí oproti historickej budove Slovenského národného divadla. Tu s potleskom nahlas skandovali heslo „My chceme slobodu!“ a vyzývali ostatných „Poďte s nami!“ a „V jednote je sila!“. Pokriky zazneli aj pri prechode Vajanského nábrežím, kde študenti utekali a kričali „Slobodu!“, „Demokraciu!“. Druhýkrát sa študenti zastavili pri budove Univerzity Komenského na Šafárikovom námestí. Uctili si pamiatku Danky Košanovej, ktorú zastrelili počas intervencie vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968. Odtiaľ pokračoval sprievod, už v menšom počte ako na začiatku, na Suvorovovu ulicu.³¹

Pred budovou Ministerstva školstva, mládeže a telesnej výchovy SSR³² sa študenti rozostúpili do polkruhu. Moderovania situácie sa chopila Henrieta Hrinková: „*Prosím vás, teraz máme šancu ukázať, že nie sme ani rebeli, ani obyčajní debilní provokatéri, ale sme inteligentní ľudia, ktorým o niečo ide. Aby sa to nespájalo s nejakými provokáciami a mali sme z toho problémy. Súhlasíte so mnou?*“ Študenti s potleskom odpovedali zborovo: „*Áno.*“ Ďalej Henrieta Hrinková hovorila na

30 Archív Rozhlasu a televízie Slovenska Bratislava, Večerné Aktuality ČST zo dňa 16. 11. 1989.

31 Dnes Dobrovičova ulica.

32 Dnes budova Ministerstva pôdohospodárstva a rozvoja vidieka SR na Dobrovičovej ulici č. 12.

kameru: „Mnohí sa nás pýtajú, prečo sme sem vôbec prišli, o čo nám ide, či tu chceme robiť bordel, hatať dopravu. Nechceme nič také. Zajtra je Medzinárodný deň študentstva, chceli sme si ho takto pripomenúť. Proste chceli sme vytvoriť taký nemý symbol toho, že ako mládež tu v tejto republike, konkrétne i na Slovensku, lebo sme tu v Bratislave, existujeme, máme nejaké práva, máme nejaké povinnosti, ale chceme tým vyjadriť, že sa na nás nemyslí.“ Na otázku reportéra „Konkrétne v čom?“, odpovedala: „Cieľom alebo takým zjednocujúcim cieľom je školská reforma. Veľa sa o nej hovorilo, veľa sme besedovali, boli ankety, pedagogické konferencie, osobne sme sa mnohí hlásili. Ja osobne pred tými a tými zodpovednými ľuďmi. Nič sa však dovtedy absolútne nezmenilo, nestalo. Áno, oni nás vypočuli, to si vážime, ale čo ďalej? Tak chceme týmto nemým gestom ukázať, že nám záleží na tom, ako študujeme, prečo študujeme. Aby tento život na vysokej škole mal nejaký zmysel. Ja to aspoň cítim takto.“ Nasledoval potlesk od študentov, ktorí medzičasom podišli bližšie a skandovali heslo „Viac peňazi do škôl!“

Potom dal redaktor možnosť študentom priamo hovoriť na kameru svoje požiadavky: „Jedna požiadavka môže znieť: zvýšiť medzinárodné výmeny študentov“; „Prečo neexistuje nedotknuteľnosť akademickej pôdy u nás? Prečo sa nedodržiava? Tak by som povedal.“; „Aby nový školský zákon obsahoval aj pripomienky študentov“; „V Mlynskej doline sa začal stavať školský jadrový reaktor za 191 miliónov korún. Je otázne, že či sú to najlepšie využité prostriedky z ministerstva školstva a či tie prostriedky nebudú chýbať inde. Bývame na internátoch po štyroch a na dvojkách po troch. Ten tretí nemá posteľ, spí na matraci na zemi a nemá svoj vlastný stolík. Ťažko povedať, že sú to podmienky na učenie“; „Voliteľnosť prednášok a prednášajúcich“; „Objektívne učebnice, čo sa týka oblasti filozofie, sociológie, psychológie. Všetkých humanitných vied, aj histórie. Čo sú skriptá v oblasti filozofie, to je všetko neobjektívne. To je všetko marxisticko-leninistická filozofia. Existencialisti Tomáš Akvinský, Duns Scotus a podobne sa úplne preskakujú alebo sa o nich mlčí“; „Ja by som prosil zriadenie dobrovoľnej vojenskej služby, pretože taká vojenská služba, aká je teraz, nemusí vyhovovať všetkým mladým mužom v tom veku“; „Chcel by som pluralizmus v mládežníckych organizáciách, lebo Socialistický zväz mládeže nereprezentuje všetku mládež, a preto aj menšiny mládeže, ktoré chcú do politického diania, nech majú svoje politické organizácie“; „Ja ako poslucháč lekárskej fakulty by som sa rád konečne dožil okamihu, kedy sa budú prijímať ľudia, ktorí na to majú vedomosti, a nie financie, a to hovorím

nie v mene svojom, ale v mene tých, ktorých, žiaľ, budem liečiť a ako všetci vedia, je to katastrofálne“; „Nech sa povie našej mládeži konečne pravda o našej histórii a o našej súčasnosti.“

Pri stretnutí s vládnyimi predstaviteľmi sa dialógu opäť chytila Henrieta Hrinková: *„Nám ide o dialóg, ale dialóg, ktorý by mal formu aj obsah. Takže priestranstvo, na ktorom by sa malo zúčastniť dostatočné množstvo ľudí, reprezentatívna vzorka a súčasne i druhá strana, ktorá by bola kompetentná okamžite odpovedať a povedať, aké sú možnosti. Darmo vy od nás niečo chcete, my od vás niečo chceme, keď neviete naraziť tie fondy či možnosti atď. Takže potrebovali by sme rovnoprávny dialóg.“* Gejza Šlapka³³ odkázal Henrietu Hrinkovú (*„Tunak dohodni sa...“*) na Jána Porvazníka³⁴, ktorý reagoval: *„S takou formuláciou súhlasíme, s presnými pravidlami a s dohodou dialógu. Navrhnite priestor, kde budeme viesť dialóg. Uznajte, že dialóg sa na ulici viesť nedá.“* Študenti reagovali: *„Dá, prečo by sa nedal?“* Následne sa navzájom utišovali. Porvazník pokračoval: *„No tak navrhnite pravidlá dialógu tak, ako ste presne formulovali a sme ochotní... Určite si svojich zástupcov, s ktorými sa dohodneme o termíne, o priestore... Dohodneme sa o pravidlách a budeme viesť dialóg.“* Ďalej sa Henrieta Hrinková pýtala: *„Za kým môžeme konkrétne ísť a predložiť tento návrh, o ktorom sme sa dohodli?“* Ján Porvazník odpovedal: *„Ak chcete zajtra ráno, prosím vás pekne, prídte sem na ministerstvo školstva.“* Pri rozchode zazneli ešte výkriky *„Aby to nebolo zneužitie!“*, *„Balíme to?“*, *„Sme svoji!“*. Počas dialógu pred ministerstvom školstva boli na mieste naďalej prítomní policajti. Na zázname počuť študenta, ako sa pýtal: *„A na čo sú tu žandári?“*

Na Mierovom námestí sa zišlo 200 – 250 študentov. Veľkú časť tvorili poslucháči Filozofickej fakulty Univerzity Komenského, ďalej študenti Prírodovedeckej, Matematicko-fyzikálnej a Lekárskej fakulty Univerzity Komenského. Medzi účastníkmi boli aj študenti Gymnázia Alexandra Markuša.³⁵

Po študentskom ochode a vznik štrajkového výboru

Po pražských udalostiach zo 17. novembra 1989 nabrala situácia v krajine iný spád. Aké následky by postihli študentov za pochod

33 Člen Predsedníctva a tajomník ÚV KSS.

34 Riaditeľ odboru vysokých škôl.

35 NOVOTNÝ, M.: November 1989 na Filozofickej fakulte, s. 141.

centrom Bratislavy, dnes už ťažko zistiť. Henrieta Hrinková spomína, že po skončení pochodu jej volali, aby sa pripravila na vylúčenie spolu s ďalšími spolužiakmi zo štúdia žurnalistiky.³⁶ Radoslav Števčík uvádza, že študenti, ktorí vystupovali priamo v televízii, mali byť potrestaní. V pondelok mali mať stretnutie s dekanom fakulty.³⁷

O pochode študentov informovala vo *Večerných aktualitách* televízia. Na druhý deň, 17. novembra, informoval o pochode denník *Smena* v príspevku *Požiadavka dialógu. „Okolo 250 študentov sa krátko po piatej hodine pochytilo za ruky a vydalo na cestu,“* píše sa v tomto príspevku.³⁸ Denníky, ako napríklad *Pravda*, *Hlas ľudu*, *Večerník*, pochod študentov na svojich stranách nespomenuli.

Pražský 17. november sa stal výrazným medzníkom pre nové smerovanie. Práve pochod zo 16. novembra vytvoril medzi bratislavskými študentmi silné väzby. Radoslav Števčík sa vyjadril: „*Šestnásty november bol pre nás generálkou a vďaka nemu sme boli pripravení na ďalší postup po 17. novembri.*“³⁹ V nedeľu večer pripravili študentské protestné vyhlásenie, ktoré na druhý deň 20. novembra prečítali o deviatej hodine ráno vo vstupnej hale budovy Univerzity Komenského.⁴⁰

Rozšírili výzvy na bojkotovanie vyučovacieho procesu v dňoch 20. – 24. novembra na protest proti „masakru“ 17. novembra 1989 v Prahe. Asi 200 študentov Právnickej fakulty a asi 500 študentov Filozofickej fakulty Univerzity Komenského odmietlo účasť na vyučovaní dňa 20. novembra. V aule Univerzity Komenského verejne prečítali výzvu pražských študentov.⁴¹ V rovnaký deň boli v dopoludňajších hodinách zaznamenané nepokoje na Univerzite Komenského, ktoré iniciovala skupina študentov z Prahy. Skupina podnecovala k demonštrácii za práva vysokoškolákov a k vystúpeniu proti zákroku bezpečnosti v Prahe 17. novembra 1989. Zástupcovia študentov vysokých škôl v Bratislave sa vyslovili za pripojenie k protestným akciám pražských vysokoškolákov a umelcov. Zvolili

36 Rozhovor s Henrietou Hrinkovou. Pozri príloha č. 2.

37 Rozhovor s Radoslavom Števčíkom. Pozri príloha č. 3.

38 Požiadavka dialógu. *Smena*, roč. 42, 1989, č. 271, s. 5.

39 Rozhovor s Henrietou Hrinkovou. Pozri príloha č. 2.

40 NOVOTNÝ, M.: November 1989 na Filozofickej fakulte, s. 142.

41 Denná situačná informácia Správy ŠtB Bratislava, 21. 11. 1989. Dostupné na URL: <<http://www.17november1989.sk/sk/stb-bratislava/>> (prístupné 7. marca 2015).

tzv. dočasný pracovný výbor, ktorý mal nahradiť vysokoškolský výbor SZM.⁴²

V pondelok 20. novembra 1989 sa v aule Univerzity Komenského uskutočnila „vášnivá“ diskusia s námestníkom ministra školstva, mládeže a telesnej výchovy SSR a dekanom Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Ďalším prítomným bol vedúci oddelenia ÚV KSS. Študenti žiadali jasné vyjadrenie predstavenstva k pražskému zásahu. Dekan Filozofickej fakulty neakceptoval návrhy študentov pridať sa k štrajkujúcim pražským študentom, avšak odsúdil násilie ako metódu riešenia sporov.⁴³

„Keď ani po takmer hodine nezaznel od zástupcov vedenia jasný postoj, jeden zo študentov podišiel k mikrofónu a povedal, že ak sa boja, či nevedia vyjadriť k takým závažným udalostiam, prestávajú ich študenti akceptovať ako svojich predstaviteľov. Vyzval ich, nech odstúpia – a oni sa zodvihli a svoje stoličky opustili! Ich miesta vzápätí obsadili zástupcovia študentov Svetoslav Bombík, Daniel Bútora, Magda Hlaváčová, Adriana Hošťovecká, Henrieta Hrinková, Milan Novotný, Rastislav Rigo, Stanislav Šimko, Radoslav Števčík. V pondelok 20. novembra 1989 predpoludním tak na Slovensku vznikol prvý vysokoškolský štrajkový výbor,“ píše Milan Novotný.⁴⁴

Dnes pochod bratislavských študentov zo 16. novembra 1989 pripomínajú dve pamätné tabule odhalené pri príležitosti 20. výročia udalosti v roku 2009. Prvá z nich sa nachádza na fasáde budovy Univerzity Komenského na Šafárikovom námestí. Na pamätnej tabuli sú zobrazené dve ruky a nápis: *„Odvážnym študentom bratislavských škôl, ktorí 16. novembra 1989 manifestovali za študentské a občianske práva.“* Je dielom akademického sochára Jána Hoffstädtera. Dlane na tabuli znázorňujú náznak spojenia. Osadenie tabule zorganizovala Univerzita Komenského v spolupráci s Ústavom pamäti národa.⁴⁵ Druhú tabuľu umiestnili na budove Ministerstva pôdohospodárstva a rozvoja vidieka

---

42 Situačná správa o nepriateľskej činnosti vnútorného protivníka XII. správy ŠtB, 21. 11. 1989, Dostupné na URL <<http://www.17november1989.sk/sk/12-sprava-stb/>> (prístupné 7. marca 2015).

43 KOMÁR, P. – FULMEK, A.: Vrenie na akademickej pôde. *Smena*, roč. 42, 1989, č. 274, s. 1 a 7.

44 NOVOTNÝ, M.: November 1989 na Filozofickej fakulte, s. 143.

45 (tasr).: Študentom, ktorí v novembri pochodovali za slobodu, odhalili tabuľu. 16. 11. 2009, dostupné na URL <<http://www.sme.sk/c/5112732/studentom-ktori-v-novembri-pochodovali-za-slobodu-odhalili-tabulu.html>> (prístupné 11. 10. 2014).

Slovenskej republiky, pričom niektorí účastníci pochodu sa s osadením tejto tabule nestotožnili.⁴⁶ Na tabuli je nápis: „*Na tomto mieste sa dňa 16. novembra 1989 počas protestného pochodu konaného pri príležitosti Medzinárodného dňa študentov začal verejný dialóg vysokoškolákov s predstaviteľmi vtedajšej vládnej moci, ktorý predznamenal prevratné politické a spoločenské zmeny v štáte.*“

Pochod bratislavských študentov 16. novembra 1989 je dokladom toho, že aj v Bratislave medzi študentmi existoval spontánny pohyb za zmenu. V rámci pripravovaných osláv dňa študentstva v Prahe chceli, prirodzene, na seba upozorniť aj bratislavskí študenti. Na rozdiel od pražského pochodu treba zdôrazniť, že v Bratislave bolo zúčastnených okolo 250 študentov, sledovali ich príslušníci VB, mnohí z nich priamo vystúpili pred kamerou, a teda nebola zaručená anonymita účastníkov. Pri stretnutí s predstaviteľmi KSS sa dohodli na ďalšom dialógu. Udalosť, ktorú by sme azda mohli nazvať ako „Prológ Nežnej revolúcie“, bola pre mnohých odrazovým mostíkom v ďalšom postupe. Študenti sa ako skupina „zocelili“ a posilnení pražskými udalosťami sa podujali k otvorenému výstupu na pôde univerzity, kde už v pondelok 20. novembra založili prvý vysokoškolský štrajkový výbor na Slovensku.

Prílohy

Príloha č. 1

Rozhovor s Milanom Novotným, v roku 1989 poslucháčom štvrtého ročníka odboru žurnalistika na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského.

Čo predchádzalo 16. novembru 1989? Prejavovali ste svoj nesúhlas skôr?

Poslucháči histórie už koncom roka 1987 založili na fakulte Ekosekciu. Na nástenkách uverejňovali príspevky kritizujúce nešetrné stavebné záhady v Bratislave, ale aj odvážnejšie články s neoficiálnym pohľadom na niektoré udalosti. Veriaci študenti sa schádzali v utajených bytoch. Do týchto aktivít sa zapájali viacerí študenti, ktorí sa postupne spoznávali a budovali si vzájomnú dôveru, čím sa utvárali „medzifakultné“ väzby, dôležité pre budúce udalosti. Počas akademického roka 1988/1989 sa skupinka asi 20 poslucháčov fakulty zúčastňovala na viacerých

46 KORDA, E.: Pochod študentov má už druhú tabuľu, vládnu akciu ignorovali. 16. 11. 2009. Dostupné na URL <<http://bratislava.sme.sk/c/5113351/pochod-studentov-ma-uz-druhu-tabulu-vladnu-akciu-ignorovali.html>> (prístupné 11. 10. 2014).

neoficiálnych aktivitách, ako obnova pamätníka M. R. Štefánika v Ivanke pri Dunaji, rekonštrukcia kláštora v Marianke, na výletoch do Malých Karpát atď. Aj vďaka odmäkom v Moskve počas Gorbačovovej éry boli študenti smelší. Púšťali sa do otvorených polemík s pedagógmi. V lete 1989, počas povinného mesačného sústredenia vo vojenskom útvere v Mikulove, dozrela myšlienka vydávať fakultný študentský časopis pod názvom Proglas. Prípravy sa začali v septembri 1989. Po neúspešnom pokuse o povolenie vydávať časopis rozhodli sa študenti koncom októbra vydávať časopis ako samizdat. Na stredajších stretnutiach si vymieňali neoficiálnu literatúru a tlač či spisovali požiadavky na výzvu k pripravovanej vysokoškolskej reforme, ako napríklad autonómia univerzít, akademická sloboda, pluralitný systém mládežníckych organizácií, voliteľnosť akademických funkcionárov. Záverečné redakčné práce na prvom čísle vykonávali práve v stredu 15. novembra. Členovia redakčnej rady ukončili stretnutie s dohodou o demonštračnom stretnutí o piatej hodine na Mierovom námestí. Myšlienka verejnej protestnej akcie dozrela počas stretnutí pred Justičným palácom.

Označili by ste sa za jedného z organizátorov 16. novembra?

To je ťažké označiť sa za niekoho. Minimálne v rámci internátov a Filozofickej fakulty som bol jedným z tých, ktorí šírili informáciu. Bol som prítomný aj pri zrode myšlienky pochodu pri Justičnom paláci, takže v tomto zmysle áno.

Vtedy sa hovorilo len o stretnutí alebo priamo o pochode mestom?

Hovorilo sa, že sa len stretneme, tam budeme skandovať nejaké heslá. Pochod bolo také vnuknutie až tam. Boli sme na námestí okolo fontány pochytaní za ruky a odtiaľ sme vošli do podchodu. Ja si myslím, že to, že nás len monitorovali a nezasiahli, tak to preto, že to nezapasovalo do scenára, čo bol pripravený na Prahu. Lebo keby nás pobili v Bratislave, tak by zrejme nejaké pohyby nastali.

Keďže ste nemohli predpokladať udalosti nasledujúce po 17. novembri, uvedomovali ste si v tú chvíľu prípadné dôsledky svojho konania?

V tú chvíľu nie. Potom, ako sme sa začali rozchádzať na internáty, sme si kládli otázky „Čo nastane?“, „Konali sme správne?“. Vedeli sme, že sme prekročili istú čiaru, za ktorú je vylúčenie zo školy. No znova nás naštartovalo, keď sme pozerali večer aktuality, začali sme sa radovať,

že je to v televízii. Malo to svoj zmysel. Vzápätí nám začali telefonovať rodičia. Ale tým, že sme čiaru už prekročili, ľahšie sa nám v pondelok verejne vystúpilo. Nemali sme už čo stratiť.

Viete o nejakých postihoch, ktoré boli pre účastníkov pripravované?

Henrieta Hrinková nám hovorila, že sa dozvedela, že komisia zasadala už v piatok. Chceli zistiť organizátorov, potrestať ich. Bol by som prekvapený, keby už v piatok na to nereagovali.

Angažovali ste sa v ďalších aktivitách po 16. novembri?

V sobotu sme sa z vysielania rádia Slobodná Európa dozvedeli o udalostiach na Národnej triede v Prahe. Preto sme cez víkend písali protestné letáky a vyzývali spolužiakov z fakulty, aby v pondelok ráno prišli do vstupnej haly Univerzity Komenského, kde sa dohodneme na ďalšom postupe. V nedeľu večer sme na internáte pripravili prvé protestné študentské vyhlásenie, ktoré sme prečítali 20. novembra o 9.00 v preplnenej vstupnej hale. Vyhlásenie obsahovalo ostrý protest proti zásahu a žiadosť o jeho prešetrenie. Pri čítaní sme sa piati autori stojaci na okennej parapete striedali po jednotlivých vetách, aby to nebolo len na jedného. Následne sa stovky poslucháčov presunuli do auly, kde čestné miesta zaujali pedagogickí a stranícki predstavitelia univerzity. Vyzývali študentov, aby sa venovali vzdelávaciemu procesu a nedramatizovali situáciu. Ani po takmer hodine nezaznel jasný postoj zástupcov vedenia. Vzápätí sme ich vyzvali, aby odstúpili. Oni sa zodvihli a miesta opustili. Ich stoličky obsadili zástupcovia študentov. V tento deň pred poludním vznikol prvý vysokoškolský štrajkový výbor. Proces úvodných revolučných zmien bol symbolicky zavŕšený dňa 6. decembra 1989 prvými slobodnými voľbami dekana.

Zdroj: Archív autora, rozhovor s Milanom Novotným z februára 2011.

Príloha č. 2

Rozhovor s Henrietou Hrinkovou, v roku 1989 poslucháčkou štvrtého ročníka odboru žurnalistika na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského

Čo predchádzalo 16. novembru 1989? Prejavovali ste svoj nesúhlas skôr?

Moji spolužiaci, priatelia ma zásobovali disidentskou literatúrou a informáciami, takže som vedela napr. o výzve Bratislava/nahlas. Podpisovali

sme sa pod text manifestu 2000 slov, vítali sme Havla, Černogurského, vedeli sme o postojoch Hany Ponickej, prof. Kusého a ďalších občianskych disidentov. Bola som vo veľmi dobrej spoločnosti odvážnych myšlienok. Keďže vtedy nebol internet, informácie sme získavali najmä z kníh, prefotených textov, z rozhovorov. Médiá sa venovali prevažne spoločensky prijateľným témam, takže kritika komunizmu a jeho praktík bola vtedy tabu. Vedeli sme, že o nás vedia eštebáci, aj sme tušili, ktorí spolužiaci pre nich donášajú. To nám však nebránilo utekať v novembri 1989 z hodiny vedeckého komunizmu a chodiť pred Justičný palác, v ktorom v tom čase prebiehal proces s tzv. Bratislavskou päťkou, ktorú moc obvinila z trestného činu poburovania a z rozvracania republiky. Nesúhlasili sme s tým, pripadalo nám to veľmi nespravodlivé, že niekoho súdia za myšlienky a postoj k obetiam augusta 1968 a súčasne sme chceli vzdať aspoň symbolické gesto ocenenia odvahy členom Bratislavskej päťky. Preto sme chodievali pred „justičák“ a vyjadrovali takto svoj protest. Bol to paradox, najmä v kontexte, že sme utekali z vyučovania vedeckého komunizmu, aby sme mohli vyjadriť svoju nespokojnosť voči režimu. Tam vznikla medzi nami myšlienka, že by sme mali urobiť niečo dôraznejšie a prejaviť svoj postoj, povedať nahlas NIE voči vtedajšiemu režimu. Vzduch v spoločnosti hustol, nespokojnosť rástla, ale človek – Slovák veľa „vydrží“. Pretože sa blížil deň študentstva, tak sme mali o dôvod navyše. Tento deň vychádzal na piatok a pretože sme predpokladali, že v piatok ide mnoho študentov domov, tak sme naše nepovolené stretnutie naplánovali na štvrtok 16. novembra roku 1989.

Ako by ste opísali začiatok stretnutia?

Stretili sme sa na mierku, na vtedajšom Mierovom námestí. Cítili sme vzrušenie, ale tiež silnú potrebu revolty, odvalu sme mali. Neskôr sme sa dozvedeli, že mnoho policajtov z Bratislavy bolo prevelených v ten deň do Prahy, kde vedeli o pripravovanej akcii k Medzinárodnému dňu študentstva. My sme ich vlastne zaskočili svojím neohláseným, a teda nepovoleným zhromaždením. Pochytali sme sa za ruky, urobili reťaz a pohli sa smerom k ministerstvu školstva.

Prečo ste sa ujali moderovania situácie pred budovou ministerstva?

Stáli sme pred ministerstvom školstva, keď zrazu vyšiel Gejza Šlapka, vtedajší vysoký komunistický šéf, ktorý mal na starosti školstvo. Začal po nás pokrikovať, čo tu robíme neporiadok, čo chceme, urážal nás. Mne sa to nepáčilo a keďže sme nemali určeného hovorcu, mne

to nedalo a snažila som sa mu vysvetliť, že máme právo povedať svoj názor ako študenti.

Mali ste strach?

Pravda je taká, že z mojej strany to bol neplánovaný výstup, ktorý poháňala zlosť a potreba zastať sa nás. V tej chvíli som necítila žiadny strach. Počas hádky so súdruhom Šlapkom sa ku mne pridávali ďalší, zrazu sa objavila kamera, kde-tu sme zazreli policajtov, ktorí to celé len sledovali. V ten deň to išlo aj v správach, pravdaže ešte s opatrným komentárom, veď nikto deň pred Prahou netušil, čo príde a aké revolučné zmeny a pohyby budú nasledovať.

Po pochode – báli ste sa budúcnosti? Rátali ste so sankciami?

Večer po skončení pochodu 16. novembra 1989 mi volali, že nech sa pripravím, že budem vylúčená zo žurnalistiky spolu s ďalšími spolužiakmi. To bolo vo štvrtok večer. Bol to zaujímavý pocit, ale určite nie ľútosť, že som do toho išla. Bola som na nás hrdá. Len som si uvedomila, že si budem musieť asi inak zariadiť život. Znie to ako paradox, ale pražskí študenti nás svojou demonštráciou zachránili pred vyhodením zo školy.

Angažovali ste sa v ďalších aktivitách po 16. novembri?

Počas víkendu sme vytvorili prvé vyhlásenie vznikajúceho štrajkového výboru na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského a v pondelok sme boli jednou z prvých fakúlt na Slovensku, kde sa študenti stretli v aule a prečítali sme ho nahlas ako podporu výzve pražských študentom. Dostali sme echo, že sa v aule nachádzajú eštecháci, tak nám zišlo na um, že vyhlásime 5-minútovú prestávku s odôvodnením, že je medzi nami niekoľko eštechákov a žiadame ich, aby sa už do auly po prestávke nevracali. Na tomto prvom zhromaždení nášho štrajkového výboru sme prečítali naše prvé podmienky. Neskôr sme sa spojili so študentmi z VŠMU a s ľuďmi, ako napríklad Tóno Popovič a ďalší.

Zdroj: Archív autora, rozhovor s Henrietou Hrinkovou v marci 2011.

Príloha č. 3

Rozhovor s Radoslavom Števčíkom, v roku 1989 poslucháčom druhého ročníka štúdia slovenského a ruského jazyka a literatúry na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského.

Čo predchádzalo 16. novembru 1989? Prejavovali ste svoj nesúhlas už predtým?

Ja som prišiel do Bratislavy študovať v septembri 1988. Atmosféra tu bola úplne iná ako v iných mestách na Slovensku. Kritické hlasy tu zaznievali čoraz hlasnejšie a diskutovalo sa. Ľudia mali predsa len o trošku menší strach. V lete 1989, keď bolo výročie okupácie ČSR, pred našou školou mala Bratislavská päťka položiť kyticu kvetín a vtedy som chcel byť pri tom. Avšak niekoľko dní predtým zatkli členov Bratislavskej päťky, no napriek tomu som tam išiel. Námestie bolo prázdne, na lavičkách sedeli nejakí eštabáci, ktorí čítali noviny a pozerali okolo. Ja som sa tam prechádzal, a to bol akýsi môj osobný protest. Pri výročí Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie ma vybrali, aby som recitoval v aule UK Feldekov preklad Majakovského Jarnej piesne. Tam som si dovilil na záver pridať verš Pravda zvíťazí. Moja krúžková vedúca vybehla s plačom z auly. Ostatní si mysleli, že to tam má byť, takže si netrúfli nič.

Kedy vznikla myšlienka usporiadať stretnutie študentov a prečo práve termín 16. november?

Mnohí študenti našej školy chodievali k Justičnému palácu, kde svojou prítomnosťou vyjadrovali solidaritu s obžalovanými disidentmi. Ja osobne som tam nebol, no tam vznikla myšlienka, že aj bratislavskí vysokoškóľáci by mohli niečo urobiť, napríklad pri príležitosti Medzinárodného dňa študentov. A keďže to vychádzalo na piatok, keď mnohí školáci odchádzali domov na víkendy, tak padol návrh, že sa to urobí o deň skôr, v štvrtok 16. novembra. Táto informácia sa rýchlo rozšírila v škole a na internáte medzi študentmi.

Bolo stretnutie oficiálne nahlásené?

Nebolo to tajné, lebo sme to hovorili každému, o kom sme vedeli, že by tam mohol prísť. Ale vieme, že nás niektorí boli aj nahlásiť. Vedela o tom ŠtB, polícia to monitorovala, ale neprikladala tomu veľký význam, pretože na druhý deň v Prahe bol ohlásený veľký pochod študentov, ktorý organizoval SZM.

Čo bolo pre vás aj pre ostatných impulzom na takúto akciu? Čo vás prinútilo zúčastniť sa?

To, čo sa dialo od roku 1988 najmä v Prahe, protesty, zásahy proti demonštrantom. Chceli sme dať o sebe vedieť, že nesúhlasíme so všetkým. V tom čase sa hovorilo o reforme vysokého školstva. Všetko

sa dialo bez účasti študentov, maximálne prizývali funkcionárov SZM. Obyčajných študentov sa nepýtali. Taktiež bol zverejnený zámer výstavby jadrového reaktora v Mlynskej doline. Keďže sme tam bývali na internátoch, mali sme obavu potom, čo sa stalo v Černobyle. Nemali sme dôveru v jadrovú energiu pod kontrolou socialistických vedcov. To bol ďalší impulz. Chceli sme dať o sebe vedieť, že aj v Bratislave, nielen v Prahe, sú ľudia, ktorí nejdu ako stádo oviec za baranmi ÚV, ale premýšľajú a nie sú spokojní s vývojom v krajine.

Mali ste obavy? Váhali ste o účasti?

Dopredu som strach nemal, vedel som, že pôjdeme partia. Strach sme mali, keď nás obkolesili autá VB a blížili sa k nám. Oni nás aj pohnali do podchodu na námestí.

Ako by ste opísali začiatok stretnutia?

Rozpačito, nemalo to žiadny scenár. Na úvod sme si zaspievali študentskú a štátnu hymnu. Potom sa začali objavovať nesmelé výkriky Chceme slobodu, Chceme pravdu. Vtedy nás začali uzatvárať policajné autá, a tak sme sa rozhodli, že sa pochyťáme za ruky a utvoríme akúsi reťaz a pôjdeme podchodom niekam.

Prečo ste prešli práve týmito ulicami?

Išli sme spontánne. Ja som nešiel vpredu, takže neviem, prečo to bolo takto vedené. Viem, že vtedy nám Pavol Jacz z televízie radil, aby sme išli po priečoch a po chodníkoch, aby sme dodržiavali pravidlá cestnej premávky a nemohli nám nič spraviť. A toho sme sa držali. Sledovali nás policajné autá a nechceli sme im dať príčinu, aby mohli zasiahnuť. Verejný poriadok sme nenarušili, len sme kráčali mestom. Chápali sme, že ideme na Hviezdoslavovo námestie, potom k univerzite, ktorá bola naša Alma mater. Neviem, kto navrhol ísť k ministerstvu školstva. Ja som ani nevedel, kde vtedy sídlilo.

Na ktorých miestach počas pochodu mestom ste sa zastavili?

Prvýkrát na Hviezdoslavovom námestí, kde sa v marci 1988 konala Sviečková manifestácia. Tu sme opäť vytvorili kruh a zaspievali školskú a štátnu hymnu. Tu požiadavky Chceme demokraciu, Chceme slobodu zaznievali na plné hrdlo. Druhýkrát sme sa zastavili pred budovou Univerzity Komenského, na mieste, kde bola zastrelená Danka Košanová. Odtiaľ sme sa dostavili pred budovu ministerstva školstva.

Ako reagovali okoloidúci?

Bolo to príjemné. Najmä starší ľudia nás povzbudzovali. Mnohí boli prekvapení, mysleli si, že ide nejaký maškarný pochod, recesia. Na Hviezdoslavovom námestí boli starší ľudia, ktorí nám vyjadrovali podporu.

Čo bolo pre vás najsilnejším zážitkom počas pochodu?

Ako sme dokázali na Hviezdoslavovom námestí spolu kričať na plné hrdlo Chceme slobodu. To bolo na tú dobu dosť nebývalé. Druhý silný zážitok, ale iného charakteru, keď sme pred ministerstvom školstva stáli a policajti s pelendrekmi sa nás chystali rozohnať. Práve vyšiel z budovy ministerstva, asi to bola náhoda, Gejza Šlapka s námestníkom Porvazníkom a tí začali s nami komunikovať, takže policajti sa stiahli. Vtedy som mal najväčší strach, lebo oproti stála ozbrojená sila a nevedeli sme, čo máme robiť. Keby neboli prišli, zrejme by nás rozprášili. Pred ministerstvom nás ostalo menej, asi do stovky.

Ako ste komunikovali s predstaviteľmi ministerstva? Určili ste niekoho, kto bude viesť s nimi dialóg?

Nemali sme nikoho stanoveného. Začala to moderovať Henrieta Hrinková, ako študentka žurnalistiky vedela lepšie vystupovať, tak to začala viesť, aby to nebolo živelné. Prekrikovanie by nikam nevedlo. Nebrali by nás vážne.

Po pochode – obávali ste sa budúcnosti? Rátali ste so sankciami?

Mal som obavy, čo sa stane. Aktuality v televízii videli aj naši pedagógovia, ktorí sa už na druhý deň dožadovali, aby tí, čo vystupovali v televízii, boli potrestaní. V pondelok sme mali mať stretnutie s dekanom.

Angažovali ste sa v ďalších aktivitách študentov po 16. novembri?

V sobotu sme sa stretli na internáte a počúvali na Slobodnej Európe o udalostiach v Prahe. Vtedy sa ešte šírila správa o mŕtvom študentovi. Napísali sme list, v ktorom sme žiadali prešetrenie policajného zásahu na Národnej triede. V pondelok 20. novembra sme o 9:00 v aule Univerzity Komenského list prečítali. Pozývali sme ďalších študentov, no niektorí dali radšej prednosť školským povinnostiam. Vznikol prvý štrajkový výbor na Slovensku. Šestnásty november bol pre nás generálkou a vďaka nemu sme boli pripravení na ďalší postup po 17. novembri.

Zdroj: Archív autora, rozhovor s Radovanom Števcíkom z februára 2011.

Príloha č. 4

Príhovor Henriety Hrinkovej pri príležitosti odhalenia pamätnej tabule na budove Univerzity Komenského 16. novembra 2009.

Šestnásteho novembra 1989 sa na Mierovom nám. v Bratislave stretlo asi 250 študentov, aby neohláseným zhromaždením vyjadrili svoje NIE voči vtedajšiemu totalitnému režimu. A to deň pred Prahou, ako sme tento deň nazývali.

Aká úžasná energia, sila a odhodlanie žiť v spravodlivejšej a vyspelejšej spoločnosti bola na námestiach medzi ľuďmi. Ako sme mysleli, že stačí chcieť a ostatné príde. Ako sme mysleli, že stačí zveriť moc a dôveru do rúk politikom a oni sa už o všetko ostatné postarajú a budeme žiť vo vyspelej demokratickej krajine, v právnom štáte. Naše sitko na politikov bolo a je veľmi deravé, a tak sa do politiky, žiaľ, „prepadol“ všelikto.

Všetci študenti, občania, revoluční lídri, ktorí úprimne pomáhali na svet Demokracii a Občianskej spoločnosti počas Nežnej revolúcie, sú potrební v každej dobe, v každej spoločnosti. Nájdeme ich medzi novinármi, odvážnymi občanmi, sudcami, lekármi, učiteľmi či v mimovládnych organizáciách. Vedia počúvať, klásť neprijemné odborné otázky, hľadajú pravdu, navrhujú riešenia, nepotrebujú urážať, vyrábať nepriateľov. Vedia, čo sú pravidlá fairplay a poukazujú na trhliny v právnom štáte, na procesy, ktoré nie sú transparentné, a pritom sú hradené z našich daní.

Dnes sme, po počiatočných úspechoch a možnostiach, ktoré nechcem podceňovať a vážim si ich, akoby zastali na polceste. Nechávame sa opíjať populizmom a ukrajsť si zo slobody prejavu, nezávislosti súdov, šafáriť s peniazmi daňových poplatníkov. Je to tým, že máme priemer v krvi? To je otázka...

Nenechajme si vziať svoje práva a slobody. Nenechajme sa „znárodnit“, uvedomme si, čo to znamená byť občanom v demokratickej európskej krajine. Vieme za seba rozmýšľať, rozhodovať o svojej budúcnosti, nepotrebujeme mecenášov, čo nás spasia.

V tomto je tichý odkaz Novembra – bdieť a chrániť demokraciu, so všetkými jej princípmi, ako včera, tak dnes i zajtra.

Zdroj: Archív Henriety Hrinkovej.

Príloha č. 5

Článok *Požiadavka dialógu* o pochode študentov v dobovej tlači.

Na Mierovom námestí v Bratislave sa včera podvečer zhromažďilo približne 250 mladých ľudí, prevažne vysokoškolákov. Krátko po piatej hodine po zaspievaní štátnej hymny sa pochytili za ruky a vydali sa na cestu. Prešli starým mestom k Slovenskému národnému divadlu. Sprievod, ktorý miestami pripomínal skôr študentskú recesiú, skandoval rôzne heslá, ako napríklad *My chceme demokratické školstvo, Nechceme reaktor, My chceme školské reformy*. To najpodstatnejšie sa udialo pred budovou Ministerstva školstva mládeže a telesnej výchovy SSR, kam prišli najvytrvalejší. Zmysel pochodu, ktorý mal pokojný charakter, vysvetlila prítomným a i štábu Čs. televízie poslucháčka IV. ročníka žurnalistiky na FFUK Henrieta Hrinková. Pripomenula, že v predvečer Medzinárodného dňa študentstva chcú účastníci poukázať na to, že študenti majú svoje práva i povinnosti, že chcú dialóg o školstve. Pred budovou MŠM a TV o týchto otázkach diskutovali s členom Predsedníctva, tajomníkom ÚV KSS Gejzom Šlapkom a riaditeľom odboru VŠ doc. Ing. Jánom Porvazníkom, CSc. S predstaviteľom MŠM a TV sa študenti-vysokoškoláci dohodli, že dialóg o otázkach školstva bude pokračovať.

Zdroj: Požiadavka dialógu. *Smena*, roč. 42, 1989, č. 271, s. 5.

Príloha č. 6

Článok *Vrenie na akademickej pôde* o aktivitách študentov po pochode.

Je krátko pred jedenástou hodinou. Aula Univerzity Komenského v Bratislave je do posledného miestečka zaplnená vysokoškolákmi, prevažne z Filozofickej fakulty. Už takmer dve hodiny sa v sále vášnivo diskutuje. Témou číslo jeden sú udalosti z piatka večer z Prahy, najmä zákrok voči účastníkom manifestácie, medzi ktorými boli prevažne vysokoškoláci. Za predsedníckym stolom sedia kompetentní: námestník ministra školstva, mládeže a telesnej výchovy SSR Fedor Macášek, dekan Filozofickej fakulty UK prof. Dr. Jozef Vladár, DrSc., a ďalší, prítomný je aj vedúci oddelenia ÚV KSS Ján Ševc. K pristaveným mikrofónom v sále sa stavajú jednotliví študenti a dávajú otázky, tmočia svoje názory. Azda najčastejšie zaznievajú tie, ktoré podčiarkujú, že zásah poriadkových síl voči študentom v Prahe bol neprimeraný. Silný potlesk vyjadruje mienku zhromaždených. Námestník ministra školstva, mládeže a telesnej výchovy F. Macášek reaguje na niektoré otázky. Zaujíma stanovisko v súvislosti s prípravou nového vysokoškolského zákona, argumentuje, že bola možnosť o ňom diskutovať, a ešte aj stále je, navrhuje stretnutie zástupcov študentov k tejto otázke. Študentský dav chce však v tejto chvíli čosi iné: jasné stanovisko k tomu, čo sa odohralo v Prahe.

Neuspokojujú ho slová dekana Filozofickej fakulty prof. J. Vladára, DrSc., ktorý odpovedá, že udalosti treba najskôr dôkladne prešetriť, pretože informovanosť o nich je zatiaľ strohá. Na návrhy študentov pridať sa k štrajkujúcim vysokoškólakom v Prahe reaguje jednoznačne: tento týždeň výučba bude! Podotýka však, že akademickí funkcionári sú pripravení diskutovať o problémoch výchovno-vzdelávacieho procesu, sám navrhuje termín i miesto. A o niekoľko minút povie i vetu: odsudzujeme násilie ako metódu riešenia sporov. Medzitým v aule odznieva jeden diskusný príspevok za druhým, k slovu sa dostávajú i emócie. Iste, bez nich by bol človek chudobný, no nie vždy vedia byť aj správnymi radcami. O ďalšiu hodinu sa totiž ponúka v aule iný obraz: na najčestnejších miestach, ak chcete, za predsedníckym stolom, sedia študenti, členovia dočasného výboru, z iniciatívy ktorých sa konalo toto zhromaždenie. Už predtým veľká väčšina prítomných vyjadrila svoj súhlas a podporu vyhláseniu Predsedníctva Mestského výboru SZM a Mestskej vysokoškolskej rady SZM v Prahe, ktoré uverejnila v pondelok Mladá fronta. Vyhlásenie v podobnom duchu prijali aj zhromaždení v aule. Zaznela v nej výzva aj na týždenný štrajk. Podľa ohlasu sa stretla s podporou, avšak zazneli aj iné návrhy: počkať, neriešiť veci za horúca, neregularizovať ich.

SUMARIZUJEME: zhromaždenie sa zišlo z iniciatívy študentov, z ich pobúrenia nad zákrokom poriadkových síl voči ich kolegom v Prahe. Študentská solidarita je krásna vec. Na krátkom priestore sa nedá zachytiť všetko, čo sa včera vyslovilo a odznelo v aule. S väčšinou príspevkov možno súhlasiť, vysokoškólaci tu demonštrovali svoju revolučnosť i občianske postoje, žiadajú dialóg. Aj včerašok ukázal, že sa ho musíme vzájomne učiť. Že sme však na začiatku, nie je chyba súčasnej mladej generácie. Počuli sme aj nemálo kritických pripomienok na adresu SZM. Niektorí sa dožadovali vytvorenia inej štruktúry, pritom však – a to odznelo v sále, takmer všetci študenti boli členovia SZM. I to, k čomu sa prihlásili, vzniklo na zväzacej pôde. Súhlasíme: násilie nepatrí k spoločnosti s takými demokratickými tradíciami, ako je naša. Oveľa viac jej pristane kultivovaný a demokratický dialóg. Tak ako včera oň žiadala väčšina študentov zhromaždených v aule UK v Bratislave.

Zhromaždenie študentov sa včera uskutočnilo aj na nádvorí Vysokej školy múzických umení v Bratislave. Študenti sa rozhodli podporiť štrajkujúcich pražských študentov týždenným štrajkom. Požiadali rektora VŠMU Miloša Jurkoviča o podporu a o vydanie kľúčov od budovy školy. Rektor súhlasil s rokovaním o problémoch, ale odsúdil štrajk ako neadekvátny prístup k daným problémom. Okrem realistických študentských požiadaviek sa

z radov zúčastnených ozývali aj provokatívne heslá žiadajúce prepustenie politických väzňov.

Zdroj: KOMÁR, P. – FULMEK, A.: Vrenie na akademickej pôde. *Smena*, roč. 42, 1989, č. 274, s. 1 a 7.

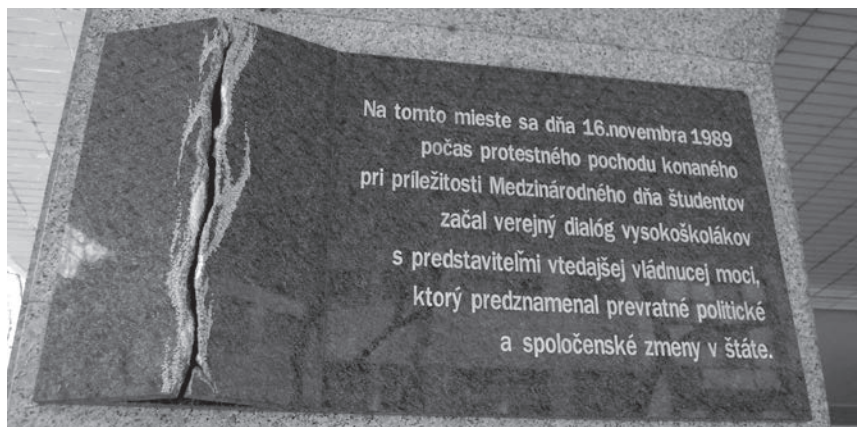
Obrázková príloha

Stretnutie začalo na Mierovom (dnes Hodžovom) námestí (Foto: J. Kucharík)

Miesto stretnutia študentov s predstaviteľmi KSS, dnes budova Ministerstva pôdohospodárstva a rozvoja vidieka SR (Foto: J. Kucharík)

Pamätná tabuľa na budove Ministerstva pôdohospodárstva a rozvoja vidieka SR (Foto: J. Kucharík)

Univerzita Komenského (Foto: J. Kucharík)

Pamätná tabuľa na budove Univerzity Komenského (Foto: J. Kucharík)

Študenti pri prechode mestom vytvorili „živú reťaz“ (zdroj: RTVS, Aktuality ČST)

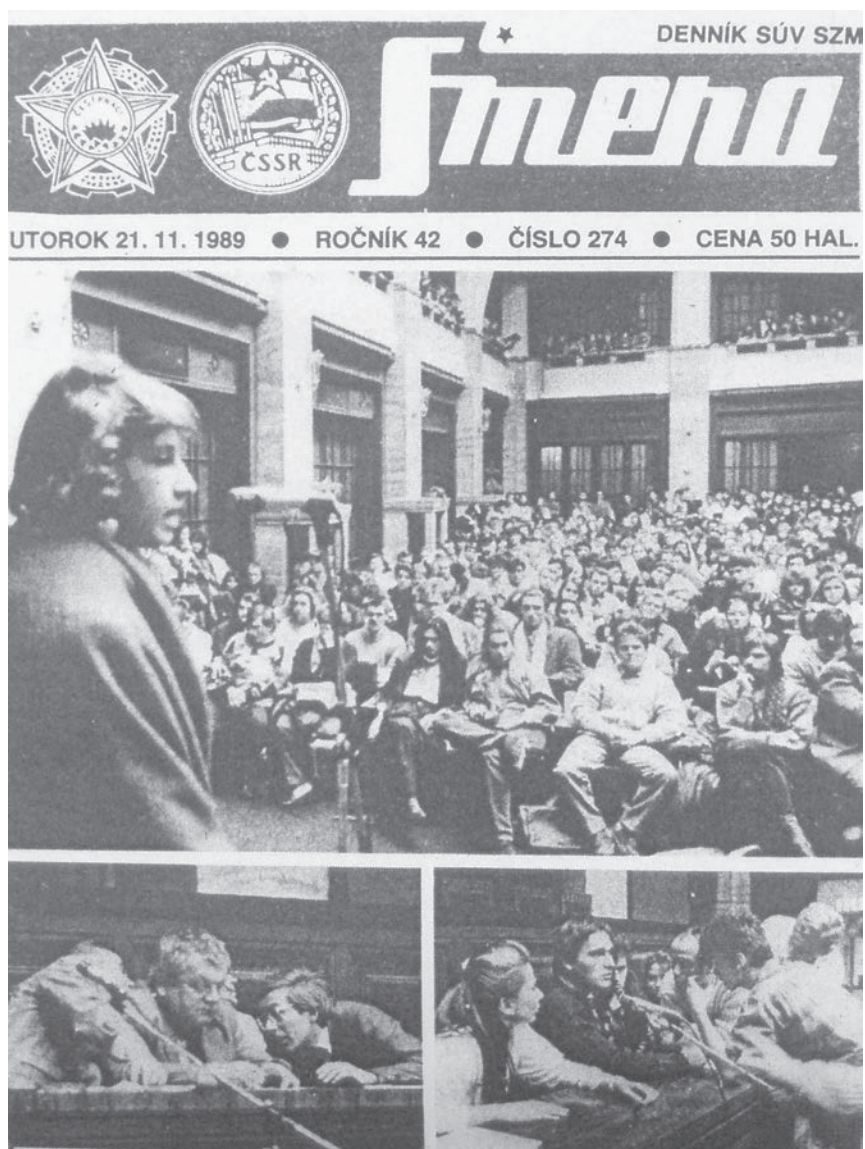
Moderovania situácie pred budovou ministerstva sa ujala študentka žurnalistiky (zdroj: RTVS, Aktuality ČST)

Gejza Šlapka pri stretnutí so študentmi (zdroj: RTVS, Aktuality ČST)

Študenti boli sledovaní príslušníkmi VB (zdroj: RTVS, Aktuality ČST)

Denník Smena z 21. novembra 1989 opisoval pondelkové udalosti na pôde univerzity

Požiadavka dialógu

BRATISLAVA (Ir) – Na Mierovom námestí v Bratislave sa včera podvečer zhromaždilo približne 250 mladých ľudí, prevažne vysokoškolákov. Krátko po piatej hodine po zaspievaní štátnej hymny sa pochytili za ruky a vydali sa na cestu. Prešli starým mestom k Slovenskému národnému divadlu. Sprievod, ktorý miestami pripomínal skôr študentskú recesiú, skandoval i rôzne heslá, ako napríklad *My chceme demokratické školstvo, Nechceme reaktor, My chceme školské reformy*. To najpodstatnejšie sa udialo pred budovou Ministerstva školstva mládeže a telesnej výchovy SSR, kam prišli najvytrvalejší. Zmysel pochodu, ktorý mal

pokojný charakter, vysvetlila prítomným a i štábu Čs. televízie poslucháčka IV. ročníka žurnalistiky na FFUK Henrieta Hriniková. Pripomenula, že v predvečer Medzinárodného dňa študentstva chcú účastníci poukázať na to, že študenti majú svoje práva i povinnosti, že chcú dialóg o školstve. Pred budovou MŠM a TV o týchto otázkach diskutovali s členom Predsedníctva, tajomníkom ÚV KSS Gejzom Šlapkom a riaditeľom odboru VŠ doc. Ing. Jánom Porvazníkom, CSc. S predstaviteľom MŠM a TV sa študenti-vysokoškoláci dohodli, že dialóg o otázkach školstva bude pokračovať.

Článok Požiadavka dialógu v novinách Smena zo 17. novembra 1989

Mapka pochodu bratislavských študentov zo 16. novembra 1989 (vypracoval J. Kucharík).

Summary

The years 1988 and 1989 were marked by the important anniversaries. In August 1988, exactly 20 years passed from the intervention of the Warsaw Pact armies, and in January 1989, exactly 20 years passed from the self-immolation of Jan Palach. The 50th anniversary of the International Students Day “fixed” students, inexperienced with the regime. Even before November 1989, students gathered within the groups, discussed without fear, and disseminated the samizdats. They were able to unite and publicly manifested their dissatisfaction. At the framework of the upcoming celebrations of the International Students Day at Prague, students in Bratislava also wants to draw an attention. Students decided that Thursday, 16 November will be the date for their meeting. The attempts to disperse the meeting draw the spontaneous reaction: the march through city. The march of the students in Bratislava on 16 November can be considered as a prologue of the Velvet Revolution and a springboard for the involved students. They stick together as a group and bolstered by the Prague events, they undertook an open protest at the university and creation of the students strike committee, first at the Slovakia. We brought the aforementioned events in this contribution, based on the archival sources and testimonies of involved students.

„Začíname sa učiť demokracii.“ Košice počas novembra 1989

Timea VEREŠOVÁ

„Začíname sa učiť demokracii“. Takto znela veta, ktorá sa objavila v košických novinách *Večer* 4. decembra 1989. Od 17. novembra uplynuli dva týždne a Košice už viac ako desať dní žili Nežnou revolúciou. Síce v Prahe sa hovorilo, že Košice sú ďaleko od diania, no košická Nežná revolúcia sa svojou intenzitou a nekonečnou eufóriou tých novembrových dní navždy zapísala do pamäti obyvateľov mesta. Košice však môžu ďakovať Nežnej revolúcii napríklad aj za to, že nakoniec v blízkosti mesta nepostavili jadrovú elektrárňu,¹ zastavili prevádzku aj v Slovenských magnezitových závodoch, veľkého znečisťovateľa ovzdušia mesta,²

---

1 Jadrová elektrárň mala byť vybudovaná v Kecerovciach, 25 kilometrov od Košíc. Vláda Slovenskej republiky sa zaoberala touto otázkou 28. 2. 1990, a síce tak federálna, ako aj republiková vláda bola za jej výstavbu v tomto období, stanovisko Krajského národného výboru v Košiciach bolo zásadne proti. „*Pokiaľ by sme boli niekedy nútení dať súhlas stavať v našom kraji, tak aj v tom prípade nie takej veľkej kapacity ako sa uvažovalo v Kecerovciach.*“ Pozri Štátny archív v Košiciach (ďalej ŠA Košice), fond (ďalej f.) Východoslovenský krajský národný výbor v Košiciach (ďalej VsKNV Košice) 1971 – 1990, škatuľa číslo (ďalej šk.) 30, Plenárne zasadania a rada VsKNV v Košiciach 1989 – 1990, XVIII. plenárne zasadanie VsKNV Košice 6. marca 1990.

2 Ako ďalej s magnezitkou? *Večer*, roč. 21, 8. decembra 1989, č. 242, s. 1. „*Na Národnom výbere mesta Košíc sa zišli zástupcovia Slovenských magnezitových závodov s odborníkmi a zamestnancami štátnej správy a dali odporúčanie na zastavenie prevádzky dvoch rotačných pecí od 1. 1. 1990.*“

a konečne sme sa mohli dostať k takej literatúre, aká nás zaujímala, k literatúre bez cenzúry.³

Ako vyzerali Košice koncom 80. rokov minulého storočia? Počet obyvateľov Košíc k 1. aprílu 1989 bol 233 232.⁴ Košice boli hlavným mestom Východoslovenského kraja, ktorý v tomto období charakterizovala najvyššia živorodosť, vysoká zamestnanosť žien, no jedna štvrtina dôchodcov bola sociálne odkázaná a jedna štvrtina detí do veku 15 rokov potrebovala z rôznych dôvodov pomoc spoločnosti. Východoslovenský kraj sa vyznačoval aj vysokou migráciou kvalifikovaných pracovných síl, pre ktorých bolo už aj v tom čase problém zabezpečiť adekvátne pracovné príležitosti.⁵ Ľudia v kraji sa sťažovali na zvýšený počet sovietskych občanov, ktorí prichádzali nakupovať do Československa plyšové koberce, deky, paplóny, lacné diolénové úplety, spodnú bielizeň, dojčenské súpravy a porcelán. Podľa zápisnice Mestského výboru Komunistickej strany Slovenska (ďalej MV KSS) v Košiciach sa obyvatelia kraja sťažovali na nedostatok oblečenia (teplákové súpravy, spodná bielizeň, úpletové pyžamá, bavlnené tričká, botasky, chlapčenské trampky, ženské topánky, detská obuv) a rôznych elektrospotrebičov (mrazničky, klasické práčky, šijacie stroje).⁶ Najväčším zahraničným obchodným partnerom kraja bol Sovietsky zväz, druhým bolo Poľsko.⁷

Zhruba v mesačných intervaloch sa konali vo Východoslovenskom kraji zasadnutia Východoslovenského Krajského výboru Komunistickej strany Slovenska (ďalej VsKV KSS) v Košiciach. Posledné zasadnutie starého režimu sa konalo 18. októbra 1989, čiže mesiac pred

-
- 3 V knižniciach boli vytvorené zvláštne fondy z literatúry, ktorá bola označená ako škodlivá svojím politicko-ideologickým obsahom a bola vyčlenená z výpožičného fondu. Tieto diela boli v odľahčovacom sklade neďaleko Košíc, v Budimíri. Išlo o také diela, ako napr. Doktor Živago od Pasternaka, diela Mňačka, Tatarku, Aragona, Škvoreckého, Škutinu, Kunderu, Čapkovo *Čtení o T.G.M.*, Juričkov *M.R. Štefánik* a veľa spoločenskovedných diel. Pozri Čítanie „bez cenzúry“. *Večer*, roč. 21, 4. decembra 1989, č. 238, s. 3.
  - 4 ŠA Košice, f. Východoslovenský krajský výbor Komunistickej strany Slovenska v Košiciach (ďalej VsKV KSS Košice) 1960 – 1989, číslo zväzku (ďalej č. zv.) 70, Rok 1989, Zápisnica zo zasadnutia mesta VsKV KSS 18. októbra 1989.
  - 5 ŠA Košice, f. VsKNV Košice 1971 – 1990, šk. 30, Plenárne zasadania a rada VsKNV v Košiciach 1989 – 1990, XVII. Plenárne zasadanie VsKNV v Košiciach 14. decembra 1989.
  - 6 ŠA Košice, f. Mestský výbor Komunistickej strany Slovenska (ďalej MV KSS) v Košiciach 1949 – 1989, č. zv. 367, rok 1989, Zápisnica č. 29 z rokovania predsedníctva MV KSS v Košiciach 18. mája 1989.
  - 7 ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1989, č. zv. 70, Rok 1989, Zápisnica zo zasadnutia VsKV KSS v Košiciach 18. októbra 1989.

novembrovými udalosťami. V programe rokovania figuruje aj otázka o dobovej politickej situácii v kraji, opisujú ju ako stabilnú, dokonca sa píše aj o tom, že v kraji zatiaľ nie sú väčšie, ani menšie organizované skupiny.⁸ Mysliac si, že petícia *Niekoľko viet* – ku ktorej vydalo predsedníctvo MV KSS v Košiciach aj svoje stanovisko, nekompromisne a rozhodne odsúdilo jej obsah⁹ – je nadobro zabudnutá, prišiel 17. november 1989.

Prvý príspevok týkajúci sa zákroku proti študentom v Prahe sa objavil v najčítanejšom košickom periodiku *Večer* v pondelok 20. novembra po vcelku nudnej sobote a nedeli, keď sa v Košiciach nedialo nič, staré mesto bolo takmer ľudoprázdne, ako to bývalo počas sychravých novembrových dní a nocí. Článok informoval o vystúpení predsedu českej vlády Františka Pitru v Československej televízii. „V Československej televízii vystúpil včera večer predseda vlády František Pitra, ktorý sa obrátil k spoluobčanom v súvislosti so závažnými udalosťami po piatkovom pietnom zhromaždení pražských vysokoškolákov. Zdôraznil, že proces prestavby a demokratizácie nie je jednoduchý a priamočiary. Niektorým kruhom doma i v zahraničí je trňom v oku, a preto využívajú každú príležitosť na organizovanie destabilizácie a rozvratu. Dokazujú to aj úmyselne rozširované fámy o mŕtvych a ťažko zranených vysokoškolákoch. Pripomenul, že nijaká krajnosť a neuváženosť nemôže viesť spoločnosť vpred.“¹⁰

Košickí študenti sa začali aktivizovať z pondelka na utorok, čiže z 20. na 21. novembra 1989, keď sa na Vysokej škole technickej (ďalej VŠT) zhromaždilo okolo 300 študentov s tým, že na podporu pražských vysokoškolákov vstupujú do týždenného štrajku.¹¹ V jednotlivých študentských domovoch i ostatných vysokých školách sa začali vytvárať spočiatku na platforme Socialistického zväzu mládeže (ďalej SZM) štrajkové výbory, no najprv to boli študenti VŠT, ktorí vytvorili štrajkový výbor, a rektor školy s nimi rokoval celú noc. V priebehu noci sa dohodli na štyroch požiadavkách, ktoré boli v súlade s uznesením Ústredného výboru SZM, ktoré odsudzovalo zákrok bezpečnostných zložiek a žiadalo vyšetrenie udalostí.

8 Tamže.

9 ŠA Košice, f. MV KSS v Košiciach 1949 – 1989, č. zv. 371, Rok 1989, Zápisnica č. 34 z rokovania predsedníctva MV KSS v Košiciach 27. 7. 1989.

10 Diskutovať s rozvahou. *Večer*, roč. 21, 20. novembra 1989, č. 228, s. 1.

11 ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1989, č. zv. 70, Rok 1989, Zápisnica zo zasadnutia VsKV KSS v Košiciach 25. novembra 1989.

Ráno na mítingu pred budovou školy¹² predostreli tieto štyri požiadavky, ale čoskoro aj ďalších pätnásť,¹³ ktoré už mali iný, politický charakter. V krátkom čase sa na žiadosť študentov dostavilo vedenie mesta a mestskí zástupcovia vedenia strany, ako tajomník VsKV KSS v Košiciach Jozef Novák, predseda Východoslovenského krajského národného výboru (ďalej VsKNNV) v Košiciach Rudolf Schuster, vedúci tajomník MV KSS v Košiciach Jozef Lukáč, primátor mesta Košíc Ján Trebuľa a zástupcovia vedenia školy, aby sa na naliehanie študentov dohodli na vytvorení diskusných stredísk. Študenti svojich pätnásť požiadaviek rozdelili do piatich diskusných klubov. Situácia sa menila z hodiny na hodinu. K prejavom študentov a k situácii vyvolanej udalosťami 17. novembra 1989 v Prahe vydalo svoje stanovisko aj vedenie VŠT, v ktorom podporilo požiadavku študentov, aby sa prešetrili všetky okolnosti, ktoré viedli k zákroku proti študentom v Prahe.¹⁴ Toto stanovisko potom odovzdali študentom. No študenti sa držali toho, čo prichádzalo z celoštátneho výboru, z centrál, a vyhlásili, že vstupujú do týždenného štrajku na podporu pražských vysokoškolákov. Najrevolučnejší boli študenti Elektrotechnickej fakulty VŠT, najmenej sa zapájali študenti Právnickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika (ďalej UPJŠ).

-
- 12 „Pred Vysokou školou technickou sa uskutočnil v utorok míting. Okolo 3000 účastníkov vyjadrilo podporu stanovisku Sekretariátu Ústredného výboru Socialistického zväzu mládeže, v ktorom žiada objektívne prešetrovanie postupu poriadkových služieb proti účastníkom piatkovej manifestácie v Prahe.“ Vysokoškoláci predložili svoje požiadavky, ktoré chceli riešiť formou dialógu. Na ďalší deň pripravili brigádu, aby si nikto nemyslel, že chcú mať prázdniny. Pozri Stretnutie vysokoškolákov s predstaviteľmi kraja a mesta. Problémy riešiť cestou dialógu. *Večer*, roč. 21, 21. novembra 1989, č. 229, s. 1.
- 13 Noviny *Večer* písali o 14 požiadavkách. Pozri Stretnutie vysokoškolákov s predstaviteľmi kraja a mesta. Problémy riešiť cestou dialógu. *Večer*, roč. 21, 21. novembra 1989, č. 229, s. 1.
- 14 „Podporuje požiadavku študentov Vysokej školy technickej v Košiciach v zmysle stanoviska S-ÚV SZM zo dňa 20. 11. 1989 týkajúceho sa zákroku poriadkových síl, ku ktorému došlo pri demonstrácii dňa 17. 11. 1989 v Prahe a súčasne podporuje nevyhnutnosť prešetrovania všetkých okolností, ktoré k nemu viedli, v čo najkratšej dobe. Podporuje všetky výzvy k zachovaniu kludu, rozvahy pri riešení súčasnej zložitej situácie a súčasne obracia sa na všetkých študentov, učiteľov, pracovníkov VŠT, aby aktívne prispievali svojím vystupovaním a prácou k vyriešeniu všetkých závažných požiadaviek týkajúcich sa urýchlenia politickej a ekonomickej prestavby, ktoré povedú k ďalšiemu upevneniu socialistického zriadenia. [...] Výzývame všetkých študentov VŠT v Košiciach, aby od 27.11. 1989 nerušené v plnom rozsahu pokračovali vo vyučovaní.“ Pozri ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1989, č. zv. 70, Rok 1989, Zápisnica zo zasadnutia VsKV KSS v Košiciach 25. novembra 1989, Vystúpenie Jozefa Hatalu, člena VsKV KSS.

Okrem študentov sa aktivizovali aj členovia košického disentu alebo, ako ho nazývali, košického undergroundu. Podľa neskoršieho predsedu Občianskeho fóra (ďalej OF) v Košiciach, vedúcu osobnosť košického undergroundu Marcela Strýka, v tomto období bolo v meste zopár, ako ich nazval, „revolučných buniek“. Prvou boli výtvarníci, ďalšou boli divadelníci, potom skupina pracovníkov Východoslovenských železiarní. Seba samého a ľudí okolo neho nazval klasickou košickou opozíciou.¹⁵ 21. novembra sa členovia tejto klasickej košickej opozície stretli pred obchodom Tuzex na vtedajšej Leninovej (dnes Hlavná). Ako spomína aktér košického Novembra '89 Peter Kalmus, nie náhodou vybral toto miesto. „Práve tu bol 21. augusta 1968 brutálne zavraždený gul'kami sovietskeho okupanta 16-ročný študent, Košičan Michal Hamrák.“¹⁶ Zapálili sviečky a čoskoro tu bolo niekoľko desiatok ľudí, ktorí sa neskôr pokojne rozišli.

Síce 21. novembra vystúpil v Československej televízii generálny tajomník Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ďalej KSČ) Miloš Jakeš, aby zdôraznil, že základom úspechu je pokojné spoločenské ovzdušie a uviedol, že „demonštráciami alebo štrajkami sa ekonomická situácia ani celkový život spoločnosti nezlepší“,¹⁷ no politický vývoj to nezastavilo a v meste už diskutovali vysokoškooláci a divadelníci aj s predstaviteľmi mesta. Hovorilo sa o novelizácii vysokoškolského zákona, sociálnych podmienkach mladých ľudí, dejinách republiky, politike KSČ, zahraničnej politike štátu a odzbrojení. Na všetkých vysokých školách sa uskutočňovali mítingy. Pracovníci a umelci Štátneho divadla sa taktiež pripojili k výzve pražských a bratislavských divadiel a vydali vyhlásenie, v ktorom protestovali proti zásahu poriadkových síl voči študentom v Prahe, žiadali vyšetrovanie celej udalosti. Poskytli priestory

15 Tieto jeho slová citoval Daniel Liška, jeden z aktérov Novembra '89: „V jednom z novinových rozhovorov Marcel Strýko na udalosti po 20. novembri 1989 spomína: 'V Košiciach vznikli, podľa mojich vedomostí, minimálne štyri také revolučné bunky, výbory či orgány, ťažko to teraz presne nazvať, nemali sme vtedy žiadne papiere, štatúty alebo stanovy. Jednou takou skupinou boli výtvarníci, ktorí predstavovali v našom meste jednu z najrevolučnejších zložiek spoločnosti. Ďalšou boli divadelníci, ako tretiu by som spomenul skupinu zo železiarní... No a nakoniec tu bola tá naša societa, ktorú by som nazval klasickou košickou opozíciou. Tieto štyri základné skupiny sa potom stretli v byte Zbyňka Prokopa a vytvorili už spoločne organizované celomestské jadro OF.“ Pozri HRABKO, J. (ed.): *Verejnost' proti násiliju – November 1989 v okresoch a regiónoch*. Bratislava 2005, s. 80.

16 Tamže, s. 78

17 Základom úspechu pokojné spoločenské ovzdušie. *Večer*, roč. 21, 22. novembra 1989, č. 230, s. 1.

divadla na diskusiu a zároveň podporili aj ciele novovzniknutého hnutia Verejnosc' proti násiliu (ďalej VPN).¹⁸

Demonštrácie sa konali aj 22. novembra, dav sa sústredil najprv pred Vysokú školu technickú.¹⁹ Študenti a ich podporujúci mali v rukách československé zástavy a transparenty s nápismi vyzývajúcimi k otvorenému dialógu. Študenti sa neskôr vydali cez Komenského na Leninovu ulicu. Sprievod bol aj tentoraz pokojný a na Námestí osloboditeľov sa jeho účastníci rozišli. Demonštrácie sa koncentrovali hlavne pred vysoké školy, v aule VŠT sa uskutočnili rôzne besedy na rôzne témy ako ekológia a ekonomika štátu, ľudské práva, demokracia alebo sociálne problémy mladých ľudí. V týchto dňoch ešte predstavitelia vysokoškolákov zdôrazňovali, že sa nestavajú proti socializmu a žiadajú si, aby demonštrácie mali pokojný charakter. Je zaujímavé, že v košickom denníku *Večer*, sa v tomto období ešte neobjavili žiadne fotky z demonštrácií.

V ten istý deň, čiže 22. novembra sa v divadle uskutočnila beseda, noviny ju opísali ako konštruktívnu. Predtým vytkli usporiadateľom, že to bola neusmernená debata publika. Herci Štátneho divadla oboznámili prítomných s výzvami študentov, pražských a bratislavských divadelných umelcov, občianskeho združenia Verejnosc' proti násiliu a košických divadelníkov – ich spoločnou myšlienkou bol protest proti zásahu poriadkových síl voči študentom v Prahe 17. novembra. Našli plnú podporu publika. Permanentne sa konajúce verejné diskusie počas posledných novembrových a prvých decembrových dní si vyžadovali aj priestor, a keď nestačilo štúdio Smer, malá scéna Štátneho divadla, tak sa diskutujúci presunuli do koncertnej sály Domu umenia.²⁰

Na prvej strane košického periodika bola rubrika, v ktorej sa pýtali obyvateľov mesta, ako sa stavajú k vzniknutej situácii. Každý opýtaný hovoril o potrebe dialógu. Bolo zreteľné a citel'né, že ľudia sa boja ešte, nemajú odvahu sa postaviť na stranu zmeny. Keď môžeme veriť tomu, čo uverejnili noviny, zdôrazňujú potrebu pokojného ovzdušia na prácu a dialóg.

Vysokoškolský štrajkový výbor v Košiciach začal rokovať o prijatí desiatich bodov, ktoré poslal Mestský výbor SZM v Prahe všetkým štrajkovým výborom 23. novembra o druhej popoludní. Zmena štruktúry

---

18 Tamže.

19 Pokojná demonštrácia v uliciach mesta. *Večer*, roč. 21, 23. novembra 1989, č. 234, s. 1.

20 Diskutovať nestačí len chcieť. Dialóg s divákmi sa presunul zo štúdia Smer do Domu umenia. *Večer*, roč. 21, 28. novembra 1989, č. 234, s.1.

štrajkových výborov vyústila do eliminácie vplyvu Socialistického zväzu mládeže. O dva dni neskôr na zasadnutí VsKV KSS jeho vedúci tajomník Michal Špak na margo tohto faktu uviedol s charakteristickou rétorikou komunistov: „*Negatívny vplyv v tomto smere zohrali tzv. emigranti z Prahy i Bratislavy, ktorí sa rôznymi spôsobmi dostávali medzi študentov a v rozhodujúcej miere s úspechom nemalým ovplyvňovali i vedenie všetkých dialógov.*“²¹

Ďalšia demonštrácia, ktorá sa v meste uskutočnila 23. novembra za účasti asi 5 000 študentov, už bola radikálnejšia a odzneli aj protisocialistické a protikomunistické heslá.

O politickej situácii vo Východoslovenskom kraji sa rokovalo aj na zasadnutí predsedníctva VsKV KSS v Košiciach, o čom svedčia vtedy ešte tajné materiály, zaznamenané na zasadnutí predsedníctva VsKV KSS 23. novembra 1989. V dlhom reťazci zasadaní buď predsedníctva, buď sekretariátu alebo samotného pléna VsKV KSS počas posledných dní novembra a prvej polovice decembra 1989 toto zasadanie bolo prvé, kde sa zaoberali vzniknutou situáciou.²² Bolo prerokovaných 13 bodov, no bod s názvom *Informácia o posledných udalostiach, pri ktorých došlo k narušeniu pokoja a verejného poriadku v Prahe a v rade ďalších miest v ČSSR* bol prerokovaný ústne, vydali len písomné konštatovanie, že predsedníctvo VsKV KSS plne podporuje vystúpenie predsedu Ústredného výboru Národného frontu ČSSR Miloša Jakeša v Československej televízii. Je zaujímavé prečítať si alibistický postoj predsedníctva, v ktorom sa hovorí, že sa plne „*stotožňuje so stanoviskami pracujúcich z priemyselných a poľnohospodárskych závodov*“ a že „*cesta nátlakov, mítingov a anarchie nevedie k urýchleniu prestavby*“.²³

Z archívnych materiálov je zrejmé, že členovia predsedníctva VsKV KSS sa držali toho názoru, že lepšie je nespomenúť, resp. nezaoberať sa udalosťami, politickou situáciu vo väčšom meradle, ešte nie je isté, čo z toho bude. Zrejme preto rokovali o iných témach okrem naozaj relevantných, ako napr. o metódach práce Okresného výboru KSS v Spišskej Novej Vsi, o koncepcii rozvoja kombinátnych podnikov vo Východoslovenskom kraji alebo o návrhu na propagáciu a výzdobu ku

21 ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1989, č. zv. 70, Rok 1989, Zápisnica zo zasadnutia VsKV KSS 25. novembra 1989.

22 Zasadanie VsKV KSS alebo predsedníctva VsKV KSS sa konalo aj 23., 25., 27. novembra a 1., 2., 4., 6., 7., 11., 14. a 18. decembra.

23 ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1990, č. zv. 478, Rok 1989, Zápisnica zo zasadania predsedníctva VsKV KSS zo dňa 23. novembra 1989.

krajskej konferencii KSS. A ako keby si nechceli uvedomiť, že zmena je už vo dverách, plánovali na celý rok 1990 a na ďalšie roky.²⁴ Podujali sa len na to, aby skonštatovali, že sú protisocialistické sily, ktoré vytvárajú napätie a destabilizujú situáciu, a v tomto ich úsilí sa im dostáva podpory nielen zo Západu, ale aj niektorých socialistických krajín, najmä Poľska a Maďarska. Druhým zreteľným faktom je, že o podstatných otázkach, čiže politickej situácii v krajine rokovali len ústne, zbytočne by sme ich hľadali v písomnej podobe.

24. novembra 1989 sa začalo v Prahe mimoriadne zasadnutie Ústredného výboru KSSČ, ktoré otvoril jeho generálny tajomník Miloš Jakeš.²⁵ Ústredný výbor sa mal vysloviť k politickej situácii v krajine a prijať rozhodnutia, ktoré by viedli k prekonaniu tohto stavu. Nadväzujúc na tieto udalosti sa o deň neskôr stretli na zasadnutí zástupcovia VsKV KSS v Košiciach. To, že situácia bola kritická, naznačoval aj dátum stretnutia, 25. novembra, čo bolo v sobotu. Správu o vtedajšej situácii v kraji a postup straníckych orgánov, organizácií a komunistov v národných výboroch a organizáciách Národného frontu vo Východoslovenskom kraji predniesol Michal Špak, vedúci tajomník VsKV KSS, ktorý sa práve vrátil z Prahy. Uviedol, že kádrové zabezpečenie pléna nebolo pripravené. „*Aj záujem o tieto funkcie, to ako viete, v súčasnej dobe nie je ani tam nejako veľký.*“²⁶ Špak hovoril ďalej o tom, že strana neriadi televíziu a má tam veľmi malý a obmedzený vplyv. A neriadi ani rozhlas v takom rozsahu, ako by to bolo potrebné, a má dokonca problémy aj s *Rudým právom*. Hovoril o mimoriadnej situácii, ktorú nazval krízovou. „*Dovolili sme prevziať iniciatívu našim triednym nepriateľom a ziskávať ju naspäť, jak vidíte sami, nebude nijak ľahké.*“²⁷ Povedal, že vo Východoslovenskom kraji je situácia pomerne pokojnejšia, pracujúci sa živo zaujímajú o ňu

24 Ako plánovalo predsedníctvo VsKV KSS zefektívniť svoju činnosť, resp. stranícko-politickú prácu medzi obyvateľmi? Zo zápisnice sa dozvedáme, že medzi inými vyžadovaním od členov VsKV KSS a MV KSS, aby na zasadnutiach informovali o náladách obyvateľov kraja, skvalitnením kádrovej politiky, uplatňovaním formy kolektívnej kontroly činnosti kádrov, zvýšením bdelosti proti všetkým anti-socialistickým prejavom, nacionalistickým tendenciám, šovinizmu a ďalším negatívnym javom, aktivizovaním všetkých členov strany atď. Opatrenia boli vypracované na viac ako dvadsiatich stranách a týkali sa každej úrovne straníckej hierarchie. Pozri ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1989, č. zv. 70, Rok 1989, Zápisnica zo zasadnutia VsKV KSS 25. novembra 1989.

25 Zasadá ÚV KSSČ. *Večer*, roč. 21, 24. novembra 1989, č. 232, s. 1.

26 ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1989, č. zv. 70, Rok 1989, Zápisnica zo zasadnutia VsKV KSS 25. novembra 1989.

27 Tamže.

a zaujímajú k nej vlastné stanoviská. Z jeho slov bolo cítiť strach, že tento stav sa už nedá zvrátiť, podľa neho sa aktivizujú tí, ktorí „*nie sú naklonení nášmu zriadeniu*“.

Na tomto zasadaní sa hovorilo aj o záberoch z demonštrácií v Prahe, ktoré nikto z VsKV KSS nevidel. „*Pravda je taká, súdružky a súdruhovia, že tento šot, ktorý mal ísť včera, som ho nevidel, zháňala ho celá naša vláda i orgány týždeň a nakoniec im ho predala BBC. My sme nemali, poľská televízia i maďarská ukázali hneď v piatok večer zásah bezpečnosti proti demonštrujúcim študentom v Prahe, kde študenti bijú príslušníka bezpečnosti, toto včera malo ísť. Ale okamžite to stiahli a nikomu to viac nedali a ukazovali doteraz len to, ako bezpečnosť bije tých študentov,*“ hovoril Špak.²⁸ Z tohto zasadnutia bolo vydané vyhlásenie, v ktorom sa predstavitelia krajského výboru vyjadrili, že plne podporujú závery mimoriadneho zasadania Ústredného výboru KSČ z 24. novembra, ako aj závery o postupe KSČ pri prekonávaní zložitej spoločenskej a politickej situácie. „*Sme presvedčení, že nové vedenie KSČ bude rozhodne a pohotovo reagovať na ďalší vývoj situácie tak, aby sme socializmus v našej vlasti nielen ubránili, ale aj posilnili.*“²⁹

Prvá fotografia z demonštrácií v Košiciach sa objavila v denníku *Večer* 27. novembra.³⁰ Bola to fotka demonštrácie z piatka 24. novembra, keď sa pred Vedeckou knižnicou a na hlavnej ulici mesta zhromaždili tisíce ľudí. V tomto čísle košického periodika sa už ľudia vyjadrujú oveľa odvážnejšie, podporujú kroky opozície, OF a V-klubu.

Vynorí sa tu viac otázok týkajúcich sa košického Občianskeho fóra a klubu vysokoškolákov. Keďže predstavitelia košického disentu mali kontakty na pražský, hneď na začiatku sa tu vytvorilo Občianske fórum, ktoré sa až neskôr premenovalo na Verejnosť proti násiliu.³¹ Zakladajúci

28 Tamže.

29 Tamže. Schôdzu zakončil Špak dlhým monológom, v ktorom povedal, že diskusné príspevky sa zatiaľ odrecitovali, ale o naozaj páliivých problémoch sa nehovorilo. Podľa neho základným problémom stranícko-politickej práce je, že problémy hasia a nie im predchádzajú. Pri tvorbe nového predsedníctva ÚV KSČ sa navrhovalo, aby „*súdruhovia nad 65 rokov neboli volení do predsedníctva ÚV KSČ. Ale práve táto skupina tam vystúpila, že prečo by nemali byť, sú rovnocennými členmi ústredného výboru. A v ústrednom výbore strany je žiaľ okolo 80 členov i kandidátov, ktorí nevykonávajú nijaké funkcie, sú na oddychu a robia, jak chcú i čo chcú, hoci nikoho de facto nezastupujú.*“

30 Sme za socializmus, ale lepší, ľudskejší. *Večer*, roč. 21, 27. novembra 1989, č. 233, s. 1.

31 Zamestnanci niektorých závodov alebo podnikov už hneď na začiatku vytvorili pobočky hnutia Verejnosti proti násiliu. Pozri *Diskutovať nestačí len chcieť. Večer*, roč. 21, 28. novembra 1989, č. 234, s. 1. „*My 43 pracovníci Cestného investorského útvaru sme založili pobočku občianskej iniciatívy Verejnosť proti násiliu...*“

dokument košického Občianskeho fóra podpísali medzi inými Ján Beer, Vladislav Chlípala³², Erik Groch, Ondrej Jurín, Peter Kalmus, Jaroslav Kerner, Štefan Lazorišák, Ivan Lupták, Peter Neuwirth, Zbyňek Prokop, Slavomír Stračár, Marcel Strýko, Jozef Švoňavský, Tibor Varga a Karel Witz.³³ Členovia Koordinačného centra košického Občianskeho fóra získali pre svoje počiatočné fungovanie výstavnú sieň Zväzu slovenských výtvarných umelcov na rohu Leninovej (dnes Hlavná) a Šrobárovej (dnes Alžbetina). Na okná výstavnej siene boli nalepené plagáty, vyhlásenia Občianskeho fóra. Do jeho činnosti sa zapájal každý, kto chcel prejaviť svoj občiansky postoj k vtedajšej situácii. Síce veľa ľudí vyhľadalo Koordinačné centrum Občianskeho fóra, no na začiatku sa mnohí báli, lebo nevedeli, do čoho vyústi situácia. Členovia košického OF nemali politické ambície, za prvoradé pokladali vyburcovať verejnú mienku.³⁴ Za vyvrcholenie tohto procesu považovali slobodné voľby a potom, podľa ich mienky, sa veľká časť hnutia rozplynie. V prvých dňoch po 17. novembri sa nevedelo, či OF bude základom novej strany, alebo zanikne celkom.

Vo vysokoškolskom V-klube, ktorý bol v obchodnom komplexe Merkúr, neďaleko VŠT, sídlil Krajský koordinačný výbor vysokoškôľakov. Pomaly sa menil aj klubový život, ktorý bol najprv hektický, no koncom novembra sa tam začali diskusie v pokojnejšom ovzduší.³⁵

Na piatkovej demonštrácii (24. novembra), z ktorej sa objavili prvé fotky v novinách a ktorú organizoval koordinačný štrajkový výbor košických vysokoškôľakov, už zaznievajú aj myšlienky pluralizmu.³⁶ Podobné demonštrácie sa uskutočnili v sobotu aj v nedeľu, čiže 25. a 26. novembra. Na pondelok 27. novembra bol vyhlásený generálny štrajk, o ktorom priniesli noviny v nasledujúci deň fotoreportáž.³⁷ Davy ľudí prúdili na Leninovu, kde sa konal štrajk. Ľudia spievali slovenské piesne a skandovali heslá. Na pódiu stál herec Peter Rašev, ktorý hoci pred 17. novembrom 1989 nemal nijaké vzťahy s košickým disentom, sa stal hovorcom, akýmsi moderátorom košickej Nežnej revolúcie.

32 Vladislav Chlípala sa v roku 1990 stal riaditeľom košickej pobočky Úradu na ochranu ústavy a demokracie.

33 HRABKO, J. (ed.): *Verejnosť proti násiliu – November 1989 v okresoch a regiónoch*, s. 79.

34 Chceme prebudíť verejnú mienku. *Večer*, roč. 21, 5. decembra 1989, č. 239, s. 2.

35 Seriózny dialóg bude pokračovať. *Večer*, roč. 21, 30. novembra 1989, č. 236, s. 1.

36 Sme za socializmus, ale lepší, ľudskejší. *Večer*, roč. 21, 27. novembra 1989, č. 233, s. 1.

37 Spoločným úsilím za lepšiu budúcnosť. *Večer*, roč. 21, 28. novembra 1989, č. 234, s. 1.

Manifestácia sa začala večer o šiestej pred Vedeckou knižnicou. Člen akčného výboru Občianskeho fóra prečítal vyhlásenie z 26. novembra, pod ktoré sa podpísalo 3000 obyvateľov mesta a predstavitelia hnutia v ňom požadovali zrušenie vedúcej úlohy strany a slobodné voľby. Na demonstrácii sa zúčastnilo aj vedenie mestského výboru KSS. Jeho predseda Jozef Lukáč povedal, že tisícky komunistov a pracujúcich mesta Košíc sa hanbia za neschopné vedenie, bývalých funkcionárov, ktorí dostali spoločnosť do hlbokej morálnej, spoločenskej a politickej krízy. Poďakoval tým, ktorí aj v tejto napätej situácii poctivo pracujú, dôkazom čoho sú vykúrené byty a fungujúce zásobovanie. Na skandovanie davu – k lopate – zareagoval súdruh Lukáč jednoznačne. „*Od lopaty som vyšiel a k lopate sa nehanbím vrátiť.*“³⁸ Zrejme aj toto skandovanie mal na mysli Lukáč, keď sa na zasadnutí predsedníctva MV KSS vyjadril v tom zmysle, že to boli „*tvrdé stretnutia, pri ktorých bolo treba občas vypiť plný pohár pohrdania, urážok za politiku, ktorú uskutočňovalo vedenie našej strany a ktorému sa bolo treba poslušne podriaďovať.*“³⁹

V tento deň popoludní sa konalo aj zasadnutie predsedníctva VsKV KSS, na ktoré bol prizvaný náčelník správy Štátnej bezpečnosti v Košiciach Štefan Sarnovský.⁴⁰ Informácia o vtedajšej politickej situácii vo Východoslovenskom kraji, ako aj všetky body zasadania boli prerokované ústne. Na tomto zasadnutí Sarnovský žiadal o výmaz stranického trestu, ktorý dostal za zneužitie právomoci verejného činiteľa – neoprávnené použitie služobného motorového vozidla.

27. novembra sa aj pred podnikovým riaditeľstvom Východoslovenských železiarní konala manifestácia, pracovníci závodu prejavili podporu študentom. V tom období boli Východoslovenské železiarne najväčším hutníckym kombinátom v Slovenskej socialistickej republike, ktorý produkoval tovar za 17 miliárd korún. Vo VSŽ, ako ľudia vtedy v krátkosti podnik nazývali, pracovalo 23 764 stálych zamestnancov, z toho bolo 18 760 robotníkov. Pomerne veľké členstvo mala podniková stranická organizácia (4 973 členov, 20 % mestskej straníckej organizácie) a pracovala pod vedením Podnikového výboru KSS. Platy funkcionárov podnikových výborov znášal podnik, čo boli 2 milióny

---

38 Tamže.

39 ŠA Košice, f. MV KSS v Košiciach 1949 – 1989, č. zv. 375, Rok 1989, Zápisnica č. 46 z mimoriadneho rokovania predsedníctva MV KSS v Košiciach 4. decembra 1989.

40 ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1990, č. zv. 479, Rok 1989, Zápisnica zo zasadania predsedníctva VsKV KSS 27. novembra 1989.

ročne.⁴¹ Títo ľudia písali správy, spracovávali politické informácie pre stranícku organizáciu a lektorov, a pripravovali tézy prednášok ideovo-výchovného vzdelávania. Vedenie podniku sa sťažovalo, lebo vyplácaním takejto sumy vznikla škoda a týmito nákladmi sa neoprávnene zvýšili celkové náklady podniku, tým pádom bol znížený zisk, čo sa riešilo aj na zasadnutí sekretariátu VsKV KSS vo februári 1989. Koncom novembra sa však revolučná nálada preniesla aj do podniku, resp. pred podnikové riaditeľstvo, kde sa konali manifestácie, ktorými chceli pracovníci podniku prejaviť svoju podporu študentom.⁴²

Komunisti, zástupcovia OF a členovia koordinačného štrajkového výboru vysokoškôlkov v Košiciach si sadli za spoločný stôl 29. novembra o deviatej večer. Z komunistov to bol tajomník VsKV KSS Jozef Novák, vedúci tajomník MV KSS Jozef Lukáč a primátor mesta Ján Trebuľa, z Občianskeho fóra Richard Zimmer a Peter Bulla. Peter Bulla sa opýtal, aké podmienky budú vytvorené pre činnosť nezávislých iniciatív. Primátor mesta Ján Trebuľa na to odpovedal, že žiadne usmernenia zatiaľ neprišli, no chcú to riešiť po vzájomnej dohode. Hlavne majetkovoprávne vzťahy považoval za problém, ale „*všetko sa dá vyriešiť*“, ako povedal.⁴³ Diskusia o pripojení sa komunistov k Občianskemu fóru prebiehala v posledný novembrový deň a bola búrlivá. Diskutéri sa vyjadrili, že rozhodne odmietajú prijať medzi seba komunistov, lebo nepripúšťajú úprimnosť ich snahy o prestavbu. No v tom čase už pražské Občianske fórum vydalo vyhlásenie, v ktorom okrem iného zdôrazňovalo aj to, že každý vrátane členov KSČ má právo na pôsobenie na spoločnosť a mal by dostať slovo pri verejných zhromaždeniach, v tlači a podobne.⁴⁴

Vlastne tieto posledné novembrové dni už prebiehal vcelku seriózny dialóg a akoby neexistovalo 40-ročné vládnutie komunistickej strany, zdanlivo sa každý tváril veľmi slobodne a uvedomelo, pre straníckych vedúcich, predsedov, predákov bola už v tomto období alternatíva viacerých strán celkom jasná. Niet divu, že na zasadnutí Rady národného výboru mesta Košice 29. novembra jej predstavitelia navrhli, aby sa na jej zasadnutí v oveľa väčšej miere podieľali zástupcovia ďalších politických

41 ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1990, č. zv. 667, Rok 1989, Zápisnica zo zasadnutia sekretariátu VsKV KSS 20. februára 1989.

42 Rôzne názory pod jednou strechou? *Večer*, roč. 21, 1. decembra 1989, č. 237, s. 1.

43 Seriózny dialóg bude pokračovať. *Večer*, roč. 21, 30. novembra 1989, č. 236, s. 1.

44 Prijmú aj komunistov? *Večer*, roč. 21, 1. decembra 1989, č. 237, s. 1.

strán, nestraníci a členovia ostatných organizácií.⁴⁵ Ibaže, 1. decembra 1989 v rámci zasadnutia predsedníctva VsKV KSS, na ktorom vystúpilo 26 diskutérov, z čoho vidno, že priebeh zasadnutia bol nadmieru hektický, sa členovia VsKV KSS pýtali, čo sa deje, a hovorilo sa aj o likvidácii materiálov na krajskom výbore.⁴⁶ Nehovoriac o tom, že dva dni predtým na zasadnutí predsedníctva VsKV KSS debatovali o prijatí mimoriadnych opatrení, ktoré by viedli k zintenzívneniu vplyvu strany a mobilizácii všetkých komunistov, aby nedovolili ďalší rozvrat spoločnosti. Nakoniec ale bod mobilizácie všetkých komunistov bol prečiarknutý.

Komunistická strana vlastne nebola pripravená na flexibilné zodpovedanie spoločenských otázok, a to platí tak pre funkcionárov, ako aj radových členov strany či na štátnej, či na miestnej úrovni. Najvýstižnejšie to hádam sformuloval vedúci tajomník VsKV KSS Michal Špak, keď povedal, že „*Mnohí súdruhovia, i z vás, nechápu, kde sme vlastne. My sme, súdružky a súdruhovia, neprehrali bitku, ale prehrali sme celú vojnu a mnohí si to neuvedomujeme...*“⁴⁷ Z tohto postoja vyplýva, že plénum VsKV KSS vlastne nemalo nijakú alternatívu, ako podať nejaký ten manuál o ďalšom postupe straníckych orgánov a organizácií vo Východoslovenskom kraji. Viacerí vedúci predstavitelia VsKV KSS žiadali o uvoľnenie z funkcie a strana sa veľmi rýchlo začala rozpadáť.

Summary

„Get started to learn democracy“. This was the phrase that appeared in Košice newspaper *Večer* on 4 December 1989. Prague officials mentioned that Košice is far from Prague but intensity and boundless euphoria of those days remains in the memory of the Košice residents forever. The city of Košice, however, can thank to the Velvet Revolution that the nuclear power plant was not built near the town and the Slovak Magnesite Works which contaminated the air of the city badly, stopped their production.

The study on the basis of newspaper articles and archival documents describes activities of the university students, leaders of the city and municipal representatives, representatives of the Eastern Slovak Regional

45 Veľká pozornosť pravidelnému zásobovaniu. Rada Národného výboru mesta Košíc o súčasnej situácii. *Večer*, roč. 21, 30. novembra 1989, č. 236, s. 1.

46 ŠA Košice, f. VsKV KSS v Košiciach 1960 – 1989, č. zv. 70, Rok 1989, Zápisnica zo zasadnutia VsKV KSS 3. decembra 1989.

47 Tamže, vystúpenie Michala Špaka.

Committee, the Municipal Committee of the Communist Party of Slovakia in Košice and the underground movement.

Students in Košice began to organize themselves on 20 November 1989 when in front of the Technical University in Košice gathered around 300 of them. They started their all week strike to support their colleagues in Prague. Various discussions were held in the auditorium of the Technical University on various topics, such as ecology and economics of law, human rights, democracy and social problems of young people. In these days representatives of the students stressed that they are not against socialism and they wish peacefulness at demonstrations. It is interesting that in Košice daily newspaper *Večer* we see no pictures of the events, of demonstrations. In the first days when people in Košice were asked what they think about new developments was clear and evident, that people are still afraid and they do not have courage to say what they mean.

From the archive documents it is clear that the leadership of the Eastern Slovak Regional Committee had opinion that it's better not to mention, respectively not to deal with the events on a larger scale, it is not certain yet how political situation will develop. Apparently therefore they discussed other topics except really relevant.

The representatives of Košice underground had contacts with members of the opposition in Prague, therefore, at the beginning Civic Forum was established here, just later was renamed to the Public Against Violence. The members of the Košice Civic Forum had no political ambitions, for priority they considered to stir up public opinion. According to their opinion for culmination of this process they considered free elections.

The communists, representatives of Civic Forum and the members of the University Strike Committee in Košice begun to negotiate at nine o'clock in the evening on 29 November. On the last day of November there was a discussion on the alignment of communists to the Civic Forum and it was turbulent. Disputants refused to accept communists because they did not trust them and they did not believe in their efforts regarding transformation. But by then the Civic Forum in Prague issued a statement in which, inter alia, emphasized the fact that everyone, including members of the Communist Party of Czechoslovakia has the right to influence society and everyone can participate public meetings, write to the press and so on.

Actually, these last November's days quite serious dialogue took place, it looked that there was no forty years of governance of communists, seemingly everyone looked very freely and consciously, the alternative of multi-party system was quite clear for the party officials and other leaders. However, the Communist Party was not ready for a flexible reply to social problems. This was the case of leaders and ordinary members of the party on national or local level. The plenary of the Regional Committee of the Communist Party of Slovakia had no alternative or the manual on how to proceed. Several leaders of the Eastern Slovak Regional Committee of the Communist Party of Slovakia asked for release from office and the party began to decline very quickly.

Hlavné aktivity Jána Langoša – od samizdatov po lustračný zákon

Patrik DUBOVSKÝ

Počas narastajúcej krízy komunistického režimu na prelome 70. a 80. rokov minulého storočia sa v Československu formovali nezávislé iniciatívy a nelegálne skupiny, ktoré mali svoje podhubie v skrytej cirkvi, intelektuálnych a umeleckých neoficiálnych zoskupeniach, v ochranárskych organizáciách i medzi ľavicovými šesťdesiatosmičkármi. Ich počet narástol od polovice 80. rokov zo šiestich až na deväťdesiat v roku 1989.¹ V rámci nich sa vyprofilovali skupiny disidentov, resp. jednotlivci, ktorých možno počítať niekoľko stoviek.² Ich spôsoby rezistencie boli rôzne, od odmietania vyžadovaného spôsobu správania voči režimu a pestovanie slobodomysel'ných aktivít až po písanie protestných listov, dokumentov proti praktikám normalizácie. Základom pre takéto konanie bolo vedomie občianskej a ľudskej dôstojnosti a prejav osobnej statočnosti. Toto alarmovalo špičky KSC, takže napríklad začiatkom februára 1989 tajomník Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ďalej ÚV KSC) Karel Hoffmann konštatoval „*závažné zmeny v štruktúre a zameraní nelegálnych skupín smerom [...] na verejnú mienku*“, ale i to, že zásahy režimu vyvolávajú negatívne odozvy občanov, pričom režim bude pokračovať v postihoch, pokiaľ budú tieto skupiny porušovať socialistické zákony.³

-
- 1 MĚCHÝŘ, J.: O lidech v čase normalizace. In: PEKNÍK, M. (ed.): *Česká a slovenská společnost v období normalizace. Slovenská a česká společnost v čase normalizácie. Liberecký seminár 2001*. Bratislava 2013, s. 102.
  - 2 Tamže, s. 99.
  - 3 KMEŤ, N.: Slovenská opozícia za normalizácie. In: PEKNÍK, M. (ed.): *Česká a slovenská společnost v období normalizace*, s. 199 – 200.

Tento trend paradoxne podnecoval nelegálne skupiny a jednotlivcov organizovať kvalitnejšie aktivity, zbavovať sa strachu a celkovo sofistikovať svoje pôsobenie. Výsledkom boli nárast účastníkov pútí, úspešnosť podpisových akcií, a tak odvaha vyjsť z anonymity, vznik nových hnutí a non-konformných zoskupení, lepšia politická formalizácia požiadaviek, úspešnosť polemík s orgánmi režimu a celkový nárast sympatií voči odporcom režimu medzi verejnosťou. Zvýšilo sa vydávanie samizdatov, tajný dovoz slobodnej literatúry, fungovali tajné tlačiarne. Tento „odboj perom“ sa od roku 1988 menil na „odboj činom“. Možno povedať, že z týchto skupín sa od roku 1988 vytváral zárodok demokratickej opozície,⁴ ktorá nemala za cieľ len uplatňovať ponuku gorbačovskej perestrojky, ale sama sa snažila vytvárať jadrá občianskej spoločnosti a od začiatku roku 1989 možno hovoriť o formovaní politickej opozície.⁵

Avšak sumár týchto buniek spoločenského odporu nemal kapacity na demontáž režimu, a tak sa režimu relatívne darilo navonok likvidovať prejavy nespokojnosti a organizovaného odporu (potlačenie Sviečkovej demonštrácie⁶, zatýkanie aktivistov Hnutia za občiansku slobodu (HOS),⁷ proces s Bratislavskou päťkou, vraždy kňazov, rozháňanie demonštrácií...) i vzhľadom na to, že postoj slovenskej spoločnosti k normalizácii bol dvojstranný, nevyhranený, nie jasne odmietavý, čo bolo najmä na Slovensku umocnené slabou úrovňou demokratických tradícií v politickom vedomí.⁸

4 PREČAN, V.: Opětovné vynoření občanské společnosti: nezávislé občanské aktivity v komunistickém Československu 70. a 80. let. In: PEKNÍK, M. (ed.): *Česká a slovenská společnost v období normalizace*, s. 170.

5 Tamže, s. 173.

6 Viac k Sviečkovej manifestácii pozri: ŠIMULČÍK, J.: *Čas svitania. Sviečková manifestácia – 25. marec 1988*. Prešov 1998, 275s. Tiež: TATRAN, R. V. (biskup. J. Ch. Korec a kolektív): *Bratislavský Veľký piatok. Zbierka autentických dokumentov o zhromaždení veriacich 25. marca 1988*. Viedeň 1988, 222s. Obe publikácie vyšli samostatne v ďalších dvoch vydaniach.

7 Viac o HOS pozri ČARNOGURSKÝ, J.: Hnutia za občiansku slobodu na Slovensku. In: GONĚC, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno 2010, s. 57 – 66; KMEŤ, N.: Dissent, ľudské práva a HOS. In: GONĚC, V. (ed.): *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno 2010, s. 39 – 55. Tiež: DUBOVSKÝ, P.: HOS na Slovensku. In: JAŠEK, P. (ed.): *Protikomunistický odboj v strednej a východnej Európe*. Bratislava 2012, s. 205 – 215.

8 MARUŠIAK, J.: Slovenská spoločnosť a normalizácia. In: PEKNÍK, M. (ed.): *Česká a slovenská společnost v období normalizace*, s. 145 – 146. Pozri tiež SZOMOLÁNYI, S.: *Kľukatá cesta Slovenska k demokracii*. Bratislava 1999, s. 46.

Jadrom týchto skupín na Slovensku boli viacerí, no nie mnohopočetní jednotlivci najmä z humanitných a spoločenských vedných disciplín a pracovísk a umelci, ale i robotníci, intelektuáli napr. „v kotolniciach“, kňazi vo výrobe. Prejavovali snahu aspoň diskutovať o pokrytectve a kríze režimu a formulovať stanoviská na niektorých fakultách vysokých škôl a ústavoch Slovenskej akadémie vied (ďalej SAV). Príkladom za viaceré je vystúpenie externého spolupracovníka Prognostického ústavu SAV Fedora Gála⁹ 5. októbra 1989 na pôde Právnickej fakulty Univerzity Komenského (ďalej UK) v Bratislave na fóre Dialóg, na ktorom konštatoval, že „*mechanizmy politického systému sú deformované*“ a „*Slovensko sa ocitlo v kritickom bode vývoja*“.¹⁰

Ján Langoš, narodený v roku 1946, pochádzal z veriacej katolíckej rodiny, ktorá bola za komunizmu prenasledovaná. Ako malý chlapec miništroval v Banskej Bystrici na tajných omšiach svojho krstného otca Alexandra Vajcika, kanonika katedrálnej kapituly v tomto meste. V rokoch 1965 – 1970 vyštudoval Elektrotechnickú fakultu Vysokej školy technickej v Bratislave. V 70. a 80. rokoch pracoval v Ústave technickej kybernetiky SAV ako experimentálny fyzik, kde sa neskôr stal vedúcim Oddelenia integrovaných obvodov. Ďalšími mladými začínajúcimi vedcami ústavu v tomto období boli napr. Stanislav Labjak, František Mikloško, Marian Gula, Peter Kákoš, Norbert Fleischer, Boris Lazar, Jaroslav Franek a ďalší. Popri práci na tejto modernej vedeckej disciplíne však prebiehali diskusie o režime KSC a odvážne sa formulovalo slobodné myslenie. Tolerantné prostredie na spomenutom Ústave technickej kybernetiky SAV existovalo za jeho riaditeľa Ivana Plandera.

Jána Langoša možno zaradiť k nelegálnym iniciatívam ako aktivistu kresťanského disentu.¹¹ Pravdepodobne takáto orientácia bola dôvodom, prečo Ján Langoš nepodpísal vyhlásenie Charty 77, pridal sa k niektorým chartistickým aktivitám, no spoločenstvo ľudí okolo Charty 77 považoval za „názorovo vzdialené“. Langoš zbieral svedectvá o komunistických perzekúciách, prepisoval ich, redigoval a od roku 1981 sa spolupodieľal na vydávaní samizdatov ako *Fragment*,

9 Fedor Gál (1945), v roku 1977 absolvoval vedecké štúdium na Sociologickom ústave SAV, spolupracoval s Prognostickým ústavom SAV a bol spoluzakladateľom hnutia Verejnosc' proti násiliu v novembri 1989.

10 Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, fond (ďalej f.) Verejnosc' proti násiliu, škatuľa číslo (ďalej šk.) 2, inventárne číslo (ďalej inv. č.) 6.

11 LESŇÁK, R.: *Listy z podzemia. Kresťanské samizdaty 1945 – 1989*. Bratislava 1998, s. 21.

Fragment K, Altamira a Bratislavské listy. Jeho zásluhou vyšlo ako samizdat dielko Dominika Tatarku *Navrávačky*, ktoré z magnetofónovej pásky prepísal práve Ján Langoš spolu s Milanom Šimečkom, a ktoré spolu s fotografiami Jána Budaja vyšlo v „náklade“ 20 kusov.¹²

U Langošovcov v byte v Bratislave – jednom z malých centier nezávislých občianskych iniciatív – sa pri tvorbe samizdatov stretali Ján Budaj, Oleg Pastier, Milan Šimečka, Ivan Hoffman, Ján Čarnogurský, Miroslav Kusý, Miloš Žiak, Fedor Gál, Martin Bútora či Boris Zala a ďalší. Ďalšími priateľmi Jána Langoša boli filozof Boris Lazar a Jaroslav Franek.¹³ Prichádzali za nimi aj disidenti z Čiech, napr. aj Václav Havel. Tieto stretnutia trvali od začiatku 80. rokov až do novembra 1989, ba i potom, napr. pri príprave Centra dokumentácie zločinov komunizmu v roku 1993.¹⁴ Z tohto prostredia Štátna bezpečnosť (ďalej ŠtB) odvádzala Jána Langoša na výsluchy.

V 80. rokoch sa na kysuckých Brízgalkách stretávala skupina slovenských a českých členov nezávislých skupín, ochranárov a disidentov. Týchto stretnutí sa zúčastňoval aj Ján Langoš s rodinou. Boli miestom slobodných diskusií a formulovaní politických postojov.¹⁵

V roku 1987 vyšiel z prostredia disentu a slušných ľudí dokument *Vyhlasenie k deportáciám Židov na Slovensku*. Šlo o ospravedlnenie sa Židom, ktoré medzi všetkými dvadsiatimi štyrmi signatármi podpísal aj Ján Langoš.¹⁶

Ján Budaj, Mikuláš Huba, Juraj Flamík, Peter Tatár, Fedor Gál a Eugen Gindl spolu s inými členmi Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny a členmi neformálnych združení pripravili a vydali roku 1987 ako prílohu k zápisnici z jednej členskej schôdze bratislavských ochranárov publikáciu *Bratislava/nahlas*. Na základe kritiky životného prostredia v Bratislave poukázali na negatívne javy v spoločnosti na Slovensku

12 MIKLOŠKO, F: Stretnutie s Jánom Langošom. *Pamäť národa*, roč. 3, 2006, č. 2, s. 11.

13 Tamže, s. 12. Pozri BALOGH, A.: *Ján Langoš. Strážca pamäti*. Bratislava 2016, 190 s.

14 Toto centrum plánoval Ján Langoš založiť na Slovensku po ukončení funkcie ministra vnútra ČSFR. Po parlamentných voľbách v roku 1992 sa na Slovensku k moci dostalo Mečiarovo Hnutie za demokratické Slovensko a to následne prostredníctvom ním ovládanej Slovenskej informačnej služby využívalo písomnosti bývalej ŠtB vo svoj prospech, preto sa tieto písomnosti nemohli stať základom plánovaného centra, ktoré na dôvažok mal viesť Mečiarov politický oponent J. Langoš. Centrum napokon nebolo zriadené, ako sa J. Langoš vyjadril, aj z tohto dôvodu.

15 BALOGH, A.: *Ján Langoš*, s. 74.

16 Tamže, s. 57 – 58.

počas obdobia tzv. normalizácie.¹⁷ Ján Langoš pomáhal pri technickom spracovávaní tohto dokumentu.

Ján Langoš písal a vydával samizdatové periodiká, ktoré mali kultúrno-občiansky charakter a reflektovali postoje kresťanského humanizmu. Pravdepodobne prvý takýto samizdatový časopis bol *Kontakt*, ktorý okrem osobností ako Ján Budaj, Oleg Pastier, Jiří Olič redakčne pripravovali aj Milan M. Šimečka, Martin Klein, Boris Lazar, František Mikloško a Ján Langoš. *Kontakt* vychádzal v rokoch 1981 – 1983. Dovedna vyšlo deväť čísel, priemerne s dvanástimi stranami.

Ján Langoš bol aj redaktorom a spoluvydavateľom samizdatového periodika *Altamira*.¹⁸ Išlo o kultúrny a spoločenský časopis s duchovnou orientáciou. Vyšli tri čísla ako „ročnica“ v rokoch 1983 – 1985 v rozsahu 70 strán, no v náklade len 20 kusov. Číslo 3 napr. prinieslo reportáže o procesoch s kresťanskými aktivistami G. Rompfom a G. Povalom. Spoluredaktormi boli Boris Lazar a Martin Klein. Samizdatové periodikum s názvom *K*, nadväzujúce na *Kontakt*, vychádzalo v roku 1987, spolu štyri čísla priemerne na päťdesiatich stranách. Spoločne ho redigovali okrem Jána Langoša aj Ján Budaj, Ivan Hoffman a Milan M. Šimečka. Venovalo sa aktuálnym kultúrno-spoločenským problémom, literárnej kritike napr. aj časopisov tzv. umeleckých zväzov. Na *Kontakt* nadväzovali aj *Fragment* a *Fragment K*.

V roku 1988 sa Ján Langoš pridol k Jánovi Čarnogurskému, ktorý začal vydávať samizdatové kresťanskodemokratické periodikum s názvom *Bratislavské listy* (ďalej aj *BL*). Diskusie o ich príprave sa často odohrávali práve na byte Jána Langoša. *Bratislavské listy* vychádzali v rokoch 1988 – 1989, vyšlo päť čísel s počtom strán priemerne dvanásť. Bol to kresťanskodemokraticky orientovaný politicko-kultúrny časopis, ktorý chcel vytvoriť priestor na slobodnú diskusiu o spoločenských a štátnych problémoch, ako bola situácia kresťanstva na Slovensku, ochrana ľudských práv, alebo o totalitných zásahoch. Publikovali v ňom významní disidenti a nonkonformní intelektuáli. Hlavný vydavateľ Ján Čarnogurský vydávanie riadne ohlásil na Ministerstvo kultúry Slovenskej socialistickej republiky. Časopis s ním spoluredigoval a pod iniciálou „-j-“ alebo „-elje-“ doň písal Ján Langoš. Tlačili ho cyklostylom, takže mohli vytlačiť 200 – 400 kusov.

Ján Langoš v čísle 1 v roku 1988 vydal úvahu s názvom *Od dreveníc k Nahlas/Bratislava* a úvahu *Zápas o skutočnosť*. V čísle 2 tohože roka

17 KMEŤ, N.: Disent, ľudské práva a HOS, s. 197.

18 LESŇÁK, R.: *Listy z podzemia*, s. 205 – 206.

Langoš uverejnil článok s názvom *Zákon a svedomie*. V ňom kritizoval články Ústavy Československej socialistickej republiky (ďalej ČSSR), ktoré ukladali veriacim občanom plniť si občianske povinnosti, ukladané im tzv. socialistickými zákonmi. A tiež poukázal na nedemokratickosť systému, v ktorom celá kultúrna politika, vzdelávanie, výchova a vyučovanie sa majú viesť v duchu marxizmu-leninizmu a na vedeckom svetonázore. Langoš píše: „*Stojím tu pred otázkou právnej a morálnej záväznosti vzťahu k tomuto svetonázoru [...] keďže podľa ústavy: občania sú povinní dodržiavať ústavné zákony.*“¹⁹ Marx-leninský svetonázor nazval súborom dogmatických poučiek, ktorý nemá byť ako pojem vložený do ústavy štátu. V úvahe Langoš kritizuje aj marxistické poňatie slobody vo vzťahu ku kresťanskému. Voči tomu marxistickému, a najmä voči zákonom štátu na ňom založených, tak veriaci človek podľa Langoša stojí v dileme a nemá možnosť zo sporu vyjsť bez úhony. Nerešpektovanie zákonov takéhoto štátu ho vystavuje nebezpečenstvu straty vonkajšej slobody, riadenie sa zákonmi takéhoto štátu zasa k riziku straty vnútornej slobody, strate vitality, tvorivosti. V nasledujúcom ročníku v čísle 1 *Bratislavských listov* uverejnil Langoš spolu s Jaroslavom Franekom odborný článok *Mauzóleum Chatama Soféra (Sophera) v Bratislave*. V čísle 2 *BL* uverejnil článok takpovediac zo svojej odbornosti: *Poznámky o hraniciach „riadenia živých systémov“*, ktorý však opisoval paralely so spoločenským dianím pred rokom 1989. *BL* vychádzali aj po novembri 1989.

V marci 1988 sa Ján Langoš zúčastnil na Sviečkovej manifestácii, o ktorej ho informoval František Mikloško. Nepovažoval sa pritom za súčasť tajnej cirkvi.²⁰ Podobne bol aj signatárom petície moravských katolíkov, vedenej Augustínom Navrátilom, ktorá predostrela 31 požiadaviek s názvom *Podnety katolíkov k riešeniu situácie veriacich občanov v Československu*. Počas väznenia J. Čarnogurského od leta 1989 Ján Langoš zbieral podpisy za jeho prepustenie²¹, zároveň bol pod tlakom ŠtB, no po celé obdobie záujmu ŠtB o jeho osobu s ňou nepodpísal spoluprácu.²²

19 Tamže, s. 165.

20 BALOGH, A.: *Ján Langoš*, s. 56.

21 Rozhovor s Jánom Langošom. *Národná obroda*, roč. 3, 6. 4. 1992, č. 82.

22 Ján Langoš bol od 3. 1. 1989 vedený v registračných protokoloch ŠtB ako nepriateľská osoba v oblasti „pravica“. Zväzok na jeho osobu bol zničený 6. 12. 1989. Jeho negatívnu lustráciu potvrdila aj lustračná komisia FZ pred parlamentnými voľbami v roku 1992. K tomu pozri viac: Archív Ústavu pamäti národa (ďalej A ÚPN) Bratislava, Osobný fond Jána Langoša.

V byte Jána Langoša sa 19. novembra 1989 prijalo, že hnutie, vyvolané udalosťami 17. novembra, sa bude menovať Verejnosť proti násiliu (ďalej VPN).²³ Tohto stretnutia sa zúčastnili okrem domáceho pána aj Fedor Gál, Milan Šimečka, Ján Budaj, Oleg Pastier a Miloš Žiak.

Medzi mnohými protestnými listami proti brutálnemu zásahu ŠtB v Prahe 17. novembra 1989, adresovanými Koordinačnému centru VPN, bol aj list z Ústavu technickej kybernetiky SAV, v ktorom žiadali aj vyhlásenie slobodných volieb.

V rámci hnutia VPN pracoval Ján Langoš ako člen Koordinačného centra VPN a jeho najvyššieho orgánu Slovenskej rady VPN. Jedným z ďalších vážnych aktov VPN vo vyrovnávaní sa s krivdami režimu KSCB bola požiadavka z 28. novembra 1989, aby sa prešetril zásah ŠtB proti Sviečkovej demonštrácii z marca 1988.²⁴ Slovenská národná rada (ďalej SNR) už o dva dni, 30. novembra 1989, ustanovila Komisia SNR na dohľad na prešetrovanie zásahu ZNB proti zhromaždeniu veriacich 25. marca 1988 v Bratislave.²⁵

23 GÁL, F: *Z prvej ruky*. Bratislava 2009, s. 22.

24 SNA, f. Verejnosť proti násiliu, šk. 25, inv. č. 10. V dokumente sa explicitne požaduje prešetriť zásah ŠtB.

25 SNA, f. SNR – Komisia na prešetrovanie zásahu dňa 25. 03. 1988, šk. 3.

29. a 30. novembra 1989 sa Ján Langoš zúčastnil na rokovaní zástupcov Koordinačného centra VPN s predsedom vlády SSR Pavlom Hrivnákom a ministrom spravodlivosti Milanom Čičom. Na tomto rokovaní predložili požiadavku na odstránenie článku ústavy o vedúcej úlohe KSČ v spoločnosti, ďalej o súlade činnosti orgánov KSČ s touto historickou zmenou a o nutnosti slobodných volieb. Žiadali zrušenie štátneho dozoru nad cirkvami, žiadali, aby vláda bola rekonštruovaná tak, aby v nej boli občianski bezúhonní odborníci. Žiadali zmenu ústavy tak, aby sa riešil vznik nových politických strán a aby boli prepustení politickí väzni. Napokon žiadali, aby sa prehodnotil postoj k príčinám okupácie v auguste 1968.²⁶

Začiatkom decembra 1989 vydali hnutia VPN a Občianske fórum (ďalej OF) dve vyhlásenia, v ktorých žiadali odpolitizovať bezpečnostné zložky a novo vymedziť funkcie a podriadenosť Štátnej bezpečnosti. V inom žiadali prezidenta Husáka, aby do 10. decembra – Medzinárodného dňa ľudských práv – prepustili všetkých politických väzňov a žiadali usporiadanie slobodných parlamentných volieb do júla 1990.²⁷

18. decembra 1989 bola vytvorená československá kancelária Nadácie Charty 77. Ján Langoš sa stal členom jej Nadačného výboru v Bratislave a okrem neho nimi boli Jolana Kusá, Ivan Hoffman, László Szigeti, Juraj Špitzer a predsedom sa stal Milan Šimečka.²⁸ 22. decembra 1989 vydali hnutie VPN, OF a ďalšie „rozhodné politické sily“ spoločné komuniké o doplnení miest v zákonodarných zboroch na uvoľnené miesta poslancov, ktorí z morálnych dôvodov abdikovali. Vo Federálnom zhromaždení (ďalej FZ) bol prijatý princíp kooptácií poslancov, a tak v decembri 1989 bol Ján Langoš kooptovaný za poslanca Snemovne ľudu FZ za VPN.²⁹

Je paradoxom dejín a Nežnej revolúcie, že hoci sa s Jánom Langošom rávalo na Slovensku ako s ponovembrovým ministrom vnútra či premiérom, pôsobil vo FZ a na tieto miesta boli zvolení Vladimír Mečiar či posledný minister spravodlivosti SSR Milan Čič, za ministrovania ktorého bol ešte po 17. novembri 1989 vo väzbe napr. Ján Čarnogurský.

26 SNA, f. Verejnosť proti násiliu, šk. 25, inv. č. 7, Komuniké zo stretnutia predsedu vlády SSR s predstaviteľmi VPN.

27 SNA, f. Verejnosť proti násiliu, šk. 1, inv. č. 1, Žiadosť OF a VPN prezidentovi G. Husákovi.

28 A ÚPN, f. Osobný fond Jána Langoša, šk. 5, KC VPN. Výbor československej nadácie Charty 77.

29 SNA, f. Verejnosť proti násiliu, šk. 25, inv. č. 9, Komuniké z rokovania „rozhodných síl“ v Prahe 22. 12. 1989.

Vo februári 1990 sa Ján Langoš zúčastnil v delegácii prezidenta Václava Havla spolu s Františkom Mikloškom, Jánom Budajom, Milanom Kňažkom, Miroslavom Kusým, Eugenom Gindlom, Martinom Bútorom a ďalšími na pracovnej ceste do USA. Ján Langoš, súc aktívny katolík, zostal vo VPN aj napriek tomu, že kresťansko-katolícky orientovaní politici a ľudia sa po vzniku Kresťanskodemokratického hnutia (ďalej KDĽH) vo veľkej väčšine presunuli do tohto hnutia.³⁰ Za VPN sa pripravoval kandidovať v júnových voľbách.

V máji 1990 sa Ján Langoš za VPN spolu s Oskarom Világim z Maďarskej nezávislej iniciatívy (ďalej MNI) a Václavom Trojanom za OF zúčastnil v Talline v Estónsku na medzinárodnej konferencii s názvom *Súčasná politická zmena v Európe a helsinský proces*. Dňa 1. júna 1990 sa Ján Langoš s Peterom Zajacom ako členovia VPN spolu s predstaviteľmi MNI Lászlóm Szigetím a Károlyom Tóthom zúčastnili na návšteve maďarského prezidenta Árpáda Göncza. Témami ich neformálneho až priateľského stretnutia, keďže prezident Göncz sám trpel za komunistického režimu v Maďarsku, bola diskusia okolo česko-slovensko-maďarských hraníc, otázka slovensko-maďarských vzťahov a postavenia menších oboch národov v Maďarsku, resp. na Slovensku, ako aj podpora slovenskej menšiny v Maďarsku. Prezident Göncz sa vyslovil za čo najrovnoprávnejšie uplatnenie sa národnostných menších v oboch krajinách. Hovorilo sa aj o budúcnosti Varšavskej zmluvy a perspektíve spolupráce oboch krajín s NATO.³¹

Koordináčne centrum VPN vydávalo analytické brožúrky a začiatkom júna 1990 vyšla jedna takáto s názvom *Slovensko pred voľbami IV – správa z výskumu verejnej mienky*. Jána Langoša, vtedy vo funkcii federálneho poslanca, nezaradili medzi 28 vybraných osôb, ktorých popularita bola hodnotená. To znamenalo, že Langoš a jeho politické postoje neboli až také známe vo verejnosti, resp. mohli byť aj nepopulárne.

Kandidátka VPN, vytvorená z ľudí najmä z disentu, opozičných nonkonformných skupín, iniciatív a jednotlivcov a na druhej strane z bývalých členov KSČ, či dokonca nomenklatúry, bola istým kompromisom, ako udržať aj za takúto cenu úspešnú a víťaznú voliteľnosť VPN. Sami predstavitelia VPN vedeli, že slovenskému voličovi s nízkym politickým vedomím mená ako Langoš veľa nevravia.³² Kompromis

30 GÁL, F.: *Z prvej ruky*, s. 41.

31 Delegácia VPN a MNI u A. Göncza. *Verejnosť*, roč. 2, 2. 6. 1990, č. 17.

32 KLUSÁKOVÁ, J.: *Fedor Gál nadoraz*. Praha 1992, s. 47.

bol v prvom pláne úspešný. Preto napríklad podľa výskumu sympatií k jednotlivým politikom VPN, medzi ktorými sa v polovici mája 1990 z dôvodu „politického pragmatizmu“ VPN ocitli mená ako A. Dubček, Milan Čič, Marián Čalfa či Vladimír Mečiar, sa Ján Langoš v prvej desiatke neumiestnil.³³

Na kandidátke VPN však kandidoval Ján Langoš ako číslo 1 do Snemovne ľudu FZ, mal 44 rokov a pôsobil ako kooptovaný poslanec vo funkcii podpredsedu Snemovne ľudu FZ. Mottom Jána Langoša ako kandidáta bolo vyjsť z uzavretosti spoločnosti, ako to urobila Charta 77 či tajná cirkev. Langoš hovoril, že len v pestrosti môže nájsť vyjadrenie osobná sloboda človeka tak, aby ľudia nachádzali zrodu a odvahu.³⁴

V čase prípravy kandidátky VPN do júnových volieb 1990 prijala Slovenská rada VPN rozhodnutie o lustráciách svojich kandidátov. Začiatkom júna 1990 vrcholili lustrácie kandidátov do prvých parlamentných volieb po novembri '89. Tak bolo zo spisov bývalej ŠtB identifikovaných 27 kandidátov za VPN, ktorí nezodpovedali prijatému lustračnému mechanizmu. Dokument o tom kontrastovali členovia KC VPN, medzi nimi aj Ján Langoš, ktorého ako svojho člena KC VPN vyslalo do Prahy na FMV, aby zistil detaily o spôsobe vykonávania lustrácií a tiež akých kategórií spolupracovníkov ŠtB sa týkajú. Napokon boli vylustrovaní ako evidovaní spolupracovníci ŠtB niekoľkí kandidáti, medzi nimi napr. aj Ján Budaj. Ten Ján Budaj, ktorý sa ako mladý neúspešne pokúsil utiecť na Západ, ten, u ktorého ŠtB nainštalovala odpočúvacie zariadenie, ten, ktorý okrem iných mnohých aktivít bol jedným z hlavných autorov *Bratislavy/nahlas*. Ten Budaj, ktorý sa stal tribúnom novembrových tribún a šéfom rady VPN. Ján Langoš a Alexander Dubček absolvovali s Jánom Budajom tesne pred uplynutím lehoty na podanie kandidátok posledný rozhovor medzi štyrmi očami.³⁵ Tieto rozhovory mali vplyv na to, že Budaj svoju kandidatúru stiahol.³⁶

---

33 GÁL, F.: *Z prvej ruky*, s. 47.

34 Mottá kandidátov VPN do FZ ČSFR. *Verejnosť*, roč. 2, 17. 5. 1990, č. 3.

35 GÁL, F.: *Z prvej ruky*, s. 147.

36 Ján Budaj, ktorého podporila Slovenská rada VPN, reagoval úvahou *Moja šanca vnútorne vyhrať*. Tento problém videl Budaj ako morálnu integritu (kompetenciu) jednotlivca verzus zápis ŠtB. Tá, ako sa Budaj vyjadril, bola skutočnou hydrou, šíriacou atmosféru strachu cez svojich 18 000 príslušníkov a vedomých spolupracovníkov. Svoju kauzu nazval súbojom osobnej etiky s mechanickým princípom politickej korektnosti, ktorý on napokon uplatnil.

Vo vyhlásení VPN k lustráciám na tlačovej konferencii sa uvádzalo, že VPN je za účinný systém spoločenskej kontroly a vyrovnaní sa s existenciou a fungovaním ŠtB za posledných 42 rokov. Preto sa rozhodlo podrobiť kandidátov lustráciám, tí s tým súhlasili, aby napr. nemohli byť po zvolení vydierateľní. Na tlačovej konferencii reprezentovali KC VPN Fedor Gál, Miroslav Kusý, Milan Kňažko, Ján Budaj a Ján Langoš. „*Ovanul nás mŕtvolný pach hydry ŠtB, ktorý tu znova po novembri '89 zasiahol ľudské osudy*“ – dramaticky sa píše vo vyhlásení. Medzi pozitívne vylustrovanými sa mohli ocitnúť aj dovtedajší odporcovia režimu či dokonca bojovníci proti nemu, ktorí síce spoluprácu podpísali, ale nijako nespolupracovali. „*Nechceme žiť v tieni kartoték ŠtB, ale vyrovnať sa s tým*“ – pokračuje vyhlásenie.³⁷

Lídri VPN sa uzniesli, že napriek uplatneniu lustrácií pri vytváraní kandidátky do júnových volieb 1990 a v situácii, že neboli k dispozícii zväzky na jednotlivých vylustrovaných, budú rehabilitovaní tí, ktorí po nahliadnutí do zväzku nepreukážu spoluprácu s ŠtB. Neskôr ako federálny minister vnútra to J. Langoš uplatnil a uznával nespoluprácu takýchto ľudí s ŠtB.³⁸ Historik Ján Mlynárik na margo lustrácií napísal úvahu *Kto raz upísal dušu...* Píše, že lustráciami spočiatku neprešlo až 300 kandidátov. Píše tiež, že „*diabol ŠtB terorizoval duše, svedomie, česť a ľudskú dôstojnosť upísaných*“. Podľa neho sa lustrácie zmenili na frustrácie, no tento šok bol potrebný, aby po ňom mohla prísť očistná náprava.³⁹

V októbri 1990 sa väčšina z predstaviteľov vedenia VPN podpísala pod dokument, ktorý vyzýval na upokojenie situácie v súvislosti s prijatím jazykového zákona, mal byť demokratický a tolerantný k jazykom menším. Okrem iných signatárov ho podpísal aj Ján Langoš.⁴⁰ To mu nepridávalo na popularite najmä u znacionalizovanej časti obyvateľov, takže v čase vrcholiacej krízy okolo jazykového zákona bol až na 30. mieste popularity politikov VPN.

Ján Langoš bol veľmi citlivý na prejavy nacionalizmu, naopak, podporoval vytváranie korektnej menšinovej politiky VPN. V jednej krátkej úvahe zo začiatku roka 1990, nazvanej *O menšinách ľudsky*, vyjadril

37 Vyhlásenie Slovenskej rady VPN k lustráciám kandidátov na poslancov. *Verejnosť*, roč. 2, 11. 6. 1990, č. 24.

38 Podľa F. Gála nezávislý sociologický prieskum ukázal, že pre mužov pred novembrom 1989 bola ŠtB tým, čoho sa najviac obávali.

39 MLYNÁRIK, J.: Kto raz upísal dušu. *Verejnosť*, roč. 2, 26. 6. 1990, č. 37. Pozri tiež: MLYNÁRIK, J.: *Spod divadelných kulis na parlamentnú tribúnu*. Lučenec 2014, 212 s.

40 GÁL, F.: *Z prvej ruky*, s. 125.

svoj postoj k menšinovým vzťahom, považoval napríklad za demokratické, aby v obciach s majoritou menšiny práve táto mala prirodzený nárok na svojich zástupcov. K prejavom vzrastajúceho nacionalizmu na námestiach povedal: „*Krik ulice nie je hlasom národa.*”⁴¹

V dokumente *Predstava o krajine* s podtitulom: *k programovým cieľom hnutia VPN* sa desiaty reprezentanti koordinačného výboru VPN, medzi nimi aj Ján Langoš, vyjadrili, že komplikovanosť sociálnej štruktúry Slovenska môže byť jeho prednosťou, ak politici správne usmernia túto národnostnú, náboženskú i rodiaču sa politickú rôznorodosť spoločnosti. Konštatovali, že Slovensko sa prvýkrát nachádza v slobodnej situácii, kedy o veciach rozhodnú občania i jednotlivci. Miesto Slovenska v Československu nazvali slobodným záujmom oboch národov, daným zdola, a nie historickou nevyhnutnosťou.

Nový minister Ján Langoš spolu so Štefanom Bačinským, vtedy šéfom Federálnej bezpečnostnej informačnej služby (ďalej FBIS), začali prakticky demontovať jednu z najrepresívnejších inštitúcií komunistického režimu – ŠtB.⁴² ŠtB de iure zrušil ešte bývalý československý minister vnútra Richard Sacher v januári 1990. Bolo prečo. Ešte v polovici decembra 1989 prebehla tajná schôdzka Alojza Lorenca s bývalými podriadenými na ŠtB, na ktorej sa rozhodovali, ako sa zachovať počas zmien a jednou z alternatív bol aj ozbrojený útok na prebiehajúce zmeny. Nakoniec sa dohodli na formovaní tzv. paralelných štruktúr. Podobne ešte v apríli 1990 sa na FMV konala tajná porada u námestníka ministra Adreja Sámela, kde sa hovorilo o možnosti zatknutia poslanca Ladislava Lisa a ďalších na ministerstve, ktorí tvrdo presadzovali reformu. Ministrovi Sacherovi sa podarilo znížiť stavy ŠtB o 50 %, teda cirka o 4 500 ľudí.⁴³ Napriek tomu bol Sacher kritizovaný za nečinnosť, napr. práve predsedom branno-bezpečnostného výboru Lisom, ktorý mu vyčítal napr. neriešenie zníženia plátov a dôchodkov bývalých členov ŠtB, ignorovanie vyvolania dôsledkov z akcií ŠtB Norbert a Klin, ktoré boli pred novembrom 1989 tvrdo namierené proti odporcom režimu. Kritizované bolo aj nové znenie dohody medzi FMV a sovietskou KGB. Ján Langoš vstupoval po voľbách v júni 1990 na pôdu FMV v situácii, týkajúcej sa archívoval FMV. Niekoľko dní bolo známe vyhlásenie Veľvyslanectva Sovietskeho zväzu v ČSFR z tlačovej konferencie zo 14. júna 1990, prostredníctvom

41 LANGOŠ, J.: O menšinách ľudsky. *Verejnost'*, roč. 2, 1990, č. 6.

42 KLUSÁKOVÁ, J.: *Fedor Gál nadoraz*, s. 49.

43 A ÚPN, f. Osobný fond Jána Langoša, šk. 3, Materiály FMV ČSFR 1990 – 1992.

ktorého tlmočili vyjadrenie sovietskeho ministerstva zahraničných vecí, že KGB nemá žiadny podiel na novembrovej revolúcii 1989 v ČSSR.⁴⁴ Minister Ján Langoš plánovanú dohodu medzi FMV a KGB v januári 1991 zrušil. Podľa neho už nezodpovedala vtedajším požiadavkám na výmenu informácií o bezpečnosti štátu, dodávkach špeciálnej techniky a školenia odborníkov.⁴⁵

Langoš na FMV založil Úrad dokumentácie a vyšetrovania zločinov komunizmu, ktoré režim KSČ a ŠtB spáchal. Odtajnil zoznam aktivistov a disidentov, ktorí boli určení na zatknutie v akcii ŠtB s krycím menom Norbert. Tiež žiadal o zrušenie premlčateľnosti za zločiny ŠtB spojené s okupáciou Československa v auguste 1968.

Minister Langoš spolupracoval s Komisiou Federálneho zhromaždenia ČSFR na objasnenie udalostí 17. novembra 1989. V jej čiastkovej správe sa konštatuje, že bývalým príslušníkom ŠtB po novembri 1989 bol ponechaný veľký manévrovací priestor a prístup k písomnostiam a zväzkom ŠtB. Tak bolo napr. vo federálnej vláde vylustrovaných šesť tajných spolupracovníkov ŠtB a osem spolupracovníkov. Tieto zistenia urýchlili potrebu prijať tzv. veľký lustračný zákon č. 451/1991 Zb., ktorý mal zabrániť vyšším funkcionárom ŠtB a KSČ uchádzať sa o vedúce štátne funkcie. Tento zákon bol prijatý začiatkom októbra 1991. Za týmto politickým krokom stál minister Ján Langoš, ktorý tak chcel legislatívne definovať svoje politické presvedčenie o nutnosti vyčleniť exponentov ŠtB a KSČ z účasti na verejných funkciách. Činnosť FMV bola ukončená rozpadom ČSFR.

Záver

Po návrate na Slovensko Ján Langoš začal pripravovať založenie Centra dokumentácie zločinov komunizmu. Mečiarovský režim na Slovensku však po voľbách 1992 tomuto neprial, písomnosti a zväzky ŠtB malo pod kontrolou Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky vo svojom archíve, resp. ich využívala Slovenská informačná služba. Mečiarova garnitúra tak už od roku 1990 zneužívala písomnosti ŠtB a nezákonne nimi manipulovala. Príkladom zasahovania do dokumentov

44 Bola to reakcia na otázky predstaviteľov Občianskeho fóra ohľadom niektorých archívnych fondov Ministerstva vnútra ČSSR, ktoré mali byť odvezené do ZSSR. *Verejnost'*, roč. 2, 29. 6. 1990, č. 40.

45 A ÚPN, f. Osobný fond Jána Langoša, šk. 3, Návrh na výpoveď Dohody o spolupráci medzi FMV ČSSR a Výborom štátnej bezpečnosti ZSSR od 15. 1. 1991.

ŠtB je protizákonné vyvezenie viacerých zväzkov z archívu FMV v tzv. Tisovej vile v Trenčíne pracovníkmi ministerstva vnútra a ich poskytnutie Mečiarovi v roku 1990. Zároveň z registračných protokolov XII. správy ZNB boli následne vytrhnuté stránky, na ktorých bol Vladimír Mečiar a iní evidovaní ako spolupracovníci ŠtB.⁴⁶ V júli 1990 bola vykonaná inventúra vo zväzkoch bývalej XII. správy ZNB (ŠtB pre Slovensko), v rámci ktorej sa zistilo, že chýbajú zväzky v kategórii „A(g) - agent“ napr. na Jána Budaja, Ivana Čarnogurského, Ladislava Košťu, Jaroslava Svěchtu, ako aj v kategórii „NO – nepriateľská osoba“ na Jána Budaja a na Jána Langoša.⁴⁷ Teda táto nemožnosť legálne získať písomnosti ŠtB na ich zverejnenie a výskum v roku 1993 zamedzila vzniku vyššie menovaného centra, resp. inej pamäťovej inštitúcie, ktorá by mohla a mala pracovať s týmito dokumentmi.

Ján Langoš sa stal v roku 1994 poslancom Národnej rady Slovenskej republiky na kandidátke KDĽ za Stálu konferenciu občianskeho inštitútu (SKOI). V roku 1995 sa stal predsedom Demokratickej strany, ktorá pred voľbami v roku 1998 v koalícii s inými stranami vytvorila Slovenskú demokratickú koalíciu (ďalej SDK). Predvolebná kampaň SDK bola v podstate úspešná.⁴⁸ Langoš sa za SDK stal poslancom NR SR a SDK po voľbách v roku 1998 zostavovala vládu SR. V roku 1999 pripravil úspešný návrh zákona o slobodnom prístupe k informáciám, v ktorom bola i časť o prístupe k materiálom ŠtB. Napokon Ján Langoš presadil v auguste 2002 prijatie zákona o pamäti národa a na jeho základe spolu s Konfederáciou politických väzňov (ďalej KPVS), Ministerstvom spravodlivosti SR a inými založil na Slovensku v tomže roku Ústav pamäti národa.⁴⁹ Predstavovalo to uzavretie fázy inštitucionalizácie snáh o vysporiadanie sa s negatívnym dedičstvom činnosti ŠtB, najmä sprístupnením písomností a archívnych fondov ŠtB.

---

46 No i napriek tomu blokačná karta z tzv. Fondu Z – karta na meno Vladimír Mečiar sa zachovala v archíve FMV. Túto a iné karty našiel po odchode ministra Sachera Ján Langoš v agende ministra.

47 Okrem zväzkov, skartovaných na základe Lorencových rozkazov, zmizlo z XII. správy za vedenia expozitúry Úradu na ochranu ústavy a demokracie v Bratislave ďalších cirka 120 zväzkov. Pozri aj URL <www.upn.gov.sk>, registračné protokoly zväzkov ŠtB.

48 DUBOVSKÝ, P.: Smrť kovboja alebo Langošova cesta. *Pamäť národa*, roč. 3, 2006, č. 2, s. 17.

49 Boli to najmä prvý predseda KPVS Karol Noskovič, bývalý podpredseda Slovenského helsinského výboru Anton Srholec, SDB, bývalý posledný hovorca Charty 77 Miroslav Lehký, bývalý riaditeľ Úradu dokumentácie a vyšetrovania FMV Marián Gula a ďalší, ktorí pokračovali v práci pamäťových inštitúcií na Slovensku.

Fedor Gál zaradil Jána Langoša k „rehoľníkom“ hnutia VPN. Charakterizoval ho ako altruistu, ktorý bol oddaný svojim ideám a vedel pre ne priniesť aj obeť.⁵⁰ Podľa Gála Langoš nelipol na funkcii, ale na dobre krajiny a bol pripravený sa funkcie vzdať v prospech lepšieho človeka. Popritom však pociťoval zodpovednosť a tak, ako v prípade jeho súhlasu byť zvolený za federálneho ministra vnútra, v ňom víťazil pocit zodpovednosti. Zodpovednosti i za to, aby sa predišlo nejakej kríze alebo obsadeniu niektorého postu nekompetentnou osobou.

S odstupom času vtedajší líder VPN Fedor Gál charakterizoval ľudí v centrále VPN, a teda i Langoša ako tých, ktorí takpovediac vpadli do politiky a nemali o nej ani potuchy a pre ktorých bola dovedy politika nepriateľskou zónou.⁵¹

Aktivity Jána Langoša – počnúc samizdatmi 80. rokov a končiac presadením lustračného zákona – charakterizujú Langoša. Možno iba taký dokázal stáť v opozícii voči totalitnému charakteru politiky pred novembrom 1989 a jasne sa vymedzil voči jej aparátu, najmä ŠtB v období po páde komunistického režimu. Morálny imperatív používal ako poslanec NR SR či neskôr po vzniku Ústavu pamäti národa. Niekedy a možno aj zbytočne sa potom dostával do konfliktu alebo do rizika, v ktorom si nekompromisne stál za svojím presvedčením. To dokladá napríklad jeho konflikt so sudcom Krajského súdu v Banskej Bystrici Ľubomírom Samuelom z roku 2002 v súvisi s procesom Labuda, Kesegová z roku 1981, v ktorom ho menovaný sudca žaloval pre ochranu osobnosti. Spor vyšetrovatelka odložila v čase, keď už Ján Langoš nežil. Ján Langoš tragicky zahynul 15. júna 2006 cestou na súdne pojednávanie okrem iného o platnosť evidencie v kategórii „dôverník“ ŠtB gréckokatolíckeho arcibiskupa Jána Babjaka.

Summary

During the period of normalization were in the Slovakia active several independent initiatives, opposition groups and personalities of the dissent that realized various independent intellectual and art activities, published samizdat's, fought for the environment and also created the broad network of the clandestine church activists. Ján Langoš was active

---

50 GÁL, F.: *Z prvej ruky*, s. 183.

51 KLUSÁKOVÁ, J.: *Fedor Gál nadoraz*, s. 37.

on the Slovak Academy of the Sciences, arranged meetings with the representatives of the clandestine church as well as civic dissidents, and also took part on the process of publishing of the several samizdat's, like was Bratislavské listy. He also participated on the several non-conform and anti-regime initiatives.

During the changes in the November 1989, Langoš belonged to the founding members of the movement Public against Violence and also their coordination centre. In the December 1989, Langoš was co-opted as a Member of Parliament to the Federal Assembly, where was, later in June election, elected as a Member of Parliament as a representative of the Public against Violence. He became the Federal Minister of Interior in the newly elected federal government. He built on the process of the reducing of State Security and communist party influence within the society and government bodies. The result of this process was adoption of the so called lustration law in October 1991, that eliminated possibilities to candidature for the higher state offices to the officials of the communist regime.

Since 1994, Langoš was a Member of Parliament at the National Council of the Slovak Republic, from 1995 as a chairman of the Democratic Party. The summit of those period for Langoš was adoption of the law on the memory of nation in 2002. Based on those law, the Nations Memory Institute was established and Langoš became its first Chairman of the Board. Ján Langoš tragically died in June 2006.

Tajná cirkev v roku 1989

Ján ŠIMULČÍK

Cieľom krátkej štúdie bude snaha o vykreslenie toho, čo robila tajná cirkev v roku 1989. Na začiatku treba vysvetliť, že tajná cirkev boli vlastne neverejné alebo zakázané aktivity katolíckej cirkvi, ktorá mohla síce oklieštene verejne pôsobiť, ale aj napriek tomu bola prenasledovaná. Pojem „tajná“ alebo „podzemná“ cirkev je v tejto štúdii použitý na vyjadrenie týchto neverejných aktivít.

Mohlo by sa zdať, že rok 1989 mal byť v histórii tajnej cirkvi zlomový, lebo na jeho konci prišla sloboda. Tajná cirkev v roku 1989 však nerobila nič iné, len to, čo v roku 1987, 1986, 1985... Budovala malé spoločenstvá, ktoré boli jej základným stavebným prvkom. Stretávalo sa v nich päť až desať ľudí, ktorí spolu čítali Bibliu, rozprávali sa o nej a spoločne objavovali vnútornú slobodu. Práve vnútorná sloboda bola dôležitá tak pre samých účastníkov, ako aj pre totalitnú spoločnosť, v ktorej žili. Vnútorná sloboda sa navonok prejavovala v rôznych formách: vydávanie samizdatov, organizovanie podpisových akcií, účasť na manifestáciách... a v poslednej fáze aj začínajúcim spoločenským angažovaním.¹

Keď som porovnával život tajnej cirkvi v roku 1989 s predchádzajúcimi rokmi, pozornému čitateľovi určite neuniklo, že som vynechal rok 1988. Bolo to zámerné. Rok 1988 bol najvýznamnejším rokom vonkajších aktivít podzemnej cirkvi. Tie neboli jej cieľom, ale súčasťou prejavu vnútornej slobody a zápasu za vonkajšiu slobodu. To, čo sa udialo v roku 1988, nám napovie, aké smerovanie mala podzemná cirkev v roku 1989. Dovolím si hlavné udalosti skráteno uviesť.

---

1 MIKLOŠKO, F.: *Nebudete ich môcť rozvrátiť*. Bratislava 1991, s. 130 – 138.

Začiatok roka 1988 sa niesol v duchu najväčšej podpisovej akcie za náboženskú slobodu v ČSSR. Na Slovensku ju podpísalo 300 000 občanov. Išlo o 31-bodovú podpisovú akciu za náboženskú slobodu, ktorú podporil kardinál Tomášek. Tu sa ukázala organizovanosť tajnej cirkvi. Prvých 100 000 podpisov zo Slovenska spustilo lavínu podpisovania v celom Československu, v ktorom sa spolu nazbieralo vyše 500 000 podpisov.²

V atmosfére veľkej podpisovej akcie sa uskutočnila 25. marca 1988 Sviečková manifestácia, na ktorej veriaci občania požadovali slobodné menovanie biskupov, náboženskú slobodu a dodržiavanie ľudských práv. Manifestácia, na ktorej sa zúčastnilo do 8000 občanov, bola násilne potlačená.³

Pápež Ján Pavol II. vyhlásil Mariánsky rok, ktorý sa končil v druhej polovici roka 1988, a podzemná cirkev si ho aktívne osvojila. Slovenská tajná cirkev počas tohto obdobia naplánovala podporu púti po celom Slovensku. Púte sa stali verejným zhromaždením, proti ktorému nemohla štátna moc oficiálne zasiahnuť, aj keď robila mnohé obštrukcie. Mariánsky rok sa slávnostne skončil celonárodnou púťou na nitrianskej Kalvárii 13. a 14. augusta 1988. Prišlo 100 000 pútnikov. Naposledy bolo v Nitre také množstvo pútnikov v roku 1933.⁴

V roku 1988 vzniklo na Slovensku najviac periodických katolíckych samizdatov počas obdobia normalizácie – až päť. V roku 1989 nevznikol žiadny. Iba Príloha mladých – Náboženstvo a súčasnosť – sa pretransformovalo na samizdat ZRNO, ale redakcia zostala tá istá. V súvislosti s katolíckym samizdatom bol v roku 1988 odsúdený Ivan Polanský.⁵ Vydavatelia československého samizdatu, ktorí robili tú istú „podvrtnú činnosť“, sa dňa 12. októbra 1988 v podobe Výboru solidarity s Ivanom Polanským a svojím vyhlásením sami „prihlásili“ k vydávaniu samizdatov. Podpora Ivana Polanského samizdatovými pracovníkmi sa stala historickou. Pokiaľ samizdat pochádza z ruského slova samovydvávanie, list občanov prezidentovi, ktorí vydávali samizdat,

---

2 ŠIMULČÍK, J.: 291 284 odvážnych. Podpisová akcia za náboženskú slobodu v Československu v roku 1988. *Pamäť národa*, roč. 10, 2014, č. 3, s. 22 – 32.

3 JAŠEK, P. – NEUPAUER, F. – PODOLEC, O. – JAKUBČIN, P. (eds.): *Sviečková manifestácia. I. diel. Štúdie. Spomienky a svedectvá*. Bratislava 2015; ŠIMULČÍK, J.: *Čas svitania. Sviečková manifestácia 25. marec 1988*. Prešov 1998.

4 HLINKA, A.: *Sila slabých a slabosť silných*. Bratislava 1990, s. 204.

5 Podrobnejšie pozri: BLAŽEK, Petr: Výbor na obranu Ivana Polanského. In: KMEŤ, N. – MARUŠIAK, J. (eds.): *Slovensko a režim normalizácie*. Prešov 2002, s. 206 – 221; JAŠEK, P.: Proces proti Ivanovi Polanskému (1987 – 1988). *Pamäť národa*, roč. 11, 2015, č. 4, s. 24 – 44.

by sme mohli nazvať ako „samoudávanie“. Verejný apel, ktorí podpísali vydavatelia samizdatu, bol jasný a razantný: „*Vyzývame vás, aby ste buď Ivana Polanského propustili na svobodu, alebo osvedčili dôslednosť své zvrátené spravodlivosti tým, že uvězníte nás všechny.*“⁶ Toto odvážne samoudanie zostalo bez štátnej odpovede. Ale predsa sa niečo udialo. Samovydávanie sa samolegalizovalo.

Na základe verejného tlaku sa začala postupná deštrukcia cirkevnej politiky štátu. Rok 1988 bol v tomto opäť zlomový. Opäť vymenujem iba najdôležitejšie udalosti.

Prihlášky na náboženstvo sa od mája 1988 mohli odovzdávať na farskom úrade, kým dovtedy sa odovzdávali len v škole, kde boli rodičia vystavení psychologickému tlaku. Zmena pravidiel na prihlasovanie na náboženstvo zvýšila počet prihlásených detí o 55 %.⁷ Ženské rehole mohli po ich obmedzení v roku 1950 prvýkrát po 38 rokoch prijímať dorast (ak neberieme do úvahy rok 1968). V skutočnosti takto len zlegalizovali svoje tajné členky. Od komunistického štátu, ktorý nedovoľoval reholiam dorast, čím chcel docieľiť ich prirodzený zánik, to bol vážny ústupok. Treba povedať, že ten ústupok nebol veľkodušný. Iba prácu rehoľníčok, ktorú nechcel nikto vykonávať, zostarnuté sestričky už nedokázali zabezpečiť. Ale aj to bola už veľká zmena.⁸

Po 15 rokoch od posledných biskupských vysviacok bol v júni 1988 v Trnave vysvätený nový biskup – Ján Sokol.⁹ Niektoré biskupstvá stále ostávali neobsadené: 38 rokov bez biskupa: Spišská Kapitula a Prešov; 27 rokov bez biskupa: Košice; 16 rokov bez biskupa: Rožňava.¹⁰

Posledný darček, ktorý československý totalitný štát venoval občanom v roku 1988, bol k Vianociam. Prestali rušiť vysielanie západných rozhlasových staníc. Československé rušičky utíchli po 36 rokoch dňa 16. 12. 1988 o 16:00 hod. Západný rozhlas sa dal lepšie počúvať

6 Výbor solidarity s Ivanom Polanským. *Informace o Charte 77* (samizdat), 1988, č. 20, s. 9 – 11. Dostupné na URL www.scriptum.cz.

7 PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku 1969 – 1989*. Bratislava 2004, s. 212; Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, fond (ďalej f.) Ministerstvo kultúry Slovenskej socialistickej republiky (ďalej MK SSR), Sekretariát pre veci cirkevne (ďalej SPVC), škatuľa číslo (ďalej šk.) 97, Informácia o priebehu prihlasovania detí na nepovinné vyučovanie v školskom roku 1988/89.

8 SNA, f. MK SSR, SPVC, šk. 7, Pokyn SPVC, 1. 9. 1988. Pozri aj: HLINKA, A.: *Sila slabých a slabosť silných*, s. 206.

9 PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ M.: *V zovretí normalizácie*, s. 138.

10 Stručná informácia o stave cirkvi v NDR, Poľsku a Maďarsku. *Katolícky mesačník* (samizdat), 1988, č. 3, s. 15: Dostupné na URL www.samizdat.sk.

a informácie mohli „prúdiť“ slobodnejšie. Opäť v tom netreba hľadať žiadnu socialistickú veľkodušnosť. Iba finančné náklady na rušenie boli veľmi veľké a investície nerentabilné.¹¹

Keď sa pozrieme na rok 1988, bol to rok vonkajších aktivít tajnej cirkvi. Mohli by sme predpokladať, že tlak verejných aktivít v ďalšom roku mal byť väčší: viac manifestácií, podpisoviek, samizdatov, verejných vyhlásení... Nič z toho sa neuskutočnilo. Vonkajšia aktivita v roku 1989 bola menšia ako v roku 1988. Možno ju spokojne prirovnať k roku 1987. Otázka znie: Prečo?

Odpoveď nájdeme v udalosti zo začiatku osemdesiatych rokov, keď kresťanskí aktivisti chceli založiť prvý periodický samizdat. Disident František Mikloško spomína, že Vladimír Jukl a Silvester Kréméry ich pri zmienke založiť periodický samizdat „chladili“: „Počkajte trochu, neponáhľajte sa. Uvedomte si, že na komunistov platí iba sila. Dokiaľ nás nebude veľa, zatiaľ sme smiešni.“ Vladimír Jukl s humorom opakoval komunistické heslo „Čelom k masám. Na túto totalitnú silu platia iba masy. Im sa treba venovať.“¹² V tomto prípade to boli malé spoločenstvá, ktoré pre ich množstvo a určitú konšpiráciu boli skoro nezničiteľné. Týmto spoločenstvám sa tajná cirkev v roku 1989 venovala prioritne a najviac.¹³

A predsa sa niečo zmenilo. Atmosféra a zmýšľanie ľudí. V redakcii periodického samizdatu na začiatku osemdesiatych rokov boli redaktormi hlavní aktéri tajnej cirkvi, v roku 1989 už tam nájdeme aj „odchovancov“ malých spoločenstiev – druhej generácie. To isté platilo o distribútoroch, zberateľoch podpisov, účastníkoch púti aj verejnej manifestácie. Počet aktívnych ľudí pribúdala. Bolo badať ovocie malých spoločenstiev.

Dôležitý posun v kresťanskom podzemí si možno všimnúť v roku 1988. Prispeli k tomu tri udalosti:

- a) 31-bodová podpisová akcia za náboženskú slobodu;
- b) Sviečková manifestácia 25. 3. 1988;
- c) založenie samizdatu Bratislavské listy.

Pod 31-bodovú petíciu, ako už bolo spomínané, sa na Slovensku podpísalo 300 000 občanov, ktorí žiadali náboženskú slobodu. Ľudia cítili a verejne prezentovali, že chcú zmenu. Podpisová akcia bolo prvé hromadné vystúpenie občanov v Československu po roku 1969, kde

---

11 TOMEK, P.: Rušení zahraničního rozhlasového vysílání pro Československo. *Securitas Imperii*, 2002, č. 9, s. 334 – 337.

12 ŠIMULČÍK, J.: *Svetlo z podzemia. Z kroniky katolíckeho samizdatu 1969 – 1989*. Prešov 1998, s. 183.

13 Hlavnými protagonistami malých spoločenstiev boli nepísaní lídri tajnej cirkvi: biskup J. Ch. Korec, Vladimír Jukl a Silvester Kréméry.

písomne žiadali zmenu zaužívanej totalitnej praxe. Podpisová akcia zasiahla hlbšie do spoločnosti, ako by sa mohlo zdať. Aj keď bola čisto náboženská, svojimi „hranami“ sa dotýkala spoločensko-politickej angažovanosti. Aj preto ju zo solidarity podpísali nekatolíci ako napríklad Miroslav Kusý alebo Milan Šimečka. Charta 77 na jej podporu vydala vyhlásenie.¹⁴

Pri Sviečkovej manifestácii nastala diskusia o treťom bode požiadaviek – dodržiavanie ľudských práv. Niektorí boli za, iní proti. Nakoniec medzi organizátormi prevážil názor, aby sa uviedol aj tento tretí bod. Jeden z hlavných aktivistov tajnej cirkvi Vladimír Jukl sa vyslovil: „*Žiadali sme slobodu pre cirkev, ale tiež sme chápali, že nemožno bojovať len za seba samých, za naše náboženské záujmy. V spoločnosti boli ďalší ľudia, ktorí, aj keď neboli kresťanmi, trpeli podobne a možno aj viac ako my. My sme chceli byť s týmito ľuďmi solidárni, teda aj pre nich žiadať práva, rešpektovanie demokratických ľudských práv. Nechceli sme chápať slobodu ako niečo, čo sa týka iba nás. Ako kresťanom nám záležalo na tom, v akej spoločnosti žijeme. To bolo podstatné. V našej aktivite to bol nový verejný prvok. Aby ľudia boli ochotní túto myšlienku podporiť, aj keď to bolo spojené s rizikom, to si vyžadovalo určitý čas na dozretie.*“¹⁵ Sviečková manifestácia už spájala v sebe náboženskú a spoločensko-politickú angažovanosť. Prakticky bola zlomom v prístupe katolíkov na Slovensku v spoločensko-politickej angažovanosti počas normalizácie.

Samizdat *Bratislavské listy* s verejnou adresou redakcie, s pôvodným názvom *Kresťanská demokracia*, chcel Ján Čarnogurský založiť ešte v roku 1987, ale nenašiel pochopenie. To nastalo až neskôr. Ľudia museli dozrieť. V júni 1988 vyšlo prvé číslo *Bratislavských listov*. Vytlačili ich v podzemnej tlačiarňi tajnej cirkvi na Trnávke v Bratislave, ktorá vytvorila prvú logistickú základňu pre to, aby mohol samizdat vychádzať. Na distribúciu boli taktiež využité štruktúry podzemnej cirkvi.¹⁶ Pri tomto samizdate už išlo čisto o spoločensko-politické angažovanie sa katolíkov v občianskej spoločnosti.

Vnútrotný pohyb v tajnej cirkvi nebol navonok viditeľný. Išlo o zmenu šírky spoločenského pohľadu jej aktivistov. To sa najviac prejavilo pri

14 Podrobnejšie pozri: Dokument Charty 77 č. 9/1988. *Informace o Chartě 77* (samizdat), 1988, č. 5, s. 2. Dostupné na URL www.scriptorum.cz.

15 ŠIMULČÍK, J.: *Čas svitania*, s. 34.

16 ČARNOGURSKÝ, J.: *Videné od Dunaja*. Bratislava 1997, s. 125.

organizačnej diskusii o Sviečkovej manifestácii. Organizátori dali medzi požiadavky aj „úplné dodržiavanie občianskych práv“. V tajnej cirkvi to malo rôznu odozvu. Časť aktivistov sa s touto požiadavkou hneď stotožnila, iná ju svojou neúčastou na manifestácii odmietla. Manifestácia bola skúškou, v ktorej tajná cirkev obstála, a vnútorne ju to posunulo ďalej.

Všetky tri spomínané udalosti sa podieľali na tom, že časť aktivistov sa začala prirodzene premiestňovať aj do aktivít v spoločensko-politickej rovine. Pri tomto vnútornom pohybe nastával určitý problém. Tajná cirkev nechcela spájať aktivitu v „politickej“ oblasti so svojou vlastnou, aby neohrozila svoje vnútorné štruktúry. Preto žiadala, aby sa tieto aktivity od seba oddelili. Samozrejme, že tento „oddeľovací“ proces nebol záležitosťou jedného mesiaca alebo roka. V ľuďoch samých sa kryštalizoval dlhšiu dobu a do novembra 1989 sa ani neukončil.

Pokiaľ rok 1988 bol rokom aktivít, rok 1989 by sme mohli spokojne nazvať kryštalizáciou prúdov podzemnej cirkvi, alebo lepšie povedané, vytváranie a zosilňovanie spoločensko-politického prúdu. Nastávala postupná zmena pohľadu z „my – ako katolíci“ na „my – ako občania katolíci“. Katolíci, ktorí cez malé spoločenstvá hľadali a objavovali vnútornú slobodu, ju chceli postupne uplatňovať aj navonok, a to nie len v náboženskej oblasti. Lídra tohto vznikajúceho prúdu už mali v osobe Jána Čarnogurského, ktorý bol reprezentantom politického smeru. Sviečkovou manifestáciou sa k nemu pridala aj František Mikloško, ktorý bol vnímaný viac nábožensko-občiansky ako politicky. Treba ale zdôrazniť, že najväčšia časť angažovanosti podzemnej cirkvi v roku 1989 stále zostávala čisto v náboženskej oblasti.

Jeden z najdôležitejších dokumentov, ktorý potvrdzuje nastupujúcu vnútornú zmenu v podzemnej cirkvi, je list zaslaný dňa 10. apríla 1989 kardinálovi Tomáškovi, ktorý pre jeho dôležitosť odcitujem celý: *„Eminencia, najdôstojnejší otec kardinál Tomášek! Píšeme Vám ako primasovi Čiech a ako všeobecne uznávanej morálnej autorite českého národa. Pri stretnutiach s veriacimi ľuďmi na Slovensku sa neustále stretávame s pozornosťou a účasťou, ktorú u nich vyvoláva väznenie Václava Havla a ďalších politických väzňov v Čechách a na Morave. V tejto účasti počuť presvedčenie, že väznenie nie je riešením politických, náboženských či kultúrnych problémov v spoločnosti. Treba robiť všetko, aby sa takéto problémy riešili v dialógu a vzájomnej úcte. V tejto účasti sa prejavuje tiež viera, že Boh všetko vidí a že On je posledným sudcom a dobrodincom každého človeka. Nás veriacich ľudí na Slovensku viaže úcta i vďačnosť voči mnohým občianskym aktivitám v Čechách, ako je*

*Charta 77, VONS a pod., za to, že vždy smelo a nezištne sa zastali tých ľudí z našich radov, ktorým bolo ubližované. Väčšina uväznených je práve z týchto iniciatív. Otec kardinál, dovoľujeme si tlmočiť Vám tieto prejavy solidarity s väzňami svedomia v Čechách a na Morave, spojené s našimi modlitbami za nich. Prosíme Vás, ak budete mať príležitosť, aby ste obsah tohto listu tlmočili aj ich rodinným príslušníkom.*¹⁷ List podpísali: Ivan Hoffman, Ján Langoš, Katarína Lazarová, Vladimír Jukl, Mons. Viktor Trstenský, Július Brocka, Dr. Silvester Krčméry, Helena Gondová, Ivana Gregorová, J. Ch. Korec, František Mikloško, Ján Čarnogurský. Medzi menami môžeme okrem iných nájsť všetkých hlavných protagonistov tajnej cirkvi na Slovensku. List podobného znenia, keď sa predstavitelia podzemnej cirkvi verejne vyjadrujú na obranu Charty 77, VONS a Václava Havla, by bol ešte začiatkom roku 1988 nepredstaviteľný. Aj keď list znamenal posun, výraznejšie zapájanie kresťanských aktivistov do spoločensko-politickej oblasti potrebovalo ešte vyzrieť.

Spoločensko-politická angažovanosť mimo cirkevných štruktúr bola pre slovenskú podzemnú cirkev nový fenomén. V Čechách angažovanosť kresťanov v spoločnosti bola oveľa väčšia samozrejmosť. Ťažko vyjadriť percentuálne zastúpenie nového prúdu v slovenskej podzemnej cirkvi. Určite však nepresiahol 3 – 10% sympatizantov a aktívnych členov. Postupne by určite narastal. Tento vznikajúci prúd sa stal v roku 1990 dôležitou členskou základňou pri vzniku politickeho Kresťanskodemokratickeho hnutia (ďalej KDH).

Počas Nežnej revolúcie sa tajná cirkev prirodzene zapojila do spoločenského diania. Tým, že spoločenská zmena prebiehala vo veľmi krátkom čase, sa aktivisti tajnej cirkvi spontánne pripojili k Nežnej revolúcii - každý vo svojom prostredí, kde sa nachádzal. Na vysokých školách, ktoré boli ohniskami revolúcie, mala tajná cirkev niekoľko desiatok tajných malých spoločenstiev, ktoré mali medzi sebou výbornú organizačnú štruktúru. Niektorí členovia spoločenstiev sa zapojili do práce štrajkových koordinačných výborov na vysokých školách. Väčšina sa podieľala na aktivitách štrajkujúcich študentov.¹⁸

Tajná cirkev mala dostatočné reprografické prostriedky, ktoré využila na tlačenie rôznych revolučných vyhlásení. Tlačiarenská pomoc bola

17 Slovenskí katolíci sú solidárni s Václavom Havlom a ďalšími väzňami (list). *Katolícky mesačník* (samizdat), 1989, č. 4, s. 5. Dostupné na URL www.samizdat.sk.

18 ŠIMULČÍK, J.: *Katolícka cirkev a Nežná revolúcia 1989*. Prešov 1999.

nepriama, cez katolíckych aktivistov, ktorí poznali tlačiarov a tajné tlačiarne. Tajná cirkev bola v tom čase opatrná. Nie však v tom zmysle, že by vyčkávala a nechcela podporiť spoločenské zmeny. Opatrnosť sa prejavovala v tom, že pokiaľ to bolo možné, nezverejňovala svoje štruktúry a technické zabezpečenie. Jednu z prvých bodiek za činnosťou tajnej cirkvi urobil samizdat ZRNO, ktorý vo svojom decembrovom čísle uverejnil adresu redakcie.¹⁹ Tajná cirkev nemusela ani zaniknúť, lebo formálne ani neexistovala. Zanikli iba neverejné aktivity verejnej katolíckej cirkvi.

Summary

The study deals with the position and activities of the clandestine church (non-public part of the Catholic Church) at the Slovakia in 1989. The author draws the attention to the transition of the some part of their activists and sympathizers to the socio-political level. The change at the approach was connected with the petition signed by the more than 500,000 citizens, the Candle manifestation, attended by more than 8,000 people and with the creation of the samizdat Bratislava's letter including the address of the publisher. These events are the symbol of the beginning of the socio-political activities.

---

19 Adresa redakcie. *ZRNO* (samizdat), 1989, č. 4, s. 2. Dostupné na URL www.samizdat.sk.

Transformácia
spoločnosti po páde
komunistického režimu

K niektorým nečakaným úlohám posledného komunistického parlamentu

Ondrej **PODOLEC**

Keď poslanci posledného komunistického parlamentu zasadli po „voľbách“ v roku 1986 do lavíc Federálneho zhromaždenia, nič nenasvedčovalo tomu, že sa bude toto volebné obdobie výraznejšie líšiť od tých predošlých. Ich „voľba“ bola opäť len formálnou legitimizačnou procedúrou potvrdzovania jedinej kandidátnej listiny Národného frontu, schválenej mocenským centrom štátu – Predsedníctvom Ústredného výboru Komunistickej strany Československa (ďalej ÚV KSČ).¹ Volebná procedúra voličovi neumožňovala ani len odmietnutie naoktrojovaných kandidátov. Tajnosť volebného aktu totiž bola zamedzená umožnením tzv. manifestačnej voľby, t.j. hlasovania bez úpravy hlasovacieho lístku za plentou. Tri zvolené zákonodarné zbory boli opäť pripravené jednohlasne schvaľovať návrhy zákonov, doručené príslušnými vládami, ktoré takto plnili zadania uložené vedením vládnucej strany. Ich poslanci určite netušili, že okrem formálnych schvaľovacích aktov vo výboroch i pléne, rovnako formálnych prejavov na plenárnych schôdzach komunistického parlamentu a nákupov v lepšie zásobených pražských obchodoch, sa o celé štyri roky stanú nástrojom politickej a právnej transformácie spoločnosti – t.j. že budú hlasovať za zrušenie vedúcej úlohy komunistickej strany v spoločnosti, a tiež zdvihnú ruku

---

* Štúdia bola spracovaná v rámci projektu VEGA č. 1/0531/14 Vývoj notárstva, zodpovedný riešiteľ: doc. PaedDr. JCDr. Róbert Brtko, CSc.

1 Národní archiv (ďalej NA) Praha, fond (ďalej f.) Predsedníctvo ÚV KSČ (ďalej PÚV KSČ) 1986 – 1989, P 1/86.

(opäť jednomyseľne) pri voľbe disidenta Václava Havla za prezidenta republiky. Činnosť parlamentu v období pádu komunistického režimu sa v ostatnom období postupne stáva aj predmetom historického výskumu.² Témou predkladanej štúdie je pohľad na niektoré aspekty činnosti federálneho parlamentu – Federálneho zhromaždenia (ďalej FZ) počas tohto prelomového volebného obdobia.

Konštituovanie posledného komunistického parlamentu

Voľby do posledného komunistického parlamentu sa konali v roku 1986. Počínajúca prestavba i glasnosť sa v tom období objavovali v rétorike straníckych predstaviteľov len zriedkavo – o praktickej politike ani nehovoriac... Z hľadiska domácej politiky bol rok 1986 v prvom rade rokom XVII. zjazdu KSČ – posledného v totalitnom režime. Prebiehal v sterilnej normalizačnej atmosfére, pričom prestavba a glasnosť sa objavovali len v oficiálnych prejavoch a neodzrkadlili sa v žiadnych reálnych reformách ani výraznejších kadrových zmenách.³

Z hľadiska vývoja v sovietskom bloku bol rok 1986 aj rokom Černobyľa, verejnosť na Slovensku (v Československu) sa o výbuchu jadrovej elektrárne na Ukrajine a následnej ekologickej katastrofe dozvedela (samozrejme len vo veľmi obmedzenej podobe) v máji – krátko pred voľbami. Tie sa napokon konali 23. – 24. mája 1986 (tradične od piatka obeda do soboty obeda), pričom zahŕňali základné atribúty komunistických volieb – jednotná kandidátka listina Národného frontu (ďalej NF), tzv. manifestačné hlasovanie bez povinnej úpravy hlasovacích lístkov za

2 O činnosti Federálneho zhromaždenia na prelome 80. a 90. rokov bližšie pozri: BUREŠ, J.: Československý parlament v roce 1989. In: DOUBEK, V. – POLÁŠEK, M. a kol.: *Parlament v čase změny. Případové studie z vývoje českého a československého parlamentarismu*. Praha 2011, s. 123 – 148; ROUBAL, P.: *Starý pes, nové kousky: kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury*. Praha 2013, 110 s; SUK, J.: *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989/1990. Studie a dokumenty*. Praha 2014; SCHELLE, K. – LAMKA, R. – TAUCHEN, J. a kol.: *Demokratizace českého právního řádu (1989 – 2009)*. Ostrava 2009; SUK, J. – CUHRA, J. – KOUDELKA, F.: *Chronologie zániku komunistického režimu v Československu 1985 – 1990*. Praha 1999; SUK, J.: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křižovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha 2009; KRAPFL, J.: *Revolúcia s ľudskou tvárou. Politika, kultúra a spoločnosť v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava 2009; ASH, T. G.: *Rok zázraků. Svědectví o revoluci roku 1989 ve Varšavě, Budapešti, Berlíně a Praze*. Praha; Litomyšl 2009; PITHART, P.: *Devětaosmdesátý. Vzpomínky a přemýšlení. Krédo*. Praha 2009.

3 NA, f. PÚV KSČ 1986 – 1989, P 153/86.

urnou, ale napríklad aj celoštátna prohibícia na predaj alkoholu.⁴ Podľa dnešnej politicko-mediálnej terminológie by sme ich mohli nazvať „supervolbami“ – občania „volili“ (resp. formálne potvrdzovali) kandidátov do Snemovne ľudu a Snemovne národov FZ, Slovenskej národnej rady (ďalej SNR), resp. Českej národnej rady (ďalej ČNR) i poslancov do všetkých troch stupňov národných výborov. Všetkým zúčastneným bolo bezpochyby zrejmé, že išlo len o formálny akt, a tak bolo toto spojenie pragmatické i praktické.⁵ Zaregistrovaných bolo približne 200 000 kandidátov (na každý mandát samozrejme len jeden kandidát), pričom na Slovensku bolo otvorených 5 163 volebných miestností. Personálna obmena poslancov na všetkých úrovniach presahovala jednu tretinu – väčšinou sa tak udialo len z dôvodu veku a zdravotného stavu. Pri kandidatúre platila vzájomná kompatibilita mandátov, t.j. možnosť kandidovať súčasne do viacerých zastupiteľských zborov. Napríklad vedúci činitelia vládnucej strany na Slovensku kandidovali aj do FZ aj SNR (prvý tajomník Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska – ďalej KSS, predseda vlády Slovenskej socialistickej republiky – ďalej SSR, predseda SNR). Zároveň existovala aj kompatibilita poslaneckého mandátu a výkonu ministerskej funkcie (t.j. poslancami sa stali aj ministri).⁶ Z hľadiska výberu poslancov bolo rozhodujúcim aktom schválenie jednotnej kandidátnej listiny Predsedníctvom ÚV KSČ.⁷

Dojem predvolebnej kampane mali budiť predvolebné zhromaždenia po celej republike, na ktorých bola podľa komunistickej tlače, „*vyjadrená dôvera k politike KSČ a NF*“, pričom ich vyvrcholením bolo v predvečer volieb centrálné predvolebné zhromaždenie v Paláci kultúry v Prahe za účasti vedúcich predstaviteľov vládnucej strany. Vyvrcholením tohto tradičného rituálu bol prejav generálneho tajomníka ÚV KSČ a prezidenta Gustáva Husáka – ten skonštatoval, že „*jednotná kandidátka NF zodpovedá triednej a národnostnej štruktúre našej spoločnosti*“.⁸

Komunistická tlač k jeho slovám doložila aj technické dáta dokumentujúce „triedne“ zloženie poslaneckého zboru. Robotníkov bolo 43 %, čo malo byť dôkazom, že „*kandidátka NF zabezpečuje rozhodujúci vplyv pracujúceho ľudu na dianie v celom štáte*“, zvyšok tvorili zástupcovia

4 Tamže, P 104/85.

5 Tamže, P 108/85.

6 Zákon č. 44/1971 Zb.

7 NA, f. PÚV KSČ 1981 – 1986, P 3/86; Tamže, P 1/86.

8 *Pravda*, roč. 67, 22. 5. 1986, č. 118, s. 1 – 2.

„pracujúcej inteligencie“ a družstevných roľníkov. Na kandidátnej listine sa nachádzala aj celá slovenská stranícka elita: prvý tajomník ÚV KSS Jozef Lenárt, tajomník ÚV KSČ Vasil Biľak, predseda vlády SSR Peter Colotka a predseda SNR Viliam Šalgovič. Nechýbali ani štyria šéfovia krajských straníckych organizácií – Gejza Šlapka (bratislavský Mestský výbor KSS), Ignác Janák (Západoslovenský Krajský výbor KSS – ďalej KV KSS), Vladimír Pirošík (Stredoslovenský KV KSS) a Ján Pirč (Východoslovenský KVKSS).⁹

Výsledok týchto „volieb“ sa v ničom neodchýlil od očakávaní. Pri volebnej účasti 99,39 % hlasovalo za jednotnú kandidátnu listinu NF do FZ 99,94 % voličov, pričom tento výsledok bol komunistickou propagandou sprevádzaný oslavnými novinovými titulkami („*Lud povedal svoje ÁNO*“) a konštatovaním, že „*vo všetkých volebných miestnostiach vládol optimizmus a radosná nálada*“.¹⁰

Jediným „incidentom“, ktorý tieto voľby odlíšil od ich „štandardnej“ podoby, bol pokus Pavla Wonku o nezávislú kandidatúru mimo rámca NF. Chcel tak v praxi poukázať na „*rozpory medzi slovami a skutkami i medzi právnym poriadkom a jeho praktickou aplikáciou*“, ktoré podľa neho „*občania videli (ako) jasne zreteľné*“. Keďže mu nebolo umožnené študovať právo, bol právnym laikom, ktorý sa samoštúdiom vypracoval na znalca komunistického práva, ktorý poskytoval poradenstvo viacerým disidentom. Tvrdil, že vtedajší „právnny nihilizmus“ pramenil z „*podceňovania práva a preceňovania ideologickej nadstavby*“. Wonka sa pokúsil využiť svoje občianske právo a chceli za vtedajšieho právneho stavu kandidovať za poslanca Snemovne ľudu FZ, čo komunistický režim považoval za provokáciu. Zákon č. 44/1971 Zb. o voľbách prakticky počítal len s kandidátmi NF a nezakotvoval príslušný úradný mechanizmus pre prípad nezávislej kandidatúry. Zároveň však výslovne nevyklúčoval účasť iných kandidátov,¹¹ navyše pre občianske práva všeobecne platí zásada: čo nie je zakázané, to je povolené. Neuznaním Wonkovej kandidatúry mohla byť teoreticky spochybnená aj platnosť celých volieb. Podľa zákona mal mať totiž právo na podanie na ústavný súd, ktorého vznik bol zakotvený ústavným zákonom z roku 1968. Až do pádu komunistického režimu však ústavný súd v socialistickom Československu nebol reálne zriadený. Vo svojom vyhlásení k voličom sa Wonka domáhal svojich

9 *Pravda*, roč. 67, 24. 5. 1986, č. 120, s. 1; *Pravda*, roč. 67, 20. 5. 1986, č. 116, s. 1.

10 *Pravda*, roč. 67, 24. 5. 1986, č. 120, s. 1; *Pravda*, roč. 67, 26. 5. 1986, č. 121, s. 1.

11 Zákon č. 44/1971 Zb.

ústavných práv, pričom poukazoval najmä na prekážky kladené tým, ktorí by kandidovali mimo kandidátky NF.¹² Poukazoval tiež na to, že jeho krok je v súlade s vývojom v ZSSR.¹³

Československý komunistický režim však rozhodne nemienil pripustiť precedens nezávislej kandidatúry, a tak Ústredná volebná komisia odmietla Wonku zaregistrovať ako kandidáta. V deň volieb sa musel skrývať, keďže po ňom pátrala Verejná bezpečnosť, ktorá ho napokon po troch dňoch odhalila a zadržala. Keďže v podstate len uplatnil svoje občianske právo kandidovať, čo nemohlo byť samo o sebe kvalifikované ako trestný čin, musela komunistická štátna moc siahnuť k účelovým obvineniam. Kauza sa navyše odohrávala v „pohelsinskej“ dobe a medzinárodné záväzky ČSSR vyplývajúce z helsinskej i následných konferencií mali aj podľa vtedy platného práva prednosť pred vnútroštátnym zákonodarstvom. Šírenie vlastného volebného programu naplnilo podľa obžaloby skutkovú podstatu trestného činu podvracania republiky, pričom súd ho napokon kvalifikoval miernejšie – ako poburovanie. Wonku (aj jeho brata Jiřího Wonku) viackrát súdili aj v súvislosti s ďalšími účelovými obvineniami, pričom vo väzbe bol opakovane fyzicky i psychicky týraný. 26. apríla 1988 tridsaťpäťročný Wonka zomrel vo väznici v Hradci Králové a stal sa tak poslednou obeťou komunistického režimu.¹⁴

Volebné obdobie po roku 1986 bolo spojené aj s ďalšou osobitosťou – experimentom v rámci doplňovacích volieb. Tie sa konali v apríli roku 1989 – t.j. v čase, keď bol v okolitých štátoch sovietskeho bloku už spustený proces evolučnej demontáže totalitného režimu. V tejto atmosfére stranícke vedenie rozhodlo, že pokusne povolí voľby s viacerými kandidátmi. Predsedníctvo ÚV KSČ schválilo 3. apríla 1989

12 WONKA, P.: *Provolání nezávislého kandidáta (na) poslance do SL FS ČSSR*. Dostupné na URL <<http://www.wonka.wz.cz/zivotopis.htm>> (prístupné 10. 11. 2016).

13 VILÍMEK, T.: „*Všichni komunisté do uren!*“ *Volby v Československu v letech 1971-1989 jako společenský a státněbezpečnostní fenomén*. Praha 2016, s. 327 – 330.

14 BLAŽEK, P. – JAKOUBEK, J. V. (eds.): „Výsoce znepokojující záležitost“ (edice dokumentů o smrti Pavla Wonky z archivu Ministerstva zahraničí USA). *Securitas Imperii*, 2010, č. 17, s. 124 – 183; *Informace o Chartě 77*, roč. 10, 1987, č. 7. In: BLAŽEK, P. – PAŽOUT, J. (eds.): *Nejcitlivější místo režimu. Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS) pohledem svých členů. Diskusní setkání 19. října 2007*. Praha 2008, příloha na CD, s. 18 – 19; *Informace o Chartě 77*, roč. 10, 1987, č. 8. In: Tamže, s. 12 – 14; *Informace o Chartě 77*, roč. 10, 1987, č. 11. In: Tamže, s. 9; *Informace o Chartě 77*, roč. 11, 1988, č. 8. In: Tamže, s. 1 – 12; *Pavel Wonka. Stručný životopisní nástin*. Dostupné na URL <<http://www.wonka.wz.cz/zivotopis.htm>> (prístupné 10. 11. 2016).

materiál o „*zdokonalení systému všeobecných volieb*“, pričom oficiálne malo ísť o „*vhodnejšie uplatnenie vedúcej úlohy KSČ v spoločnosti*“. Volebné obvody s viacerými kandidátmi na jeden mandát sa podľa tohto rozhodnutia teda mali po prvý raz experimentálne uplatniť v doplňovacích voľbách 20. apríla 1989.¹⁵ Podobne ako pri účelovo kriminalizovanom pokuse Pavla Wonku išlo len o uplatnenie existujúceho platného volebného zákona, bez potreby jeho novelizácie. Prelomovosť experimentu spočívala v nutnosti úpravy volebných lístkov – volič na rozdiel od dovtedajšej praxe musel za plentou vyznačiť výber jedného z kandidátov. Voliči mali kvôli tomuto postupu absolvovať osobitnú inštruktáž. Možnosti štátnej moci manipulovať voľby sa tak zúžili len na fázu výberu kandidátov, resp. umožnenia ich kandidatúry. Podľa komunistickej tlače mali byť takéto voľby „*d'alší krok k prehĺbeniu socialistickej demokracie*“.¹⁶

Doplňovacie voľby sa mali konať v trinástich volebných obvodoch, z toho v deviatich sa volilo do FZ (Teplíce-západ, Mladá Boleslav, Domažlice – Klatovy, Hodonín, Ostrava 1, Třinec, Havířov, Nitra, Ilava). Zaregistrovaných bolo 20 kandidátov, pričom išlo o nominantov NF a ich kandidatúra tak bola stále pod kontrolou vláduceho režimu. Napríklad vo volebnom obvode Ilava mali o mandát súperiť zámočník Ivan Marušinec z Novej Dubnice (napokon vyhral) a sklársky robotník Karol Ondrička z Lednických Rovní.¹⁷

Účasť na doplňovacích voľbách sa nelíšila od zaužívaného štandardu (dosiahla 95,3 %), pričom za niektorého z kandidátov NF hlasovalo 99,68 % zúčastnených voličov. Mechanizmus volebného aktu nebol jednoznačný (zákon stále pripúšťal „manifestačnú voľbu“), preto sa úradne určilo, že pri „tradičnom“ spôsobe voľby, t.j. ak sa volebný lístok neupravoval (nezaškrtili meno), platilo poradie na kandidátnej listine. To ovplyvnilo aj výsledok, keď väčšinou s prevahou zvíťazili kandidáti uvedení na prvom mieste. Časť voličov však už išla za plentu a zaškrtila jedného z kandidátov.¹⁸

Len o niekoľko mesiacov neskôr sa už zloženie tohto poslaneckého zboru zmenilo radikálnejšie, keď sa časť dovtedajších poslancov pod

15 *Rudé právo*, roč. 69, 4. 4. 1989, č. 79, s. 1.

16 Tamže.

17 *Rudé právo*, roč. 69, 21. 4. 1989, č. 94, s. 1 – 2.

18 NA, f. PÚV KSČ 1986 – 1989, P 102/89; Tamže, P 108/89; Tamže, P113/89; porov.: VILÍMEK, T.: „*Všichni komunisté do uren!*“, s. 208 – 209; tiež: *Rudé právo*, roč. 69, 25. 4. 1989, č. 97, s. 1.

tlakom ponovembrových udalostí vzdala alebo bola odvolaná. Namiesto nich boli do FZ (rovnako ako do SNR i ČNR) kooptovaní noví poslanci, ktorí zastupovali vedúce politické sily Nežnej revolúcie.

Zmeny v trestnom práve

Aj napriek odporu vládnucej československej normalizačnej garnitúry došlo pod tlakom vývoja vo východnom bloku aj v ČSSR k malým zmenám, vedúcim k liberalizácii komunistického režimu. Realizátorom príslušných legislatívnych zmien bolo práve FZ, pričom z hľadiska občianskych práv a slobôd boli „najcitlivejšie“ zmeny v trestnom práve. V duchu prestavby a „glasnosti“ boli verejnosťou očakávané predovšetkým zmeny smerujúce k zmierneniu represívneho charakteru komunistického režimu voči vlastným občanom.

Okrem týchto liberalizačných prvkov však niektoré legislatívne opatrenia znamenali paradoxne aj zvyšovanie trestnej represie. Napríklad na početné demonštrácie i ďalšie opozičné aktivity reagoval režim „v záujme ochrany verejného poriadku“ zákonným opatrením Federálneho zhromaždenia z 20. februára 1989. Ústavný zákon o československej federácii totiž pripúšťal, aby Predsedníctvo FZ prijímalo normy so silou zákona vo forme zákonných opatrení, a to v prípade ich „neodkladnej“ potreby. Podmienkou ich platnosti bol podpis prezidenta ČSSR, predsedu FZ a predsedu federálnej vlády. Dočasné zákonné opatrenia boli vyhlasované rovnako ako zákony, no museli byť dodatočne schválené na najbližšom plenárnom zasadaní FZ, inak by stratili platnosť.¹⁹ Vládnucci režim pristúpil k tejto forme legislatívnej úpravy so zdôvodnením, že „četnosť jednání směřujících proti uvedenému chráněnému zájmu se v posledním období zvýšila a dokončení legislativních prací na připravovaných trestních novelách si vyžádá ještě určitého času; je proto třeba přistoupit k určitým legislativním opatřením bezodkladně“.²⁰ Pri dodatočnom schvaľovaní v pléne oboch snemovni FZ, ktoré vyžadovala ústava, sa jeden z poslancov Snemovne ľudu FZ neobvykle zdržal hlasovania. Vzhľadom na vtedajšiu prax jednomyselného schvaľovania zákonov a spoločenskú „citlivosť“ obsahu

---

19 Ústavný zákon č. 143/1968 Zb.

20 Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1989, V. volební období, tlače č. 129. Dostupné na URL <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=61558>> (prístupné 10. 11. 2016).

normy bolo takéto konanie veľmi odvážne.²¹ Analogickým prípadom k tejto norme (pokiaľ ide o obsah, formu i historické okolnosti) bol tzv. obuškový zákon z roku 1969 (Zákonné opatrenie Predsedníctva Federálneho zhromaždenia č. 99/1969 Zb. z 22. augusta 1969 o niektorých prechodných opatreniach potrebných na upevnenie a ochranu verejného poriadku), prijatý v súvislosti s občianskymi protestmi pri výročí okupácie Československa, ktorý sa odvolával na rovnaký článok ústavného zákona č. 143/1968 Zb. o československej federácii.²² Obsah zákonného opatrenia č. 10/1989 Zb. reagoval na aktuálne opozičné aktivity. V súvislosti so stretmi demonštrantov s políciou došlo k rozšíreniu trestných sankcií pri trestnom čine bránenia výkonu právomoci verejného činiteľa (§ 156a TZ) zo šiestich mesiacov odňatia slobody na jeden rok. V prípade demonštrantov stačilo na naplnenie skutkovej podstaty neuposlúchnuť výzvu verejného činiteľa na zachovanie verejného poriadku.²³ Dokonca podľa judikatúry súdov nebolo potrebné aktívne konanie páchatela, ale stačila len nedbanlivosť (opomenutie).²⁴ Zvýšenie sankcie bolo odôvodnené tým, že takýmto konaním je „*podstatne narušený alebo i znemožnený výkon právomoci verejného činiteľa pri zaisťovaní verejného poriadku*“, pričom „*vyššia sankcie tomu nezodpovedá*“.²⁵ Ďalšie zvýšenie trestnej represie reagovalo na intenzívne rozširovanie samizdatových (z hľadiska režimu „nelegálnych“) tlačovín. Spočívalo v rozšírení skutkovej podstaty § 6 zákona o prečinoch (zákon č. 150/1969 Zb. – „*Kto vyhotoví, umožní vyhotovenie alebo rozšíri tlačovinu, ktorá svojím obsahom narušuje záujem socialistického štátu na zachovávaní verejného poriadku.*“). Táto formulácia rozširovala skutkovú podstatu prečinu proti verejnému poriadku a štátny monopol na vydávanie tlačovín sa stal priamym predmetom trestnoprávnej ochrany. V odôvodnení sa konštatovalo, že právny poriadok ČSSR dotedy neobsahoval „*žiadne ustanovenie, na základe ktorého by bolo možné uložiť sankciu za konanie spočívajúce*

21 Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1989, V. volební období, Stenoprotokol ze schůze č. 13, 22. 3. 1989. Dostupné na URL <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=60783>> (prístupné 10. 11. 2016). Meno odvážneho poslanca sa nepodarilo zistiť.

22 Zákonné opatrenie Predsedníctva Federálneho zhromaždenia č. 99/1969 Zb.

23 Zákon č. 140/1961 Zb.

24 Rozhodnutie č. 33/1970 Zb. rozh. tr.

25 Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1989, V. volební období, tlač č. 129. Dostupné na URL <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=61558>> (prístupné 10. 11. 2016).

vo vyhotovení tlačoviny svojím obsahom narušujúcej záujem štátu na zachovávaní verejného poriadku alebo iných obdobných konaní“. Takéto konania považovali tvorcovia normy za „rovnamo spoločensky nebezpečné ako konania uvedené v doterajšom § 6 zákona o prečinoch“. Poňatie skutkovej podstaty bolo veľmi extenzívne, keďže okrem zhotoviteľov aj tých, ktorí by „umožnili“ jej vyhotovenie alebo ju distribuovali. Obsahové vymedzenie „závadnej“ tlačoviny bolo navyše veľmi vágne.²⁶ Stalo sa tak paradoxne v čase, keď sa štátna cenzúra i monopol na tlač v okolitých štátoch postupne stávali minulosťou. Horná hranica trestných sankcií za prečiny proti verejnému poriadku bola zvýšená z troch na šesť mesiacov odňatia slobody a peňažná sankcia z 5 000 na 20 000 Kčs. Treba pripomenúť, že skutkovú podstatu okrem jej vyššie spomínaného rozšírenia zahŕňali rôzne formy účasti na „akciách narúšajúcich verejný poriadok“. Naplniť ju bolo možné alternatívne účasťou na takomto zhromaždení, podporou alebo výzvou na jej konanie.²⁷

Úplne opačnú tendenciu predstavovala pripravovaná väčšia novela trestného zákona. Hoci bol legislatívny proces už v značne pokročilom štádiu (aj na pôde samotného FZ), v tejto podobe ju už plénum federálneho parlamentu napokon nestihlo schváliť. Po revolučných udalostiach po novembri 1989 už bola miera navrhovaných zmien prekonaná vývojom. Zodpovedala totiž len liberalizácii totalitného režimu, zatiaľ, čo medzitým prišlo k jeho úplnému pádu a zásadným spoločenským zmenám. Oficiálne odôvodnenia tohto zmiernenia trestného zákona, samozrejme, obchádzali meritum veci, t.j. zásadné zmeny v komunistickom bloku. Najbližšie k pravde bolo konštatovanie o nových medzinárodných záväzkoch ČSSR v oblasti ľudských práv. Išlo v prvom rade o helsinskú konferenciu i ďalšie následné záväzky, ktoré na seba zobrala aj ČSSR. Ďalej sa argumentovalo „dosiahnutou úrovnou rozvoja socialistických vzťahov“ alebo, že pri zrušených trestných činoch ich „opodstatnenie bolo spoločenským vývojom prekonané“. Najďalej od pravdy bolo konštatovanie o obsolescentnosti noriem, t.j. že príslušné delikty „už sa dlhšiu dobu nevy-skytujú“, hoci sankcia pri viacerých z nich bola aj v druhej polovici 80. rokoch aplikovaná. Prvá skupina deliktov bola podľa vládneho

---

26 Opatrenie č. 10/1989 Zb. (Zákonné opatrenie Predsedníctva Federálneho zhromaždenia Československej socialistickej republiky na ochranu verejného poriadku).

27 Zákon č. 150/1969 Zb.

návrhu novely Trestného zákona rekvalifikovaná z trestných činov do kategórie priestupkov.

Popri súbežnej liberalizácii režimu povoľovania ciest do nesocialistickej cudziny²⁸ strácalo zmysel sankcionovať „nedovolené prekročenie štátnych hraníc“ ako trestný čin.²⁹ Administratívnym priestupkom sa stalo aj „*porušovanie predpisov o cestovných dokladoch a podmienkach pobytu v cudzine*“. Rovnaký prístup zvolilo stranícke vedenie aj pri trestnom čine „nedovoleného opustenia republiky“, v súvislosti s ktorým komunistický režim postihoval československých občanov, ktorí zostali v cudzine po oficiálnom vycestovaní na súkromnú alebo pracovnú cestu do nesocialistických štátov. Nemožnosť vrátiť sa beztrestne do ČSSR bola jedným z odstrašujúcich prvkov, ktorý mal občanov odradiť od emigrácie. V tomto prípade sa pragmatický prístup pri príprave novely ani veľmi neskrýval. Poukazovalo sa na prax udeľovania amnestie emigrantom prezidentom republiky, ktorá pre svoje hromadné udeľovanie už stratila svoj výnimočný charakter a zároveň sa už pri jej početnom udeľovaní strácala zmysluplnosť zotrúvania na trestnosti tohto činu. Amnestia im umožňovala návštevu príbuzných v ČSSR a znamenala aj prísun tak potrebných devízových prostriedkov v konvertibilných menách. Páchatelia – emigranti navyše boli mimo dosahu represívnych orgánov ČSSR. „Nepolitický“ charakter malo zaradenie opilstva len medzi priestupky – podľa zákonodarcu mala v tomto prípade postačovať sankcia udelená dopravným inšpektorátom...

Okrem zmeny v kategorizácii niektorých deliktov mala trestnosť niektorých úplne zaniknúť, čiže príslušné skutkové podstaty mali byť vyradené z trestného zákona. V prvom rade išlo o dôležité nástroje represie proti náboženským aktivitám. Z trestného zákona mali byť teda úplne vyradené „*zneužívanie náboženskej funkcie*“ a „*marenie dozoru nad cirkvami a náboženskými spoločnosťami*“. Na návrh Ústredného výboru Socialistického zväzu mládeže sa realizovalo aj zrušenie vekovej hranice 18 rokov pri legálnosti homosexuálneho pohlavného styku.

Do legislatívneho procesu sa nakoniec dostala pomerne rozsiahla novela trestného zákona, pričom do parlamentu bola oficiálne podaná

---

28 Bližšie pozri RYCHLÍK, J.: *Devízové prísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. Praha 2012.

29 NA, f. PÚV KSČ 1986 – 1989, P 66/88.

28. septembra 1989.³⁰ Udalosti po 17. novembri 1989 a pád komunistického režimu si vynútili urýchléné odstránenie niektorých represívnych prostriedkov totalitnej diktatúry z trestného práva. Tieto zmeny nebolo možné odkladať až po schválenie rozsiahlej novely trestného práva, ktorá prechádzala zdĺhavým legislatívnym procesom. Komunistická novela už navyše nezodpovedala tempu spoločenských zmien a vyžadovala si ďalšie zásahy. Neodkladné zmeny teda priniesla rýchla novela trestného práva z 13. decembra 1989. V zmysle dodržiavania základných ľudských a občianskych opráv zrušila trestnosť nedovoleného opustenia republiky, trestný čin „*vníknutie na územie republiky*“ a trestnosť nedovoleného prekročenie štátnych hraníc zúžila len na okolnosť, ak tak páchatel učinil „*za použitia násilia alebo hrozby bezprostredného násilia*“. Zrušené boli aj prostriedky trestnoprávnej represie komunistického štátu voči cirkvám a náboženským spoločnostiam – trestné činy „*zneužívanie náboženskej funkcie*“ (postihovalo náboženské kázne považované režimom za „závadné“), „*marenie dozoru nad cirkvami*“ a náboženskými spoločnosťami (postihovalo výkon náboženských úkonov bez štátneho súhlasu) a „*porušovanie zákona o rodinnom práve*“ (postihovalo náboženský obrad uzavretia manželstva bez predchádzajúceho civilného sobáša). Modifikovaná a zúžená bola aj skutková podstata trestného činu príživníctva, ktorý trestnoprávne sankcionoval nedodržiavanie inštitútu pracovnej povinnosti. Decembrová rýchla novela zároveň rušila vyššie spomínané represívne zákonné opatrenie Predsedníctva Federálneho zhromaždenia č. 10/1989 Zb., ktoré poslanci len pred niekoľkými mesiacmi schválili. Zároveň zavádzala aj nové skutkové podstaty, ktoré reagovali na aktuálny spoločenský vývoj – „*zasahovanie do nezávislosti súdu*“ a „*ohrozenie životného prostredia*“.³¹

K plnohodnotnej adaptácii trestného práva na podmienky právneho štátu a demokratického politického režimu došlo až jeho rozsiahlou novelou z 2. mája 1990.³²

V legislatívnom pláne boli pripravované aj ďalšie liberalizačné zákony, ktoré však zmena politického režimu zastihla len v počiatkovej

30 Federální shromáždění Československé socialistické republiky 1989, V. volební období, tlač č. 140, Zásady novelizace trestního práva hmotného/trestního zákona č. 140/1961 Sb. a zákona o přečinech č. 150/1969 Sb. Dostupné na URL <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=61569>> (prístupné 10. 11. 2017).

31 Zákon č. 159/1989 Zb.

32 Zákon č. 175/1990 Zb.

fáze legislatívneho procesu (zákon o zhromažďovacom práve, zákon o združovacom práve, zákon o petičnom práve, nový tlačový zákon či novelizácia branného zákona).

Príprava novej ústavy

Ku kľúčovým úlohám federálneho zákonodarného zboru, konštituovaného v roku 1986, mala patriť aj príprava novej ústavy.³³ Predsedníctvo ÚV KSC zriadilo príslušnú pracovnú komisiu, pričom jej čiastkové výstupy aj priebežne prerokovávalo.³⁴ Z diskusií o jej jednotlivých základných prvkoch bola badateľná istá bezradnosť v otázke, ako ďaleko sa vzdialiť od podoby komunistického štátu smerom ku klasickému parlamentnému usporiadaniu. Kľúčové rozhodnutia v tomto smere boli preto stále odsúvané na neskôr. Rozhodlo sa aspoň o mechanizme prijímania novej ústavy, ktorý pripomínal prijímanie ústavného zákona č. 143/1968 Zb. o československej federácii, ktorý bol zakotvený v osobitnom ústavným zákonom č. 77/1968 Zb. Proces mali odštartovať republikové ústredné výbory NF, následne mali ústavu prerokovať obe národné rady a napokon Federálne zhromaždenie. Tento spôsob bol, samozrejme, možný iba v totalitnom režime, kde bolo schválenie len symbolickým aktom a neexistovali by žiadne rozpory (napr. medzi SNR a ČNR).³⁵ Prax politických rokovaní o budúcom ústavnom usporiadaní spoločnej republiky v pluralitnej spoločnosti sa potom plne prejavila pri vyše roka trvajúcom neúspešnom rokovacom maratone, spojenom s putovaním delegácií po hradoch a zámkoch Českej a Slovenskej federatívnej republiky (1991 – 1992).

Namiesto dlhodobo pripravovanej novej ústavy boli tesne po páde komunistického režimu schválené len nevyhnutné modifikácie existujúceho základného zákona. Predovšetkým bol vypustený článok 4 o vedúcej úlohe KSC, ďalej článok 6 o Národnom fronte, či čl. 16, ktorý zakotvoval, že kultúra a školstvo „sa vedú“ v duchu marxizmu-leninizmu.³⁶ Tieto ústavné zmeny boli spojené s politickým vyhlásením, ktoré značne zaostávalo

---

33 BEŇA, J.: *Diskontinuálna kontinuita slovenských ústavných dejín*. Bratislava 2014, s. 184 – 186; BEŇA, J.: Od trojjedinej Ústavy ČSSR, ČSR, SSR k čistej Ústave Slovenskej republiky. In: JÁŠEK, P. (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*. Bratislava 2010, s. 218 – 238.

34 NA, f. PÚV KSC 1986 – 1989, P 81/88; Tamže, P 87/88.

35 Tamže, P 132/89.

36 Ústavný zákon č. 135/1989 Zb.

za tempom spoločenských zmien. Hlásilo sa k všetkým „*progresívnym požiadavkám*“, ktoré mali smerovať k „*zdokonaleniu socialistickej demokracie*“. Konštatovalo sa v ňom, že „*ČSSR je socialistickým právnym štátom*“ a „*považuje za nevyhnutné ukludnenie súčasného politického ovzdušia*“. Vyhlasovalo, že „*prezident Československej socialistickej republiky súdruh Gustáv Husák má plnú podporu a dôveru poslancov Federálneho zhromaždenia ako zástupcov občanov našej socialistickej vlasti*“. Tí ubezpečili občanov ČSSR, že budú „*robiť i naďalej všetko pre spokojný život ľudu v našej socialistickej republike v zhode so zásadou – Všetka moc v Československej socialistickej republike patrí pracujúcemu ľudu*“.³⁷

Podobný charakter malo aj vyhlásenie k roku 1968. Konštatovalo, že „*československá spoločnosť ocitla v kríze v dôsledku nesprávneho hodnotenia minulého vývoja a neochoty bývalého vedenia KSČ ku skutočnej obrode socializmu a prestavbe hospodárskeho a najmä spoločenského života*“. Tiež, že pri vstupe vojsk piatich členských štátov Varšavskej zmluvy na územie ČSSR v roku 1968 boli „*porušené platné normy medzinárodného práva a princípy vzťahov medzi zvrchovanými štátmi*“. Podľa vyhlásenia bol ľud Československa schopný „*v roku 1968 vyriešiť si svoje životne dôležité problémy samostatne, [...] bez uplatnenia mocenského zásahu*“. Vojenská intervencia piatich štátov Varšavskej zmluvy teda „*znemožnila politické riešenie situácie v Československu [...] viedla k prerušeniu demokratizačného úsilia o vlastnú československú cestu rozvoja socialistickej spoločnosti*“. Podporili tiež aktivity smerujúce k odsunu sovietskych vojsk z ČSSR.³⁸

Ďalšie reformné zákony z konca 80. rokov

FZ schválilo koncom 80. rokov viacero reformných prestavbových „*nepolitických*“ zákonov hospodársko-sociálneho charakteru. Napríklad nový zákon o sociálnom zabezpečení s platnosťou od 1. októbra 1988 prehlboval princípy zásluhovosti pri vymieraní dôchodkov.

37 Federální shromáždění Československé socialistické republiky, V. volební období, tlač č. 216, Návrh prohlášení Federálního shromáždění Československé socialistické republiky k současné vnitropolitické situaci. Dostupné na URL <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=61645>> (prístupné 10. 11. 2017).

38 Federální shromáždění Československé socialistické republiky, V. volební období 1989, tlač č. 212, Návrh Stanoviska federálního shromáždění ČSSR k intervenci pěti socialistických států v srpnu roku 1968. Dostupné na URL <<http://www.nrsr.sk/dl/Browser/Document?documentId=61641>> (prístupné 10. 11. 2017).

Zákon o štátnom podniku bol dlho očakávaným hospodárskym zákonom. Opúšťal byrokratické trojstupňové riadenie národného hospodárstva a jednotlivým podnikom bola poskytnutá väčšia nezávislosť. Po veľkých diskusiách tiež zavádzal voľbu podnikového riaditeľa pracovníkmi na päť rokov. Na druhej strane centrálné plánovanie hospodárstva ponechával stále nedotknuteľné.³⁹

Racionalizačným opatrením bol ústavný zákon o zmenách v sústave federálnych ústredných orgánov, ktorým boli zlúčené hospodárske ministerstvá a počet členov vlády klesol z 26 na 20.⁴⁰

Pragmatický charakter mali zmeny v devízovom hospodárstve, ktoré zavádzali možnosť občanov otvoriť si devízový účet (minimálne 300 amerických dolárov), ktorý pri cestách do nesocialistického zahraničia nahrádzal tzv. devízový prísľub.

Väčšiu dynamiku nabrali legislatívne zmeny až po rozsiahlej personálnej obmene poslaneckého zboru prostredníctvom kooptácií⁴¹ predstaviteľov politických síl, ktoré po novembri 1989 reálne prevzali moc v ČSSR. Išlo o dočasné riešenie v dôsledku oddialenia slobodných volieb až na jún 1990. Svojím spôsobom sa tak uplatnil imperatívny mandát poslancov, ktorý bol typologickým znakom zastupiteľských zborov v komunistickom režime, avšak v reálnej politickej praxi sa neuplatňoval.

Summary

The study analyzes the last parliamentary term of the communist parliament – The Federal Assembly. Although its genesis and Members of Parliament was in appropriate to the totalitarian regime, they became the tool of the transformation to the parliament democracy after the November 1989. The Members of Parliament were changed through the co-optation. However, several laws inspired by the cautious reforms, initiated by the Gorbachev's leadership in Soviet Union, were prepared in the parliament even before such radical change, including the preparation of new constitution.

---

39 Zákon č. 88/1988 Zb.

40 Ústavný zákon č. 42/1988 Zb.

41 K mechanizmu kooptácií bližšie pozri: PETRANSKÁ ROLKOVÁ, N.: Proces demokratizácie federálneho a slovenského parlamentu a cesta k slobodným voľbám v roku 1990. In: JAŠEK, P. (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*, s. 239 – 250; BUREŠ, J.: *Československý parlament v roce 1989*, s. 134 – 144.

Transformační legislativa po roce 1989 a problematika kontinuity práva

Kamil NEDVĚDICKÝ

Úvod

Rok 1989, od něhož uplynulo již čtvrtstoletí, přinesl zásadní změny do všech oblastí života, včetně politické, ekonomické, sociální, kulturní a v neposlední řadě i právní sféry. Právě prostřednictvím právních norem mělo dojít k rozchodu s totalitním komunistickým režimem a k tranzici do nových demokratických poměrů. Od samého počátku bylo jednoznačně zřejmé, že komunistické právo je v podmínkách demokratické společnosti nepoužitelné kvůli své ideologické zakotvenosti, kdy i zdánlivě apolitické normy byly konstruovány a aplikovány tak, aby sledovaly účel naplnění předpokladů pro udržení a prohloubení fungování „socialistického“ státu.¹ Přesto ale došlo k prosazení kontinuity práva, oficiálně, dle nejlivnějších právníků mezi politiky, jako jediného možného řešení.² Tato teze kontinuity neměla zásadního oponenta v nových mocenských strukturách a byla plně v souladu se stavem v jiných zemích sovětského bloku (s výjimkou států v Pobaltí). Návrhy o možném návratu k prvorepublikovému právu byly mocensky nejlivnějšími kontinuitními právníky odmítnuty jako nerealistické. Na odpor a nesouhlas narazily i nabídky jiných států (např. Nizozemska), že zdarma přeloží do češtiny svůj právní systém

-
- 1 Srov. ZOULÍK, F.: *Soudy a soudnictví*. Praha 1995, s. 89; ULČ, O.: Malá doznání okresního soudce. Díl I. In: *Bestseller II*. Praha 1990, s. 12.
  - 2 Viz PŘIBÁŇ, J.: Právo, kolektivní identita a vyrovnávání se s minulostí: středoevropské zkušenosti s postkomunismem. In: GJURIČOVÁ, A. – KOPEČEK, M. (eds.): *Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989*. Praha; Litomyšl 2008, s. 301.

a nabídnou experty na jeho zavedení do československých poměrů.³ Okamžité zavedení evropské legislativy, již bychom museli po vstupu do Evropské unie (dále EU) stejně zavádět, což vznesl jako podnět ekonom Jan Švejnar, smetli tvůrci transformačních postupů ze stolu s argumentem, že zákony si: „vymyslíme vlastní, aby si na ně lidé měli čas zvyknout“.⁴ Přes prosazení návaznosti na právní systém předchozího režimu lze ale vyslovit hodnotící soud, že v České republice (dále ČR) je paradoxně možno spatřit nejvyšší míru diskontinuity ze srovnatelných bývalých komunistických zemí. Podrobnější pohled prozradí existenci dvou paralelních procesů – kontinuitního a diskontinuitního, které se za 25 let po listopadu 1989 prolínaly, potýkaly a jejichž výsledky jsou jasně verifikovatelné.

Přestože došlo k převzetí dosud platného právního řádu „socialistického“ Československa a dokonce na základě zákona č. 15/1990 Sb., zákon o politických stranách (§ 9 odst. 1), byla legitimizována existence Komunistické strany Československa (tedy dosavadní totalitní státostřany, dále KSČ), v nově přijímaných právních předpisech se opakovaně nachází hodnotící soudy o minulosti či jasné distancování se od práva komunistického režimu. Právě touto cestou a prostřednictvím svobodných voleb mělo dle nových politických elit dojít k dekomunizaci společnosti.⁵ Za symbolické vyjádření rozchodu se základními stavebními kameny konstrukce totalitního režimu je možno označit ústavní zákon č. 135/1989 Sb., kterým se mění ústavní zákon č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky. Zmíněnou normou došlo k vypuštění čl. 4 Ústavy a ke změnám čl. 6 a čl. 16 Ústavy. Přestala tedy platit premisa, že: „*Vedoucí silou ve společnosti i ve státě je předvoj dělnické třídy, Komunistická strana Československa, dobrovolný bojový svazek nejaktivnějších a nejvědomějších občanů z řad dělníků, rolníků a inteligence.*“ Ústavním zákonem č. 496/1990 Sb., o navrácení majetku Komunistické strany Československa lidu České a Slovenské Federativní Republiky, se měla vyřešit problematika ztotožnění KSČ se státem, kdy, slovy preambule k zákonu: „*Po uchopení moci v roce 1948 považovala*

---

3 JAŠMINSKÝ, M. – ŠÍDLO, J.: Gabriel Eichler. *Hospodářské noviny*, 14. 11. 2014. Dostupné na URL <<http://archiv.ihned.cz/c1-63114390-gabriel-eichler>> (přístup 20. 10. 2016).

4 DOLEJŠÍ, V.: 25 let od tržní ekonomiky: Začalo to frontou na kapitalismus. *Hospodářské noviny*, 3. 2. 2015. Dostupné na URL <<http://archiv.ihned.cz/c1-63474820-25-let-od-trzni-ekonomiky-zacalo-to-frontou-na-kapitalismus>> (přístup 20. 10. 2016).

5 ZIKMUND, M. T.: *Petr Pithart. Ptám se, tedy jsem*. Praha 2010, s. 142.

Komunistická strana Československa stát za své vlastnictví a s majetkem všeho lidu nakládala jako s vlastním.“⁶ Otázku posouzení předchozího systému měl řešit zákon o době nesvobody. Přes předložení několika návrhů, snahu o rozšíření textu a intenzivní diskuzi na parlamentní půdě,⁷ došlo nakonec pouze k přijetí stručného zákona č. 480/1991 Sb., o době nesvobody, v jehož § 1 je vymezen názor na legitimitu a legalitu vlády KSČ: „*V letech 1948 až 1989 komunistický režim porušoval lidská práva i své vlastní zákony.*“ Ustanovení § 2 pak potvrzuje kontinuitu s tímto režimem a nutnost přijetí nového práva, za účelem nahrazení převzatých norem: „*Právní akty přijaté v době uvedené v § 1 se ruší jen tehdy, stanoví-li tak zvláštní zákony.*“ Významným diskontinuitním krokem, který zákonu o době nesvobody předcházela, bylo přijetí Listiny základních práv a svobod (ústavní zákon č. 23/1991 Sb., kterým se uvozuje Listina základních práv a svobod jako ústavní zákon Federálního shromáždění České a Slovenské federativní republiky (dále ČSFR), do ústavního pořádku ČR zakotvena usnesením předsednictva České národní rady č. 2/1993 Sb., o vyhlášení Listiny základních práv a svobod jako součásti ústavního pořádku České republiky).

Střet kontinuitního a diskontinuitního proudu v rámci právního systému se stal realitou, reprezentovanou personální kontinuitou v oblasti justice i státní správy a hmatatelnými výsledky každodenní rozhodovací činnosti, stejně tak v akademické a legislativní sféře, na druhou stranu jednotlivé nově přijímané právní normy a judikatura československého a posléze českého ústavního soudu směřovaly směrem jednoznačně diskontinuitním. Právě diskontinuitní linii hodlám ve svém příspěvku věnovat bližší pozornost.

Rehabilitace a restituce

Rehabilitační a restituční zákonodárství tvoří základní pilíře polistopadového uspořádání. Jde o jasné vymezení se vůči minulosti a nápravu některých křivd, spáchaných totalitním režimem. Rehabilitační zákony, reprezentované dvojicí základních norem – zákonem č. 119/1990 Sb., o soudní rehabilitaci, ve znění pozdějších změn a zákonem č. 87/1991

6 Viz i Nařízení vlády České a Slovenské Federativní Republiky č. 212/1990 Sb. o odnětí nemovitého majetku státu v trvalém užívání Komunistické strany Československa.

7 Srov. např. URL <<http://www.psp.cz/eknih/1990fs/slsn/stenprot/018schuz/s018104.htm>>. Dále pak URL <http://www.psp.cz/eknih/1990fs/tisky/t0525_00.htm> (přístup 20. 10. 2016).

Sb., o mimosoudních rehabilitacích, ve znění pozdějších změn, měly zakotvit pohled na minulé zločiny a vypořádat se se zneužíváním práva k politické represi komunistickou vládou. Ustanovení § 2 odst. 1 zákona č. 119/1990 Sb. zrušilo ze zákona a k datu vydání rozhodnutí v trestních věcech, v nichž byla použita politicky zneužívaná ustanovení trestního práva. Ustanovení § 2 odst. 2 cit. zákona ale zavedlo institut tzv. zbytkových trestů u trestných činů rehabilitací nedotčených.⁸ I když soudy obdržely od zákonodárce možnost úvahy nad stanovením přiměřeného trestu či šanci od stanovení trestu upustit, vyvolalo toto ustanovení řadu negativních následků, kdy kromě plně rehabilitovaných odpůrců režimu se mnoho dalších jedinců muselo zdlouhavě domáhat zrušení svých rozsudků, v nichž byla aplikována rehabilitací nedotčená ustanovení trestních předpisů či se jednalo o následky snahy pošpinit „nepřátele režimu“, kdy je komunistický stát odsoudil za obecně kriminální trestné činy. Až po mnoha letech, a tedy příliš pozdě, daný problém umožnil vyřešit § 11 zákona č. 262/2011 Sb., o účastnících odboje a odporu proti komunismu. Rehabilitační zákony byly konstruovány jako částečná náprava křivd (srov. preambuli zákona č. 87/1991 Sb.) a za základní filozofii přijímaných norem můžeme označit očištění a odškodnění obětí zvláště totalitního komunistického systému. V nálezu Ústavního soudu ČR (ÚS) sp. zn. I. ÚS 139/93 ze dne 16. listopadu 1994 se nachází hodnocení zákona č. 87/1991 Sb. jako normy, již nelze chápat tak, že: „*ruší a jaksi ‚zbavuje existence‘ generelně tehdejší stav a tehdejší dobu se všemi křivdami, jichž se dopouštěla, ale že usiluje o zmírnění křivd, které, jak se praví v úvodu k zákonu, nelze nikdy zcela napravit.*” Nejvyšší soud v rozsudku č. j. (Rt) VII Torz 15/90 popsal možnost soudů při ukládání tzv. zbytkových trestů stanovit trest i pod dolní hranici zákonné normy, a to s odkazem na § 1 písm. 1 zákona č. 119/1990 Sb. a v něm uvedené hodnocení totalitní praxe jako „*nepřiměřené tvrdosti v používání represe*“.

Restituce se staly dalším důkazem faktické hodnotové diskontinuity s předlistopadovým režimem.⁹ Měly fatální význam z pohledu historické spravedlnosti. Stejně tak jejich filozofickým podkladem bylo úsilí o obnovení poměrů před 25. únorem 1948. Nesly s sebou v neposlední řadě také jasnou deklaraci návratu vnímání ústavně zaručeného faktu, že soukromé vlastnictví je nedotknutelné, což mělo nepopiratelný vliv

8 Srov. BESTA, Z.: K aplikaci zákona o soudní rehabilitaci. *Právo a zákonnost*, roč. 39, 1991, č. 10, s. 553.

9 K vnímání retroaktivity srov. BIČOVSKÝ, J.: Poznámky k filozofii rehabilitačních a restitučních zákonů. *Právník*, roč. 132, 1993, č. 12, s. 1116.

na to, že se právní řád ustálil na západoevropském pohledu na držení majetkových hodnot a došlo k faktické suspenzi omezení soukromého vlastnictví, z nichž některá fungovala dokonce již před únorem 1948. Se zásadními změnami společenského uspořádání souvisela novela občanského zákoníku, provedená zákonem č. 509/1991 Sb., s účinností ode dne 1. ledna 1992, která v § 872 odst. 1 občanského zákoníku změnila ex lege právo osobního užívání pozemku na vlastnictví fyzické osoby. Kromě mnou již uvedeného zákona o mimosoudních rehabilitacích, přijal zákonodárce ještě zákon č. 403/1990 Sb., o zmírnění následků některých majetkových křivd, jež byl motivován úmyslem vrátit zabavený majetek oprávněným vlastníkům, poškozeným komunistickým režimem či jejich dědicům a rodinným příslušníkům (§ 3 cit. zákona). Zákon č. 229/1991 Sb., o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku se, slovy své preambule, pokoušel zmírnit následky majetkových křivd, spáchaných v letech 1948-1989 vůči vlastníkům zemědělského a lesního majetku a snažil se obnovit původní vlastnické vztahy k půdě. Zákon České národní rady č. 243/1992 Sb., kterým se upravují některé otázky související se zákonem č. 229/1991 Sb., o úpravě vlastnických vztahů k půdě a jinému zemědělskému majetku, ve znění zákona č. 93/1992 Sb., rozšířil použití restitucí i na taxativně vymezený okruh osob, jež o svůj majetek přišly už v době před únorem 1948. Restituce s sebou nesly celou řadu komplikací, jak původním vlastníkům a jejich právním nástupcům, kteří se museli mnohdy vyčerpávajícím způsobem domáhat zabaveného majetku, tak i soudních sporů a v některých případech i pochybností o oprávněnosti restituce u některých subjektů, celkově lze ale konstatovat, že se jednalo o jeden z největších úspěchů polistopadové doby. Poměrně rozsáhlá náprava křivd v majetkové oblasti, vytvoření sociální skupiny vlastníků a rozbití zažitého komunistického pojetí soukromého vlastnictví jako k likvidaci určeného nástroje vykořisťování,¹⁰ to všechno lze zdůraznit jako pozitivní výsledek.

Pro ilustraci zmíním několik zajímavých rozhodnutí soudních instancí. Ústavní soud ČR v nálezu sp. zn. Pl. ÚS 46/95 ze dne 10. prosince 1996 zdůraznil zásadní koncepci, na níž je založena právní úprava restitucí, tj. zmírnění následků pouze některých křivd, což ospravedlňuje vyjádření legitimní politické vůle zákonodárce vymezit okruh povinných osob. V nálezu sp. zn. I. ÚS 154/95 ze dne 18. ledna 1996 judikoval ÚS, že všechny orgány veřejné moci musí vycházet z restitučních zákonů při posuzování

---

10 Kolektiv autorů: *Československé státní právo. Díl I., část I. až III.* Praha 1956, s. 137.

nároků osob, jejichž majetek přešel na stát, nebo na jiné právnické osoby, v době od 25. února 1948 do 1. ledna 1990, a to především při hodnocení např. jednání v tísní či politické perzekuce. Nález ÚS sp. zn. I. ÚS 246/98 ze dne 17. března 1999 obsahuje právní větu následujícího znění: „*Soudy musí brát při aplikaci restitučních a rehabilitačních předpisů v úvahu, že jde o speciální právní úpravu se všemi důsledky z toho plynoucími, tj. včetně oprávnění i povinnosti soudu přezkoumávat, zda rozhodnutí vydané v době nesvobody bylo či nebylo důsledkem politické perzekuce nebo postupu porušujícího obecně uznávaná lidská práva a svobody. Jejich rozhodnutí musí posuzovat každý z těchto předpisů jako lex specialis, jehož smyslem je náprava křivd spáchaných v období od 25. února 1948 do 1. ledna 1990.*“ Nálezem, vyhlášeným pod č. 29/1996 Sb., rozšířil ÚS rozsah restitucí, když zrušil podmínku trvalého pobytu na území, čímž umožnil všem státním občanům ČR, kteří přišli o majetek na základě „Benešových dekretů“ nebo znárodněním po roce 1948, domoci se svých oprávněných nároků. Státní občanství jako základní předpoklad uplatnění restitučního nároku ale zůstalo nedotčeno a naopak potvrzeno ÚS. V nálezu sp. zn. Pl. ÚS 33/96 ze dne 4. června 1997 rozhodlo plénum ÚS, že podmínka státního občanství je ústavně konformní, jelikož čl. 11 odst. 2 Listiny vytváří pro zákonodárce ústavní prostor omezení okruhu oprávněných osob v restitučním zákonodárství, se zřetelem k vymezenému období 1948-1989. V nálezu, vyhlášeném pod č. 234/1999 Sb., plénum ÚS na svých závěrech setrvalo, odmítlo i rozhodnutí Výboru OSN pro lidská práva (č. 516/1992 ze dne 19. července 1995 či č. 586/1994 ze dne 23. července 1996), podle nichž není žádný důvod rozlišovat mezi oběťmi konfiskací z důvodu občanství, a konstatovalo, že se jedná o nerovnost, jež je založena na rozumných a objektivních rozlišovacích znacích, navíc s vyloučením libovůle. Přes všechny komplikace, výhrady a mnohdy neúplnost v napravování křivd, spáchaných nedemokratickým systémem před rokem 1989, zůstává historickou realitou, že rozsah restitucí a rehabilitací v Československu nemá obdobu v jiných státech se stejnou historickou zkušeností.¹¹

Transformace ekonomiky

Zrušení centrálně plánovaného a státem plně kontrolovaného hospodářství a privatizace státního majetku do soukromých rukou je hlubokou změnou, která fatálně přerušila návaznost na předlistopadový systém.

---

11 HUBÁLKOVÁ, E.: *Majetkové restituce*. Praha 2004, s. 82–95.

Postupem času došlo nejenom k návratu do poměrů před únorem 1948, ale, z pohledu soukromých vlastníků, k době nepoměrně dřívější a k vytvoření tradičních západoevropských pravidel držení majetkových hodnot. Zákon č. 427/1990 Sb., o převodech vlastnictví státu k některým věcem na jiné právnické nebo fyzické osoby (a prováděcí zákony České národní rady – dále ČNR, a Slovenské národní rady – dále SNR) a zákon č. 92/1991 Sb., o podmínkách převodu majetku státu na jiné osoby (a prováděcí zákony ČNR a SNR), vytvořily legislativní rámec, v němž se provedly transfery majetku a, přestože lze na tento proces, vzhledem k aférám jej doprovázejícím, pohlížet i výrazně kriticky, vedl k nastolení tržní ekonomiky a konkurenci vlastnických forem a tedy k přiblížení ke státům demokratického světa. O tom, že se nejednalo o automatický proces, ale probíhaly zásadní ideové střety, vypovídají přímí účastníci diskuzí o vývoji v této oblasti, mezi nimiž se odehrávaly spory o „scénář“ ekonomické reformy.¹² Zpětně si i mnozí vlivní ekonomové, jejichž názory byly realizovány v praxi, uvědomili, že kardinálním problémem byla neexistence většího právního zakotvení ekonomické transformace a jejich souvislostí.¹³ Obnovení soukromého vlastnictví a příklon k zásadám tržní ekonomiky znamenaly jednoznačný odklon od teorie i praxe komunistického režimu a výrazný příspěvek k diskontinuitnímu vývoji.

Lustrace

Jedním z viditelných pilířů diskontinuity polistopadového režimu s jeho nedemokratickým předchůdcem jsou tzv. lustrační zákony. Nutnost řešení otázky loajality udržovatelů totalitního systému, především těch, co se dostali do fungujícího soukolí represivních bezpečnostních složek, vyvolávala od roku 1989 velkou odezvu. Široká paleta možných přístupů, od paušálního pardonování všech, přes zaměření pouze na příslušníky StB, až po vyloučení přístupu spolupracovníků tajných služeb do státního aparátu, rezonovala ve společenském prostoru a stávala se předmětem politického soupeření, počítaje v to i diskutabilní využívání archivů, problém skartací a nedostatek expertů v řadě důležitých oblastí veřejné správy. Vzrušené diskuze, vedené na parlamentní půdě, ve sdělovacích

12 Srov. SUK, J.: *Labyrintem revoluce. Aktéři zápletky, křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*. Praha 2003, s. 400 a násl.

13 Viz např. JEŽEK, T.: *Zrození ze zkumavky. Svědectví o české privatizaci 1990 – 1997*. Praha 2007, s. 22.

prostředcích, i mezi právníky, vyústily do přijetí právních norem, usilujících o komplexní řešení předmětné problematiky. Zákon Federálního shromáždění ČSFR č. 451/1991 Sb., kterým se stanoví některé další předpoklady pro výkon některých funkcí ve státních orgánech a organizacích České a Slovenské federativní republiky, České republiky a Slovenské republiky (tzv. velký lustrační zákon) a zákon České národní rady č. 279/1992 Sb., o některých dalších předpokladech pro výkon některých funkcí obsazovaných ustanovením nebo jmenováním příslušníků Policie České republiky a příslušníků Vězeňské služby České republiky (tzv. malý lustrační zákon), vymezily funkce ve veřejném sektoru, které jsou zapovězeny popsánému okruhu osob, které spolupracovaly s represivními složkami komunistického režimu a tato skutečnost je doložitelná v zachovaných archivech (z čehož vyplyne pozitivní lustrační osvědčení) a dále vyjmenovaly seznam postů v hierarchii totalitního státu, jejichž zastávání diskvalifikuje při snaze dosáhnout na chráněnou pozici ve veřejné správě. Uvedené zákony měly vliv na vnímání předchozího společenského zřízení. I když je možno je kritizovat jako nedostatečné, nezabraňující možnému obcházení „výjimkami“ či nerozlišující mezi „viníky“ a „obětmi“, přinesly pozitivní efekt zřetelného odmítnutí bagatelizace viny, která, s ohledem na faktické nepotrestání pachatelů komunistických zločinů, hrozila ovládnout společenské vědomí.¹⁴ Význam lustračních zákonů v době přechodu od totalitního systému k demokratickému právnímu státu, ale i v dnešní době (s přihlédnutím k faktoru času, na nějž je myšleno v § 20 zákona č. 451/1991 Sb., kterým je vyloučena působnost zákona na osoby, narozené po 1. prosinci 1971), tak je v tom, že zůstávají z pohledu reflexe minulosti jedním z viditelných symbolů doby po roce 1989.¹⁵ V záplavě mnohdy i částečně oprávněné kritiky, vedené z různých názorových pozic,¹⁶ zůstává lustrační

14 Ke střetu teoretických předpokladů zákonodárce s faktickým neúspěchem při postihu pachatelů komunistických zločinů viz § 1 odst. 1 zákona č. 119/1990 Sb. o soudní rehabilitaci, kde parlament ČSFR deklaroval, že účelem tohoto zákona taktéž je: „*umožnit ze zjištěných nezákonností vyvodit důsledky proti osobám, které platné zákony vědomě nebo hrubě porušovaly.*“

15 Srov. ŽÁČEK, P.: Lustrační zákon po dvaceti letech. In: *Paměť a dějiny*, roč. 4, 2011, č. 4, s. 127 – 128; ŽÁČEK, P.: *Lustrační zákony v České republice. Aplikace zákonů č. 451/1991 Sb. a č. 279/1992 Sb.* Dostupné na URL <<http://www.ustrer.cz/data/pdf/konference/20let-pote/twenty-years-after-zacek.pdf>> (přístup 20. 10. 2016).

16 JIČÍNSKÝ, Z. – MIKULE, V.: Některé ústavněprávní otázky tzv. lustračního zákona. *Právník*, roč. 131, 1992, č. 3-4, s. 227-233; KOSAŘ, D.: Lustrace a běh času. In: BOBEK, M. – MOLEK, P. – ŠIMÍČEK, V. (eds.): *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno 2009, s. 228–258.

zákonodárství, na rozdíl od Slovenska, neměnnou součástí právního řádu ČR, a to po opakovaném vyslovení ústavnosti ze strany ústavních soudů. Československý ústavní soud v nálezu sp. zn. Pl. ÚS 01/92 ze dne 26. listopadu 1992 sice zrušil některá ustanovení tzv. velkého lustračního zákona a modifikoval tím okruh spolupracovníků represivních složek totalitního režimu, jimž nebude umožněn vstup na určité pozice ve státním aparátu, avšak ústavnost lustračního zákonodárství jednoznačně potvrdil a vyjádřil relevanci zásady „demokracie schopné bránit se“¹⁷ a vyslovil se i k právní kontinuitě s totalitním Československem. Lustrační zákony tak federální ústavní soudci zhodnotili jako odpovídající principům demokratického právního státu, neboť: *„Demokratický stát má nejen právo, ale i povinnost prosazovat a chránit principy, na nichž je založen a nemůže být proto nečinný za situace, kdy vedoucí místa na všech stupních státní správy, hospodářského řízení, apod., byla obsazena podle dnes nepřijatelných kritérií totalitního systému [...] V demokratických společnostech se ve státních a veřejných orgánech, ale též i na pracovištích, která mají vztah k bezpečnosti státu, požaduje splnění určitých státoobčanských předpokladů, která lze charakterizovat jako loajalitu s demokratickými principy, na nichž je stát budován. Taková omezení se mohou týkat i určitých skupin osob, aniž by byly tyto osoby individuálně hodnoceny, což lze bez valných potíží nalézt i v jiných právních rádech.“* K tomu, jak vnímat a vykládat kontinuitu s komunistickým režimem, se v citovaném nálezu ústavní soud postavil taktéž jednoznačně: *„Současně budovaný právní stát, který vychází z hodnotové diskontinuity s totalitním režimem, nemůže proto přejímat taková kritéria formálně právní a materiálně právní kontinuity, jež vycházejí z odlišného systému hodnot, a to ani za situace, že to formální normativní kontinuita právního řádu umožňuje. Respektování kontinuity se starým hodnotovým systémem by totiž nebylo zárukou právní jistoty, ale naopak, bylo by zpochybněním hodnot nových, ohrožením právní jistoty ve společnosti a otrásl by tak posléze důvěrou občanů ve věrohodnost demokratického systému.“* Šanci judikovat o problematice lustrací dostal i Ústavní soud ČR, a to nálezem sp. zn. Pl. ÚS 9/01 ze dne 5. prosince 2001. V souvislosti se zrušením časového omezení platnosti lustračních zákonů v roce 2000 (zákony č. 422/2000 Sb. a č. 424/2000 Sb. ze dne 25. října 2000) se na základě návrhu skupiny poslanců řešila ústavnost obou zkoumaných

17 Viz LOEWENSTEIN, K.: Militant Democracy and Fundamental rights I. *The American Political Science Review*, roč. 31, 1937, č. 3, s. 417–432 a díl II., Tamtéž, č. 4, s. 638–658.

norem. I v tomto případě došlo ke konstatování o ústavní konformitě lustrací s tím, že: „*Velký i malý lustrační zákon dosud chrání existující veřejný zájem, či – jinak řečeno – sledují legitimní cíl, jímž je aktivní ochrana demokratického státu před nebezpečím, jež by mu mohly přivodit nedostatečně loajální a málo důvěryhodné veřejné služby.*“ Ústavní soud taktéž zdůraznil existenci obdobných úprav v jiných zemích s podobnou historickou zkušeností (str. 10 nálezu). I v prvním případě posuzování (česko)slovenských lustrací Evropským soudem pro lidská práva (dále ESLP),¹⁸ ESLP potvrdil, že lustrace jsou obecně ospravedlněny legitimním zájmem na ochraně mladých demokracií. Lustrační právní normy tak v ČR stále fungují, i když mnohdy s diskutabilními důsledky a stále čelí tlaku na zrušení či alespoň nedodržování a k jejich budoucímu opuštění (o němž hovoří v citovaném nálezu i ústavní soud) může optimálně dojít až ve chvíli, kdy zákonodárce usoudí, že jejich ochranného efektu již není zapotřebí, či v důsledku časového faktoru. Zmíněn musí být ale fakt, že řada spolupracovníků StB byla očištěna před soudy, a to ať již na základě prokazatelných důkazů, tak často pouze díky nevěrohodným tvrzením řídicích důstojníků StB, jejichž svědectví paradoxně české i slovenské soudy vnímají jako věrohodná, což dosvědčuje plně kontinuální vnímání doby před rokem 1989 ze strany některých soudců.

Zákon č. 198/1993 Sb.

V roce 1993 se podařilo v ČR přijmout zákon č. 198/1993 Sb., o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu, tedy jeden ze zásadních právních předpisů diskontinuity s komunistickým Československem. V rámci diskuze při projednávání návrhu zákona zaznělo jasné sdělení, že účelem schvalované normy má být nejenom popis totalitní minulosti a boje proti uzurpátorskému režimu, ale i vytvoření podkladu pro řadu dalších zákonů, které budou přijaty ve snaze napravit křivdy spáchané za 42 let vlády komunistického režimu.¹⁹ V preambuli zkoumané právní normy se nachází deklarace zákonodárce o vyrovnání se s komunistickým režimem. Za způsob vlády v letech 1948 – 1989 jsou učiněni odpovědnými Komunistická strana Československa, její vedení a členové a po konstatování všech zásadních zločinů předlistopadového

18 Turek proti Slovensku (rozsudek ze dne 14. 2. 2006, stížnost č. 57986/00).

19 Stenoprotokol z jednání PS PČR 1993 – 1996, 11. schůze, část 22/52 (9. 7. 1993). Dostupné na URL <<http://www.psp.cz/eknih/1993ps/stenprot/011schuz/s011022.htm>> (přístup 20. 10. 2016).

systemu se zákonodárce zavazuje, že ve své další činnosti bude vycházet ze zákona č. 198/1993 Sb. Kromě stanovení odpovědnosti funkcionářů, organizátorů a podněcovatelů v politické i ideologické oblasti za zločiny vyjmenované v § 1, je v ustanovení § 2 odst. 1 výslovně zakotveno, že režim v době od 25. února 1948 do 17. listopadu 1989 byl „zločinný, nelegitimní a je zavrženíhodný“. V § 2 odst. 2 je za zločinnou a zavrženíhodnou označena KSČ a další organizace, založené na její ideologii, které ve své činnosti směřovaly k potlačení lidských práv a demokratického systému. Znění § 3 vyzdvihuje odboj proti komunistickému režimu a jiné činnosti na území státu i v zahraničí, a to i ve spojení s cizí demokratickou mocností, jako legitimní, spravedlivý, morálně oprávněný a hodný úcty. Podle § 4 si účast a morální zadostučinění zaslouží nespravedlivě postižení a perzekuovaní jedinci, kteří se nepodíleli na zločinech režimu. Ustanovení § 5 a § 6 zákona způsobila střet kontinuálního vnímání s pohledem diskontinuálním a tzv. „válku soudů“, především mezi Ústavním soudem ČR a Nejvyšším soudem ČR. Nezapočítávání doby od 25. února 1948 do 29. prosince 1989 do promlčecí doby trestných činů, které z politických důvodů nemohly být potrestány a stanovení oprávnění soudu zrušit či zmírnit tresty za trestné činy, na něž se nevztahuje rehabilitace, ale jednání odsouzeného směřovalo k ochraně lidských a občanských práv ne zjevně nepřiměřenými prostředky, se dá pokládat za velmi žádoucí vyjádření právního reflektování skutečného stavu, který existoval v rozhodné době. I ustanovení § 8 mělo za cíl napravit některé křivdy, spáchané na odpůrcích totalitní vlády, a to prostřednictvím sociální, zdravotní a finanční sféry. ÚS vydal nález sp. zn. Pl. ÚS 19/93, v němž přezkoumal zákon č. 198/1993 Sb., a návrh na jeho zrušení zamítl. Odůvodnění zmíněného nálezu pléna ÚS se stalo základní výkladovou pomůckou vztahu demokratického právního státu k totalitní komunistické minulosti. ÚS v uvedeném nálezu aproboval ustanovení § 1 – 4 zákona s tím, že se jedná o deklaratorní morálně-politické stanovisko českého parlamentu. Svoboda názorů o minulosti je zaručena Listinou a mezinárodněprávními závazky, což ale nebrání zákonodárci v tom, aby vyjádřil svou vůli, morální a politická stanoviska i formou zákonného textu. ÚS judikoval, že česká ústava není založena na hodnotové neutralitě, ale podmiňuje právo respektováním základních konstitutivních hodnot demokratické společnosti. ÚS také zásadním způsobem definoval kontinuitu s komunistickým právem. Navrhovatelé tvrdili, že materiální kontinuita vnitrostátního a mezinárodního práva je výrazem legitimacy státního a politického režimu v letech 1948 – 1989. Ústavní soud ale

konstatoval, že je třeba odmítnout představu navrhovatelů o legitimitě politického režimu v letech 1948 – 1989 a judikoval, že: „*To znamená i při kontinuitě se ‚starým právem‘ hodnotovou diskontinuitu se ‚starým režimem‘.*” Po přezkumu ÚS tak zůstal platným právem ČR zákon zakotvující diskontinuitní reflektování totalitní minulosti,²⁰ nelegitimitu a zločinnost komunistického režimu a nedotknutelnost podstatných náležitostí demokratického právního státu (čl. 9 odst. 2 ústavy) jako nezměnitelných principů ústavního státu, s významem nejenom ve vztahu k minulosti, ale i přítomnosti a budoucnosti. Nejedná se o skutečnost, která by byla automatická i v dalších státech, řešících komunistickou minulost. Zatímco český ústavní soud zřetelně potvrdil diskontinuitu s totalitním režimem, v jiných zemích bývalého sovětského bloku se ve stejné době prosadil opačný pohled. Maďarsko je typickou ukázkou, ale ani Polsko není možno vnímat odlišně. Maďarský parlament schválil dne 4. listopadu 1991 tzv. zákon Zetényiho a Takácse, jenž měl umožnit trestání vážných politických zločinů (vlastizrada, vražda, zabití), spáchaných od 21. prosince 1944 do 2. května 1990. Ústavní soud ale zákon zrušil a judikoval princip právní kontinuity s totalitním režimem: „*neexistuje podstatný rozdíl mezi právními pravidly vydanými v období komunistického režimu a po přijetí nové ústavy. Z toho důvodu neexistuje dvojí měřítko při posuzování ústavnosti právních norem.*“²¹

Ve vztahu k promlčení komunistických zločinů deklaroval český ÚS ve výše uvedeném nálezu skutečnost, jež existovala v době vlády státostrany KSČ, tedy nestíhání trestných činů, sloužících režimu. ÚS zhodnotil realitu období před rokem 1989 a uzavřel: „*Pokud stát určité trestné činy a určité pachatele stíhat nechce, je promlčení zbytečné: v těchto případech běh promlčecí lhůty ve skutečnosti neexistuje a promlčení samo o sobě je fiktivní.*“ Uplynulo ale dost let, než začal být názor ÚS respektován ze strany orgánů činných v trestním řízení a justicií v čele s Nejvyšším soudem, kteří se bez ohledu na závaznost nálezů ÚS odmítali ve své aplikační praxi uvedeným řídit.²² V roce

20 K jednotlivým právním odvětvím viz NEDVĚDICKÝ, K.: Právní pohled na III. odboj. *Securitas Imperii*, 2010, č. 16, s. 44–45.

21 Nález ústavního soudu Maďarské republiky č. 11/1992, dostupné na URL <http://www.mkab.hu/admin/data/file/736_11_1992.pdf> (přístup 20. 10. 2016).

22 Srov. například střet v odborném časopise *Právní rozhledy*: PROCHÁZKA, A.: „*Quo vadis...?*” *Právní rozhledy*, 1996, č. 5, s. 212–213; versus PŮRY, F. – ŠÁMAL, P.: Ještě k problematice promlčení trestnosti činů ve vztahu k zákazu retroaktivity nepříznivějšího zákona v neprospekch pachatele. *Právní rozhledy*, 1996, č. 11, s. 504–508.

1999 byl, z obavy před marným uplynutím promlčecí doby, přijat zákon č. 327/1999 Sb., novelizující tehdy platný trestní zákon (č. 140/1961 Sb.). V ustanovení § 67a se doplnilo nové písm. d) stanovící, že uplynutím promlčecí doby nezaniká trestnost: „[...] jiných trestných činů spáchaných v době od 25. února 1948 do 29. prosince 1989, u nichž horní hranice trestní sazby odnětí svobody činí nejméně deset let, pokud z politických důvodů neslučitelných se základními zásadami právního řádu demokratického státu nedošlo k pravomocnému odsouzení nebo zproštění obžaloby, a buď byly spáchány veřejnými činiteli anebo byly spáchány v souvislosti s pronásledováním jednotlivce nebo skupiny osob z důvodů politických, rasových či náboženských.“ Teprve až v roce 2005 (!) rozhodl velký senát trestního kolegia Nejvyššího soudu usnesením č. j. 15 Tdo 163/2005 ze dne 7. dubna 2005, že není oprávněn posuzovat ústavnost zákona č. 198/1993 Sb., ani nálezu ÚS sp. zn. Pl. ÚS 19/93 a konstatoval, že za splnění podmínek ustanovení § 5 zákona č. 198/1993 Sb. není trestní stíhání nepřijatelné, jestliže neuplynula promlčecí doba počítaná od 30. prosince 1989. Fakt, že spory mezi soudními instancemi a nerespektování zákona o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu a nálezu ÚS, prospěly pachatelům zločinů komunistického režimu, je skutečnost natolik zřejmá, že ji netřeba blíže rozebírat.²³ ÚS ale jak zmíněný zákon, tak i svůj nálezu o jeho ústavnosti často používá jako měřítko. V nálezu sp. zn. II. ÚS 23/97 ze dne 24. září 1997 odkázal na zákon č. 198/1993 Sb. při definici doby nesvobody v období od 25. února 1948 do 1. ledna 1990 a vyložil zakotvení ustanovení čl. 89 odst. 2 a čl. 95 odst. 1 do ústavy jako reakci na předlistopadový stav justice, kdy základní práva nejen že nebyla chráněna, ale byla dokonce pošlapávána. Ústavodárce tudíž projevil snahu započít s co největší ochranou základních lidských práv a svobod také ve vztahu k justici, která svou totalitnímu režimu sloužící existencí žádné záruky neskýtala. V nálezu sp. zn. II. ÚS 187/2000 ze dne 12. března 2001 ÚS vyložil smysl zákona č. 198/1993 Sb. z hlediska rehabilitací: „*Smyslem zákona č. 198/1993 Sb. je rehabilitovat, a to nejen právně, ale i morálně, co nejvíce těch, kteří v období totalitního režimu trpěli a byli pronásledováni a odsouzeni za to, že se chovali podle svého svědomí, projevovali svobodně své názory a přesvědčení a hájili tak svá základní práva a svobody.*“ Stejně tak dopad zákona

23 Justiční (ne)potrestání zločinů z let 1948 – 1989 popisuje KÜHN, Z.: Zločin a trest. In: BOBEK, M. – MOLEK, P. – ŠIMÍČEK, V. (eds.): *Komunistické právo v Československu*, s. 207–227.

č. 198/1993 Sb. na restituce popisuje nález ÚS sp. zn. II. ÚS 66/98 ze dne 2. února 1999, když poukazuje na to, že: „*Sám parlament pro svou další činnost vydal zákon č. 198/1993 Sb., kterým vymezil negativní stránku protiprávnosti komunistického režimu a v tomto směru poukázal m. j. i na programové ničení hodnot evropské civilizace a na destrukci tradičních principů vlastnického práva.*“ Dále je zákon rovněž vodítkem pro soudy, které nesmí soudit jako soudy „starého režimu“, jen proto, že dřívější zákony nebyly zrušeny.²⁴

Další diskontinuitní normy

Z řady zákonů, které jasně deklarovaly diskontinuitu s předlistopadovým Československem, je nutno zmínit např. zákon č. 181/2007 Sb., o Ústavu pro studium totalitních režimů a o Archivu bezpečnostních složek a o změně některých zákonů (vzorem byl slovenský zákon č. 553/2002 Z. z., o zpřístupnění dokumentů o činnosti bezpečnostních složek státu 1939 – 1989 a o založení Ústavu paměti národa a o doplnění některých zákonů (zákon o paměti národa). V ustanovení § 2 vymezil zákon zkoumaná období, a to: a) dobu nesvobody od 30. září 1938 do 4. května 1945 a b) období komunistické totalitní moci od 25. února 1948 do 29. prosince 1989, s tím, že k této době patří i: „*doba, tomuto časovému úseku předcházející, v níž probíhaly děje týkající se příprav k totalitnímu uchopení moci Komunistickou stranou Československa.*“ Ústav, jako organizační složka státu (§ 3 odst. 2), dostal za úkol zkoumat a nestranně hodnotit dobu nesvobody a komunistické totalitní moci, zkoumat antidemokratickou a zločinnou činnost orgánů státu, zejména jeho bezpečnostních složek, a zločinnou činnost Komunistické strany Československa, jakož i dalších organizací založených na její ideologii. Kromě dokumentování a zveřejňování nacistických a komunistických zločinů, elektronizace archivních dokumentů a jejich zpřístupňování, získal Ústav pro studium totalitních režimů (dále ÚSTR) i úkol analyzovat příčiny a způsob likvidace demokratického režimu v období komunistické totalitní moci a dokumentovat účast domácích a zahraničních osob na podpoře komunistického režimu a odporu proti němu (§ 4). Archiv bezpečnostních složek (dále ABS) získal zákonné oprávnění zpřístupňovat a zveřejňovat dokumenty a archiválie týkající se bezpečnostních

24 KLOKOČKA, V.: Přechod k novému systému hodnot. In: *Ústavní soud ČR: Vyrovnaní se s komunistickou minulostí ve státech střední Evropy. Sborník příspěvků z konference středoevropských ústavních soudů*. Praha 2003, s. 13.

složek podle zákona o zpřístupnění svazků vzniklých činností bývalé Státní bezpečnosti a podle zákona o archivnictví a spisové službě a další úkoly, související s dokumentací minulosti (§ 13 cit. zákona). Působení ÚSTR a ABS je ale i 25 let po listopadu 1989 vnímáno velmi kontroverzně a politické a osobní spory často, minimálně v mediální sféře, překrývají činnost uvedených institucí.

Nálezem sp. zn. Pl. ÚS 25/07 ze dne 13. 3. 2008 (ve Sbírce zákonů vyhlášeno pod č. 160/2008) ÚS zamítl návrh na zrušení tohoto zákona.

Inspirací pro další úpravu, zřetelně se stavící proti kontinuitě se socialistickým právem, byl opět slovenský příklad. Zákonem č. 219/2006 Z. z., o protikomunistickom odboji, byli na Slovensku ocenení jedinci, kteří v době od 6. října 1944 do 17. listopadu 1989 projeví aktivní odpor proti komunistickému režimu (§ 2 odst. 2). Kromě řízení před Ústavem paměti národa a jednotlivých konkretizací oceňované činnosti či výjimek z aplikace zákona, zaujme deklarace slovenského zákonodárce, obsažená v ustanovení § 3 cit. zákona a vymezující širší souvislosti dobových událostí, dle níž byl protikomunistický odboj součástí studené války ve světě a jeho účastníci byli aktivní bojovníci za svobodu a demokracii. Zákon ČR č. 262/2011 Sb., o účastnících odboje a odporu proti komunismu, obsahuje ve své preambuli vyjádření úcty a vděčnosti aktivním obráncům hodnoty svobody a demokracie. Vyslovil lítost nad oběti komunistického režimu a odkázal na to, že vychází ze zásad zákona č. 198/1993 Sb. V ustanovení § 2 odst. 1 je vymezení doby nesvobody jako úseku československých dějin od 25. února 1948 do 17. listopadu 1989. Co rozumět pojmy „odboj“ a „odpor“, definuje ustanovení § 2 odst. 2 a formy odboje a odporu ustanovení § 3. Za důležité je v tomto ohledu nutno označit, že zákon v § 3 odst. 1 jasně označuje za odboj a odpor ozbrojený nebo jiný srovnatelný boj vedený proti komunistickému režimu v Československu. Významné je i zahrnutí československého exilu (§ 3 odst. 2 písm. c) a faktické prolomení hranice 25. února 1948, které je upraveno v ustanovení § 3 odst. 5: *„Za odboj a odpor proti komunismu se považuje též činnost významem srovnatelná s formami odboje a odporu proti komunismu uvedenými v předchozích odstavcích vykonávaná před dobou nesvobody, pokud jejím cílem bylo zabránit nastolení komunistického režimu a zachování svobody a demokracie v Československu, pokud tohoto cíle nebylo možno dosáhnout jinak, a byla spojena s obdobným rizikem.“* V § 4 jsou zakotveny překážky přiznání postavení účastníka odboje a odporu proti komunismu, vylučující spolupachatele zločinů totalitního režimu, spolutvůrce a udržovatele

(s výjimkou v ustanovení § 4 odst. 3), ty osoby, jež se dopustily při odboji zavrženíhodného jednání, jemuž se šlo vyhnout a jedince, kteří byli vedeni pohnutkou nastolit režim, který by pošlapával hodnoty svobody a demokracie obdobně jako komunistický režim. Znění § 11 cit. zákona řeší problematiku tzv. zbytkových trestů, když umožňuje do 5 let ode dne nabytí účinnosti zákona obrátit se na soud, aby na návrh zrušil trest uložený za trestný čin, na který se nevztahuje rehabilitace podle zákona č. 119/1990 Sb. anebo rehabilitace dle ustanovení § 6 zákona č. 198/1993 Sb., prokáže-li se během řízení, že: *„jednání odsouzeného bylo vedeno úmyslem oslabit či narušit nebo jinak poškodit komunistickou totalitní moc v Československu anebo k tomu vytvořit prostředky.“*

Nový trestní zákon (č. 40/2009 Sb., trestní zákoník), se výslovně diskontinuálně projevuje především v ustanovení § 400, kde je pod pojem „genocidium“ podřazeno páčání tohoto zločinu na „třídní nebo jiné podobné skupině lidí“, což dle důvodové zprávy je rozšíření ochrany, které je podmíněné historickou zkušeností z dob totalitního režimu v České republice. Ustanovení § 405 cit. zákona pak zakotvilo trestnost popírání, zpochybňování, schvalování a ospravedlňování genocidia, kdy se postihu vystavuje ten, kdo veřejně popírá, zpochybňuje, schvaluje nebo se snaží ospravedlnit nacistické, komunistické nebo jiné genocidium nebo jiné zločiny nacistů a komunistů proti lidskosti.

Faktickým odmítnutím vývoje v letech 1948 – 1989 je i nový občanský zákoník (zákon č. 89/2012 Sb.).

Závěr

Kromě plejády otázek vztahujících se ke transformační legislativě a k problematice kontinuity práva, včetně stanovení hranice 25. února 1948 a stálého tlaku na její prolomení a napravení křivd i doby předcházející, jsou samozřejmě namísto zásadní otázky, týkající se vývoje po roce 1989 a v celém období posledních 25 let.

1) Byla možná diskontinuita vzhledem k mezinárodnímu kontextu, způsobu předání moci a personálnímu obsazení justice, státní správy a expertních právních struktur?

2) Mohla převzatá justice skutečně potrestat zločiny komunismu, nebo šlo jen o deklaratorní záležitosti a bránily tomu nejenom vnitřní, ale i vnější podmínky, když ke skutečnému potrestání viníků komunistických zločinů nedošlo fakticky v žádné z postkomunistických zemí (snad s diskutabilní a nesrovnatelnou výjimkou sjednoceného Německa)?

Na obě položené otázky mohou být vypracovány vyčerpávající odpovědi, faktem ale zůstává, že střet kontinuity práva s diskontinuitními normami přinesl často neřešitelná dilemata a mnoho z problémů, které bolestně řešíme v současnosti, má své kořeny v převzetí pravidel, která si ke svému obrazu vytvořil totalitní stát. Pravdou, již je spravedlivé vyslovit, však zůstává to, že hloubka transformace společnosti po roce 1989 byla, i s ohledem na okolnosti, až překvapivá a jednoznačně směřovaná k vytvoření právního státu. Zda bylo tohoto cíle 25 let po roce 1989 dosaženo, zůstane ale předmětem diskuze.

Summary

The author of the study deals with the question of the continuity of law after the fall of the communist regime in Czechoslovakia in 1989. Majority influential lawyers after 1989 presented the idea that discontinuity of law is impossible and refused not only the return to the 1st Republic law, but also the takeover of the Western democracies sophisticated system. The author describes the transition legislation that virtually brought major breakthrough. He is focused on two lines of development: the continuity and discontinuity. The continuity was represented by the adopted standards of the totalitarian regime, vast majority of the justice and academic world, and the discontinuity was represented by the newly adopted laws focused on the past, as well as jurisprudence of Czechoslovak and later Czech Constitutional Court.

The author focused attention to the rehabilitations, so called lustration and economic transformation, considered them as a most important parts of the break with the past before 1989 and return to the democracy, “constitutional state” and market economy. He describes the legal standards, some of them inspired by the Slovak regulation, that meant clear distance from the communist regime. The author draw a conclusion that in spite of the essential problems connected with the continuity of law, discontinuity of values with the communist system in unexpected rate took place, especially with the regard to the temporary situation. Question of the other possibilities and even deeper coming to terms with the totalitarian regime still waiting for the answer, especially at the context of the development in the Central and East Europe.

Formovanie športového hnutia po Novembri '89

Ján GREXA

Úvod

Hneď na úvod možno konštatovať, že predstavitelia športového hnutia mali na páde socialistického režimu minimálny podiel. Otvorený odpor vyjadrovali viac-menej iba emigráciou. Ak si odmyslíme krátke obdobia po rokoch 1948 a 1968, emigrácia športovcov, trénerov a športových funkcionárov bola motivovaná viac ekonomicky než politicky. Pasivitu športového hnutia determinovali dva podstatné faktory.

Šport, najmä vrcholový, sa tešil relatívne veľkej štátnej podpore, pretože bol „výkladnou skriňou“ socializmu. V ňom videli jednu z mála možností, ako sa vyrovnat' najvyspelejším krajinám sveta. Športovci patrili k privilegovaným vrstvám, ich medzinárodné úspechy boli oceňované štátnymi vyznamenaniami, umožňovali im individuálne výhody pri štúdiu i v zamestnaní. V rámci početných medzinárodných súťaží mohli na rozdiel od ostatných cestovať na „imperialistický Západ“, kde ich však ostro sledovali vedúci funkcionári a spolupracovníci Štátnej bezpečnosti, často regrutovaní z radov športovcov a športových funkcionárov.

Okrem toho oblasť športu poskytovala únik do demokratického mikrosveta. V oddieloch, odboroch a telovýchovných jednotách sa udržiavali prvky spolkového demokratizmu a tolerancie, odlišné od pomerov vo vyšších orgánoch hnutia, kde všetko riadila komunistická strana.¹

---

1 STRACHOVÁ, M. – GREXA, J.: Od totality k pluralitě (1989 – 1992). *Studia sportiva*, 2008, č. 2, s. 72.

V záujme demonštrovania predností socializmu a jeho športu sa pestoval pokrytecký „štátny amaterizmus“ vrátane utajovanej distribúcie zakázaných látok.

Preto minimálna účasť protagonistov športu na novembrových tribúnach neprekvapuje. V samotnej Prahe sa k podpore štrajkujúcich a k požiadavkám Občianskeho fóra (ďalej OF) pridali športovci až po týždni, v piatok 24. novembra 1989, keď na dôkaz svojej solidarity odvolali prvotní zápas a ďalšie športové podujatia. V nasledujúce dni poskytli svoj priestor: manifestácie v sobotu a v nedeľu sa konali na Letnej, kde sa z tribúny pražskej Sparty prihovárali Václav Havel a ďalší protagonisti „zamatovej“ revolúcie. Dňa 26. novembra vzniklo Občianske fórum športovcov, ktoré sa prakticky obmedzovalo iba na Prahu. V nedeľu 3. decembra 1989 sa v beznádejne vypredanej pražskej Športovej hale konal *Koncert pre všetkých slušných ľudí*, kde vystúpili aj Marta Kubišová, Jaroslav Hutka a Karel Kryl.²

Na Slovensku bola pasivita športovcov ešte vypuklejšia. Na bratislavskej tribúne sa v novembrových dňoch s príhovorom predstavil iba hokejový emigrant Marián Šťastný, aj to vlastne ako predseda Svetového kongresu Slovákov.

Športové hnutie, povedané športovo, „zaspalo“ novembrový štart, ale potom „vyšprintovalo“ hektickým tempom. S trochou irónie by sa dalo povedať, že sa správalo smelo, až keď sa už smelo.

Od totality k pluralite

Do roku 1989 boli všetky športové zväzy, kluby a telovýchovné jednoty sústredené v **monopolnej** (zvýr. J. G.) celoštátnej telovýchovnej organizácii Československý zväz telesnej výchovy (ďalej ČSZTV), branné športy a technickú záujmovú činnosť (leťectvo, modelárstvo, motorizmus, orientačné preteky, parašutizmus, potápačstvo, rádioamatérstvo, strelectvo a mnohé ďalšie) zastrešoval Zväz pre spoluprácu s armádou (ďalej Zväzarm). Ku koncu roka 1989 mal ČSZTV rozsiahlu členskú základňu, okolo dvoch miliónov členov, a prepracovanú štruktúru centralizovaného riadenia.

Po novembri 1989 čakali športové hnutie zásadné zmeny – jeho organizáciu, riadenie, finančné a materiálne zabezpečenie. Hnutie sa muselo adaptovať na nové sociálne podmienky, trhové prostredie, podnikanie a otvorenú profesionalizáciu vrcholového športu. Výraznými črtami

---

2 *Kronika Sametové revoluce*. Praha 1989, s. 14, 15, 28.

transformácie sa stali decentralizácia, demokratizácia, obnovenie komunistami zrušených organizácií, nástup nových organizácií, delimitácia majetku bývalých monopolných organizácií, usmernenie jeho ďalšieho využitia, ako aj zmena príslušných zákonov.

V rokoch 1990 – 1992 sa v Českej a Slovenskej federatívnej republike (ďalej ČSFR) vytvorila nová štruktúra hnutia, ktorá vznikla na základe Zákona č. 83/1990 Zb., o združovaní občanov.³ Novovytvorené **občianske združenia** (zvýr. J. G.) prestali plniť úlohu „*predstaviteľov celého telovýchovného hnutia*“.

Občianske združenia nevznikli za rovnakých podmienok a v tejto súvislosti môžeme hovoriť o troch kategóriách. Vytvorili sa **nástupnícke** (zvýr. J. G.) organizácie po ČSZTV a Zväzarme, ktoré zdedili ich majetok, členstvo i funkcionársku základňu. Druhú kategóriu predstavovali **obnovené** (zvýr. J. G.) organizácie, ktoré nadväzovali na násilne prerušenú činnosť v roku 1945, resp. 1948. Zároveň vznikli aj úplne **nové** (zvýr. J. G.) združenia.

Na Slovensku činnosť nových i staronových združení vymedzil Zákon o telesnej kultúre č. 198/1990,⁴ v ktorom bola definovaná zodpovednosť jednotlivých článkov športového hnutia a štátnych orgánov v športe na Slovensku. Tento zákon však od počiatku nenachádzal reálne uplatnenie a zostal iba v deklaratívnej rovine, podobne ako jeho ďalšie modifikácie.

Vývoj v rokoch 1990 – 1992 bol hektický, často chaotický a málo prehľadný. V prvých dňoch sa v rámci existujúceho ČSZTV jeho orgány snažili o zachovanie organizácie a jej obsahové a personálne zreformovanie, lenže mimo ČSZTV sa s rôznymi iniciatívami „roztrhlo vrece“. Navrhovaných riešení bolo nepreberné množstvo – od zachovania doterajšieho modelu ČSZTV až po úplnú atomizáciu nielen vyšších celkov, ale aj telovýchovných jednôt.

Ako sme už uviedli, už v decembri 1989 sa začala vytvárať občianska iniciatíva zástupcov niektorých športov a v Prahe sa vytvorila Rada vzájomného porozumenia pre telesnú kultúru, ktorá sa začlenila do Občianskeho fóra. Z iniciatívy športovcov sa 26. novembra 1989 utvorilo spomínané Občianske fórum športovcov.⁵

3 STRACHOVÁ, M. – GREXA, J.: Od totality k pluralitě (1989 – 1992), s. 72.

4 PERÚTKA, J.: Telovýchovné hnutie na Slovensku po 17. novembri 1989. In: PERÚTKA, J. – GREXA, J.: *Dejiny telesnej kultúry na Slovensku*. Bratislava 1995, s. 107.

5 STRACHOVÁ, M.: *Sport a Český svaz tělesné výchovy po roce 1989*. Brno 2013, s. 12.

Ako uviedol denník *Šport* z 5. decembra 1989, na Slovensku sa 3. decembra 1989 konalo mimoriadne zasadnutie SÚV ČSZTV a vyslovilo požiadavky na zmeny stanov ČSZTV v súlade so zmenami v ústave ČSSR. Požiadavky sa vzťahovali na úlohy riešiť postavenie ČSZTV vo vtedajšom Národnom fronte (ďalej NF), prehodnotiť Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti po XIII. zjazde KSČ a v súlade s tým i Poučenie z hodnotenia vývoja telovýchovnej organizácie v uplynulom období, „*odbúrať administratívno-direktívne spôsoby činnosti a riadenia, budovať nezávislú telovýchovnú organizáciu otvorenú telovýchovným, športovým a turistickým záujmom verejnosti na princípe dobrovoľnosti*“.⁶

Potom 5. decembra 1989 nasledovalo mimoriadne zasadnutie celoštátneho Ústredného výboru (ďalej ÚV) ČSZTV v Prahe, ktoré zvolilo nové orgány ÚV a za predsedu P. Klapuša.⁷ Vykonali sa aj zmeny v štruktúre profesionálneho aparátu ČSZTV. Navrhlo sa urýchlene zmeniť nevyhovujúci zákon č. 68/1956 Zb., zrušiť predpisy odporujúce novej ústave štátu, rehabilitovať športovcov postihnutých v roku 1968 za postoje k sovietskej okupácii, zrušiť nadradenosť územných orgánov nad zväzovými a športovými zväzmi a klubom dať maximálnu samostatnosť.

V hektickom tempe prebiehali udalosti aj počas roku 1990. Už 7. januára odstúpilo bývalé predsedníctvo SÚV ČSZTV, ktorému bola vyslovená nedôvera. Požadovalo sa, aby telesná kultúra (masová telesná výchova, výkonnostný a vrcholový šport) boli výlučne v pôsobnosti národných republík, aby základné organizačné články mali vo vzťahu k federálnym orgánom právnu a ekonomickú subjektivitu.

Dňa 13. januára 1990 sa konal celoslovenský aktív zástupcov telovýchovných jednôt (ďalej TJ) a zväzov Slovenskej organizácie (ďalej SO) ČSZTV, kde zvolili akčný výbor na čele so Štefanom Gašparíkom⁸ a začali pripravovať mimoriadny zjazd SO ČSZTV. Aktív vyslovil nedôveru aj predsedníctvu federálneho ÚV ČSZTV.

Následne sa 19. januára 1990 konalo Celoslovenské športové fórum, ktoré zverejnilo návrh zásad pre tvorbu nového demokratického telovýchovného a športového hnutia, požadovalo, aby celá telesná kultúra bola výlučne v pôsobnosti národných republík, aby základné organizačné články mali právnu subjektivitu. Vo vzťahu k federálnym orgánom

6 PERÚTKA, J.: Telovýchovné hnutie na Slovensku po 17. novembri 1989, s. 104.

7 Tamže.

8 Štefan Gašparík bol pred rokom 1989 agentom Štátnej bezpečnosti. GREXA, J.: Športovní funkcionári v rukách Štátnej bezpečnosti. *Pamäť národa*, roč. 10, 2014, č. 2, s. 17 – 18.

požadovalo dodržiavanie princípov skutočnej federácie, ako aj vytvorenie takých legislatívnych, organizačných a ekonomických podmienok pre hnutie, aby sa nemohlo obnoviť direktívne byrokratické riadenie.⁹

Predstava o budúcom usporiadaní hnutia sa riešila 30. januára 1990 v Brne pri prvom „okrúhlym stole“. Ďalší sa uskutočnil v Prahe, venoval sa ekonomike a rokovaniu s predstaviteľmi partnerských organizácií.¹⁰

Na mimoriadnom zjazde SO ČSZTV, ktorý sa konal 11. marca 1990, boli schválené dočasné stanovy nástupníckej organizácie a jej názov – Slovenské združenie telesnej kultúry (ďalej SZTK). Zjazd z ekonomických dôvodov ponechal okresné orgány a postuloval požiadavky vydať zákon o telesnej kultúre, vytvoriť ústredný orgán štátnej správy pre telesnú kultúru v SR, pri vtedajšej Slovenskej národnej rade (ďalej SNR) zriadiť Výbor pre telesnú kultúru a mládež, ako aj previesť majetok ČSZTV do vlastníctva TJ.¹¹

Dňa 25. marca 1990 bol mimoriadny zjazd aj federálneho ČSZTV, na ktorom schválili jeho zánik a nástupnícke organizácie: Český svaz tělesné výchovy (ďalej ČeSTV) v Českej republike (ďalej ČR) a SZTK v Slovenskej republike (ďalej SR), ako aj subjekty, ktoré sa v tom čase v nich združili, napr. Československú konfederáciu športových a telovýchovných zväzov (ďalej ČSKŠTZ) a subjekty v nej združené (TJ a športové kluby, športové a telovýchovné zväzy).

ČSKŠTS vznikla deň predtým – 24. marca. V konfederácii bolo ustanovené česko-slovenské paritné zastúpenie vo federálnych športových zväzoch, ktoré zodpovedali za prípravu reprezentačných družstiev, ich zloženie a účasť v súťažiach. Telovýchovné jednoty a športové zväzy, ktoré zostali mimo týchto združení, sa stali právnymi nástupcami ČSZTV a samostatne sa registrovali na ministerstvách vnútra ČR a SR.

Ako prvý sa z ČSZTV právne i organizačne osamostatnil 21. decembra 1989 Československý olympijský výbor (ďalej ČSOV).¹² Samotný ČSOV mal 25. apríla 1990 ustanovujúce zasadnutie. Jeho predsedníčkou sa stala úspešná olympionička a komunistickým režimom perzekvovaná Věra Čáslavská.

Aktivizovalo sa tiež olympijské hnutie na Slovensku. Začiatkom apríla vznikla Olympijská spoločnosť Slovenska (ďalej OSS) na čele

9 PERÚTKA, J.: Telovýchovné hnutie na Slovensku po 17. novembri 1989, s. 105.

10 STRACHOVÁ, M. – GREXA, J.: Od totality k pluralitě (1989 – 1992), s. 73.

11 PERÚTKA, J.: Telovýchovné hnutie na Slovensku po 17. novembri 1989, s. 105.

12 STRACHOVÁ, M. – GREXA, J.: Od totality k pluralitě (1989 – 1992), s. 75.

s olympioničkou Máriou Mračnovou.¹³ OSS popri neúspešnom úsilí premenovať sa na Slovenský olympijský výbor¹⁴ zamerala svoju činnosť na vhodnú propagáciu olympijských ideálov.

Medzitým sa nové subjekty rodili ako huby po daždi. V Prahe 8. februára 1990 vznikla Asociácia telovýchovných jednôt ČSFR (ďalej ATJ). Podobná Asociácia telovýchovných jednôt a klubov (ďalej ATJK) vznikla aj na Slovensku. Vznikla údajne ako ochranné hnutie proti neúmerným požiadavkám športových zväzov. Jej prvé valné zhromaždenie sa konalo 1. decembra 1990. Zhromaždenie okrem iného žiadalo prehodnotiť prerozdelenie finančných zdrojov a ich transparentnosť, lebo doteraz materiálna základňa na Slovensku zaostávala. Napríklad v majetku ČSZTV v Českej socialistickej republike (ďalej ČSR) bolo v roku 1980 2658 telocviční a hál, kým v Slovenskej socialistickej republike (ďalej SSR) len 139, otvorených ľadových plôch v ČSR 172, v SSR 11. V rokoch 1968 – 1980 sa v ČSR postavilo 93 krytých bazénov, v SSR len 7.¹⁵

K novým subjektom pribudla 13. februára 1990 Asociácia telovýchovných a turistických aktivít Slovenskej republiky (ďalej ATTA SR), ktorú si vytvorili samostatné organizácie Klub slovenských turistov (ďalej KST), Zväz rekreačnej telesnej výchovy a športu (ďalej ZRTVŠ), Zväz viacbojov všestrannosti (ďalej ZVV), Slovenský klub netradičných športov. ATTA mala svoje valné zhromaždenie 8. decembra 1990 a za predsedu bol zvolený Drahomír Kubala.¹⁶

Ako protiváha ATTA vznikla Asociácia športových zväzov (ďalej AŠZ) SR, ktorej predsedom sa stal Anton Ihring. Ďalším novým subjektom sa stala *Slovenská asociácia akademického športu* (ďalej SAAŠ).

O slovo sa hlásili aj bývalé telovýchovné a športové organizácie, zakázané komunistickým režimom. Snahy Sokola po obnovení sa prejavili už 2. decembra 1989, keď sa v Prahe ustanovil prípravný výbor a 7. januára 1990 bol ustanovujúci zjazd Československej obce sokolskej (ďalej ČOS).¹⁷

Svoju činnosť okrem ČOS postupne obnovili Československý Orol, YMCA a YWCA, Klub českých turistů (ďalej KČT), spomínaný KST,

13 PERÚTKA, J.: Telovýchovné hnutie na Slovensku po 17. novembri 1989, s. 106.

14 Toto úsilie však nezodpovedalo Olympijskej charte, pretože v jednom štáte (ČSFR) môže existovať len jeden národný olympijský výbor.

15 PERÚTKA, J.: Telovýchovné hnutie na Slovensku po 17. novembri 1989, s. 105.

16 Tamže, s. 106.

17 STRACHOVÁ, M. – GREXA, J.: Od totality k pluralitě (1989 – 1992), s. 76.

Junák aj ďalšie skautské organizácie. Renesanciu zažil aj židovský klub Makkabi, robotnícke telovýchovné jednoty združil Zväz robotníckych telovýchovných jednôt (ďalej ZRTJ).

Všetok civilný majetok, ktorý do roku 1989 spravoval ČSZTV (s výnimkou školských športových zariadení), bol rozdelený jednotlivým nástupníckym organizáciám a postupne ho získavali subjekty, ktoré ho na športovanie využívali – mestá, obce, športové kluby a niektoré zväzy.

Aj Zväzarm sa 24. marca 1990 transformoval na **Sdružení technických sportů a činností ČR** (ďalej STSČČR) a na Slovensku na **Združenie technických športov a činností SR** (ďalej ZTŠČ SR). Majetok Zväzarmu bol rozdelený medzi jednotlivé zväzy, združené do týchto organizácií, tak i medzi organizácie stojace mimo, ktoré si tiež uplatňovali nárok na časť majetku (Čs. autoklub, rádioamatérske organizácie a pod.).

Transformáciou prešiel taktiež armádny šport pri ministerstve obrany (ďalej MO). V roku 1990 vznikla Správa telesnej výchovy a športu, ktorá okrem riadenia armádneho športu riešila aj problematiku telesnej výchovy vojsk a vojenských škôl. Vzniklo Armádne centrum telesnej výchovy a športu Dukla Praha (ďalej ACTŠ Dukla Praha).¹⁸

Pri federálnom ministerstve vnútra (ďalej FMV) sa zmenilo označenie telovýchovná jednota Rudá (Červená) hviezda a jednoty sa registrovali pod názvom športové kluby polície.¹⁹

V januári 1992 sa osamostatnil aj Zväz základnej rekreačnej telesnej výchovy (ďalej ZRTV) a v tomto roku bola založená aj Asociácia školských športových klubov (ďalej AŠŠK).²⁰

Ku koncu roku 1992 bola organizačná transformácia občianskych združení v oblasti športu a telovýchovy v podstate dokončená. Spolkovú sféru tvorili teda **strešné** (zvýr. J. G.) športové organizácie (združovali viaceré subjekty, ako sú rôzne športové zväzy, športové kluby a TJ, ktorým poskytujú servis a vytvárajú platformu na vzájomnú spoluprácu), jednak **samostatné** (zvýr. J. G.) športové organizácie, kluby a TJ.

Transformáciou po novembri 1989 prešli aj relevantné **štátne orgány** (zvýr. J. G.), od centrálnych po miestne. Systém štátnej správy v oblasti športu začali zabezpečovať **ústredné** a **regionálne** (zvýr. J. G.) orgány. Na celoštátnej úrovni ju predstavujú ministerstvá (školstva, vnútra, obrany) so svojimi orgánmi, na regionálnej úrovni vyššie územné celky

18 GREXA, J. – STRACHOVÁ, M.: *Dějiny sportu*. Brno 2011, s. 211.

19 Tamže.

20 Tamže, s. 210.

s odborními športu a strednými školami, na miestnej úrovni obce s odborními športu a základnými školami.

Ústrednými orgánmi štátnej správy zodpovednými za oblasť športu sa stali Ministerstvá školstva ČR a SR (ďalej MŠ SR), v rámci ktorých boli zriadené odbory telovýchovy a športu. Tie zabezpečovali hlavne koordinačnú činnosť športových subjektov a prerozdelenie financií plynúcich zo štátnych zdrojov. Do ich kompetencií patrilo určovanie obsahu telovýchovného vzdelávania v školách a školských zariadeniach, vzdelávanie odborníkov v športe, podpora športových aktivít, výskumu a vedy, medzinárodná spolupráca a tvorba legislatívy v oblasti športu. Stále však chýbala jasne formulovaná štátna politika v telovýchove a športe, ako aj koncepcia, v ktorej by bola zakotvená úloha štátu pri vytváraní podmienok na telovýchovnú a športovú činnosť.

Na Slovensku bol pri MŠ SR zriadený Odbor štátnej starostlivosti o telesnú výchovu a šport, ktorý však dodnes nie je vyzbrojený dostatočnými kompetenciami a nemohol dôsledne plniť koordinačné funkcie medzi jednotlivými centrálnymi orgánmi štátnej správy. MŠ SR používalo predovšetkým nepriame formy riadenia (dotácie, tvorba legislatívnych podmienok, vypracovanie dlhodobých koncepcií a pod.)

Negatíva transformácie hnutia

Prechod na nové spoločenské podmienky priniesol aj **negatíva** (zvyčajne J. G.). Rozpadol sa ucelený systém športových tried a športových škôl, zanikli aj tréningové strediská mládeže a strediská vrcholového športu mládeže. Výrazne boli redukované športové krúžky a športové hry, bol zrušený príspevok štátu na lyžiarske a športovo-turistické kurzy. Fakticky sa rozpadol aj systém centier štátnej športovej reprezentácie a systém zdravotnej starostlivosti o športovcov.

Nedostatky sa prejavili v malej podpore štátu vede a výskumu v športe, šíreniu a výmene informácií.

Dochádzalo k výraznému výkonnostnému poklesu v rade športových odvetví, pribúdalo športovcov pripravujúcich sa v zahraničí, kam odchádzali za profesionálnou kariérou aj skúsení tréneri, čo komplikovalo zostavovanie reprezentačných tímov.²¹

Rozpadla sa vedľajšia hospodárska činnosť TJ a v dôsledku krachov, rozpredávania či tunelovania aj účelové hospodárske zariadenia.

---

21 Tamže, s. 214.

Rozdelenie Československa navyše odpojilo slovenský šport od federálnych finančných tokov.²²

Po roku 1993 sa na Slovensku prejavil aj pozostatok socialistickej éry – zasahovanie politiky do športu. Po nástupe tretej Mečiarovej vlády sa ekonomický tlak na športové hnutie, osobitne na SZTK, vystupňoval, čo viedlo predsedu Ivana Hargaša k abdikácii.²³ Novým predsedom sa stal príslušník vtedajšieho vládneho hnutia Baltazár Dubeň a vláda zrazu uvoľnila centrálné finančné toky. V roku 1996 sa prídela športovému hnutiu z rozpočtu prvý raz v histórii Slovenskej republiky výrazne vyšplhal nad 200 miliónov korún a v roku 1997 prekročil hranicu jednej miliardy Sk.²⁴ Športové hnutie sa revanšovalo vládnemu mecénovi protislužbou pri výstupe na Mount Everest v máji 1998. Slovenskí horolezci na najvyšší vrch sveta vyniesli o. i. vlajočku HZDS. Neskôr vyšlo najavo, že výpravu financovala najmä agentúra Donar, blízka HZDS, kľúčovo však z peňazí štátnej lotériovej spoločnosti.²⁵

Nežiaducu politickú prepojenosť dokumentujú aj ďalšie fakty. Patrí k nim nežiaducu účasť predsedu ZTŠČ SR Ferdinanda Haladu na kandidátke HZDS v parlamentných voľbách 1998 či voľba podpredsedu

- 22 Napríklad v poslednom roku ČSFR (1992) federálny štátny rozpočet na československý šport vyčlenil 430 miliónov Kčs. Z výnosov federálnej Sazky prišlo na Slovensko 328,5 milióna korún a v tom istom roku dostal slovenský šport ešte 172 miliónov z národného rozpočtu. V prvom roku Slovenskej republiky sa musel uspokojiť so 185 miliónmi zo štátneho rozpočtu SR a s 254 miliónmi zo Športky. Navyše v dôsledku nárastu cien i miezd, konkurencie vo svete i pokračujúcej profesionalizácie športu ustavične stúpa finančná náročnosť zabezpečovania športového procesu. (Všetky ekonomické údaje podľa športového redaktora Pravdy M. Šima).
- 23 Predstavitelia SZTK „nevedeli [...] nadviazať na primeranej úrovni so zodpovednými orgánmi štátu kontakty [...] malo to samozrejme odraz na finančných zdrojoch, ktoré poklesli pod hranicu únosnosti [...] A v tomto základnom bode došlo ku kríze kádrov, dôsledkom čoho bolo odstúpenie predsedu a tajomníka organizácie“. In: *Bulletin SZTK*, 1996, č. 29 – 30, s. 10 a 6.
- 24 Navyše koncom roka vláda uvoľnila 225,1 milióna Sk z Fondu národného majetku (ďalej FNM) na rozvojový program materiálno-technického zabezpečenia slovenského športu. Ďalších 270 miliónov z rovnakého zdroja a na rovnaký účel schválila v roku 1997. Tok peňazí z FNM nasmerovala cez ŠFTK (ich určenie však rada ŠFTK ani ne navrhovala, ani neschvaľovala).
- 25 Tipos vyplatil Donaru 20 miliónov korún za svoju propagáciu na Evereste, no skupina Najvyššieho kontrolného úradu (ďalej NKÚ) zistila, že nespĺnil podmienky zmluvy – Tipos preto po zmenách v orgánoch spoločnosti od zmluvy odstúpil a začiatkom roku 1999 sa začal súdne domáhať vrátenia 20 miliónov Sk (plus úroky). Kontrolná skupina NKÚ zároveň upozornila na ďalšie zvláštne transakcie Tiposu, o. i. kúpu budovy na svoje sídlo, ktorá pôvodne patrila FŠ Koliba, ktorej generálnym riaditeľom je V. Ondruš.

NR SR a predsedu Výboru pre vzdelanie, vedu, kultúru a šport pri NR SR Mariána Andela (SNS) za prezidenta ATJK SR, ako aj jeho zákonitá kooptácia za podpredsedu výkonného výboru SZTK v roku 1997. Aj ďalšie združenia porušili princíp nadstraníckosti a orientovali sa na konkrétne politické subjekty. Napríklad Slovenský Orol spolupracoval s politicky sa angažujúcim predstavenstvom Matice slovenskej a cez ňu so Svetovým kongresom Slovákov.²⁶ Z politicko-nacionálnych dôvodov sa politicky polarizoval tiež Slovenský skauting, ktorý nadviazal spoluprácu s Maticou slovenskou.

Záver

Súhrnne možno konštatovať, že vývoj športového hnutia v SR v 90. rokoch charakterizuje prílišná atomizácia, nekoordinovanosť spolupráce, veľké ekonomické problémy a ich politické zneužívanie, nevyjasnené vzťahy a právomoci štátnych orgánov, ako aj absencia ucelenej koncepcie ďalšieho smerovania. Až do roku 2015, kedy bol prijatý nový zákon o športe 440/2015 Z. z., chýbal (a stále chýba) stabilný a transparentný model podpory športu z centrálnych zdrojov, prejavuje sa nedostatočná legislatíva, ako aj absencia ucelenej koncepcie ďalšieho smerovania. Po roku 1993 došlo k pokusom o politické zneužitie športu.

Aparát na špičkových postoch sa obmenil iba minimálne, v priebehu transformácie dominovali aktivity funkcionárov starého režimu, ktorí disponovali odbornými skúsenosťami i potrebnými kontaktmi. Prevažne sa však nedokázali adaptovať na zmenené sociálno-ekonomické podmienky. V chaotickej štruktúre spolkovej sféry neboli pripravení konštruktívne komunikovať, žiaľ, často sledovali iba osobné alebo skupinové záujmy.

Nedostatočné však boli aj zmeny postoja verejnosti v prístupoch k plnohodnotnému akceptovaniu fyzických aktivít. Dodnes negatívne pôsobí **oslabenie** (zvýr. J. G.) pozície rodiny a školy, ako aj čoraz nákladnejšia **ekonomická náročnosť** (zvýr. J. G.) športovania.

Transformácia spolkovej sféry z masových organizácií bývalej éry **iba deštruovala** (zvýr. J. G.) socialistický systém, ale nebol vybudovaný **nový** (zvýr. J. G.), dobre fungujúci model.

---

26 *Slovenský Orol, Informačný spravodaj* 1997, č. 1; Tamže, č. 1.

Summary

The representatives of the sport movement had virtually no share at the fall of the communist regime in Czechoslovakia. Such passivity were determined by two important issues: sport, especially professional, enjoyed generous support from the state and was considered as a “show-case” of socialism. On the other hand, sport did provide an escape to the micro world of democracy, because at the sport units, clubs and unions were held the elements of democracy, such different from the conditions at highest bodies of sport movement led by the communist party.

Due to the above mentioned facts, small participation of the sport representatives at the November events is no surprise at all. The activation of the sport movement took part just after the November, but following development was hectic and even chaotic. Development of the sport was characteristic by the over-atomization, un-coordinated cooperation, huge economic problems and political imposition. The comprehensive concept of further development was utterly missing.

The apparatus at the highest positions took just minor changes and during the transformation period activities of the former regime officials were predominant. They had professional knowledge and necessary contacts at their disposal, but they can't adapted to the new social-economic conditions.

Also the changes at the public attitudes toward the acceptance of the physical activities were scantily – the position of family and school languished, and the sport activities became more financial challenging.

Mass organizations from the socialist era disappeared. Well-functioning model of the organization of sport movement is yet not created.

Stav slovenského divadelníctva pred rokom a po roku nula

Martin TIMKO

V Divadelnom ústave, vtedajšom Ústave umeleckej kritiky a divadelnej dokumentácie, na úsvite normalizácie začiatkom 70. rokov vznikli komplexné hodnotenia jednotlivých divadelných inscenácií i celých súborov. Popri povinných ideologických jazdách, obsiahnutých takmer vo všetkých dokumentoch, ktoré pracovníci pripravovali ako podklad pre rezortné ministerstvo, sa tu nachádza dôležité svedectvo o stave slovenského profesionálneho divadelníctva. Netreba však zabúdať na to, že rezortné ministerstvo si aj z tohto ústavu v období normalizácie urobilo prevodovú páku riadenia divadla – posudzovanie a schvaľovanie dramaturgických plánov. V tom istom čase vznikol aj divadelný festival Májová divadelná Nitra, predovšetkým ako platforma na prezentáciu žiadaného socialistického divadla. Veľmi skoro sa však stal významnou konfrontačnou platformou, ktorá poskytovala priestor na porovnanie umeleckej úrovne a stavu významných profesionálnych divadelných súborov – ich smerovania a tiež výkonov najprogressívnejších divadelných tvorcov. Pred rokom nula – 1989, bola úroveň festivalu veľmi vysoká. Súčasťou festivalu bola intenzívna kritická reflexia, vznikali zasvätené analýzy divadelných predstavení a prebiehal aj plodný dialóg kritikov a tvorcov o umeleckých a estetických otázkach divadelnej tvorby.

Z komplexných hodnotení sa aj dnes po rokoch dozvieme od najpopulárnejších zasvätených postrehy a analýzy stavu, o tom, aká bola situácia vtedajšej slovenskej divadelnej kultúry. Divadelníci sa čoskoro v spoločnosti rezignujúcej na chiméru raja na zemi, rovnako ako ďalší umelci, stali profétmi. Vo svojich inscenačných metaforách a podobenstvách

vydávajú svedectvo o neudržateľnosti pretrvávajúceho statusu quo. Divadelná kritika má v tomto období profesijné i spoločenské postavenie, aké sa už pravdepodobne nikdy nezopakuje. Odborníci v tejto oblasti patrili k intelektuálnej elite a reprezentovali ideály humanistickej inteligencie.

Všetky slovenské divadlá pred rokom 1989 patrili pod ministerstvo kultúry, boli ním priamo riadené. Zabezpečovalo im to v prvom rade existenčnú záruku – potrebné a dostatočne štedré financie na divadelnú prevádzku. Kultúra a divadlo boli zároveň výkladnou skriňou totalitného režimu. Zdá sa, že tento stav a postoj štátu značne ovplyvnil divadelníkov do budúcnosti po roku 1989 a vo veľkej miere ich determinuje dodnes. Hoci boli neraz konfrontovaní s okliešťovaním umeleckej tvorivosti a slobody, predsa len mali „plnú misku šošovice“. Dramaturgické plány boli pod drobnohľadom, bol vymyslený dokonca aj počítačový program, podľa ktorého ohodnocovali jednotlivé nasadené tituly. Dialo sa tak v Ústave pre informácie a riadenie kultúry. Hodnotilo sa ideové a estetické pôsobenie na diváka. Na svoju dobu famóznym počítačovým programom na základe vložených údajov rozobral a vyhodnotil estetické pôsobenie predstavenia. Ak dramaturgovia do repertoáru divadla zaradili napríklad Shakespearovho Hamleta a žánrovo ho označili ako detektívnu hru, bol tento čin vysoko bodovo ohodnotený, zo sto možných bodov dostal osemdesiat.

Postupne začali v duchu presadzovanej spoločensko-politickej orientácie „Sovietsky zväz – náš vzor“ prenikať aj do divadelného prostredia podnety sovietskej perestrojky. Vo vybraných československých divadlách sa krátkodobo uskutočnil podľa sovietskeho vzoru „divadelný experiment“. Mal divadlá podniknúť k samostatnému riadeniu na báze vlastnej organizačnej štruktúry. Divadlá postupne smerovali k efektívnejšiemu hospodáreniu a odmeňovaniu jednotlivých pracovníkov na základe umeleckých či prevádzkových výsledkov. Napriek priaznivým a pozitívnym výsledkom divadelného experimentu v dvoch slovenských divadlách – v Divadle pre deti a mládež v Trnave a v Divadle Slovenského národného povstania v Martine, sa jeho skúsenosti a zásady už v novej dobe planúcej ideálmi „demokracie“ neuskutočnili. Namiesto toho sa pristúpilo k čudesnému experimentovaniu a k pokusu o transformáciu divadiel. V praxi sa však dosiahol len akýsi stav na polceste a nič zásadné sa nezmenilo. Slovenské národné divadlo si ako jediné udržalo status exkluzivity našej prvej scény, ktorá hospodári s rozpočtom, čo by uživil niekoľko menších divadiel. K štátnym divadlám, ktoré sú priamo riadené

ministerstvom kultúry, ešte patria Štátne divadlo Košice, Štátna opera v Banskej Bystrici a paradoxne aj divadlo Nová scéna Bratislava, ktoré sa neostýcha od divákov vyberať neprimerané vstupné. Ostatné divadlá patria pod iných zriaďovateľov, buď pod vyššie územné celky, alebo sú ich zriaďovateľmi mestá. Samozrejme, že v samosprávnych a mestských rozpočtoch sú peniaze na kultúru nedostatočné, ba chýbajú aj na omnoho dôležitejšie veci. Máme ešte národnostné a menšinové divadlá, no tie sú neraz na pokraji existencie – Divadlo Alexandra Duchnoviča v Prešove, Jókaiho divadlo v Komárne, Thália v Košiciach a rómske divadlo Romathan so sídlom v Košiciach. Po niekoľkých rokoch od transformácie slovenských profesionálnych divadiel sa z radov aktívnych divadelníkov aj vedúcich pracovníkov ozýva neraz jedna zásadná spoločná požiadavka, aby sa všetky divadlá znovu vrátili pod riadenie Ministerstvom kultúry Slovenskej republiky.

Zásadnými premenami v revolučnom roku prešiel aj Zväz dramatických umelcov Slovenska. Počas totalitného režimu bol organizáciou, ktorá zastrešovala divadelníkov, dramatikov, kritikov a zároveň ovplyvňoval aj ideologicky tento segment našej národnej kultúry. Všetci, neraz veľmi aktívni členovia tohto zoskupenia, sa v revolučnej jeseni dištancovali od svojej minulosti a pokusy o reformu zväzu nepripúšťali. Hoci na pôde zväzu niekoľkokrát pred rokom 1989 zazneli aj kritické podnety a náznaky zmeny kurzu a smerovania inštitúcie. Dokonca aj čelní predstavitelia tejto stavovskej inštitúcie sa postavili za Nežnú revolúciu, za študentov, demokraciu a reformu spoločnosti. Všetko bolo márne, vzniklo nové Združenie divadelníkov na Slovensku, ktoré sa „cez prsty“ dívalo na činnosť Zväzu dramatických umelcov Slovenska. Nové združenie chcelo predovšetkým majetok bývalého zväzu a časopis *Dialóg*. Revolucionári zo svojho stredu vytesnili najmä divadelných kritikov a tvrdili, že do profesijného združenia ich prijmu až vtedy, keď sa ospravedlnia za všetky kritické hodnotenia umeleckých výkonov svojich kolegov tvorcov. Divadelní kritici sa preto rozhodli zachovať si osobnú a profesijnú integritu tým, že pri Slovenskom syndikáte novinárov založili Združenie slovenských divadelných kritikov a teoretikov.

Revolučné dni boli plodné na mnohé všeobecné, ale aj konkrétne vyhlásenia a proklamácie, ktoré sa však v realite každodenného „demokratického“ spoločenstva nepodarilo uskutočniť. Zmätok revolučnej doby najvýstižnejšie charakterizoval jeden divadelník, ktorý v tom čase pôsobil ako režisér v Štátnom divadle v Košiciach. Po príchode do Košíc z bratislavských manifestácií zistil, že v divadle zasadá ráno o siedmej revolučný výbor

Verejnosti proti násiliu a o dve hodiny neskôr v tom istom zložení komunistická bunka organizovaná na pôde divadla. Boli to zložité a neisté časy...

O slovo sa v tomto čase prihlásila aj mladá generácia, ktorá vytvorila zoskupenie mladých divadelníkov *Medzičas*. V hlbokoj organizačnej, ba až existenčnej kríze sa ocitla aj Vysoká škola múzických umení, na ktorej došlo k radikálnemu vyrovnaniu sa s pedagógmi z predchádzajúcej éry. Zanikla Divadelná fakulta a vznikli Činoherná a bábkarská fakulta a Filmová a televízna fakulta Vysokej školy múzických umení (ďalej VŠMU) v Bratislave. V krušných časoch (od januára do júna 1990) bol dekanom Divadelnej fakulty VŠMU Milan Kňažko – herec, všestranný politik, ba aj minister kultúry.

Predzvest'ou zmeny a neudržateľnosti panujúceho stavu v spoločnosti sa stalo niekoľko divadelných inscenácií, ktoré až frapujúcim spôsobom pomenúvali v umeleckej metafore spoločnosť smerujúcu ku kolapsu. Najpregnantnejšie sa to prejavilo v inscenáciách režiséra Blaha Uhlára. Tvoril na pôde profesionálnych divadiel formou kolektívnej improvizácie, oslobodzoval divadlo od diktátu dramatického textu a navracal ho späť k vitálnej a opravdivej divadelnosti. Patria sem najmä jeho inscenácie v Divadle pre deti a mládež – *Kvinteto*, *Kde je sever?*, *Predposledná večera* a v Ukrajinskom národnom divadle v Prešove inscenácia *Sens nonsens*. V Divadle pre deti a mládež v Trnave mala inscenácia *Predposledná večera* premiéru 30. júna 1989. Čerpala podnety z divadelných avantgárd na začiatku 20. storočia, keď sa najmä futuristi usilovali v divadle o dekompozíciu a oslobodenie od dramatického textu. V podstatnej miere reprezentovala tiež podnety Artaudovho „divadla krutosti“. V archívnom fonde Stanislava Vrbku, ktorý sa nachádza v Divadelnom ústave, je aj interné hodnotenie tejto Uhlárovej inscenácie. Vyberiem z neho niekoľko výnimočných charakteristík, ktoré hovoria veľmi presvedčivo, čím daná inscenácia zarezonovala: „*Pýta sa diváka, čím on sám prispel k všeobecnej dehumanizácii. V Predposlednej večeri totiž systém ako taký ostal za dverami a pred divákom sa objavujú v modelovej podobe dehumanizované produkty systému, teda trosky zo skutočných ľudí. Inscenácia je tragickým aj groteskným obrazom sveta postaveného na hlavu, sveta odprírodneného a odludšteného, v ktorom sa z mysliacej a cítiacej bytosti stal cynik, bojko, kalkulátor, resp. agresívny jedinec, premieňajúci sa na dvojnohé zviera. Uhlára a jeho kolektív teda v Predposlednej večeri zaujíma to, čo z človeka urobil systém, a ako na vlastnom, poľutovaniahodnom postavení zväčša aktívne participuje sám objekt dehumanizácie. Tu už v hľadisku na seba nepoškuľujeme*

*a spiklenecky nemrkáme v zadostučinení, ako inscenátori „tým hore“ naložili. Tu sa pozeráme do zrkadla a vidíme niečo oveľa horšie než gogoľovské rypáky. Predposledná večera tak prezrádza úzke spojenia inscenátorov so spoločenskou realitou, toto spojenie však kriticky reflektuje najmä individuálny, osobný podiel každého z nás na momentálnom, morálne tak katastrofálnom stave. [...] pokúsim sa o interpretáciu, pričom vyslovene podotýkam, že táto interpretácia je silne subjektívna. Už názov tejto produkcie naznačuje, že je parafrázou poslednej večere, na ktorej okolo stola zasadol Spasiteľ a dvanásť apoštolov, spomedzi ktorých jeden bol zradca. V inscenácii vidíme okolo stola iba siedmich Judášov – zrádzajú nielen druhých, ale tiež seba samých a usilujú sa spasiteľ často nehanebným spôsobom. [...] Predposledná večera zobrazuje či z rozličných uhlov zachycuje rozklad ľudí duchovne a eticky už mŕtvych, zachraňujúcich minútu po dvanásť iba, ako sa vraví – svoju kožu.“¹ Interné hodnotenie Stanislava Vrbku je svedectvom o tom, ako sa divadlo stávalo seizmografom theatra mundi. Podobne výnimočnou bola operná inscenácia v Slovenskom národnom divadle Gounodovho *Fausta a Margaréty* v réžii Jozefa Bednáríka. Režisér celý faustovský príbeh štylizoval do formy jarmočného divadla, v ktorom Mefisto vlastní cirkus a na písacom stroji spisuje zmluvu s Faustom o časovo obmedzenej vitalite životnej energie (premiéra 28. júna 1989). Režisér objavnou interpretáciou diela vyslovil aj myšlienku o stave našej vtedajšej spoločnosti. Aj v nej žije množstvo malých i veľkých zloduchov. Zlo nie je sila z odinakiaľ, ale je to osobná voľba každého človeka. Inscenácia získala značný kritický aj divácky ohlas nielen doma, ale aj na medzinárodných zjazdoch a rovnako tiež na významnom divadelnom festivale v škótskom Edinburghu. Významní slovenskí režiséri teda v zlomovom historickom období povedali adekvátne slovo na čase. Blaho Uhlár pokračoval zo všetkých síl v týchto bezprecedentných výpovediach aj v nasledujúcom dejinnom období s bratislavským divadlom STOKA.*

Divadelníci sa významne angažovali v revolučných pohyboch, neuvádzali predstavenia a v divadlách ponúkli priestor na verejné diskusie. Ulica, život v tých časoch neraz prevalcovali aj divadelné produkcie, dramatické v divadle prestalo mať na chvíľu tú povestnú uhrančivú silu. Hľadalo sa nové smerovanie, ktoré už zjavne nemohlo vyžiť z boja proti nepriateľovi, ako to neraz bolo v metaforách predrevolučných divadelných inscenácií.

1 Archív Divadelného ústavu Bratislava, Osobný fond Stanislava Vrbku, VRBKA, S.: *Výsledok kolektívnej improvizácie. Interné hodnotenie.*

Napriek tomu, že po roku 1989 boli ministrami kultúry aj aktívni divadelní umelci – Ladislav Chudík, Milan Kňažko – neuskutočnili však veľa pozitívnych zmien, ktoré by boli vskutku progresívne pre rozvoj slovenského divadelníctva. Divadelný zákon po ťažkých a vyčerpávajúcich diskusiách uzrel svetlo sveta až takmer na prahu nového milénia. Status umelca v spoločnosti očividne klesol, hoci staronové politické garnitúry sa rady prezentujú s umelcami. Nateraz sa však zdá, že omnoho viac im konvenuje stretávanie sa s významnými finančnými žralokmi.

V koncepciách kultúrnej politiky v ostatných rokoch sa dočítate o všemožnej podpore národnej kultúry na Slovensku, no vo „vzdušných zámokoch“ sa nedá nájsť solídny projekt „stavby“ – vytváranie kontinuity a zveľaďovanie toho, čo už úspešne fungovalo a niekedy ešte z posledných síl prežíva, by ste hľadali márne.

Kým pred rokom nula a na začiatku 90. rokov zohrávala divadelná kritika významné a nezastupiteľné miesto v národnej kultúre, dnes je jej poslanie pauperizované. Viaceré pokusy o jej oživenie dopadli nateraz polovičato, skôr neúspešne. Chýba nielen názorová a generačná platforma, ale aj adekvátny priestor v printových a iných médiách. Viaceré divadelné recenzie sa podobajú skôr emocionálnym „dojmológiám“ alebo pripomínajú reklamné a náborové články jednotlivých predstavení. Bohužiaľ, ani tí, ktorým by nemal byť stav umeleckej a estetickéj stránky divadla ľahostajný, nejavia väčší či skôr primeraný záujem o jeho kritickú reflexiu. Nuž, ten kto dáva z verejných prostriedkov financie na formovanie, vývoj a život divadelných kultúrnych ustanovizní, vôbec ho netrápi to, ako si vedú, či neupadli do priepasti podpriemernosti, larmoyantného, slizkého a podprahového vkusu „mydlových opier“. Bez solídnej analýzy stavu divadelných produkcií a tiež prieskumu divadelného obecenstva prešľapujeme v slepej uličke.

Významný poľský a európsky divadelník Jerzy Grotowski sa na margo hercov a divadelných tvorcov dávnejšie vyjadril v tom zmysle, že by si mali latku nastavovať vysoko a dosahovať jej úroveň, lebo inak sa ich tvorivá práca bude podobáť prostitúcii.

Použitý zdroj

Fondy a zbierky Divadelného ústavu

- Archívny fond Stanislav Vrbka – interné hodnotenia divadiel
- Zbierka inscenácií
- Zbierka tematických hesiel

- slovenské profesionálne divadlá v sezónach 1987/ 1988 – 2011/2012
- festival Májová divadelná Nitra

Summary

Study *Situation on the Slovak theatre over the year and past the year zero* analyzes condition of the Slovak theatre after the fall of the communism. It survey on the progressive tendentions created by some important theater directors. Their performances propertied many aspects of situation of the community. Such situation was must-change. The freedom developed by new democratic establishment don't forget the aesthetic attributes over 1989 year. Slovak theatres founds on the bad material assurance. The creators didn't create ex nihilo.

Cirkvi v procese transformácie spoločnosti

Novembrový medzník v dejinách Rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku

Peter ZUBKO

O zhodnotenie problematiky transformácie Rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku po Novembri '89 sa pokúsili niekoľkí autori z rozličných uhlov pohľadu: zvonku¹ i zvnútra.² O dejinách tejto cirkvi v období komunizmu existujú viaceré prehľadové, analytické i sumarizujúce práce.³

-
- 1 Porov. TÍŽIK, M.: Katolícka cirkev a jej miesto v symbolickom svete Slovenskej republiky. In: LONDÁK, M. – MICHÁLEK, S. a kol.: *20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja*. Bratislava 2013, s. 530 – 545.
  - 2 Porov. ČARNOGURSKÝ, J.: *Videné od Dunaja*. Bratislava 1997; DUBOVSKÝ, P.: November 1989 a cirkev na Slovensku. In: JASEK, P. (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*. Bratislava 2010, s. 146 – 158.
  - 3 Porov. HLINKA, A.: *Sila slabých a slabosť silných. Cirkev na Slovensku v rokoch 1945 – 89*. Zagreb 1989; HLINKA, A.: *Sila slabých a slabosť silných. Cirkev na Slovensku v rokoch 1945 – 89*. Tmava; Bratislava 1990; MIKLOŠKO, F.: *Nebudete ich môcť rozvrátiť. Z osudov katolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1943 – 89*. Bratislava 1991; ŠMÁLIK, Š.: *Veľký štyridsaťročný pôst cirkvi na Slovensku (1948 – 1988)*. Bratislava 1996; LETZ, R.: *Prenasledovanie kresťanov na Slovensku v rokoch 1948 – 1989*. In: MIKLOŠKO, F. – SMOLÍK, P. – SMOLÍKOVÁ, G. (eds.): *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948:1989 (1)*. Prešov 2001, s. 67 – 335; VAŠKO, V.: *Dům na skále 1 – 3*. Kostelní Vydří 2004 – 2008; LESŇÁK, R.: *Spätne zrkadlá. Biografická dokumentácia ... o zločinoch komunizmu na Slovensku 1945 – 1989*. Prešov 2003; VAŠKO, V.: *Neumlčená. Kronika katolíckej cirkve v Československu po druhej svetovej vývale I–II*. Praha 1990; BALÍK, S. – HANUŠ, J.: *Katolícká cirkev v Československu 1945 – 1989*. Brno 2007; KMEŤ, N.: *Postavenie cirkvi na Slovensku 1948 – 1951*. Bratislava 2000; HAVLIČKOVÁ, H.: *Dědiciví. Kapitoly z dějin komunistické perzekuce v Československu 1948 – 1989*. Olomouc 2008; PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *Štátna moc a cirkev na Slovensku 1948 – 1953*. Bratislava 1997; PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *Pod kuratelou moci. Cirkev na Slovensku v rokoch 1953 – 1970*. Bratislava 1999; PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *V zovretí normalizácie. Cirkev na Slovensku 1969 – 1989*. Bratislava 2004; VNUK, F.: *Vládni zmocnenci na biskupských úradoch v rokoch 1949 – 1951*. Martin 1999; FIAMOVÁ, M. – JAKUBČIN, P. (eds.): *Prenasledovanie cirkvi v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava 2010.

Tento príspevok je iba sondou s vlastným pohľadom do problematiky, nie je úplným ani vyčerpávajúcim prehľadom všetkých udalostí, ktoré by bolo možné v tejto súvislosti uviesť, spomenúť a analyzovať; táto práca nie ani sociologickou štúdiou. K viacerým čiastkovým udalostiam existujú čiastkové štúdie, kde je možné dohľadať aj ďalšiu literatúru. Nebolo cieľom postihnúť všetky detaily a podrobnosti vývoja, preto sú niektoré formulácie v texte len všeobecné, keďže sa tento príspevok na nich nesústreďuje, preto tu ani nemožno očakávať vyčerpávajúcu bibliografiu; zmyslom príspevku je len načrtnúť viaceré oblasti týkajúce sa rímskokatolíckej cirkvi pred novembrom 1989 a po ňom, na ktorých možno demonštrovať náboženskú neslobodu a odlišný vývoj po získaní náboženskej slobody. Keďže iní autori sa na tejto konferencii venovali iným cirkvám, nebola ani týmto cirkvám venovaná primárna pozornosť. Cirkev v Československu bola do roku 1989 prenasledovaná a považovaná za ideologického nepriateľa. Situácia sa radikálne zmenila až po novembri 1989. Tento dátum sa preto stal významným periodizačným medzníkom, ktorý delí desaťročia neslobody a perzekúcie od najnovších čias slobody.

V Československu „v rokoch 1948 až 1989 komunistický režim porušoval ľudské práva i svoje vlastné zákony;“⁴ komunistická strana sa sformovala v medzivojnovom období a výraznejšie do politickej situácie zasiahla v rokoch 1943 a 1944. Ako dominantná strana v Slovenskej národnej rade viedla prvé otvorené útoky na Rímskokatolícku cirkev na Slovensku už od roku 1944, teda ešte pred februárom 1948,⁵ intenzívnejšie po oslobodení v období soviétizácie; tento vývoj napokon vyústil do nastolenia politického monopolu komunistickej strany; do roku 1948 mala cirkev možnosť brániť sa, potom bola umlčaná. Proticirkevná politika komunistického Československa, trvajúca 41 rokov, smerovala k ovládnutiu cirkvi na spôsob štátnej cirkvi. Čiastočne sa to podarilo

4 Zákon č. 480/1991 Sb. zo dňa 13. novembra 1991 o dobe neslobody; GRONSKÝ, J.: *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa IV. (1989 – 1992)*. Praha 2007, s. 394 – 395.

5 Porov. GRONSKÝ, J.: *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa I. (1914 – 1945)*. Praha 2005, s. 546 (pozn. 50); dokument číslo (ďalej dok.) 15, Nariadenie SNR č. 5/1944 Sb. n. SNR zo dňa 6. septembra 1944 o poštátnení školstva na Slovensku, s. 584 (pozn. 79); Kolektív autorov: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II*. Bratislava 1998, dok. 269, Manifest SNR zo 4. februára 1945, s. 397 – 398; HRABOVEC, E.: *Slovensko a Svätá stolica v kontexte vatikánskej východnej politiky (1962 – 1989)*. Bratislava 2016, s. 115 – 116; KARABA, R.: *Katolícka cirkev a štát na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Z dejín Apoštolskej administratúry trnavskej*. Leopoldov 2008.

dosadením kléru, ktorý bol oddaný režimu. Prostredníctvom neho bola cirkev kontrolovaná a determinovaná v činnosti. Nepoddajný klérus komunistická moc odstránila (u)mučením, väznením, odnímaním tzv. štátneho súhlasu, zastrášaním, šikanovaním a pod.;⁶ úplne radikálne bol z verejného života odstránený mužský rehoľný život, zlomok kňazskej inteligencie dobrovoľne emigroval. Štátna politika vyprodukovala „vlastenecký klérus“ prostredníctvom Mierového hnutia katolíckych duchovných a Združenia katolíckych duchovných *Pacem in terris*;⁷ mnohí duchovní mali osobné ambície, iní osobné predsudky proti dovtedajšej hierarchii, ďalší boli zlomení, niektorí úprimne uverili novým pomerom. Na kontrolu cirkvi vznikol Štátny/Slovenský úrad pre veci cirkevné a neskôr cirkevné oddelenia na každom okresnom úrade; špecifickú úlohu zohrala Štátna bezpečnosť.⁸ Ideologický postoj štátu voči cirkvi ako k „triednemu nepriateľovi“, ale aj reálne siahnutie na jej práva, ba ľudskú slobodu a životy veriacich spôsobil, že cirkev získala vysoký morálny kredit a povest' mučenika/vyznávača, typickú pre časy prenasledovania kresťanov.⁹

-
- 6 Cirkev vyhlásila za mučeníkov obdobia komunizmu bl. biskupa Petra Pavla Gojdiča, bl. biskupa Vasil'a Hopka, bl. rehoľnú sestru Zdenku Schelingovú; viacerí ďalší Boží služobníci sú kandidátmi na oltár. Len v Košickej arcidiecéze je evidovaných 24 prípadov násilného alebo dobrovoľného exilu v roku 1945 z dôvodu maďarskej národnosti, 3 prípady perzekúcie kňazov v období sovietskej (jeden bol odvlečený do gulagu v Sovietskom zväze; v roku 1947 biskup Jozef Čársky zasvätil diecézu a východné Slovensko ochrane Božského Srdca, pretože sa množili útoky proti cirkvi; podobne v tom istom roku biskup Ján Vojtaššák urobil na levočskej púti), 93 kňazov bolo väznených v rokoch 1948 – 1989, 22 kňazi slúžili v PTP, 76 kňazom bol odňatý štátny súhlas a istý čas pôsobili mimo pastorácie vo výrobe. Terajší stav výskumov umožňuje konštatovať, že v roku 1950 bolo na Slovensku zatknutých najmenej 302 kňazov, čo bolo asi 15% duchovných, ktorí boli odsúdení na dve doživotia a 1135 rokov a 4 mesiace väzenia. V prípade Košickej diecézy výskum pokročil ďalej: v roku 1945 bolo vysídlených 11% kňazov, počas komunizmu bolo 35,42% uväznených, 8,33% bolo v PTP a 27,08% malo skúsenosť s odobratím štátneho súhlasu. (MIKLOŠKO, F.: *Nebudete ich môcť rozvrátiť!* s. 178; ZUBKO, P.: *Košický veraikon*. Prešov 2008, s. 18 – 31). Tieto čísla dostatočne demonštrujú agresívnu politiku štátu proti cirkvi, pretože približne každý druhý duchovný mal priamu skúsenosť s týmto prístupom, ostatní nepriamu a nemohli byť neovplyvnení touto situáciou.
- 7 VNUK, F.: *Popustené putá. Katolícka cirkev na Slovensku v období liberalizácie a nástupu normalizácie (1967 – 1971)*. Martin 2001, s. 209 – 224.
- 8 PEŠEK, J.: *Štátna moc a spoločnosť na Slovensku 1945 – 1948 – 1989*. Bratislava 2013, s. 240 – 255.
- 9 Porov. MICHEL, A. (Hnilica, Pavol Mária): *Náboženské problémy v krajine ovládanej komunistami*. Trnava 1996.

V predvečer pádu totalitného režimu možno identifikovať niekoľko okruhov (proti)cirkevnej politiky československého štátu, vedenej jej komunistickou ideológiou.¹⁰ Situácia na Slovensku vyzerala takto:

1) Rímskokatolícku cirkevnú organizáciu tvorila od 30. decembra 1977 jedna cirkevná provincia so sídlom v Trnave, so šiestimi diecézami: Trnava, Nitra, Banská Bystrica, Spišské Podhradie, Rožňava a Košice. Niektoré biskupské stolce boli dlhodobovo vakantné.¹¹ Predtým bola organizačná štruktúra v stave provizória, ktoré vzniklo ešte v roku 1918 a s istými obmenami trvalo až do čias Pavla VI., ale neobsadenie biskupských stolcov toto provizorium predĺžilo až do roku 1990. Úplná cirkevná nezávislosť, ktorá je samozrejmom a prirodzenou aj podľa kánonického práva, nebola Slovensku dopriata z politických dôvodov, pretože absentovala politická samostatnosť,¹² až politické kroky zo

10 Porov. MIKLOŠKO, J.: *Ako sme boli slobodní*. Bratislava 1999.

11 MULÍK, P.: Úsilie o zriadenie samostatnej slovenskej cirkevnej provincie od roku 1939 po súčasnosť. In: MULÍK, P. (ed.): *Katolícka cirkev a Slováci. Úsilie Slovákov o samostatnú cirkevnú provinciu*. Bratislava 1998, s. 66 – 82.

12 Ustanovovanie cirkevnej organizácie je v kompetencii pápeža (Svätej stolice), ktorý zohľadňuje civilné hranice medzi regiónmi, štátmi a národmi. Slovensko v Uhorsku nemalo administratívnu samostatnosť a až vznikom Československa boli vymedzené hranice Slovenska. Nové štátne hranice, predovšetkým na juhu krajiny, rozdelili existujúce diecézy, čím sa ich správa komplikovala a stávala sa provizórnou, navyše tieto hranice sa počas vojny znovu posúvali. „Československá vláda síce mala eminentný záujem o vylúčenie jurisdikcie cudzích biskupov zo štátneho územia a zosúladenie hraníc diecéz so štátnymi hranicami ako prostriedku na upevnenie suverenity štátu, dlho však odmietala logický dôsledok novej delimitácie – utvorenie samostatnej slovenskej cirkevnej provincie, pretože v nej videla predobraz a zárodok obávannej politickej autonómie Slovenska.“ (HRABOVEC, E.: *Slovensko a Svätá stolica v kontexte vatikánskej východnej politiky*, s. 113). Diplomatické rozhovory medzi Československom/Slovenskom a Svätou stolicou (vo vtedajšej dobovej terminológii nepresne: Vatikánom) boli komplikované a nástupom komunistickej vlády prerušené (porov. MACHULA, J.: *Vatikán a Československo (1938 – 1948). Paměti*. Praha 1998) až do Druhého vatikánskeho koncilu. Aj potom sa rozhovory viedli komplikovane. Ustanoveniu provincie prechádzala politická federalizácia štátu (ústavný zákon bol schválený Národným zhromaždením 27. októbra 1968 a v zbierke zákonov bol pod č. 143/1968 Sb.; ústavní činitelia ho podpísali 30. októbra 1968 v Bratislave, účinný bol od 1. januára 1969), ktorý tvorili dva rovnoprávne národné štáty – Česká socialistická republika a Slovenská socialistická republika. (GRONSKÝ, J.: *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa III. (1960 – 1989)*. Praha 2007, (dokumenty č. 1 – 2, s. 163 – 214). Až tieto politické kroky, upevnené na ústavných princípoch, sa stali nielen východiskom politickej samostatnosti Slovenska, ale aj cirkevnej samostatnosti. Tento postup vychádzal z ústretovej východnej politiky Svätej stolice ku krajinám východného bloku.

strany československých komunistických štátnikov umožnili zriadenie provincie zo strany Svätej stolice.¹³

2) Rehoľný život oficiálne neexistoval. Väčšina mužských a ženských rehoľ fungovala tajne, mala tajné noviciáty, formáciu a štúdiá teológie. Časť rehoľníkov navonok pôsobila v službách diecéz a nepôsobila na verejnosti. Tajná formácia prebiehala aj v napojení na zahraničie. Viacerí kňazi pôsobiaci v klasickej pastorácii boli tajnými rehoľníkmi. Len niektoré rehoľné sestry pôsobili na Slovensku v niektorých biskupských úradoch a v službách charity, ale aj v službách ťažko fyzicky i mentálne chorých pacientov, o ktorých sa nechceli starať klasické zdravotné sestry. Mnoho sestier bolo sústredených v českom pohraničí, kde síce museli fyzicky pracovať, ale zachovávali rehoľný život.¹⁴

3) Diecézny klérus na vykonávanie duchovenskej činnosti potreboval štátny súhlas, každý duchovný musel zložiť sľub vernosti republike. Aj koncom 80. rokov boli niekoľkí kňazi z rozhodnutia štátnych orgánov mimo pastorácie, niekoľkí boli stíhaní za „marenie dozoru nad cirkvami“. Každý kňaz, ak ešte nemal za sebou povinnú dvojročnú prezenčnú službu v armáde alebo nebol uznaný za neschopného tejto služby, musel narukovať na vojenčinu. Kňazi v pastorácii boli pastoračne vyťažení v nedele a vo sviatky, keď celebrovali niekoľko omší (tri až štyri omše v nedeľu a vo sviatok bol štandard), na sviatky a prvé piatky vyspovedali stovky až tisíce veriacich. Vyučovanie náboženstva v školách bolo skôr symbolické, katechézy na farách sa konali bezprostredne pred vyslúžením sviatostí (pred sobášom, krstom, prvým svätým prijímaním, birmovkou). Činnosť kňazov na verejnosti nebolo vídať, okrem súkromných pohrebov a spoločenstiev a hnutí, ktoré sa po Druhom vatikánskom koncile udomáčňovali i na Slovensku. Kňazi mali voľný čas, ktorý využívali na prípravu homílií, samoštúdium, čítanie kníh, písanie, prekladanie, kultúru, na vidieku i na gazdovanie; len niektorí kňazi spriaznení so štátnymi orgánmi mohli rekonštruovať cirkevné stavby a mohli dať reštaurovať mobiliár chrámov. Po koncile sa niektorí kňazi intenzívne zapojili do

13 JAKUBČOVÁ, R.: *Vznik a vývoj slovenských cirkevných provincií*. Banská Bystrica 2013, s. 86 – 91.

14 DUBOVSKÝ, J. M.: *Akcia Kláštory. Komunistický režim na Slovensku v boji proti mužským rehoľiam v rokoch 1949 – 1952*. Martin 1998; DUBOVSKÝ, J. M.: *Akcia Rehoľníčky. Snahy komunistického režimu na Slovensku v rokoch 1949 – 1989 odstrániť do roku 2000 ženské rehole a kongregácie z verejného života*. Martin 2001; JAKUBČIN, P. (ed.): *Likvidácia rehoľí a ich život v ilegale v rokoch 1950 – 1989*. Bratislava 2010.

prekladov obnovených liturgických kníh prekladáním, zostavovaním, prebásnením, zhudobnením.

4) Na Slovensku pôsobil jediný centrálny kňazský seminár v Bratislave, kde platil tzv. numerus clausus, čiže štátom stanovený (nízky) počet bohoslovcov. Tí študovali na Cyrilometodskej bohosloveckej fakulte, ktorá nepatrila do zväzku žiadnej univerzity. Absolventi po jej skončení nezískavali diplom, len absolútorium o ukončení štúdia; diplom mohli získať až po páde totality dodatočne napísaním diplomovej práce. Na tej istej Cyrilometodskej bohosloveckej fakulte bolo možné postgraduálne absolvovať rigorózne štúdium teológie v niektorej špecializácii a získať titul doktora teológie, ale len so súhlasom civilnej vrchnosti. Počet absolventov teológie nepostačoval pokryť potreby Rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku.¹⁵

5) Vyučovanie náboženstva v školách obmedzovali vedenia škôl a učitelia. Prihlášky na vyučovanie náboženstva na školský rok 1988/1989 sa prvýkrát podávali na farských úradoch, ale zo strany škôl/učiteľov pretrvávali komplikácie a ponížovania. Neexistovala žiadna cirkevná škola, celý školský systém bol štátny, žiaci boli vychovávaní v duchu tzv. vedeckého svetonázoru, čo znamenalo z filozofického hľadiska marxisticko-leninskú a z náboženského ateistickú výchovu; táto ideológia determinovala výber niektorých spoločensky dôležitých povolání (učiteľov, vojakov, vedeckých pracovníkov). Vo farnostiach sa vyučovalo náboženstvo každoročne len pred prvým svätým prijímaním a sporadicky na spôsob kurzov pred prijatím sviatosti birmovania, ktorá sa vysluhovala len raz za niekoľko dlhých rokov.¹⁶

6) Verejná činnosť cirkvi bola uzavretá do cirkevných múrov, bohoslužby mimo kostolov sa konali len v prípade pohrebov, inak skôr výnimočne. Režim sa snažil obmedzovať najmä pútnický život, ktorý sa stal symbolom vzdoru proti totalitnému režimu. Púte priťahovali najmä mladých ľudí. Mnohé náboženské stretnutia sa konali tajne (v bytoch, v chatách, v prírode), kde sa odohrávala duchovná formácia pod vedením kňazov, rehoľníkov i laikov, o ktorých neraz ani ich najbližší netušili, že sa osobitne zasvätili Bohu.¹⁷

15 Porov. VNUK, F.: CMBF v osídľach štátnej moci (1950 – 1968). In: HRABOVEC, E. a kol.: *Katolícka bohoslovecká fakulta v Bratislave 1936 – 1989*. Trnava 2011, s. 111 – 125.

16 DOLINSKÝ, J.: *Problematika vyučovania náboženstva na Slovensku v rokoch 1948 – 1973*. Trnava 2001.

17 Porov. GAVENDA, M.: *Fortes in fide. Skúsenosť a odkaz tajnej kňazskej formácie na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*. Trnava 2014.

7) „Vlasteneckí kňazi“ boli organizovaní v Združení katolíckych duchovných *Pacem in terris* (ďalej ZKD PIT), ktoré vzniklo v roku 1970 v rámci normalizačnej politiky štátu ako náhrada za Mierové hnutie katolíckych duchovných, rozpustené v roku 1968.¹⁸ Organizovaní kňazi mali zvyčajne pastoračne zaujímavejšie miesta s väčším počtom veriacich alebo v centrálnych spádových lokalitách, mohli opravovať a rekonštruovať kostoly, cestovať do zahraničia (aj do kapitalistickej cudziny), v cirkvi získavali rozličné funkcie a hodnosti (najmä ako dekáni), niektorí boli kandidátmi štátu na biskupov. V každom dekanáte/okrese sa konávali schôdze/rekolekcie, na ktoré pozývali aj neorganizovaných kňazov, aby ich získali na svoju stranu.¹⁹

8) Slovenská katolícka tlač bola obmedzená na týždenník *Katolícke noviny* a mesačník *Duchovný pastier*, ktoré boli pod kontrolou štátu a cenzurované kňazmi oddanými režimu. Spolok svätého Vojtecha bol pod štátnou kontrolou a jeho limitovaná edičná činnosť bola vydávaná v Cirkevnom nakladateľstve v Bratislave, rovnako ako aj vydávanie pre iné cirkvi. Neoficiálne (tajne) vychádzalo niekoľko titulov katolíckej tlače v rozličnej periodicite a rozsahu.²⁰ Časť kresťanskej a katolíckej literatúry bola na Slovensko pašovaná zo zahraničia, kde vychádzala v Taliansku (najmä Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda),²¹ Kanade (Dobrá kniha),²² Juhoslávii a inde; nie všetky pokusy previesť takúto literatúru (ale aj cirkevné predmety, napr. kalichy a devocionálie) na Slovensko skončili úspešne, čo malo za následok trestné stíhanie.

9) Žiadne domáce (československé) náboženské vysielanie neexistovalo. Ak sa v médiách objavila cirkevná téma, mala proticirkevné zameranie. Náboženské relácie vysielalo v slovenskej (a českej) reči

18 *Taká je historická skutočnosť okolo vzniku a činnosti združenia „Pacem in terris“*. [Bez miesta vydania] 1989; dostupné na URL <www.samizdat.sk> (prístupné 10. 12. 2016).

19 JAKUBČIN, P.: *Pastieri v osídľach moci. Komunistický režim a katolícki kňazi na Slovensku v rokoch 1948 – 1968*. Bratislava 2012.

20 Porov. ŠIMULČÍK, J.: *Svetlo z podzemia. Z kroniky katolíckeho samizdatu 1969 – 1989*. Prešov 1997; LESŇÁK, R.: *Listy z podzemia. Súborná dokumentácia kresťanskej samizdatovej publicistiky na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. Bratislava 1998.

21 Porov. RYDLO, J. M.: *Vydavateľské dielo Slovenského ústavu sv. Cyrila a Metoda v Ríme 1963 – 1988*. Rím 1989; HRABOVEC, E. a kol.: *Slovenský ústav svätých Cyrila a Metoda v Ríme (1963 – 2013)*. Bratislava 2015.

22 Porov. ONDRUŠ, R.: *Slovenskí jezuiti v Kanade. Kronika pozoruhodnej misie*. Trnava 2006, s. 89 – 100.

Rádio Vatikán²³ a TWR Monte Carlo (Trans-World Radio). Ich vysielanie (ako aj vysielanie rádii *Slobodná Európa* a *Hlas Ameriky* a rakúskej televízie) často rušili rušičky signálu.

10) Počet kostolov a ich stav bol nevyhovujúci, štátne úrady ich z ideologických dôvodov zanedbávali. Výraznejší počet kostolov bol postavený v období od roku 1968 do začiatku 70. rokov v dôsledku Pražskej jari. Časť nehnuteľností štát znárodnil a užívali ich rozličné štátne organizácie (v tzv. socialistickom vlastníctve), aj niekoľké za sebou, pričom k budovám nemali vlastnícky vzťah, a tak časť nehnuteľností chátrala. Hospodársky využiteľné pozemky využívali ďalšie organizácie (Jednotné roľnícke družstvá, štátne lesy, povodia riek a pod.). Dokonca aj niektoré kostoly (v oblasti obývanej maďarskou menšinou) boli zoštatnené, aj keď ich naďalej používala cirkev. Za komunizmu sa rozrástli mnohé mestá, mladí ľudia do nich prichádzali za prácou z vidieka a po odchode z tradičného domáceho prostredia prestávali praktizovať kresťanskú vieru, pretože na to nemali možnosti, alebo z pohodlnosti. Na nových sídliskách sa nepočítalo s výstavbou kostolov. Ateistická výchova a desakralizačný tlak spôsobili, že reálne vyrástli prvé generácie bez viery; ľudia nedospeli k marxisticko-leninskému svetonázoru, ale boli v nich devastované kresťanské kultúrne a morálne hodnoty.

11) Súčasťou cirkevnej politiky štátu bola aj pamiatková starostlivosť. Opravovali sa kostoly a mobiliár, dominantne v tých farnostiach, kde pôsobili vlasteneckí kňazi; iste, že takí kňazi pôsobili v historických lokalitách s umelecky významnými objektmi kultúrneho dedičstva. Túto starostlivosť treba hodnotiť pozitívne (hoci plnila aj svoju ideologickú funkciu), pretože značná časť kultúrneho dedičstva sa vďaka tejto politike štátu zachovala, aj keď niekedy išlo o mocenské rozhodnutia (zoštatnenie matiek, niektorých knižníc a archíválií, prevzatie vzácnych umeleckých diel do múzeí a galérií) a časť z nich bola zlegalizovaná až po roku 1989. Tieto hodnoty sa stali kultúrnymi pamiatkami evidovanými štátom, získali tak ochranu aj pred neporiadnymi správcami. Nedostatok slobody, skúseností, moderných technológií a finančných prostriedkov nedovolil slobodne budovať nové a opravovať staré sakrálny objekty a farské budovy. Ak aj niekde došlo k nerešpektovaniu historického a kultúrneho dedičstva, stalo sa tak väčšinou z nerozumnosti, ale aj z nepochopenia skutočného ducha Druhého vatikánskeho koncilu, keď

---

23 Porov. SOČUFKA, F.: *Diakonia slova v slovenskom vysielaní Vatikánskeho rozhlasu*. Bratislava; Trnava 2004.

niektorí duchovní svojvoľnou interpretáciou odstraňovali časť mobiliára a inventára kostolov, napr. oltáre, krížové cesty, staré liturgické knihy.

12) Jedným z najväčších negatív obdobia totalitného režimu bola kompromitácia cirkvi tajnou spoluprácou. Niektorí kňazi sa stali aktívnymi agentmi Štátnej bezpečnosti (ďalej ŠtB) dobrovoľne, iní tak urobili z iných dôvodov, aj pod nátlakom. Mnohí duchovní boli kandidátmi tajnej spolupráce a na ďalších boli vedené sledovacie zväzky, pretože ich režim pokladal za tzv. nespoľahlivých alebo reakčných.

Cirkev za totality urobila i niekoľko chýb, ktoré súviseli s nedokonalou koinoniou (spoločenstvom – nechala sa vtesnať len medzi kostolné múry), diakoniou (službou – zvykla si na svoje polozenie) a martýriom (svedectvom – nebola odvážna, snažila byť pacifistická, aby nepopudila proti sebe hnev režimu), ktoré mali byť jej samozrejmosťou. Skúsenosť z prenasledovania nebola spirituálne analyzovaná ani za totality, ani po nej, ako to napr. urobil Stefan Wyszyński v Poľsku, alebo ako je to známe zo Starého zákona (porov. *Prvá kniha Machabejcov* 4, 36 – 59). Hoci slovenskou patrónkou je Sedembolestná Panna Mária a tento spirituálny rozmer kríža bol reflektovaný len pre dávnu minulosť, rozumeli mu však aj jednoduchí veriaci pri každodenných problémoch, aj keď prejavy ich viery boli „tradičné“ – tie sa režimu nepodarilo nalomiť. Nepochopenie komunistckej taktiky, ktorou sa režimu podarilo nepriamo dostať sa do vnútra cirkvi a myslenia a rozhodovania jej kľúčových predstaviteľov, či uzatváranie kompromisov cirkvi so štátom a vyhýbanie sa mučeníctvu sa nestali zdrojom spytovania svedomia. Ďalšou chybou bola nedostatočná jednota vo vnútri cirkvi. Veriacim laikom nebola venovaná taká pozornosť, aby boli jasne a zreteľne formovaní v duchu evanjelia.²⁴ Výnimkou boli nové spoločenstvá, ktoré sa začali šíriť po Druhom vatikánskom koncile (aj keď niektoré podľahli pokušeniu elitárstva).

Situácia v spoločnosti sa v druhej polovici 80. rokov 20. storočia menila, aj keď nie tak výrazne ako v okolitých socialistických krajinách. Gorbačovova perestrojka v Sovietskom zväze neinšpirovala českých a slovenských súdruhov, aby zmenili cirkevnú politiku, hoci sa zintenzívnili rozhovory so Svätou stolicou, ktoré viedol Agostino Casaroli,²⁵ keď 10. apríla 1985 Casaroli začal v Bratislave rokovania, 12. apríla sa v tom istom meste konalo zasadanie ZKD PIT o tom, ako sa zosúladije

24 GAVENDA, M.: *Fortes in fide*, s. 64 – 69.

25 Porov. CASAROLI, A.: *Trýzeň trpělivosti. Svätý stolec a komunistické země (1963–1989)*. Kostelní Vydří 2001; porov. GRONSKÝ, J.: *Komentované dokumenty k ústavným dějinám Československa IV.*, s. 17 (pozn. 1).

vatikánska a štátna politika, čo bolo súčasťou štátnej propagandy. Od roku 1985 sa vyberali biskupi na neobsadené biskupské stolce. Podarilo sa vymenovať len dvoch biskupov: v roku 1988 Jána Sokola do Trnavy a v roku 1989 Františka Tondru do Spišského Podhradia; Ján Sokol sa vtedy stal metropolitom Slovenska. Osobnosť pápeža Jána Pavla II.²⁶ a jeho cesty do rodného Poľska boli mimoriadnou duchovnou podporou aj pre Slovákov, aj keď na tieto návštevy sa nedalo slobodne vycestovať. Po páde režimu bolo možné rýchlo zaplniť neobsadené biskupské stolce, pretože mená kandidátov figurovali na vatikánskych zoznamoch už v 80. rokoch a kandidáti boli dávno preverení a uznaní za súcich.²⁷

Komunistický režim sa do poslednej chvíle nevzdával svojho vplyvu na cirkev. V roku 1989 bolo prvé výročie Sviečkovej manifestácie.²⁸ Dňa 27. januára 1989 sa konal súd s Jiřím Fajmonom z Liberca, ktorého sudca Ján Jamrich odsúdil na dva mesiace nepodmienečne. Odvolací súd 2. marca 1989 pod predsedníctvom sudcu Ľuboša Juríka rozsudok potvrdil. Československá televízia, Štúdio Bratislava, v apríli 1989 a v repríze v júli vysielala päťdielny seriál *Križ v osídlach moci*, dehonestujúci cirkev. Biskup Ján Korec ako reakciu napísal 7. apríla 1989 televízii 27-stránkový list. Iné listy napísal 21. marca redakcii *Katolíckych novín* a 30. marca Úradu vlády Slovenskej socialistickej republiky. Iné listy mali odvahu napísať kňazi Rožňavskej diecézy svojmu vikárovi, v ktorom žiadali náboženskú slobodu. Sedemdesiatim ôsmi kňazi Košickej diecézy 2. mája 1989 napísali list svojmu vikárovi, v ktorom žiadali zrušenie ZKD PIT.²⁹

Rímskokatolícka cirkev v roku 1989 mala niekoľko symbolických osobností, ktoré mali výrazný podiel na spoločenských zmenách. Biskup Ján Chryzostom Korec SJ bol mimo pastoračie ako robotník a aktívne pôsobil svojou písanou tvorbou v prospech cirkvi. Oficiálne pôsobiaci biskup bol pražský kardinál František Tomášek, ktorý sa zjavne odkláňal

26 Porov. CHENAUX, Ph.: *Katolícká cirkev a komunismus v Evropě (1917–1989). Od Lenina k Janu Pavlu II.* Praha 2012, s. 207 – 228.

27 Za túto informáciu ďakujem J. Em. Jozefovi kard. Tomkovi.

28 Porov. KOREC, J. Ch. a kol.: *Bratislavský Veľký piatok. Zbierka autentických dokumentov o zhromaždení veriacich 25. marca 1988.* Bratislava 1994; ŠIMULČÍK, J.: *Čas svitania. Sviečková manifestácia – 25. marec 1988.* Prešov 1998; JAŠEK, P. – NEUPAUER, F. – PODOLEC, O. – JAKUBČIN, P. (eds.): *Sviečková manifestácia I. Štúdie. Spomienky a svedectvá.* Bratislava 2015.

29 *Taká je historická skutočnosť okolo vzniku a činnosti združenia „Pacem in terris“*, s. 100 – 105; ZUBKO, P.: *Dejiny košickej cirkvi v prameňoch (1803 – 2006). Dejiny Košického arcibiskupstva V.* Prešov 2006, dok. 129, s. 401 – 403; dok. 131, s. 404 – 405.

od oficiálneho kurzu štátnej cirkevnej politiky. Na 1. februára 1989 si podpredseda federálnej vlády v Prahe Matej Lúčan predvolal biskupov a kapitulných vikárov z celého Československa (okrem Tomáška), zrejme aby kardinála izoloval od ostatného vysokého kléru. Tomášek totiž protestoval proti brutálnemu zásahu polície na Václavskom námestí pri príležitosti 20. výročia upálenia Jana Palacha. Západné rozhlasové a televízne stanice zavčasu varovali pred rozdelením kléru, preto sa zámer štátu nevydaril. Krátko pred pádom komunistického režimu sa v Ríme uskutočnila 12. novembra 1989 kanonizácia Anežky Přemyslovny, ktorú prenášala aj Československá televízia. Rímske baziliky, v ktorých sa konali d'akovné bohoslužby, boli zaplnené do posledného miesta. Udalosť morálne posilnila celé Československo. Naplnilo sa tradované proctvo, že po Anežkinom svätorečení mali v jej krajine nastať lepšie časy.³⁰

Treťou osobnosťou, ktorá Božím riadením zasiahla do slovenských dejín v tomto čase, bol kardinál Jozef Tomko z Ríma. Začiatkom roku 1989 vážne ochorela jeho matka. Dňa 14. februára kardinál pricestoval do Bratislavy do kňazského seminára. Domov do Udavského necestoval lietadlom, pretože v lietadle vraj už nebolo voľné miesto, ale autom, a to s dvoma maďarsky hovoriacimi bohoslovcami, ktorí sa nevedeli po slovensky pomodliť ani ruženec; zrejme išlo o zámer predstavených kňazského seminára a CMBF, aby Tomkova návšteva malo čo najmenší vplyv na bohoslovcov, ale v kardinálovi vzbudila dojem o zlej výchove v seminári. Dňa 11. marca mal kardinál v Humennom omšu, oslovil najmä mládež a vyzval modliť sa za vymenovanie nových biskupov. Na Zelený štvrtok 23. marca kardinál celebroidal omšu svätenia olejov v košickej katedrále; na túto liturgicky veľmi významnú slávnosť ho osobne pozval biskupský vikár Košickej diecézy Štefan Onderko. Prvýkrát od smrti biskupa Jozefa Čárskeho (zomrel v roku 1962) sa s kňazmi v košickej katedrále stretol biskup pri liturgii. Tomko povedal, že 27-ročná vakancia biskupského stolca nie je normálny stav. O príkaze pápeža, ktorý už v roku 1982 rozhodol o proticirkevnom ZKD PIT dekrétom *Quindam episcopi*, povedal, že „*príkazy Svätého Otca sa nediskutujú, ale plnia*“. Tomko pricestoval na Slovensko na pohreb svojej matky 7. mája. To ešte nebol koniec návštev, pretože 9. septembra na Spišskej Kapitule konsekroidal Františka Tondru za biskupa a 10. septembra v Trnave uviedol Jána Sokola do úradu metropolitu Slovenska.³¹

30 SOUKUPOVÁ, H.: *Svatá Anežka Česká. Život a legenda*. Praha 2015, s. 371.

31 Za informácie ďakujem J. Em. Jozefovi kard. Tomkovi.

Do tejto situácie prišiel 17. november 1989, ktorý sa stal symbolickým dňom pádu totalitného komunistického režimu v Československu.³² Obidve komory Federálneho zhromaždenia ČSSR promptne odhlasovali vypustenie 4. článku z ústavy o vedúcej úlohe Komunistickej strany Československa v spoločnosti,³³ čo bol nielen koniec dominance sekulárneho náboženstva a materialistického svetonázoru, ale aj začiatok ideovej plurality, v ktorej si postupne katolícka cirkev znovu získavala svoje miesto; nevýhodou bolo to, že zmena prišla náhle, kým spoločenské zmeny v Poľsku prichádzali postupne od vzniku Solidarity v roku 1981 a tamojšia cirkev sa na ne postupne naučila reagovať.³⁴ Nadšenie zo zmeny a náboženskej slobody bolo prirodzené, pretože cirkev mala povest' morálneho víťaza. Postupne však dochádzalo k vytriezveniu, v spoločnosti sa objavili problémy, ktoré musela spoločnosť i jednotlivci riešiť. Globalizácia, európska integrácia otvorili cestu novej konzumnej, materialistickej a sekularizovanej ideológii, pred ktorou varoval Ján Pavol II. napr. aj počas tretej návštevy Slovenska v roku 2003. „Komunisti nenávideli Cirkev, aj po revolúcii to v mnohých zostalo. Keď po šoku chytili druhý dych, už ako ‚demokrati‘, pokračovali v neverejnom boji proti nej. Zrazu sa objavila veľká diskusia o povinných krížoch v školách, povinnom vyučovaní náboženstva, o ‚škandáloch‘ pri zakladaní cirkevných škôl. Ak sa niektorí naši (členovia KDH – pozn. PZ) do toho zamiešali, protivníci čakali len na to a spustili krik o čiernej totalite. Keď prišla reč na reštitúcie rehoľného a cirkevného majetku, platy duchovných a financovanie cirkví, hneď zaznelo – ako k tomu príde neveriaci daňový poplatník, aby platil cirkvi? Niektorí si to s vedením Cirkvi rozhádať nechceli...“³⁵ Zdanlivo obhajovali „ľudské práva“, za ktorými sa skrýval bojovný sekularizmus a osobná nenávisť voči Bohu a zahlušovanie hlasu vlastného svedomia. Dokonca v niektorých prípadoch bola zneužitá aj tajná služba.³⁶

32 Porov. ŠIMULČÍK, J.: *Katolícka cirkev a Nežná revolúcia 1989*. Prešov 1999.

33 Išlo o prvý ponovembrový ústavný zákon, ktorý bol navyše prijatý jednohlasne. Tento má č. 135/1989 Sb. zo dňa 29. novembra 1989. GRONSKÝ, J.: *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa IV.*, dok. 2, s. 38 – 39.

34 GRONSKÝ, J.: *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa IV.*, s. 17 (pozn. 1).

35 MIKLOŠKO, J.: *Ako sme boli slobodní*, s. 369.

36 BURČÍK, M.: *Ani smrť nerozdelí. Príbeh Oskara Fegyveresa, korunného svedka únosu prezidentovho syna*. Bratislava 2015, s. 44 – 45.

V rokoch 1989 – 2002 bolo prijatých viacero zákonov, ktoré zrušili kontrolu štátu nad cirkvami, bola obnovená legalita reholí, ale bola ponechaná finančná podpora cirkvám (bol ponechaný princíp zavedený komunistickým režimom v roku 1949). Viaceré vlády chceli napraviť krivdy spáchané na cirkvách. Pri definovaní slovenskej štátnosti v Ústave Slovenskej republiky sa v roku 1992 do preambuly dostala zmienka o cyrilo-metodskej duchovnej tradícii a historickom odkaze Veľkej Moravy.

Svätá stolica reagovala na zmenenú situáciu okamžite. Boli vymenovaní noví biskupi pre uprázdnené diecézy: Alojz Tkáč pre Košice, Eduard Kojnok pre Rožňavu, Rudolf Baláž pre Banskú Bystricu, Ján Chryzostom Korec pre Nitru. Prvých troch prišiel vysvätiť kardinál Jozef Tomko v marci 1990. Vysviacka sa nekonala naraz (ako to bolo v rokoch 1923, 1925 a 1973) a v niektorých prípadoch ani na sakrálnych miestach (na športoviskách); tento symbol nejednoty predznamenal isté veľikášstvo a ambíciu naplniť verejný priestor. Dňa 21. – 22. apríla 1990 navštívil Čechy, Moravu a Slovensko pápež Ján Pavol II. Bola to prvá oficiálna zahraničná návšteva po páde železnej opony u nás.³⁷ Svet ešte nevedel, ako sa bude situácia v posttotalitnej krajine vyvíjať, čo možno od nej očakávať, ale pápež prejavil nádej, čím ju morálne zaviazal, aby sa vybrala správnym smerom, na ktorý v roku 1991 poukázal aj kardinál Tomko prejavom v Slovenskej národnej rade.³⁸ Boli nadviazané diplomatické styky medzi Československom a Svätou stolicou.

Skrytá cirkev po roku 1989 už nemala svoje opodstatnenie. Tajne ordinovaní kňazi mohli po legalizácii svojho statusu prejsť do pastoraácie; ženatí rímskokatolícki kňazi boli zaradení do gréckokatolíckeho obradu; pochybné vysviacky boli podmiennečne zopakované. Zložitejšie sa hľadalo riešenie s tajne vysvätenými biskupmi; do biskupskej služby pápež vymenoval Jána Chryzostoma Korca SJ a gréckokatolícky biskup Eugen Kočiš bol znovu vysvätený podmiennečne; tí biskupi, ktorí tajne prijali vysviacky, ale existovala pochybnosť o ich platnosti, a tí, ktorí z rozličných dôvodov neboli zaradení do klasickej biskupskej služby, museli rešpektovať zákaz používať akékoľvek biskupské privilégia a nesmeli vystupovať ako biskupi.³⁹ Viacerí kňazi počas totality vstúpili do reholí a tam zložili aj večné sľuby; väčšina z nich sa skutočne podieľala

37 MIKLOŠKO, F.: *Čas stretnutí*. Bratislava 1996, s. 77 – 82.

38 ZUBKO, P.: *Dejiny košickej cirkvi v prameňoch (1803 – 2006)*, dok. 132, s. 407 – 412.

39 FIALA, P. – HANUŠ, J.: *Skrytá cirkev. Felix M. Davidek a společenství Koinótés*. Brno 1999, s. 184 – 207.

na obnove činností reholí, ale našli sa aj takí, ktorí svoju príslušnosť k reholi zapreli, iní úprimne požiadali o rozviazanie svojich záväzkov, čo im kompetentná cirkevná autorita umožnila. Na Slovensko sa z emigrácie vrátili viacerí kňazi (napr. Anton Hlinka, Dominik Hrušovský), iní mohli slobodne odísť na štúdiá.

Niektoré udalosti nasledovali akoby samospádom. Noví biskupi vymenili skompromitované osoby vo vedení diecéz za nové. Došlo aj k výmene dekanov a kňazov na exponovaných miestach. Najvýraznejšie sa sloboda prejavila vo výstavbe nových cirkevných objektov, najmä kostolov a kaplniek (do roku 1995 ich bolo 243),⁴⁰ a v opravách starších chrámov. Pribudli stovky sakrálnych priestorov rozličnej umeleckej úrovne a architektonickej kvality, takmer všetky boli konsekrované. Táto činnosť bola riadená rôznymi diecéznymi komisiami, avšak niektoré z nich – odvolávajúc sa na Druhý vatikánsky koncil – spôsobili aj nenávratné škody podobné oltároborectvu a obrazoborectvu zo staroveku alebo z čias radikálnej reformácie či husitského plienenia.

Po roku 1989 sa v novej dobe hľadala forma pastorácie, ktorá sa formovala skôr spontánne a bola ponechaná na individuality kňazov. Tak sa na jednom mieste venovala pozornosť mládeži, inde deťom, biblickým krúžkom, rodinám atď. Špeciálny typ pastorácie sa vyformoval v ozbrojených zložkách a pre vysokoškolskú mládež. Avšak kým pre ozbrojené zbory vznikol samostatný ordinariát a uplatnil sa na nich personálny princíp príslušnosti, univerzitné pastoračné centrá boli ponechané na dobrovoľnosti a stali sa skôr elitárskymi krúžkami; napr. v Poľsku existovali akademické farnosti založené na personálnom princípe, čím nedeformovali pastoračné prostredie. Vo farskej pastorácii musela zasiahnuť Svätá stolica zrušením práva kvadrinácie, ale počet omší ostal stále vysoký, pretože sa budovali nové sakrálne miesta a boli zriadené mnohé nemocničné, školské a iné typy kaplniek, kde sa aspoň raz v týždni celebrovala omša. Ani forma pravidelných rekolekcií sa nezmenila; pred totalitou fungovali na spôsob duchovnej obnovy, po totalite si často ponechali charakter schôdze (aj keď s duchovným programom), rovnako ako to bolo pred Novembrom '89. Vo farnostiach sa len málo venovala pozornosť charite a dobročinnosti, veľké problémy boli presunuté na plecía katolíckej charity spravovanej diecézami, ale prehlbujúce sa sociálne rozdiely zrodili chudobných a núdnych, ktorí boli ponechaní na seba samých.

---

40 MIKLOŠKO, F.: *Čas stretnutí*, s. 105.

Prvou diecézou, ktorá obnovila vlastný kňazský seminár, bolo Spišské biskupstvo (ako interdiecézny kňazský seminár aj pre diecézy Košice a Rožňava). V neskorších rokoch tak urobili aj ďalšie diecézy: V Nitre v historických priestoroch, Banskobystrická diecéza si postavila nový kňazský seminár v Badíne a Košičania boli poslední (1994). S tým súvisel nárast počtu pedagógov. V prvej generácii nových pedagógov existoval akútny nedostatok vzdelaných kňazov či laikov, preto často vyučovali nadšenci, z ktorých viacerí si medzitým externou formou doplnili štúdiá najmä na poľských univerzitách, v menšej miere v Taliansku, Nemecku, Francúzsku, USA. Po celej krajine bolo obnovené vyučovanie náboženstva, obnovovali sa cirkevné školy základné i stredné (do roku 1995 ich bolo 126), ktoré boli v rovnoprávnom postavení s ostatnými typmi škôl,⁴¹ a vrcholom bol napokon vznik Katolíckej univerzity v Ružomberku (2000). Žiaľ, nie všetci vyučujúci sa stali skutočnými odborníkmi, pretože buď na to nemali odborné predpoklady, alebo ostali sedieť na dvoch stoličkách – ostali v pastorácii, ale chceli aj učiť bohoslovcov, alebo tu videli svoju kariéru.

Rehole obnovili činnosť, poväčšine sa vrátili na svoje historické pôsobiská, ale pribudli aj nové komunity. Hnutia, ktoré pred Novembrom '89 pôsobili neverejne, začali svoju činnosť vyvíjať verejne (napr. fokoláre, neokatechumenát, charizmatici, Fatima atď.). Sloboda priala aj katolíckej tlači. Zanikla síce časť samizdatov, iné začali vychádzať oficiálne. *Katolícke noviny* a *Duchovný pastier* prešli istou očistou. Na Slovensku vzniklo rádio Lumen a oveľa neskôr TV Lux, ktorá bola skôr slovenským protajškom českej TV Noe. Rádio Lumen malo ambíciu byť kresťanskou stanicou, napokon ostalo katolíckym rádiom. Vznikli viaceré kresťanské vydavateľstvá, ktoré začali vydávať náboženskú literatúru, medzi prvými titulmi dominovali biblie. Trvalo dlhé roky, kým stúpila kvalita vydávaných publikácií. Medzi pôvodnou slovenskou literatúrou treba oceniť historické práce: memoáre, edície dokumentov, ale aj rozličné prehľadové práce pamätníkov, ktorí zvolili kronikársky alebo odborný či vedecký prístup, ale vznikli i klasické vedecké práce od autorov zvnútra cirkvi i od autorov mimo nej; takmer všetky práce majú mimoriadnu hodnotu pre historickú vedu a dejiny cirkvi na Slovensku.⁴² Spomedzi ďalších teologických disciplín sa prvoradá pozornosť z praktických

---

41 Tamže, s. 105 – 106.

42 Porov. MAČALA, P. – MAREK, P. – HANUŠ, J. (eds.): *Cirkve 19. a 20. stoloťi ve slovenské a české historiografii*. Brno 2010.

príčin venovala kánonickému právu pre potreby cirkevných súdov; z iných disciplín si významné miesta získali biblisti.

Pre bezprostredný ponovembrový vývoj bol typický vysoký nárast povolání do kňazstva i rehoľného života. Aj keď nemalá časť týchto nadšencov odišla ešte v priebehu formácie alebo aj po vysviackach a večných sľuboch, masa tých, čo zostali, pokryla existujúce pastoračné potreby. Sloboda náboženského života bola merateľná účasťou na púťach, ktorých je na Slovensku hojne. Vrcholom, ktorý médiá triumfalizovali, bola relatívne dlhá návšteva pápeža Jána Pavla II. na Slovensku v roku 1995; v Košiciach sa 2. júla konala kanonizácia troch košických mučeníkov a v Levoči sa 3. júla konala púť za účasti asi 600 000 veriacich.

Politická a spoločenská situácia po rozdelení Česko-Slovenska priala cirkevným reštitúciám, ktoré neboli úplné, išlo o „zmiernenie krívd“ spôsobených predošlým režimom. Cirkvi totiž štát nevrátil všetok majetok, len jeho časť, často v horšom stave než v akom ho cirkvi zhabal. V roku 1948 bolo Slovensko agrárnou krajinou a pôda mala svoju hodnotu. V roku 1990 pôda už nebola tak ekonomicky efektívna. Po vyše štyroch desaťročiach sa ekonomický model zmenil a nastali problémy, ktoré neboli vždy riešené. Globalizačné trendy viedli k zániku pôdohospodárstva v periférnych regiónoch.

Okrem pozitív sa vyskytli aj chyby, zaváhania a zanedbania dobrého. Slovensko sa za vlády Vladimíra Mečiara javilo ako krajina, s ktorou v hraničí nebola politická spokojnosť a bola spochybňovaná úprimnosť vykonať potrebné politické reformy, preto do nej neprichádzali významnejšie zahraničné investície; kontroverzné rozhodnutia vlády po roku 1994 vyvolali viaceré (aj morálne) pochybnosti,⁴³ ku ktorým sa cirkev nevyjadrila. Aj v časti cirkvi vznikol akýsi kult osobnosti premiéra Vladimíra Mečiara. Neriešilo sa postavenie cirkvi v spoločnosti. Až po zmene vlády došlo k dojednaniu a podpísaniu Základnej zmluvy medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou (2000). V roku 1989 ani cirkvou žiadaná odľuka od štátu nebola vyriešená a táto otázka sa stále odsúvala.

Pád totality otvoril viaceré tabuizované témy zo slovenskej minulosti, ktoré nepriamo i priamo súviseli s Rímskokatolíckou cirkvou. Prvou bola kauza prezidenta prvej Slovenskej republiky Jozefa Tisa, ktorému 8. júna 1990 v Bánovciach nad Bebravou odhalili pamätnú tabuľu, ktorú požehnal biskup Ján Chryzostom Korec; ten už ako kardinál počas

---

43 HRNKO, A.: Koniec Česko-Slovenska a obnovenie slovenskej štátnej samostatnosti. In: Kol. autorov: *Slovenské dejiny od úsvitu po súčasnosť*. Bratislava 2015, s. 511, 514.

návštevy USA 28. marca 1992 vyzdvihoval vymyslené Tisove zásluhy v prospech Židov. Táto téma nachádzala odozvu len v časti slovenskej spoločnosti a dodnes ju rozdeľuje.⁴⁴ Podobne sa objavili aj ďalšie historické témy, ktoré sa ideovo opierali o výklad slovenských dejín, rozšírený počas prvej Slovenskej republiky, ktorý bol následne živený slovenskou emigráciou a domácimi polemickými prácami, vydanými až po roku 1993.⁴⁵ Podobne aj snaha o beatifikáciu spišského biskupa Jána Vojtaššáka sa rozvinula až v roku 1995.⁴⁶ Žiaden výklad týchto tém slovenská verejnosť jednoznačne neprijala, aj keď sa rozliční autori snažili o historické prehodnotenia a dialóg.

Cirkvi chýbali charismatické osobnosti, skutoční teológovia. Ak sa aj niekde objavili, buď ich zlikvidovali ako konkurenciu a tlačili do pozície disidentov (Srholec, Prachár, Sucháň, Moravčík a iní),⁴⁷ alebo nemali vytvorený adekvátny priestor na pôsobenie, preto odišli do zahraničia, kde sa mohli realizovať ako vedci. Do popredia sa dostali kňazi, ktorí pred rokom 1989 boli akoby v opozícii proštátnym vedeniam diecéz, preto sa museli učiť spravovať cirkev a prirodzene urobili aj chyby, niektorí z nich sa však pod vplyvom funkcií charakterovo zmenili.⁴⁸ Viacerí biskupi, vybraní v roku 1990, boli vhodnejší skôr do totalitného medziodobia (akoby do roku 1968), nie do trvalého obdobia slobody. Po relatívne krátkom čase však došlo k istej recesii v niektorých vnútro-cirkevných záležitostiach, pretože na popredné miesta sa dostali bývalí príslušníci ŠtB, ktorých neodstavilo ani pranierovanie v médiách, ani prehrané súdne spory s Ústavom pamäti národa. Aj tu mohla byť cirkev vzorom pre svetskú spoločnosť.

Ako chyba sa ukázalo používanie kazateľnice ako politického nástroja. Aj preto kňazom, ktorí emigrovali pred rokom 1989 a pôsobili v cudzine, odchádzali ľudia z chrámov. Neprekvapilo, že tento spôsob sa preniesol aj do časti katolíckych kruhov, čo sa v časoch spontánneho nadšenia tolerovalo, ale neskôr to rozbíjalo slovenský katolicizmus.⁴⁹

44 RÝCHLÍK, J.: *Rozpad Československa. Česko-slovenské vzťahy 1989–1992*. Bratislava 2002, s. 266–270.

45 Tamže, s. 270–272.

46 ZUBKO, P. – ŠVÁRNY, M.: *Spišskí biskupi*. Spišské Podhradie 1996, s. 39.

47 MIKLOŠKO, J.: *Ako sme boli slobodní*, s. 370.

48 K tejto problematike v slovenských dejinách porov. LAJČIAK, J.: *Slovensko a kultúra*. Bratislava 2007.

49 ŠPETKO, J.: *Lišky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948–1989. Analýzy a dokumenty*. Bratislava 2002, s. 126–127.

Cirkvi po Novembri '89 chýbala rozhodnosť, napr. pri odsúdení nespravodlivej privatizácie, korupcie a iných zločinov, ani sa nezastala kresťanských politikov. Revolúcia ju našla nepripravenú na neoliberalizmus, globalizáciu, útoky médií a siekt. Zabudlo sa na okraj spoločnosti, sociálne slabé skupiny a ľudí ohrozených meniacim sa ekonomickým systémom. Túto agendu si neprisvojili kresťanskí demokrati, ale iné frakcie politického spektra, príp. nie kresťanské médiá. Aj do cirkvi prenikla sekularizácia, materializmus, egoizmus, liberalizmus, konzumizmus, manipulácia.⁵⁰ Chyby však treba naprávať, pretože cirkev je jediná inštitúcia, ktorá môže dlhodobo niečo zmeniť. Kým rímskokatolícka cirkev bola pred Novembrom akoby rozdvojená (vyšší klérus tolerujúci režim a spolupracujúci s ním, väčšinou mlčiaci nízky klérus a skrytá cirkev⁵¹), ponovembrová cirkev bola plná paradoxov: Na jednej strane mala atribúty rozkvetu, na druhej strane jej stále chýbala vízia a jednota, skutočná súdržnosť kléru a laikov, apoštolská odvaha. Nezúctovanie s minulosťou,⁵² s kolaboráciou a ZKD PIT, ale aj nevyhľadanie hrdinov (uvedomenie si vlastnej identity, martýria⁵³ a poslania vo svete), svedčia o chýbajúcom vnútornom dialógu a o kríze hodnôt. Napr. biskupovi Vojtáššakovi sa začala venovať pozornosť až pred návštevou Jána Pavla II. (1995), ktorý spišského biskupa počas kázne morálne vyzdvihol. Blahorečenie v roku 2003 v Bratislave vyzdvihlo na oltár len mizivé percento skutočných hrdinov viery. Odhalenie pamätnej tabule v košickej katedrále na Zelený štvrtok 2008 kňazom diecézy, ktorí v 20. storočí zahynuli pri výkone povolania, síce poukázalo na skutočných hrdinov, ale táto idea napokon nebola vôbec využitá na prehĺbenie jednoty presbyteria. Nenaplnil sa pôvodný zámer uctiť si kňazov trpiacich za komunizmu, pretože historický výskum odhalil množstvo kontroverzií, ku ktorým nebolo možno zaujať jednoznačné morálne hodnotenie, čo viacerých vyrušilo, a v niektorých – podľa písomných prameňov – jednoznačných prípadoch sa vyskytli námietky orálnej histórie (o ktorej možno kriticky povedať, že nemusí verne uchovávať objektívnu pravdu). O beatifikačné a kanonizačné procesy nebol záujem (ani o potenciálne staršie kauzy, napr. o mučeníkov zo 17. storočia či iných období). Zabúdalo sa na to, že takéto procesy sú znamením životaschopnosti a viery súčasnej

50 Porov. HRABOVEC, E.: *Boh a štát: Európa medzi laicitou a laicizmom. Syntéza odpovedí na dotazník CCEE. Dokumenty Konferencie biskupov Slovenska 12*. Trnava 2014.

51 Porov. LIŠKA, O.: *Cirkev v podzemí a spoločenství Koinotés*. Tišnov 1999.

52 Porov. *Salve. Revue pro teologii a duchovní život. StB a církev*, roč. 21, 2011, č. 1.

53 Porov. ZUBKO, P.: *Košický veraikon*.

cirkvi, nie nostalgiou za zašlými časmi. Rímskokatolícka cirkev neurobila sebareflexiu svojej totalitnej minulosti dôkladne, pretože tak neurobila ani svetská spoločnosť, aj keď to cirkev výnimočne mediálne komunikovala. To, čo sa považovalo za zúctovanie s minulosťou, boli prirodzené preloženia kňazov v rámci personálnych výmen na biskupských úradoch a na vyšších miestach v diecézach. Tieto presuny sa aj tak dejú po výmenách diecéznych biskupov, nemožno ich chápať ako trest, ale ako prirodzenú pastoračnú potrebu v intenciách nových ordinárov či ako generačnú výmenu. Cirkev akoby prestala byť lídrom pravdy a spravodlivosti (akoby soľ strácala chuť a svetlo prestalo svietiť); až do umlčania cirkvi v roku 1949 práve Rímskokatolícka cirkev bola stĺpom a svetlom, o ktorý sa mohla spoločnosť oprieť. Mentalita Rímskokatolíckej cirkvi na Slovensku sa teda počas totality zmenila a ovplyvnila aj ponovembrový vývoj.

November '89 bol v Rímskokatolíckej cirkvi významným medzníkom vonkajšej slobody. Všetko, čo bolo dovtedy zakazované a nemožné, o čom sa mohlo len snívať alebo hovoriť potajomky, sa z jedného dňa na druhý stalo možným a skutočným. Zmena však bola taká náhla, že našla cirkev vnútorne nepripravenú žiť v zmenených podmienkach. Strach, nerozhodnosť, skepsa, absencia jasného rozlišovania, pomenovania dobra dobrom a zla zlom, odsúdenie nemorálnych javov, precitlivenosť na seba a strata mobilizujúceho tlaku boli typické aj pre české krajiny.⁵⁴ Pred cirkvou je ešte dlhá cesta, ktorá je schodná cez dialóg, pokoru, chudobu, odvahu a každodennú výnimočnosť teologicky nazývanú svätosť.

Je nepopierateľné, že komunistický režim mal okrem sociálnych pozitív aj odvrátenú tvár, ktorou bol teror, represálie, naháňanie strachu, vydieranie, ba aj zločin, vrátane vymyslených dôvodov na väznenie, mučenie, dokonca justičných vrážd.⁵⁵ Po páde totality štát prijal zákony, ktoré mali nastoliť spravodlivosť, ale o ich naplnenie v praxi sa cirkvi museli usilovať samé. Jedným z mála aktívnych zásahov do tohto procesu bolo poskytnutie finančnej náhrady pravoslávnej cirkvi, ktorá vracala chrámy a fary (neraz zanedbané, ktoré potrebovali rekonštrukciu, navyše aj pod pamiatkovou ochranou) gréckokatolíkom, za ktorú si vtedy bez problémov postavili nové objekty.⁵⁶ Podobne ako v roku 1950 aj teraz

54 OPATRŇÝ, A.: *Pastorační situace u nás. Analýzy a výhledy*. Kostelní Vydří 1996, s. 39.

55 BARTOŠEK, K.: Stredná a juhovýchodná Európa. In: COURTOIS, S. a kol.: *Čierna kniha komunizmu. Zločiny, teror, represálie*. Bratislava 1999, s. 345 – 400.

56 MIKLOŠKO, F.: *Čas stretnutí*, s. 99 – 101.

z toho profitovala pravoslávna cirkev. Každá spravodlivosť je slepá a nedokonaná, avšak je potrebná.

Iný problém, ktorý bol typický pre prednovembrové i ponovembrové obdobie, boli chýbajúce teologické školy. Aby spoločenstvo vedeckej inteligencie vzniklo, sú potrebné nielen osobnosti (občas sa aj vyskytli), ale aj inštitúcie, ktoré by poskytovali priestor na edukáciu. Ani existujúce osobnosti, ktoré mohli vychovať nasledovníkov, tak neurobili.

Cirkev pôvodne očakávala iný spôsob komunistickej vlády. Komunistom sa postupne podarilo cirkev ovládnuť a vtesnať do istých limitov. Keď došlo k zmene režimu, predstavitelia cirkvi sa ulakomili na atribúty slobody, nesústredili sa na podstatu – vnútornú slobodu. Spontánne nadšenie postupne vyprchalo, prišli klasické problémy. Cirkvi chýbali vizionárske osobnosti, resp. boli odstavené, alebo rezignovali, pretože sa nemyslelo na životaschopnú cirkev nezávislú od akéhokoľvek režimu, ale konzervoval sa existujúci stav, rozšíril sa jej vplyv vo verejnosti, budoval sa osobný prospech členov cirkvi, nebudovalo sa meno cirkvi. Cirkevné či náboženské témy boli lakmusovým papierikom verejnej mienky, ktorú však cirkev podceňovala. Desaťročia trvajúci stav utlmil samotnú cirkev do tej miery, že sa ani teoreticky nepripravovala na budúcu slobodu. Jej aktívne prenasledovanie spôsobilo všeobecnú devastáciu kresťanských kultúrnych, morálnych i národných hodnôt, a tým nenahraditeľné škody celej spoločnosti na Slovensku nielen pred rokom 1989, ale aj v nasledujúcom období. Takéto situácie sa v dejinách cirkvi sporadicky opakujú a skúsenosť je taká, že cirkev vždy vstávala z mŕtvych, musela často znovu začínať akoby na zelenej lúke, preto je nádej, že nastanú lepšie časy, hoci prichádzajú mimoriadne pomaly.

Summary

The November 1989 affected the political and social development in such scale that this date became the significant milestone in the history of the Roman-Catholic Church in Slovakia. The position of church during the eve of the fall of the totalitarian communist regime and problems connected with the transformation of the church immediately after the acquisition of the religious freedom are presented by the comparison of the development and by characteristic problems. The church before November obtained Slovak Church Province and ordinary church organization just in 1977. Two out of 6 dioceses were seeded just in 1988 and 1989. The monkery didn't exist officially and monks operated only

clandestinely. The nuns could operated publicly just on the hardest wards or medical institutions. The clergy at dioceses needed state approval for their pastoral activities, but usually couldn't went out from the church. The number of churches and theologians was limited, while the religious education at primary schools was rather symbolic. The state supported organization of priests in the association *Pacem in terris*. Those priests were called patriotic and enjoyed several privileges. Pope identifies this association as anti-church in 1982, but only handful of priests reviewed their attitude to the regime. Some part of priests was compromised by the cooperation with the State Security. Religious press was under strict censorship and religious broadcast from abroad was jammed. The state made a decisions over the church, and also lead the discussions with Holy See, but with very poor results. Despite of the gradually changes at the situation of the Soviet bloc countries, Czechoslovak regime stayed on the anti-church attacks until its fall.

At the time of the fall of the communist regime, the church had a great morale credit. Church started expanded naturally, new bishops were appointed, number of priests and monks was unprecedented, as well as number of newly built churches. The pope John Paul II have visited Slovakia three times. The development also brought some problems, caused by the close links to the state during the First Slovak Republic, and similar ambitions occurred also after the November. There were several events within the Slovak society that called for the moral statement of the church, but such statement didn't come. On the other hand, the church has been involved heavily in the period before the elections. The personalities, which are naturally occurring within the church, were removed and bishops lacked the apostolic courage and charisma. Due to above mentioned, church became a popular target of attacks and tries to solve the crisis by authoritative means. The church never made an analyze of past to learn from it, never questioned the conscience and avoid those problem by silence. The emphasis was put on the triumph achieved by the increased number of hierarchs, dioceses, seminars, churches, synods, charities, parishes and clergy. Priests fulfilled their duties with responsibility, but losing sight of the enhancement of the spiritual life, the elementary respect for truth and justice. The church after November stood at the crossroad between nostalgia for the old times and modern pastoral.

Evanjelická cirkev augsburského vyznania na Slovensku v rokoch 1989 – 1991

Peter RAČKO

„Každý, kto chcel niečo pre cirkev vykonať, musel nielen znášať rôzne príkoria a násilie, ale robiť aj kompromisy, s ktorými sám mnohokrát nesúhlasil.“

Ing. Ján Valenta, člen Generálnej rady SECAV v ČSSR do roku 1990

Okupácia Československa vojskami Varšavskej zmluvy 21. augusta 1968 zmarila nielen úsilie o demokratizáciu spoločnosti, ale aj o obrodu Slovenskej evanjelickej cirkvi augsburského vyznania v ČSSR (ďalej SECAV). Kňazi, ktorých štátne orgány i bezpečnostné zložky v predchádzajúcom období rôznym spôsobom stíhali (vyraďovali ich z duchovnej služby, prekladali na iné miesta, prípadne posielali do väzenia), kritizovali jej vedúcich predstaviteľov za spoluprácu s komunistickým režimom a vyzývali ich, aby odstúpili. Generálny biskup Ján Chabada i generálny dozorca Andrej Žiak sa bránili tým, že konali pod politickým tlakom.¹

V priebehu roka 1968 predčasne zomreli dištriktuálni biskupi Štefan Kátlovský z Košíc a Andrej Ľudovít Katina z Hronseku. J. Chabada úmyselne oddaľoval voľby, čakajúc na priaznivejšiu situáciu, kedy budú

---

1 PEŠEK, J.: Protestantské cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989. *Historický časopis*, roč. 51, 2003, č. 3, s. 448; PEŠEK, J.: Slovenská evanjelickej cirkvi augsburského vyznania pod „dohľadom“ štátu (1953 – 1970). *Historický časopis*, roč. 47, 1999, č. 4, s. 649.

môť byť do týchto funkcií dosadené „spolahlivé“ osoby.² V Západnom dištrikte štátne orgány nemali podstatnejšie výhrady voči navrhovaným kandidátom. Dňa 3. júla 1969 bol zvolený za biskupa senior Myjavského seniorátu Rudolf Košťal zo Skalice. Členovia niekdajšieho „obrodného hnutia“, teda duchovní, ktorí boli postihnutí režimom, pokladali jeho voľbu za svoje víťazstvo, vedeniu cirkvi a jej konzervatívnym predstaviteľom sa však veľmi nepáčil.³ Zložitejšia situácia bola vo Východnom dištrikte, kde niektoré senioráty i jednotlivci vzniesli výhrady ku kandidátom a navrhovali za biskupa kňazov postihnutých režimom, ktorí však boli neprijateľní pre štátne orgány a odmietalo ich aj vedenie cirkvi.⁴

Po nástupe „normalizácie“ Štátna bezpečnosť (ďalej ŠtB) obnovila sledovanie a rozpracúvanie „reakčných“ duchovných. Štátne orgány ich prepustili z cirkevnej služby, prípadne pod nátlakom sami požiadali o rozviazanie pracovného pomeru alebo boli donútení odísť do dôchodku.⁵ Dôležitou súčasťou „konsolidácie“ pomerov v cirkvi bolo doriešenie obsadenia vedúcich funkcií. Dňa 13. januára 1970 bol zvolený za biskupa Východného dištriktu farár Július Filo st. z Veľkej pri Poprade, ktorý bol prijateľný aj pre opozíciu.⁶ Predstavitelia režimu považovali vedúcich funkcionárov cirkvi za spolahlivé osoby. Určité výhrady mali len k J. Filovi st. Nepáčili sa im jeho styky s predstaviteľmi protestantských cirkví na Západe či nesúhlas s cirkevnou politikou štátu.⁷

Po smrti J. Chabadu bol jediným „prijateľným“ kandidátom na funkciu generálneho biskupa prodekan Slovenskej evanjelickej bohosloveckej fakulty (oficiálny názov v rokoch 1939 – 1990; ďalej SEBF) Ján Michalko, ktorého v dňoch 16. a 23. augusta 1970 zvolili členovia cirkevných zborov takmer jednohlasne.⁸ Predstavitelia režimu ho uznávali pre teologické znalosti a dlhoročné pôsobenie v rôznych cirkevných funkciách, najmä ako dvojnásobného dekana SEBF. Výhrady voči nemu mali predovšetkým predstavitelia „obrodného hnutia“. Vyčítali mu najmä jeho „suverénne počínanie“ v úrade

2 PEŠEK, J.: Slovenská evanjelická cirkev augsburského vyznania pod „dohľadom“ štátu, s. 650.

3 Tamže; PEŠEK, J.: Protestantské cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989, s. 450.

4 Tamže, s. 450 – 451.

5 Tamže, s. 458.

6 PEŠEK, J.: Slovenská evanjelická cirkev augsburského vyznania pod „dohľadom“ štátu, s. 651 a 652; UHORSKAI, P. a kol.: *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry* 3. Liptovský Mikuláš 2002, nepaginované.

7 PEŠEK, J.: Protestantské cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989, s. 462 – 463.

8 Tamže, s. 452 – 453.

a predstavy o koexistencii cirkvi so štátnou mocou. J. Michalko vyhlasoval, že cirkev sa môže rozvíjať aj v socialistickej zriadení, ale musí byť lojálna k vláde. Väčšina duchovných i veriacich mu však dôverovala. Ostatní ho akceptovali ako kompromis zodpovedajúci realite. Očakávali od neho upokojenie pomerov v cirkvi, o čo sa aj snažil. Nebál sa verejne prejaviť svoj názor. Sťažoval sa na svojvoľné a protizákonné konanie viacerých štátom menovaných okresných cirkevných tajomníkov, ktorí zasahovali do volieb duchovných či ich prekladali na iné miesta.⁹

V dôsledku zasahovania štátu do vnútorných záležitostí SECAV poklesla autorita členov grémií, biskupov, seniorov a farárov, ktorí boli zvolení po dohode so Sekretariátom pre veci cirkevné Ministerstva kultúry Slovenskej socialistickej republiky. Akékoľvek zmeny sa mohli diať len s jeho súhlasom.¹⁰ Podľa farára Štefana Jakobyho z Jasenovej¹¹ predstavitelia cirkvi nielenže mlčali

Prof. ThDr. Ján Michalko, ThDr. h. c. (1912 – 1990), generálny biskup SECAV v ČSSR (1970 – 1990) (Zdroj: Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry 3)

9 PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *V zovretí normalizácie. Cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*. Bratislava 2004, s. 53 – 54, 191 a 193; PEŠEK, J.: *Protestantské cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*, s. 461.

10 Ústredný archív Generálneho biskupského úradu Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku (ďalej ÚA GBÚ ECAV), fond (ďalej f.) Generálny biskupský úrad Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku (ďalej GBÚ ECAV), šk. 12, Otvárací prejav Karola Wurma na zasadnutí generálneho presbyteriá 9. 1. 1990.

11 Počas „normalizácie“ bol v úzkom kontakte s disentom. Otvorene sympatizoval s občianskou iniciatívou Charta 77, podpísal niekoľko petícií za prepustenie nespravodlivo stíhaných osôb, spolu s námestným farárom Danielom Midriakom z Ružomberka bol členom Nezávislého mierového združenia – Iniciatívy za demilitarizáciu spoločnosti a zúčastnil sa otvorených súdov s bývalým vedením SECAV. V rokoch 1980 – 1984 ŠtB evidovala Š. Jakobyho ako preverovanú, neskôr nepriateľskú osobu pod krycím menom „KUBO“. Začiatkom júla 1989 spolu s ďalšími dvoma evanjelickými kňazmi podpísal výzvu *Niekoľko viet*, ktorá požadovala okrem iného prepustenie politických väzňov či rešpektovanie náboženskej slobody. Po novembrových udalostiach sa stal jedným z iniciátorov založenia neformálneho hnutia Verejnost' proti násiliu (ďalej VPN) v SECAV. JAKOBY, Š.: *Náš rozhovor. Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 12. decembra 1990, č. 36, s. 330.

o krivdách, ale dokonca vedome alebo z nejakej naivity pomáhali štátnej propagande vytvárať falošný obraz slobody. Veriacim často zdôrazňovali, že sa riadia princípmi demokracie, či dokonca „Kristokracie“. V skutočnosti ju však direktívne riadil generálny biskup.¹²

V roku 1989 sa SECAV z územno-správneho hľadiska členila na dva dištrikty (západný a východný), 14 seniorátov a 327 zborov. Jej ústrednými orgánmi boli: Generálne predsedníctvo (generálny biskup a generálny dozorca), Zbor biskupov (generálny biskup a dištriktuálni biskupi), Generálna rada, Generálne presbyterstvo a Generálny konvent. Generálny biskup a generálny dozorca (po odstúpení A. Žiaka z dôvodu jeho veku 31. decembra 1988 ostala táto funkcia takmer dva roky neobsadená) predsedali zasadnutiam Generálnej rady, Generálneho presbyterstva a Generálneho konventu. Biskupi Ján Michalko, Rudolf Košťial (farár vo Zvolene) a Július Filo st. (farár v Košiciach) rozhodovali o vysviackach kňazov, posviackach kostolov, disciplinárnom konaní proti duchovným, udeľovaní alebo odnímaní kanonickej misie (povolenie vyučovať náboženstvo na základných a stredných školách, prednášať teologické disciplíny na vysokej škole, pozn. aut.).

Generálna rada mala za úlohu pripravovať voľby biskupov a dozorcov, spravovať cirkevný majetok a starať sa o Generálnu podporovňu. Jej členmi boli: Generálne predsedníctvo, dištriktuálne predsedníctva (Rudolf Košťial a Pavel Šinkovic, dozorca a kantor zboru v Hontianskych Moravciach, za Západný dištrikt, Július Filo st. a MUDr. Karol Wurm za Východný dištrikt), generálny právny zástupca JUDr. Darina Michalková, dvaja duchovní (Ján Zaťko z Púchova a Ján Kecer z Očovej) a dvaja svetskí predstavitelia (zboroví dozorcovia Ing. Ján Valenta z Pukanca a Ján Šramko z Revúcej) volení Generálnym konventom. Zapisovateľom

Mgr. Štefan Jakoby (1941 – 2012), farár v Jasenovej (1969 – 2012) (Zdroj: Internet)

12 Tamže; ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12, Otvárací prejav Karola Wurma.

bol generálny tajomník Miroslav Kýška. Generálna rada bola zrušená novelizáciou cirkevnej ústavy v roku 1991.

Úlohou Generálneho presbyterstva bolo pripravovať podklady a návrhy pre Generálny konvent, vybavovať rôzne odvolania, žiadosti a sťažnosti, dozeráť na hospodárenie cirkvi a i. Jeho členmi boli: J. Michalko, R. Košťal, J. Filo st., A. Žiak, P. Šinkovic, MUDr. K. Wurm, JUDr. D. Michalková a 12 presbyterov volených Generálnym konventom v rovnakom počte (polovica kňazov a polovica laikov) z každého dištriktu: seniori Ján Dubíny z Banskej Bystrice, Andrej Kvas z Nových Sadov a Ladislav Valášek z Košarísk za Západný dištrikt, Milan Jahodník z Rejdovej, Ján Midriak z Prešova a Milan Devčečka z Liptovského Mikuláša za Východný dištrikt, zborový dozorca a kantor Miroslav Kortman z Považskej Bystrice, svetský predseda Generálnej podporovne kantor Ing. Jozef Farkaš, CSc. z Bratislavy, zboroví presbyteri Ing. arch. Eugen Kramár z Bratislavy a Ing. Bohuslav Beňuch z Dudiniec za Západný dištrikt, Ondrej Bencúr z Dolného Kubína a Pavel Gdovin z Marhane za Východný dištrikt. Zapisovateľmi boli: seniori Karol Gábriš z Pezinku a Michal Lantaj z Trenčína, seniorálni a zboroví dozorcovia Ing. Ján Štrbka zo Žiliny a Andrej Petro z Budimíra, zborový dozorca Pavel Madák z Lučenca a farár Pavel Plachtinský z Pozdišoviec.

Najvyšším správnym orgánom cirkvi bol Generálny konvent. Ustal'oval bohoslužobný poriadok, schvaľoval bohoslužobné a modlitebné knihy, vynášal uznesenia, volil predstaviteľov riadiacich orgánov a i. Tvorili ho členovia Generálneho presbyterstva, duchovný predseda Generálnej podporovne farár Ján Beňuch zo Žiliny, seniorálne predsedníctva, seniorálni vyslanci (za každých 20 000 veriacich po dvoch delegátoch z radov kňazov a laikov) a zástupca SEBF. Funkciu zákonodarného orgánu plnila Synoda, ktorá sa schádzala podľa potreby na základe uznesenia Generálneho konventu. Jej členmi boli: J. Michalko, R. Košťal, J. Filo st., A. Žiak, P. Šinkovic, MUDr. K. Wurm, JUDr. D. Michalková, J. Beňuch, Ing. J. Farkaš, CSc. a volení seniorálni vyslanci. Výkonným orgánom bol Generálny biskupský úrad (ďalej GBÚ) pod vedením J. Michalka a M. Kýšku so sídlom v Bratislave. Jeho úlohou bolo realizovať rozhodnutia ústredných orgánov.¹³

Vedenie SECAV bolo zaskočené náhlymi politicko-spoločenskými zmenami v roku 1989, nedôverovalo reformným snahám a vyčkávalo, ako sa situácia vyvinie. Medzi jeho predstaviteľmi panovalo napätie

---

13 *Schematizmus Slovenskej evanjelickej cirkvi a. v. v ČSSR*. Bratislava 1989, s. 9 – 13.

a rozdielnosť názorov. Na jednej strane stáli tí, ktorí sa urýchlene dožadovali odstúpenia spolupracovníkov režimu, druhá skupina viacmenej obhajovala pôvodný stav. Kritikov označovala za samozvancov, pretože niektorým z nich išlo len o získanie výhodného postavenia v cirkvi.¹⁴ Podľa biskupa Východného dištriktu J. Fila boli aj takí, ktorí zo strachu alebo z vypočítavosti zaujímali k novým pomerom nekritický postoj.¹⁵ Mnohí duchovní i laici sa dištancovali od akýchkoľvek prejavov. Niektorí z nich však aj pasívnou rezistenciou dávali najavo svoj nesúhlas. Znepokojenie z daného stavu sa prenieslo aj na veriacich.¹⁶

Po obnovení slobody prejavu sa začali ozývať hlasy volajúce po personálnych zmenách vo vedení SECAV. Nespokojnosť vyjadrovali predovšetkým kňazi, ktorí boli postihnutí režimom. Väčšina z nich bola evidovaná vo zväzkoch ŠtB ako nepriateľské osoby. Podľa opozície sa postoje vedúcich predstaviteľov SECAV vyznačovali nedostatkom pokánia a stratou charakteru. V mnohých prípadoch však išlo o neopodstatnené obvinenia.¹⁷

Generálna rada a Generálne presbyterstvo na svojom riadnom zasadnutí 22. novembra 1989 v Bratislave vydali len stručné, zdržanlivé stanovisko, v ktorom násilie použité pri zásahu bezpečnostných zložiek proti účastníkom demonštrácie 17. novembra v Prahe kategoricky neodsúdili, iba s ním nesúhlasili, lebo bolo v rozpore s princípmi evanjelickej etiky. Zároveň vyslovili vieru, že v záujme ďalšieho úspešného priebehu prestavby spoločnosti sa čosi podobné nebude opakovať a budú sa dodržiavať ľudské práva v zmysle Záverečného aktu Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe z roku 1975. V závere vyjadrili presvedčenie, že najlepším prostriedkom pre riešenie spoločenského napätia je konštruktívny dialóg, ktorí boli ochotní viesť s každým, kto chcel prispieť k obnove duchovného života pri rešpektovaní cirkevnej ústavy.¹⁸

14 DUDÁŠOVÁ, D.: *Dejiny evanjelického a. v. cirkevného zboru vo Veličnej*. Veličná 2001, s. 111; ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12, List ev. a. v. cirkevným zborom Šarišsko-zemplínskeho seniorátu; KOSTRA, M.: Zamyslenie sa nad situáciou v našej cirkvi. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. apríla 1990, č. 8, s. 89.

15 FILO, J.: *Spomienky a úvahy*. Prešov 1998, s. 133.

16 Výzva VPN za obrodu cirkvi. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. mája 1990, č. 9, s. 97; ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12, List ev. a. v. cirkevným zborom Šarišsko-zemplínskeho seniorátu.

17 Výzva VPN za obrodu cirkvi, s. 98; Z hlasov a názorov k dobe, ktorú žijeme. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. apríla 1990, č. 7, s. 81.

18 Sme za konštruktívny dialóg. *Cirkevné listy*, roč. 102, december 1989, č. 12, s. 192.

Podľa kritikov generálneho biskupa J. Michalka prišlo jeho vyhlásenie v televíznych *Aktualitách* z 27. novembra 1989 oneskorene a spôsobilo všeobecné sklamanie u evanjelickej verejnosti. Možno sa len domnievať, či išlo o taktizovanie z obavy, že k zásadným politicko-spoločenským zmenám nedôjde, alebo o neschopnosť reagovať na vzniknutú situáciu.¹⁹ Postoj k nej neobsahoval ani *Pastiersky list* Zboru biskupov k Vianociam, ktorý mnohí farári odmietli verejne prečítať a vrátili ho GBÚ. Ak by vedenie cirkvi zotrvalo v neochote vydať stanovisko k aktuálnym udalostiam, hrozilo prehĺbenie krízy.²⁰

Pred začiatkom Generálneho konventu, ktorý sa konal v dňoch 30. novembra až 2. decembra 1989 v Žiline, zástupca opozície farár Daniel Veselý zo Šváboviec požiadal biskupa J. Fila o zmenu programu rokovania a nastolenie hlavného bodu – odvolania biskupov, prípadne aj niektorých seniorov. J. Filo s tým nesúhlasil a ostatní delegáti na to nepristúpili.²¹

Konvent reagoval na politicko-spoločenské zmeny len veľmi okrajovo. Stotožnil sa s Vyhlásením Generálnej rady a Generálneho presbyterstva z 22. novembra, ktoré bolo adresované federálnej i slovenskej vláde, čím zdôraznil, že cirkev sa zapája do demokratizačného procesu a dialógu, založenom na rovnocennom partnerstve všetkých občanov. „*V záujme hodnôt, akými sú: život, láska, pokoj, sloboda*“, podporil požiadavky študentov a občianskej iniciatívy Verejnosť proti násiliu (ďalej VPN), uverejnené v tlači a Československej televízii 27. novembra.²² Generálny biskup pritom zdôraznil, že nejde o zmenu postoja v otázke vzťahu cirkvi a štátu, ale o možnosť vyjadrenia názorov v nových politicko-spoločenských pomeroch.²³

J. Michalko považoval za potrebné zamyslieť sa nad aktuálnymi udalosťami. Uvedomoval si, že počas komunistického režimu žila SECAV v zložitých podmienkach a mnohé spoločenské problémy sa odrazili i v nej. Priznal, že došlo k určitým chybám, no napriek tomu bol pre-

19 Z dokumentov doby, ktorú žijeme: Dokument VPN pri SECAV č. 1. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. januára 1990, č. 2, s. 16.

20 ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12, List ev. a. v. cirkevným zborom Šarišsko-zemplínskeho seniorátu.

21 FILO, J.: *Spomienky a úvahy*, s. 135.

22 DUBÍNY, J.: Generálny konvent 1989. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. januára 1990, č. 1, s. 8; Generálny konvent: Zo správy gen. biskupa Dr. Jána Michalka. *Cirkevné listy*, roč. 103, február 1990, č. 2, s. 22.

23 Generálny konvent: Zo správy gen. biskupa Dr. Jána Michalka, s. 22.

svedčený o nevyhnutnosti spolupracovať so štátom, „*ale spolupracovať v zmysle tvrdých zápasov, z ktorých mnohé boli vydávaním svedectva za pravdu Kristovho evanjelia a ne jeden z nich poznačil moje srdce bolesťou a sklamaním*“. Podľa neho si tento prístup vyžadoval rovnako veľa odvahy ako práca kňazov a veriacich, ktorí si odvážne a zodpovedne plnili svoje úlohy a povinnosti v uplynulom období, za čo im vyslovil poďakovanie. Zároveň vyhlásil, že za daných okolností sa snažil vykonať čo najviac v prospech cirkvi. Vyjadril názor, že „*kresťan nesmie byť nečinným divákom, nesmie zaujať vyčkávacie stanovisko, nemôže s čistým svedomím si chcieť zachovať „čistú vestu“, nemôže sa postaviť do pasívnej rezistencie*“. Uvedomoval si, že medzi predstaviteľmi cirkvi nebolo dosť otvorenosti, dôvery či úprimnosti. Vyzýval preto k novej, konštruktívnej práci prostredníctvom dialógu ako jedinej cesty k duchovnej obrode.²⁴

V diskusii delegátov i hostí odznali rôzne kritické poznámky k situácii a životu v SECAV, pričom sa požadovalo ich urýchlené riešenie. Týkali sa zavedenia slobodného vykonávania zborovej činnosti, najmä práce s deťmi a mládežou, vydávania tlače a možnosti vstúpiť do masmediálneho priestoru, zvolania synody, ktorá by novelizovala cirkevnú ústavu alebo vypracovala jej novú formu, zmeny vzťahu cirkvi a štátu. Účastníci konventu prijali vyhlásenie, adresované zborom, v ktorom žiadali o prehodnotenie uplynulého obdobia, najmä posledných dvoch desaťročí cirkevného života. Vyzvali veriacich, aby vykonávali evanjelizáciu a zapájali sa do zborovej činnosti.²⁵

Rokovanie konventu poznačila otvorená výmena názorov na pôsobenie biskupa J. Michalka.²⁶ Mnohí duchovní i laici mu dali zreteľne na

24 Tamže, s. 22 – 23.

25 Generálny konvent Slov. evanjelickej cirkvi a. v. v ČSSR. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 79, 10. decembra 1989, č. 23 – 24, s. 267.

26 Podľa slov dištriktuálneho dozorca MUDr. K. Wurma k osobným vlastnostiam generálneho biskupa patrila „*mimoriadna pracovná energia, ktorá priniesla mnoho dobrého, ale spôsobilá aj to, že chcel riešiť všetko sám, že si nevedel nájsť vhodných spolupracovníkov a dať im dôveru*.“ Nepoznal sebakritiku, a preto neznášal kritiku. Vyznačoval sa tiež vytrvalosťou, trpezlivosťou a pokorou. Svojimi diplomatickými aktivitami získaval podporu, vecnú i finančnú pomoc v zahraničí (v zmysle štátnych zákonov a predpisov), ktorá poslúžila nielen cirkvi, ale aj jemu. S cieľom poprieť fámy o svojich nadmerných príjmoch i podozrenia z finančných machinácií Generálneho presbyterstva, J. Michalko umožnil členom VPN v SECAV preskúmať všetky účty. ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12, Otvárací prejav Karola Wurma; List dozorca Turčianskeho seniorátu a generálneho zapisovateľa Ing. Jána Pavla Štrbku adresovaný farárom a zborovým dozorcami.

vedomie, že „*predovšetkým on je príčinou hlbokého úpadku a duchovných deformácií v našej cirkvi*“, a preto by mal odstúpiť. Reakcie niektorých delegátov mali priamo útočný charakter: „*Je to nielen trúfalosť, ale aj slepota a hluchota tohto človeka, ktorý svojím postojom predlžuje svoje i našej cirkvi nešťastie. Predovšetkým on ako balvan leží na ceste ku obrode a oživeniu našej cirkvi.*“ J. Michalko vyhlásil, že sa necíti byť vinný, a preto nevidí dôvod k abdikácii.²⁷

Kritike sa nevyhli ani dištriktuálni biskupi, ale už nečelili takému silnému tlaku, pretože ich dosadenie do funkcií bolo výsledkom kompromisu.²⁸ Niektorí delegáti pokladali R. Koštiala a J. Fila za nehodných vykonávať svoje funkcie. Obvinili ich, že kolaborovali s režimom a dostávali za to finančné odmeny – „judáške groše“. Ozvali sa však aj hlasy na ich obranu, ktoré nesúhlasili s takýmto postupom. Biskupi priznali svoje chyby a nedostatky, ohradili sa však proti urážlivým výrokom, ktoré odznali na ich adresu.²⁹

J. Filo st. označil útok na biskupov za „*agresívny a nespravodlivý*“. Niektorých kňazov prirovnal k inkvizítorom, pretože súdili bez predloženia dôkazov o vine, čo považoval za „*hrubú nehoráznosť, ktorá nemá s evanjeliom nič spoločného*“. „*Rozhodovala nenávisť, triedne myslenie, vedomie elity a nadradenosť voči vedeniu cirkvi, ktoré oni samospravodliví zatracovali ako naničhodné,*“ uvádza vo svojich spomienkach.³⁰

Viacerí delegáti vyzvali biskupov, aby odstúpili. Námestný farár Daniel Midriak z Ružomberka požiadal všetkých vedúcich predstaviteľov cirkvi, ktorí boli zvolení nedemokraticky, bez protikandidáta, aby „*svoje funkcie zložili do rúk tých, ktorí im ich zverili*“. V nových, slobodných a demokratických voľbách by sa potom rozhodlo, či ich budú opätovne zastávať.³¹

Na konvente sa hovorilo aj o krivdách minulosti a strachu, ktorý ochromoval cirkevný život. Ľudia sa báli chodiť na bohoslužby a bib-

27 JAKOBY, Š.: *Verejnoscť proti násiliu v ECAV*. Dostupné na URL <<http://protestant.evangelnet.cz/protestor-priloha-protestanta-c-12010>> (prístupné 22. 10. 2014).

28 PEŠEK, J.: *Protestantské cirkvi na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. In: *Felekezetek, egyházpolitika, identitás: Konfesie, cirkevná politika, identita*. Budapešť 2008, s. 187.

29 FILO, J.: *Spomienky a úvahy*, s. 135 – 136.

30 Tamže, s. 136.

31 Seniorálny úrad Liptovsko-oravského seniorátu Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku v Liptovskom Hrádku – Dovalove (ďalej SÚ LOS ECAV), f. Liptovsko-oravský seniorát (ďalej LOS), šk. 14, Správa zo seniorálneho konventu, ktorý sa konal dňa 12. mája 1990.

lické hodiny, pretože to mohlo ohroziť ich kariéru. V dôsledku toho vystúpilo z cirkvi niekoľko tisíc veriacich. Delegáti preto požadovali väčšie práva a rešpektovanie náboženskej slobody.³² Napriek jej zaručeniu ústavným zákonom č. 23/1991 Zb. sa počet evanjelikov a. v. výrazne nezmenil. K 15. augustu 1988 mala SECAV 330 736 členov, podľa sčítania ľudu, domov a bytov z 3. marca 1991 sa k nej hlásilo na území Slovenska 326 117 veriacich.³³ Väčšina ľudí, ktorá vystúpila z cirkvi pre obavy z prenasledovania komunistickým režimom, sa už naspäť nevrátila, a nových členov pribúdalo málo. Príčinou tohto stavu bola postupujúca sekularizácia ako dôsledok vplyvu materialistického svetonázoru.

Keďže na výzvy delegátov k abdikácii nikto z vedenia cirkvi nereagoval, predstavitelia opozície vyslali počas konventu za J. Filom st. českého vysokoškolského študenta z Košíc Dana Žárskeho s odkazom, že, pokladajúc ho za najslušnejšieho spomedzi biskupov, očakávajú, že prvý opustí úrad. J. Filo mu na to odpovedal: *„Ďakujem Vám za kompliment, keď ma pokladáte za slušného človeka, ale žiadate odo mňa niečo, čím by som dokázal, že som najväčší darebák. Preto ja sa prvý úradu nezrieknem, lebo sa nepokladám za najhoršieho. Moje svedomie mi nedovolí, aby som opovrhoval dôverou cirkevných zborov, ktoré ma zvolili. Čudujem sa Vám, že takto chápete demokraciu a bratskú lásku.“*³⁴

Na vývoj politicko-spoločenských udalostí reagovali aj študenti SEBF. V spolupráci s Koordináčnym štrajkovým výborom slovenských vysokých škôl zhromažďovali a rozširovali informácie, vyhlásenia škôl, organizácií, podnikov, spoločenských skupín alebo jednotlivcov. Dňa 22. novembra 1989 sa pripojili k vyhláseniu štrajkujúcich študentov pražských vysokých škôl s vlastnými požiadavkami: zriadiť objektívnu vyšetrovaciu komisiu Federálneho zhromaždenia za účasti zainteresovaných výborov na prešetrenie udalostí zo 17. novembra v Prahe; vziať na zodpovednosť tých, ktorí svojvoľne porušovali Ústavu ČSSR a spôsobili ťažkú ujmu na zdraví občanov, čo bolo v rozpore s právom a etickými zásadami. Vyzvali médiá k objektívnemu informovaniu

32 Upozornenie čitateľom. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. februára 1990, č. 3, s. 29; Generálny konvent Slov. evanjelickej cirkvi a. v. v ČSSR, s. 267.

33 *Schematizmus Slovenskej evanjelickej cirkvi a. v. v ČSSR*, s. 14; FRONKOVÁ, V.: „Ajhľa, otvoril som ti dvere“ (výsledky sčítania ľudu... veriacich). *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 81, 25. septembra 1991, č. 39, s. 310.

34 FILO, J.: *Spomienky a úvahy*, s. 136 – 137.

o politickom dianí v krajine. Postavili sa za opätovné zavedenie slobody tlače a hovoreného slova. Na základe Záverečného aktu Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe žiadali o prísne dodržiavanie ustanovenia o ľudských právach u občanov, ktorí boli zaistení bezpečnostnými orgánmi štátu. V zmysle Ústavy ČSSR nikto nesmel byť súdený za svoje politické a náboženské presvedčenie. Bohoslovci podporovali otvorený dialóg ako prostriedok na riešenie problémov spoločnosti. Ďalej požadovali dôsledné rešpektovanie náboženskej slobody, slobody zhromažďovania a zavedenie slobody vydávania náboženskej literatúry. Obrátili sa na svojich pedagógov s výzvou k podpore a spolupráci pri vytváraní vhodných podmienok na prácu, ktorou chceli prispieť k duchovnej obrode spoločnosti a národa.³⁵

Dňa 27. novembra 1989 sa študenti teológie zapojili do generálneho štrajku, ktorý trval od 12. do 14. hod., účasťou na demonštrácii na Námestí SNP v Bratislave. Jeho cieľom bolo podporiť požiadavky hnutí Občianske fórum (ďalej OF) a VPN, predovšetkým vypustenie článku 4 Ústavy ČSSR o vedúcej úlohe Komunistickej strany Československa (ďalej KSČ) a slobodné demokratické voľby. Potom sa študenti presunuli do Malého kostola na Panenskej ulici, kde sa modlili. V dôsledku toho, že ich požiadavky neboli splnené, naďalej solidárne zotrvali v štrajku, počas ktorého pomáhali pri upratovaní bratislavských kostolov. Vyzývali veriacich, aby sa zapojili do celospoločenského obrodného hnutia. Neskôr vycestovali aj na Generálny konvent do Žiliny, z priebehu ktorého vyjadrili sklamanie. V očakávaní splnenia svojich požiadaviek založili spolu s pedagógmi v sídle SEBF na Konventnej ulici Informačné stredisko pre náboženské otázky s pôsobnosťou od 5. decembra, ktorého úlohou bolo podávať správy o aktuálnej situácii. Vydávali aj časopis, v ktorom uverejňovali svoje stanoviská.³⁶

Bohoslovci a ich pedagógovia požadovali zrušenie štátneho dozoru nad cirkvami a teologickými fakultami. Snažili sa o dosiahnutie jednoty cirkví a občianskych iniciatív, ktorej cieľom by bolo „udržanie a rozvíjanie ideálov lásky, humanity, spravodlivosti, pravdy a nenásilia“.³⁷ Na spoločnom zhromaždení 4. decembra 1989 v Bratislave vyjadrili

35 Vyhlásenie VCNČ v ČSSR. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 79, 10. decembra 1989, č. 23 – 24, s. 268.

36 Postoj študentov SEBF k udalostiam týchto dní. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 79, 10. decembra 1989, č. 23 – 24, s. 268.

37 Stanovisko študentov a pedagogického zboru SEBF k súčasnej situácii. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 79, 10. decembra 1989, č. 23 – 24, s. 268.

sklamanie nad zložením novej federálnej vlády pod vedením Mariána Čalfu. Podľa nich neodzrkadľovala ústavné zmeny, a preto nevideli v nej záruky splnenia programových vyhlásení občianskych iniciatív a študentov, ktoré obsahovali požiadavku, aby percentuálne zastúpenie jednotlivých politických strán a hnutí v orgáne výkonnej moci odrážalo vtedajšiu politicko-spoločenskú situáciu. Nazdávali sa, že účasť deviatich komunistov v dvadsaťčlennom kabinete nezaručí demokratický vývoj v spoločnosti, a preto žiadali jeho demisiu. Upodozrievali KSC z toho, že umelo udržiava svoje pozície a snaží sa o zvrátenie situácie vo svoj prospech.³⁸

Keďže Generálny konvent nevyriešil otázku personálnych zmien vo vedení cirkvi a snažil sa stlmiť opozičné hlasy, volajúce po náprave, dňa 12. decembra 1989 sa predstavitelia opozície z radov kňazov, laikov i bohoslovcov zišli na fare v Ružomberku a založili neformálne hnutie VPN v SECAV s cieľom pripraviť koncepciu jej prestavby. Hlavným terčom slovných útokov a osočovaní sa stal biskup J. Michalko, ktorému pripisovali najväčší podiel viny na stave cirkvi. Invektívy proti nemu, ktoré pokračovali aj po konvente formou anonymných i podpísaných listov, boli „*súčasnne degradáciou úradu a hanbou pre celú cirkev*“.³⁹ Paradoxom bolo, že viacerí jeho oponenti sa mu v predchádzajúcom období „hlboko klaňali“ a rôznym spôsobom (napr. darmi) sa snažili získať si jeho priazeň.⁴⁰

Reverend Dušan Tóth zo Slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi sv. Pavla v Toronte označil generálneho biskupa za hlavnú príčinu paralyzovania SECAV v ČSSR: „*Priviedli ste cirkev do stavu duchovnej chudoby a stali ste sa predĺženou rukou komunistického režimu.*“⁴¹ J. Michalko chcel pozbaviť D. Tótha duchovnej činnosti, pretože sa jeho pôsobenie nepozdávalo predstaviteľom režimu. Dokonca odporúčal príslušným orgánom, aby ho postavili pred cirkevný súd. Ešte aj v roku 1989 mal v úmysle odvolať ho z funkcie zodpovedného kňaza za vysielanie rozhlasovej stanice *Rádio Slobodná Európa*.⁴² J. Michalko prostredníctvom biskupa

38 Tamže; Stanovisko Slovenského koordinačného výboru vysokých škôl k zloženiu federálnej vlády. In: ŽATKULIAK, J. (ed.): *November 1989 a Slovensko. Chronológia a dokumenty*. Bratislava 1999, s. 391.

39 JAKOBY, Š.: *Verejnosc proti násiliu v ECAV*; FILO, J.: *Spomienky a úvahy*, s. 137.

40 FILO, J.: *Spomienky a úvahy*, s. 135.

41 TÓTH, D.: Z otvoreného listu Rev. Dušana Tótha generálnemu biskupovi Jánovi Michalkovi z 3. januára 1990. *Smena: Slobodný piatok*, roč. 43, 10. február 1990, č. 35, s. 2.

42 Tamže.

Slovenskej synody Sion v USA Jána Adama vyhlásil, že kázne D. Tótha majú politický a bezvýznamný obsah.⁴³

Reverend ďalej uvádza, že generálny biskup sa pri svojich návštevách v USA a Kanade neštil vyhlasovať, že na Slovensku panuje náboženská sloboda a len neprajníci socialistického zriadenia tvrdia opak. V závere ho vyzýva, aby odstúpil z funkcie a venoval „zostatok života

Dušan Tóth (1938), reverend Slovenskej evanjelickej a. v. cirkvi sv. Pavla v Toronte a súčasne generálny tajomník Svetového kongresu Slovákov (1971 – 1990) (Zdroj: Internet)

*kajáním sa, aby ste sa mohli postaviť pred tvár Stvoriteľa, ktorému sa budete zodpovedať za krivdy spáchané na cirkvi a jej služobníkoch“.*⁴⁴

Na niektoré vyjadrenia D. Tótha reagoval farár Ivan Tóth z Modry – Kráľovej v článku *Evanjelického posla spod Tatier* z 24. októbra 1990. Podľa neho reverendovi chýbajú základy teologického myslenia a cit pre slušnosť.⁴⁵

Účastníci stretnutia spísali *Výzvu k evanjelikom a. v.*, kde priznávajú podiel viny na vývine spoločnosti, ktorý viedol k jej kríze. Jediné východisko z nej videli v návrate k hodnotám pravdy, spravodlivosti, práva, slobody a demokracie. V tomto *Dokumente VPN v SECAV č. 1*, ako ho nazvali, charakterizujú dôsledky totalitného, „stalinsko-brežnevovského štýlu“ riadenia cirkvi spôsobeného tzv. „teológiou tvárou k životu“, ktorá vyjadrovala snahu vedenia vychádzať s režimom.⁴⁶ Podľa člena hnutia MUDr. Milana Kostru zo Žiliny reprezentanti tohto smeru vychádzali pri svojej práci viac zo záujmov štátu ako z pozície

43 Tamže.

44 Tamže.

45 TÓTH, I.: Poznámky k „otvorenému listu“ p. Dušana Tótha. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 24. októbra 1990, č. 29, s. 279.

46 Z dokumentov doby, ktorú žijeme: Dokument VPN pri SECAV č. 1, s. 16; PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *V zovretí normalizácie : Cirkvi na Slovensku v rokoch 1969 – 1989*, s. 192.

viery, za čo im boli poskytované rôzne výhody.⁴⁷ Predstavitelia opozície prejavili vo výzve záujem viesť dialóg s vedením cirkvi o jej problémoch a možnostiach ich riešenia, kontrolovať činnosť a rozhodnutia ústredných orgánov i SEBF. Výzvu adresovali všetkým zborom a očakávali od nich podporu.⁴⁸

Následne vznikol Koordinačný výbor VPN v SECAV so sídlom v Ružomberku, ktorý bol zložený z farárov jednotlivých seniorátov, zástupcu bohoslovcov Slavomíra Sabola a rokovateľov – kňazov Branislava Kolényho z Častkova, Milana Horínka z Nových Zámok, Daniela Midriaka z Ružomberka, Daniela Veselého zo Švábovíc a laika JUDr. Jána Jurana z Bratislavy.⁴⁹

Podľa biskupa J. Fila mala činnosť hnutia „*politický, neduchovný*“ charakter: „*Kádrovalo sa, posudzovalo, zatracovalo, slovom, používali sa triedne kritériá a nekritické prístupy.*“⁵⁰ Cieľom jeho členov bolo predovšetkým odvolať vedenie cirkvi, ale aj duchovných, ktorí spolupracovali s režimom. Niektorí seniori odstúpili, ostatní čelili invektívam predstaviteľov opozície, ktorí sa pokladali za „*levitských kňazov*“ (starozákonní obetníci – pozn. aut.), oprávnených očistiť cirkev od všetkého, čo sa im javilo ako škodlivé.⁵¹

Personálne zmeny v niektorých zboroch sa nezaobišli bez komplikácií. Prikladom sú Hybe v Liptovsko-oravskom senioráte, kde vznikol spor medzi farárom Vladimírom Droppom a jeho cirkevníkmi. Už 1. augusta 1989 bol pozbavený úradu pre nespokojnosť členov zboru, hrubé porušovanie cirkevných ustanovení, Božích prikázaní i svetských zákonov. Dňa 18. decembra ho dištriktuálny súd oslobodil a opäť mohol vykonávať duchovnú činnosť.⁵²

Neustále zhoršovanie vzťahov oboch strán viedlo k založeniu miestnej odbočky VPN v SECAV, ktorej požiadavka odvolať zborových presbyterov a novozvolených funkcionárov bola v rozpore s cirkevnou ústavou. Pozbaviť úradu ich mohol len cirkevný súd alebo oni sami

47 KOSTRA, M.: Zamyslenie sa nad situáciou v našej cirkvi, s. 88.

48 Z dokumentov doby, ktorú žijeme: Dokument VPN pri SECAV č. 1, s. 16.

49 JAKOBY, Š.: *Verejnosc proti násiliu v ECAV*.

50 FILO, J.: *Spomienky a úvahy*, s. 134.

51 Tamže.

52 ZUDLA, P. – PAVELLA, J.: Zo zborov: Hybe. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 31. októbra 1990, č. 30, s. 288; K správe z Hýb – upozornenie prispievateľom. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 21. novembra 1990, č. 33, s. 307.

svojím rozhodnutím odstúpiť.⁵³ Seniorálne presbyterstvo odporučilo V. Droppovi, aby odišiel do dôchodku. O nevyhnutnosti vzdať sa svojej funkcie ho mali presvedčiť farár Ján Zemiar z Partizánskej Ľupče a námestný farár Miloš Zaťko z Liptovského Mikuláša – Palúdzky. V. Droppa napokon odišiel z Hýb a od 1. apríla 1990 pôsobil ako seniorálny kaplán v Liptovskom Mikulášu.⁵⁴

V. Droppa spolu s dozorcem Ing. Baltazárom Mrlianom podali v mene zboru Hybe žalobu na Okresnú prokuratúru v Liptovskom Mikulášu proti členom miestnej odbočky hnutia VPN v SECAV pre bránenie výkonu služby a obmedzovanie osobnej slobody. Predstavitelia hnutia reagovali trestným oznámením na V. Droppu vo veci neoprávneného vyplácania osobných odmien z prostriedkov zboru.⁵⁵

Prejavom nedôvery čelil aj senior M. Devečka, ktorý sa na seniorálnom konvente 12. mája 1990 v Liptovskom Hrádku vzdal funkcie s tým, že ju bude vykonávať až do príchodu svojho nástupcu. V júli ho zbory opäť zvolili. Výsledky však boli zmanipulované a vyhlásené za neplatné.⁵⁶ Na seniorálnom konvente 5. októbra 1991 v Ružomberku bol zvolený za no-

---

53 SÚ LOS ECAV, f. LOS, šk. 13, Zápisnica napísaná na zasadnutí Seniorálneho presbyteria Evanj. a v. Liptovsko-oravského seniorátu, ktoré sa konalo dňa 13. januára 1990 o 9.30 hod. v zasadačke Ev. a v. farského úradu v L. Mikulášu pod predsedníctvom vznbr. seniora Milana Devečku a br. sen. dozorcú Dr. Ivana Šenšela; Zápisnica zo zasadnutia Seniorálneho presbyteria Liptovsko-oravského seniorátu Slovenskej ev. a v. cirkvi, ktoré bolo dňa 7. apríla 1990 o 9.00 hod. v zasadačke Ev. a v. farského úradu v Liptovskom Mikulášu pod predsedníctvom vzbr. seniora Milana Devečku a br. seniorálneho dozorcú Dr. Ivana Šenšela.

54 Tamže.

55 SÚ LOS ECAV, f. LOS, šk. 13, Zápisnica zo zasadnutia Seniorálneho presbyteria Evanj. a v. Liptovsko-oravského seniorátu SECAV, ktoré sa konalo dňa 27. mája 1990 o 15.15 hod. v zasadačke Ev. a v. farského úradu v Liptovskom Mikulášu pod predsedníctvom vzbr. seniora Milana Devečku a br. sen. dozorcú Dr. Ivana Šenšela za účasti bratov: J. Zemiara, B. Ďuriša, J. Zaťku, M. Tuturu, J. Paulínyho, J. Zápotočného, O. Bencúra, M. Hudáka, O. Macku, za SPK M. Kollára a ses. L. Majerčiakovej.

56 SÚ LOS ECAV, f. LOS, šk. 13, Zápisnica zo zasadnutia Seniorálneho presbyteria Liptovsko-oravského seniorátu Slovenskej ev. a v. cirkvi; Zápisnica z rokovania výročitého konventu Liptovsko-oravského seniorátu Slovenskej evanjelickej a v. cirkvi v ČSFR, ktorého slávnostná časť sa konala dňa 12. mája 1990 o 9.40 hod. v chráme Božom ev. a v. cirkevného zboru v Liptovskej Porúbke a pracovná časť od 13.40 hod. v modlitebni v Liptovskom Hrádku pod predsedníctvom vzbr. seniora Milana Devečku a br. sen. dozorcú JUDr. Ivana Šenšela za účasti delegátov všetkých cirkevných zborov seniorátu; DUDÁŠOVÁ, D.: *Dejiny evanjelickej a v. cirkevného zboru vo Veličnej*, s. 112.

vého seniora M. Hudák. Funkciu seniorálneho dozorcú obhájl JUDr. Ivan Šenšel z Liptovskej Porúbky.⁵⁷

Na druhom stretnutí 19. decembra 1989 sa členovia hnutia zaoberali reakciou na ich výzvu. Keď sa ukázalo, že nebola dostatočne spropagovaná medzi cirkevníkmi, prijali zásadu, na základe ktorej mali byť dokumenty VPN v SECAV verejne čítané na bohoslužbách. Hlavným bodom programu však bolo hľadanie spôsobu, ako odvolať generálneho biskupa. Účastníci stretnutia určili siedmich delegátov (farárov Daniela Midriaka z Ružomberka, Miroslava Dubeka z Tomášoviec, Štefana Jakobyho z Jasenovej, Milana Horínka z Nových Zámkov, Branislava Kolényho z Častkova, Jána Bohdana Hroboňa z Hanušoviec nad Topľou a Daniela Veselého zo Švábovíc), ktorí mali rokovať s J. Michalkom. Zároveň prijali *Dokument VPN v SECAV č. 2*, zostavený koordinačným výborom, v úvode ktorého vyjadrili podporu Václavovi Havlovi pri voľbe za prezidenta ČSSR. Ďalej požadovali okamžité odstúpenie generálneho biskupa s odôvodnením, že „*bol úzko spojený s konsolidačným procesom v štáte a cirkvi od roku 1970 a zneužívaním svojho úradu stratil dôveru v cirkvi*“, zrušenie GBÚ ako „*nástroja štátu na ovládanie cirkvi a zasahovania do jej vnútorných záležitostí*“,⁵⁸ a dočasné presunutie jeho právomocí na dištrikty. Vyzývali k prehodnoteniu činnosti Kresťanskej mierovej konferencie, ktorá sa podľa nich podobne ako združenie katolíckych duchovných spolupracujúcich s režimom *Pacem in terris* „*prepožičiavala na názorové ovládania kňazov a členov cirkvi, pričom zneužívala ušľachtilé pojmy, ako sú: pokoj, mier, spravodlivosť*“. V závere dokumentu požadovali, aby sa ich zástupcovia mohli zúčastňovať na rokovaníach cirkevných komisií, ako aj na pracovných schôdzkach medzi predstaviteľmi cirkvi a štátu.⁵⁹

Na Vianoce 1989 vydalo deväť kňazov postihnutých režimom *Vyhlásenie k situácii v našej evanjelickej a. v. cirkvi*, kde žiadajú J. Michalka, aby odstúpil, pričom rovnaký krok očakávali aj od seniorov, konseniorov, členov Generálnej rady a Generálneho presbyterstva, ktorí boli dosadení do funkcií „*zväčša mocensko-administratívnymi manipulácia-*

57 ZATĀKO, M.: Ešte zo seniorálnych konventov: Liptovsko-oravský seniorát. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 81, 11. decembra 1991, č. 50, s. 395.

58 Podľa koordinačného výboru sa GBÚ mal zreorganizovať a pretvoriť na výkonné ústredie cirkvi. Z dokumentov doby, ktorú žijeme: Dokument VPN pri SECAV č. 2. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. januára 1990, č. 2, s. 17.

59 JAKOBY, Š.: *Verejnosc' proti násiliu v ECAV*; Z dokumentov doby, ktorú žijeme: Dokument VPN pri SECAV č. 2, s. 17.

mi za asistencie cirkevných tajomníkov“⁶⁰. Následne sa mali uskutočniť slobodné a demokratické voľby v zmysle cirkevnej ústavy s najmenej dvomi – tromi kandidátmi s morálnymi, odbornými i duchovnými predpokladmi, ktorí neboli kompromitovaní spoluprácou so štátnou mocou. Pod vyhlásenie sa podpísali: emeritní farári Ondrej Šimek z Batizoviec, Pavel Uhorskai z Tomášoviec a Štefan Havlík z Banskej Bystrice, farári Ján Antal z Mojmíroviec – Svätoplukova, Július Madarás z Gemerskej Polomy, Dušan Albini z Diakoviec, Daniel Veselý zo Šváboviec, Štefan Jakoby z Jasenovej a katechéta Otto Vízner z Martina, ktorí zároveň vyjadrili súhlas s požiadavkami VPN v SECAV uvedenými v *Dokumente č. 2*.⁶⁰

Vedenie cirkvi reagovalo štvorbodovým *Stanoviskom Generálnej rady k „Dokumentu číslo 2“* z 28. decembra 1989, ktoré adresovalo všetkým farským úradom. Odmietlo v ňom vynucovanie abdikácie J. Michalka, ktorého legitímne zvolili členovia 325 zborov z celkového počtu 327. Biskup mal v pláne odísť do dôchodku až po dokončení projektov, ktoré si stanovil vo svojom programovom vyhlásení. Počas jeho pôsobenia v úrade vyšiel nový preklad Biblie a spevník, bola vypracovaná bohoslužobná agenda a partitúra. Členovia Generálnej rady obhajovali vo svojom stanovisku aj činnosť GBÚ, ktorý nevznikol ako „negatívny nástroj vo vzťahu cirkvi a štátu“, ale na zabezpečenie administrovania cirkvi. Odmietli prirovnávanie Kresťanskej mierovej konferencie ako medzinárodnej organizácie s *Pacem in terris*. Vyjadrili však ochotu doplniť cirkevné komisie o ďalších členov, ktorých volilo Generálne presbyterstvo, čím pozitívne reagovali aspoň na jednu z požiadaviek predstaviteľov opozície. V závere svojho stanoviska zdôraznili, že pre udržanie jednoty je žiaduce, aby sa uverejňovali iba tie vyhlásenia a výzvy, ktoré vziđu zo spoločných stretnutí s vedením cirkvi.⁶¹

Na treťom stretnutí členov hnutia VPN v SECAV 2. januára 1990 boli prítomní aj viacerí kňazi postihnutí režimom. Konštatovali, že J. Michalko sa odmietol zúčastniť dohodnutého rozhovoru o ich požiadavkách uvedených v *Dokumente č. 2*, ku ktorému malo dôjsť 29. decembra na GBÚ, s odôvodnením, že musí zastupovať cirkev pri voľbe V. Havla za prezidenta ČSSR. Predstavitelia opozície protestovali proti postupu biskupa, ktorý si pozvanie (telegram z kancelárie podpredsedu federálnej vlády Josefa Hromádku), adresované cirkvi a nie konkrétnej osobe, svojvoľne prisvojil. Zastupovaním mohol byť poverený ktorýkoľvek z dištriktuálnych biskupov

60 JAKOBY, Š.: *Verejnost' proti násiliu v ECAV*.

61 Stanovisko Generálnej rady k „Dokumentu číslo 2“. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. januára 1990, č. 2, s. 17; FRICOVSKÝ, L.: Protest proti Stanovisku evanjelických farárov a. v. na Slovensku (združených vo VPN). *Práca*, roč. 45, 15. januára 1990, č. 12, s. 2.

alebo seniorov. Navyše J. Michalko nemal morálne právo zúčastniť sa tohto aktu, keďže patril k otvoreným odporcom občianskej iniciatívy Charta 77, v ktorej pôsobil aj V. Havel.⁶² Š. Jakoby mu pripomenul postoj, aký zaujal k tejto veci v otvorenom liste z 31. decembra.⁶³

Členovia hnutia určili koordinátorov pracovných skupín pre rôzne oblasti cirkevného života, napr. pre prípravu novely ústavy, rozvoj vnútromisijnej, sociálnej a ekumenickej činnosti či vydávanie tlače. Vznikli z dôvodu neschopnosti vedenia cirkvi reagovať na jej potreby v novej politicko-spoločenskej situácii. Predpokladalo sa ich spojenie s existujúcimi cirkevnými komisiami. Nie všetky skupiny vyvíjali svoju činnosť, resp. po zániku hnutia sa integrovali do oficiálnych štruktúr.⁶⁴

Keďže vo vedení cirkvi sa neudiali žiadne personálne zmeny s výnimkou snáh o upevnenie pozície J. Michalka, účastníci stretnutia prijali *Dokument VPN v SECAV* č. 3, ktorý okrem pôvodných štyroch bodov obsahuje ďalšie tri, a to zrušenie cenzurovania cirkevnej tlače generálnym biskupom a uverejnenie všetkých dokumentov hnutia, akceptovanie pracovných skupín cirkevnou správou a vytvorenie predpokladov pre slobodné a demokratické voľby. Nakoľko ústredné orgány ignorovali požiadavky opozície a pred verejnosťou sa snažili o ich dezinterpretáciu, členovia hnutia vyzvali predstaviteľov zborov k oboznamovaniu s ich dokumentmi. Obrátili sa na všetkých evanjelikov, aby sa zapojili do činnosti opozície, ktorej išlo o „ozdravenie a rozprúdenie života v cirkvi“.⁶⁵

62 JAKOBY, Š.: *Verejnosť proti násiliu v ECAV*; Z dokumentov doby, ktorú žijeme: Dokument č. 3 VPN pri SECAV. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. februára 1990, č. 3, s. 26. Dňa 17. januára 1977 J. Michalko pripojil svoj podpis pod *Stanovisko nekatolíckych cirkví, náboženských spoločenstiev a bohosloveckých fakúlt v SSR proti ohováraníu Československej socialistickej republiky*, označujúce predstaviteľov tohto hnutia za nezodpovednú skupinu občanov, ktorá sa „podujala narušiť vnútorný pokoj, oživiť krízový stav pred deviatimi rokmi a vo svete poškodiť dobré meno rodnej otčiny, Československej socialistickej republiky“. Signatári dokumentu ich obvinili z toho, že „útokmi proti nášmu zriadeniu pomáhajú oživovať studenú vojnu [...] skresľovaním pravdy o ľudských právach a náboženskej slobode [...] narušajú žiaduci rozvoj mierového úsilia“, ku ktorého podpore sa zaviazali vláde. Dištancovali sa od ich pokusov zneužívať náboženstvo na protištátne ciele a odsúdili toto „nezodpovedné, proti vlastnej otčine nepriateľské podujatie“. Vyhlásili, že chcú napomáhať rozvoju socialistickej vlasti. Stanovisko nekatolíckych cirkví, náboženských spoločenstiev a bohosloveckých fakúlt v SSR proti ohováraníu Československej socialistickej republiky. *Cirkevné listy*, roč. 90, február 1977, č. 2, s. 18 – 19.

63 JAKOBY, Š.: *Verejnosť proti násiliu v ECAV*.

64 Tamže.

65 Z dokumentov doby, ktorú žijeme: Dokument č. 3 VPN pri SECAV, s. 26 – 27.

Generálna rada a Generálne presbyterstvo vo svojom stanovisku k tretiemu dokumentu VPN v SECAV odmietajú tvrdenie, že v posledných dvoch rokoch prestavby spoločnosti, najmä po Generálnom konvente, ktorý zasadal na prelome novembra a decembra 1989 v Žiline, sa neurobilo nič v cirkvi. Pripravoval sa nový preklad Biblie a spevníka, bohoslužobná agenda, partitúra a dve učebnice, vyšla publikácia *Biblia u nás*, obrazový kalendár a i. Pokiaľ išlo o podpis generálneho biskupa pod stanovisko nekatolíckych cirkví, náboženských spoločenstiev a bohosloveckých fakúlt Slovenskej socialistickej republiky (ďalej SSR) k aktivitám chartistov, ústredné orgány SECAV argumentujú, že v tom čase sa nachádzal v zahraničí. Vo veci cenzurovania cirkevnej tlače J. Michalko priznal, že zásahy robil „v záujme toho, aby odstránil v jednotlivých článkoch (jubileá) nevráživosť medzi bratmi a zbormi“. Generálna rada a Generálne presbyterstvo súhlasili s rozšírením cirkevných komisií o pracovné skupiny hnutia VPN v SECAV. Vzhľadom na vtedajšiu prax nepokladali za presvedčivé tvrdenie koordinačného výboru, že mu nejde o „mocenský zápas ani o vytváranie nejakej nomenklatúry“. Podľa nich obsah a štylizácia posledného odseku dokumentu, v ktorom predstavitelia opozície uvádzajú, že v prípade ignorovania požiadaviek budú nútení k rozhodnejším prejavom nesúhlasu, „vybočuje z kresťanského ducha a obsahu evanjelia“.⁶⁶

Spôsob konania J. Michalka viedol členov hnutia VPN v SECAV k rozhodnutiu viac už nerokovať s ním, ale s Generálnym presbyterstvom. K stretnutiu malo dôjsť po vzájomnej dohode do 10. januára 1990 tak, ako to navrhol generálny biskup v liste z 18. decembra.⁶⁷

V dôsledku neúspešných snáh opozície o nadviazanie rozhovoru s J. Michalkom začal jej predstaviteľ laik RNDr. Ondrej Sýkora z Bratislavy 7. januára 1990 protestnú hladovku, ktorou si chcel vynútiť jeho odstúpenie. Biskup spočiatku nepripisoval tomu nijaký význam a vec ignoroval. Po niekoľkých dňoch však hrozilo, že utrpí blamáž a bude musieť niesť následky. Za tejto situácie súhlasil s rozhovorom, ktorý sa mal uskutočniť 19. januára.⁶⁸

Prvým z vedúcich predstaviteľov SECAV, ktorý reagoval na vývoj udalostí po 17. novembri 1989, bol dištriktuálny dozorca MUDr. K. Wurm.

66 Z dokumentov doby, ktorú žijeme: Stanovisko Generálnej rady a Generálneho presbyterstva k Dokumentu č. 3 VPN pri SECAV. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. marca 1990, č. 5, s. 50.

67 Z dokumentov doby, ktorú žijeme: Dokument č. 3 VPN pri SECAV, s. 27.

68 JAKOBY, Š.: *Verejná proti násiliu v ECAV*.

V otváracom prejave na zasadnutí Generálnej rady a Generálneho presbyterstva 9. januára 1990 v Bratislave vyjadril potešenie a vďaku Bohu za to, že sa revolúcia uskutočnila tak rýchlo a relatívne pokojnou cestou.⁶⁹ Keď v závere vystúpenia oznámil, že sa vzdáva funkcie i členstva v cirkevných grémiách, vyvolalo to u presbyterov vlnu nevôle.⁷⁰ Svoje rozhodnutie, ktorým prekvapil aj členov hnutia VPN v SECAV, odôvodnil tým, že chcel dať príležitosť mladšej generácii, ale aj zdravotným stavom svojej manželky.⁷¹ Podľa vyjadrenia O. Bencúra predniesol „*ohováračský prejav - obrátil kabát*“. Vyčítal seniorovi Šarišsko-zemplínskeho seniorátu J. Midriakovi, že počas svojho pôsobenia GBÚ sa nepričinilo zlepšenie stavu cirkvi.⁷² Keď sa členstva v Generálnom presbyterstve vzdal aj on, vedenie cirkvi to považovalo za zradu.⁷³

Novým dozorcóm Východného dištriktu sasal dozorca Liptovskoravského seniorátu JUDr. I. Šenšel, ktorého inštaloval biskup J. Filo 9. marca 1991 v Košiciach. Ako predseda Právneho výboru SECAV stál na čele skupiny kňazov a právnikov, ktorá pripravovala novelu cirkevnej ústavy a súčasne aj jej novú verziu. „*Paralelná príprava novej ústavy je vedená snahou, aby bola modernou, zrozumiteľnou a kvalitnouprávnou normou a aby pritom zaručovala vytvorenie podmienok pre duchovnú, pastoračnú a evanjelizačnú činnosť v celej našej cirkvi*“, povedal vo svojom príhovore počas inštalácie.⁷⁴

Na zasadnutí sa hovorilo aj o osobách, ktoré boli nespravodlivo odsúdené v 50. a 60. rokoch. Generálne presbyterstvo im vyslovilo uznanie za obeť, ktorú priniesli pre svoju vieru a cirkev. Zároveň vyjadrilo poľutovanie nad tým, že vtedajšie vedenie cirkvi nezaujalo rozhodnejšie stanovisko k tejto veci. Zriadilo osobitnú komisiu v zložení: senior Košického seniorátu Ladislav Fričovský z Obišoviec, farár Milan Dunajčík z Beckova a seniorátny dozorca Ing. Ján Štrbka, doplnenú o kňazov postihnutých režimom, ktorá by spracovala ich osudy v samostatnej knižnej publikácii. V závere sa uznieslo odoslať list Ministerstvu spravodlivosti SSR so

69 ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12. Otvárací prejav Karola Wurma.

70 JAKOBY, Š.: *Verejnost' proti násiliu v ECAV*.

71 ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12. Otvárací prejav Karola Wurma.

72 Tamže; BENCÚR, O.: Čo sme? Spoločenstvo veriacich ev. a. v. na Slovensku alebo politická strana?

73 JAKOBY, Š.: *Verejnost' proti násiliu v ECAV*.

74 Vyberáme z príhovoru JUDr. Ivana Šenšela pri jeho inštalácii za dozorca VD v Košiciach 9. 3. 1991. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 81, 1. mája 1991, č. 18, s. 139.

žiadosťou o rehabilitáciu tých duchovných a laikov, ktorým bola v 60. rokoch vrátená alebo zamietnutá.⁷⁵

Dňa 10. januára 1990 sa na GBÚ stretlo s J. Michalkom a jeho spolupracovníkmi z Generálnej rady a Generálneho presbyterstva dvadsať kňazov z hnutia VPN v SECAV, ktorí zastupovali aj svojich kolegov zo štyridsiatich zborov a tridsaťsedem zo šesťdesiatich bývalých politických väzňov z radov duchovenstva. Vo vyhlásení konštatujú, že GBÚ naďalej koná v záujme KSCĽ, ktorá ho zriadila, vedú ho štátom poverení funkcionári, a tak jeho činnosť nezodpovedá duchovnej potrebe a záujmom cirkvi. Podľa nich nemá dôveru duchovenstva ani zborov. O J. Michalkovi sa vyjadrujú, že ako generálny biskup – nie z vôle veriacich – „nemá morálne, vieroučné, konfesijné ani humánne demokratické právo zastupovať a vystupovať v mene a v záujme evanjelickej a. v. cirkvi na Slovensku“. Žiadajú štát i veriacich, aby vzali ich stanovisko na vedomie. V závere dodávajú, že cirkevné funkcie budú upravené podľa rozhodnutia grémia všetkých duchovných, ktoré sa uskutoční v najbližšom čase.⁷⁶

Proti tomuto dokumentu sa ohradilo sedemdesiatpäť kňazov, podľa ktorých nevzišlo z rozhovoru s J. Michalkom nijaké vyhlásenie. Popreli, že GBÚ pracuje v záujme KSCĽ, pretože jeho pracovníci boli menovaní cirkvou. Podľa nich mal dôveru kňazov i zborov. Odmietli spochybňovanie kompetentnosti generálneho biskupa, ktorý „je vážnou a uznávanou osobnosťou doma i v zahraničí“.⁷⁷

Člen Generálneho presbyterstva a zborový dozorca O. Bencúr z Dolného Kubína obvinil hnutie VPN v SECAV zo skresľovania faktov, ohovárania a intrigánstva. Jeho činnosť prirovnal k praktikám KSCĽ, ktorá sa „terorom, podvodom a ohováraním dostala k moci a vládla“. Členov koordinačného výboru označil za samozvancov, pretože ich nikto nepoveril zastupovaním cirkvi. Obvinil ich z porušovania a zosmiešňovania cirkevnej ústavy, z ohovárania vedúcich predstaviteľov cirkvi. Uviedol, že prejavy a referáty zástupcov hnutia (Š. Jakoby, D. Midriak, D. Veselý, M. Horínek, B. Kolény a ďalší) na stretnutí s Generálnym presbyterstvom 10. januára boli plné „zloby a nenávisťi“. Podľa neho

75 Stanovisko Generálnej rady a Generálneho presbyterstva cirkvi formulované na zasadnutí 9. – 10. 1. 1990 v Bratislave. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. februára 1990, č. 3, s. 27.

76 Stanovisko evanjelických farárov augsburského vyznania na Slovensku (združených vo VPN). *Práca*, roč. 45, 13. januára 1990, č. 11, s. 3.

77 FRIČOVSKÝ, L.: Protest proti Stanovisku evanjelických farárov a. v. na Slovensku (združených vo VPN), s. 2.

počas šesťhodinového rozhovoru nepadlo ani jedno slovo, ktoré by nasvedčovalo tomu, že ide o reprezentantov kňazského stavu. Preukázali tak, že im nezáleží na obnove cirkvi.⁷⁸

Podľa O. Bencúra VPN ako politická strana nemala v SECAV opodstatnenie. Na výročnom konvente Liptovsko-oravského seniorátu, ktorý sa konal 12. mája 1990 v Liptovskom Hrádku, predložil návrh, aby členovia hnutia nemohli byť volení do cirkevných funkcií. Farár D. Midriak poznamenal, že v takom prípade by išlo o „krikl'avú diskrimináciu“, typickú pre totalitné režimy. Predkladateľ svoj návrh napokon stiahol.⁷⁹

O. Bencúr odsúdil ohováračskú kampaň proti J. Michalkovi a GBÚ. Cítil s ním a v prípade vyčítania mu chýb si uvedomoval spoluvinu všetkých funkcionárov ústredných orgánov SECAV.⁸⁰ Generálne presbyterstvo a takmer všetci seniori vyjadrili podporu vedeniu cirkvi. Pridali sa k nim aj niektoré zborové presbyterstvá, ktoré žiadali J. Michalka, aby zotrval vo funkcii. Vyslovili mu uznanie a vďaku za jeho prácu v časoch ideologickej indoktrinácie. Konanie členov hnutia považovali za neuvážené a neprimerané duchu, aký má vládnuť v cirkvi.⁸¹

Na adresu Koordinačného výboru VPN v SECAV postupne prichádzali písomné vyjadrenia podpory od viacerých zborov, seniorátov i jednotlivcov. Vyskytli sa aj anonymné listy, ktoré útočili na viacerých členov

Doc. ThDr. Daniel Veselý (1929 – 2000), farár vo Švábovciach (1967 – 1991), predseda Združenia evanjelických duchovných (1990 – 1995) a Správnej rady vydavateľstva Transcius (1992 – 1996) (Zdroj: Internet)

78 ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12; BENCÚR, O.: Čo sme? Spoločenstvo veriacich ev. a. v. na Slovensku alebo politická strana?

79 SÚ LOS ECAV, f. LOS, šk. 13, Zápisnica z rokovania výročitého konventu Liptovsko-oravského seniorátu SECAV zo dňa 12. mája 1990.

80 ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12; BENCÚR, O.: Čo sme?

81 DUDÁŠOVÁ, D.: *Dejiny evanjelického a. v. cirkevného zboru vo Veličnej*, s. 112.

hnutia a obviňovali ich, že im ide len o získanie výhodného postavenia v cirkvi. Dozorca Turčianskeho seniorátu Ing. J. Štrbka sa obával, že si uzurpujú biskupské funkcie a „*postupne zničia alebo aspoň zdecimujú celú cirkev*“.⁸² Podľa neho niektorí kňazi pôsobili v opozícii len preto, aby zakryli svoju niekdajšiu spoluprácu s režimom alebo si vyriešili osobné spory s generálnym biskupom (napr. Daniel Veselý, Miroslav Dubek či Igor Kišš), pričom sa dopúšťali väčších násilností ako najfanatickejší komunisti.⁸³

Obviňovanie generálneho biskupa z prisluhovania režimu označil Ing. J. Štrbka za demagógiu. Spôsob jeho konania prirovnal k vodičovi osobného auta, ktorý vybočil z cesty do poľa, aby sa vyhol čelnej zrážke s nesprávne predbiehajúcim kamiónom. Vo svojom stanovisku obhajuje J. Michalka, vďaka ktorému sa mohli konať pravidelné bohoslužby, konfirmácie, biblické hodiny, náboženské večierky, nácviky spevokolov a i. Rekonštruovali sa pôvodné a budovali nové kostoly, fary a zborové siene.⁸⁴ Biskup svojím rozhodným a nekompromisným postojom zabránil čistkám v radoch duchovenstva s výnimkou Michala Hreška z Mníška nad Hnilcom, ktorého v októbri 1985 zatkla ŠtB a obvinila z marenia štátneho dozoru nad cirkvami a náboženskými spoločnosťami.⁸⁵ V januári 1986 bol prepustený z vyšetrovacej väzby a o dva mesiace neskôr sa začalo voči nemu trestné stíhanie. Biskupi J. Michalko a J. Filo intervenovali v jeho mene u prvého tajomníka Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska Jozefa Lenárta, ktorý bol evanjelického pôvodu. Po súhlase Sekretariátu pre veci cirkevné Ministerstva kultúry SSR vedenie cirkvi v auguste 1986 ustanovilo M. Hreška za námestného farára do Hontianskej Vrbice.⁸⁶

Generálny konvent ani zasadnutia Generálnej rady a Generálneho presbyterstva, na ktorých boli prítomní aj opoziční kňazi, nepotvrdili opodstatnenosť obvinení voči J. Michalkovi. Jediným preukázateľným argumentom boli články, v ktorých sa biskup pochvalne zmieňuje o so-

82 ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12, List dozorcú Turčianskeho seniorátu a generálneho zapisovateľa Ing. Jána Pavla Štrbku.

83 JAKOBY, Š.: *Verejnosť proti násiliu v ECAV*; ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12, List dozorcú Turčianskeho seniorátu a generálneho zapisovateľa Ing. Jána Pavla Štrbku.

84 Tamže.

85 Podľa vyšetrovateľa ŠtB farár „organizoval zhromaždenia veriaciach vo väčšom počte [...] v okolitej prírode obce Mníšek nad Hnilcom a Švedlár, okr. Spišská Nová Ves, bez súhlasu príslušných orgánov štátnej správy [...] kde pod jeho vedením prítomní veriaci spievali náboženské piesne a zároveň im podal výklad slova Božieho z Biblie.“ PEŠEK, J. – BARNOVSKÝ, M.: *V zovretí normalizácie*, s. 200.

86 Tamže.

cializme, ale to robili aj iní predstavitelia cirkvi, z čoho mali osobné výhody a zisky. Urážlivé výroky o J. Michalkovi boli rozposlané v písomnej, nesignovanej forme všetkým zborom, kde o nich kňazi mali informovať veriacich.⁸⁷

Na výročnej schôdzi 11. januára 1990 bol pôvodne jedenásťčlenný Vnútromisijný výbor SECAV pod vedením konseniora Turčianskeho seniorátu Jána Zaťka z Púchova doplnený o ďalších šesť zástupcov. Do sekcie pre prácu s mládežou boli prijatí Ing. Ján Huba z Nitra a farár Ján Podlesný z Veľkého Grobu – Čataja, pre prácu so ženami manželka generálneho biskupa Alžbeta Michalková a námestná farárka Zuzana Kolárovská z Jura pri Bratislave, pre prácu so spevokolmi kantor Ing. Jozef Farkaš, CSc. z Bratislavy a pre sociálno-charitatívnu prácu Elena Sajtáková z Bratislavy.⁸⁸

Dňa 19. januára 1990 sa uskutočnilo dohodnuté stretnutie J. Michalka so zástupcami hnutia VPN v SECAV – farármi Danielom Veselým zo Švábovíc, Branislavom Kolénym z Častkova, Danielom Midriakom z Ružomberka, Jánom Bohdanom Hroboňom z Hanušoviec nad Topľou, Milanom Horínekom z Nových Zámok, Dušanom Kováčikom zo Želiezoviec, laikmi RNDr. Ondrejom Sýkorom a JUDr. Jánom Juranom z Bratislavy. Keďže biskup mal po svojom boku len štyroch ľudí (svoju dcéru a právnu zástupkyňu JUDr. D. Michalkovú, člena Generálnej rady Ing. J. Valentu, seniora L. Fričovského a farára I. Tótha), vymohol si, že aj spomedzi jeho oponentov môžu byť prítomní len prví štyria z určenej delegácie. Nechcel byť v nevýhode. Predstavitelia opozície súhlasili. Výsledkom rozhovoru bolo rozhodnutie J. Michalka, že v záujme upokojenia a konsolidácie pomerov v cirkvi medzi 15. a 28. februárom 1990 odovzdá úrad biskupovi Západného dištriktu R. Košťalovi a k 1. marcu odíde do dôchodku.⁸⁹

Rokovanie pokračovalo aj za účasti ostatných zástupcov hnutia a M. Kýšku, ktorého však vyzvali, aby odstúpil. Generálny tajomník súhlasil a prisľúbil, že sa vzdá funkcie v rovnakom termíne ako J. Michalka. RNDr. O. Sýkora tak po 12 dňoch ukončil hladovku.⁹⁰

87 ÚA GBÚ ECAV, f. GBÚ ECAV, šk. 12, List dozorcú Turčianskeho seniorátu a generálneho zapisovateľa Ing. Jána Pavla Štrbku.

88 LACKO, J.: V každom ohľade rásť v Krista (k výročnej schôdzi VMV našej cirkvi). *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. februára 1990, č. 4, s. 40.

89 JAKOBY, Š.: *Verejnosť proti násiliu v ECAV*.

90 Tamže.

Zákonom č. 16/1990 Zb. zo dňa 23. januára 1990 bol zrušený dozor štátu nad cirkvami. Zároveň sa ním zmenil zákon č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom. V novele sa federálne zhromaždenie zaviazalo pokračovať v poskytovaní finančnej podpory SECAV v rozsahu, ktorý mali určiť rozpočty oboch krajín. Od 1. januára 1991 boli vyplácané platy duchovným prostredníctvom GBÚ. Zákon zrušil § 7, na základe neho mohli kňazskú činnosť vykonávať len osoby so štátnym súhlasom. V aktuálnom znení sa vyžadovala od nich už len bezúhonnosť. Všetky ustanovenia predchádzajúceho zákona, ktoré odporovali jeho úprave, stratili platnosť.⁹¹ Uznesením vlády SSR z 28. februára 1990 zanikli štátne orgány pre riadenie cirkevných záležitostí a bol utvorený cirkevný odbor na ministerstve kultúry.⁹²

Na piatom stretnutí 6. februára 1990 sa členovia hnutia VPN v SECAV zamýšľali nad ďalším osudom vydavateľstva náboženskej literatúry Transcius so sídlom v Liptovskom Mikuláši, ktoré bolo od roku 1954 účelovým zariadením cirkvi na čele so Správnym výborom, voleným Generálnou radou. Na vydávanie jednotlivých titulov z ideovo-obsahového i kvantitatívneho hľadiska dohliadalo Cirkevné nakladateľstvo v Bratislave.⁹³ Vedúci účtovník Transcia Ing. Pavel Cuker predložil v písomnej forme výhrady voči riaditeľovi M. Kýškovi a predstavenstvu, vedenému J. Michalkom.⁹⁴ V poslednom období podnik vykazoval zlé hospodárske výsledky, spôsobené nadbytočným vydávaním niektorých publikácií (napr. nástenného kalendára na rok 1990), ktoré sa hromadili v sklade. Na tento účel si dokonca musel požičovať finančné prostriedky

91 MIDRIAK, J.: Štátny súhlas. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. marca 1990, č. 6, s. 70; Zákon č. 16/1990 Zb. z 23. januára 1990, ktorým sa mení zákon č. 218/1949 Zb. o hospodárskom zabezpečení cirkví a náboženských spoločností štátom. Dostupné na URL <http://www.zbierka.sk/sk/predpisy/zakon-16-1990-zb.p-258.html?aspi_hash=MTYvMTk5MCBaYi4> (prístupné 12. 11. 2014).

92 PEŠEK, J.: Štátnopolitické orgány dozoru nad cirkvami na Slovensku v rokoch 1948 – 1989. In: FIAMOVÁ, M. – JAKUBČIN, P. (eds.): *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava 2010, s. 526.

93 JAKOBY, Š.: *Verejnosc proti násiliu v ECAV*; GILÁNIOVÁ, N.: Vydavateľstvo Transcius. *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry* 3, s. 351. Transcius vydával a distribuoval prostredníctvom Cirkevného nakladateľstva periodickú (dvojitéždenník *Evanjelický posol spod Tatier*, mesačníky *Cirkevné listy* a *Služba slova : homiletická príloha Cirkevných listov pre evanjelických a. v. kňazov, Tranovský evanjelický kalendár*) i neperiodickú tlač (náboženské publikácie v rámci viacročných edičných plánov určené pre potrebu cirkvi a SEBF), obstarával a distribuoval bohoslužobné predmety, udržiaval a zveľaďoval Tranovského knižnicu. Pozri *Schematizmus Slovenskej evanjelickej cirkvi a. v. v ČSSR*, s. 13 – 14.

94 JAKOBY, Š.: *Verejnosc proti násiliu v ECAV*.

od vedenia cirkvi, ktoré vracal až po zaplatení dane. Čistý zisk, ktorý od roku 1954 predstavoval takmer 8 miliónov Kčs, odvádzal GBÚ na krytie jeho rozpočtových výdavkov.⁹⁵

Finančné straty vydavateľstva boli spôsobené neprofesionálnym a svojvoľným konaním M. Kýšku. Členovia hnutia preto požadovali jeho odstúpenie a vymenovanie Ing. P. Cukera za dočasného správcu Tranoscia, ďalej doplnenie Správneho výboru o nových členov (kňazov M. Horíneka, D. Albinho a Juraja Töröka z Liptovského Trnovca, kantora Ivana Kadlečika z Pukanca a vedúceho Tlačového oddelenia GBÚ farára Pavla Gabriša z Veľkých Levár), prinavrátenie sídelnej budovy a kníhkupectva, transformáciu podniku na akciovú spoločnosť, nezávislú od štátnej ideológie, vydávanie náboženskej, umeleckej a faktografickej literatúry o osudoch väznených kňazov v období socializmu a zastavenie reedície konfirmačnej príručky seniora Turčianskeho seniorátu Jána Konvita zo Sučian, ktorá bola považovaná za zastaranú. M. Kýška odmietol kritiku predstaviteľov opozície.⁹⁶

Počiatočná dlhová kríza podniku bola prekonaná vďaka finančnej pomoci zo zahraničia. Obnovilo sa vydávanie slovenskej poézie a prózy, literatúry pre deti a mládež. Časopis *Evanjelický posol spod Tatier* sa 1. júla 1990 stal týždenníkom (vychádzal každú stredu). Redakciu viedol námestný farár Tomáš Gáll z Pustých Úľan, biskupský tajomník (dovtedy pôsobil ako šéfredaktor), ktorého zástupcom bol Vladimír Kubovčák z Bratislavy – Prievozu. Výkonným redaktorom ostal Pavel Gabriš a na pozíciu redaktorky nastúpila Alica Bachárová. Členmi redakčnej rady boli: senior Bratislavského seniorátu Karol Gábriš z Pezinka, PaedDr. Vladimír Láska z Jura pri Bratislave, farár Miroslav Hargaš z Bratislavy, Ing. Peter Krošlák, M. A. a Jela Zaťková z Bratislavy.⁹⁷

V rovnakom čase nastali personálne zmeny aj v redakcii mesačníka *Cirkevné listy*. Novým šéfredaktorom bol námestný farár Ján Antal zo Svätoplukova (dovtedy P. Gabriš), väznený komunistickým režimom

95 Tamže; VESELÝ, D.: O našom Tranoscii. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 28. novembra 1990, č. 34, s. 313; GILANIOVÁ, N.: Vydavateľstvo Tranoscus, s. 351.

96 JAKOBY, Š.: *Verejnost' proti násiliu v ECAV*.

97 VESELÝ, D. Š.: Evanjelická cirkev a Tranoscus. In: DVOŘÁK, K. I. (ed.): *100 rokov Tranoscia: 100 rokov sme tu pre vás*. Liptovský Mikuláš 1998, s. 32; *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 4. júla 1990, č. 13, s. 152.

v rokoch 1962 – 1963, jeho zástupcom M. Horínek a výkonným redaktorom P. Gabriš.⁹⁸

Od januára 1991 začal opäť vychádzať časopis *Tvorba*, ktorý štátne orgány zakázali v roku 1950. Šéfredaktorom *Tvorby* T ako „mesačníka pre literatúru, kultúru a duchovný život“ je dosiaľ Július Vanovič, odborný pracovník Ústavu slovenskej literatúry Slovenskej akadémie vied v Bratislave, jeho zástupcom bol I. Kadlečík a redaktorom Adam Bžoch z Ústavu svetovej literatúry SAV v Bratislave. Redakčnú radu tvorili literárni pracovníci, ktorých komunistický režim umlčieval: Hana Ponická, Michal Gáfrik, Milan Hamada, Bohuš Kováč, Vladimír Petrik a neskôr aj Ladislav Kováč. Časopis obsahuje poetické a prozaické texty, eseje, recenzie, rozhovory, spomienky, nekrológy a i.⁹⁹

Na stretnutí členov hnutia VPN v SECAV 6. februára 1990 koordinátor pre masmédiá P. Gabriš informoval o plánovanom náboženskom vysielaní Česko-slovenského rozhlasu na okruhu Bratislava, ktoré sa malo začať koncom mesiaca. Pracovný deň začínal *Ranným zamyslením* (8,05 – 8,10 hod.) a týždeň zakončila *Kresťanská nedeľa* (7,05 – 7,45 hod.), ktorá sa zameriavala na prenos bohoslužieb a mesačné umelecko-dokumentárne pásmo slova a hudby. Redaktorom vysielania za SECAV bola Eva Faklová.¹⁰⁰ Dňa 1. júla 1990 utvorila Slovenská televízia redakciu duchovného života, v ktorej pôsobil farár Ladislav Kozák.¹⁰¹

V dňoch 12. – 13. februára 1990 sa uskutočnilo v Piešťanoch ustanovujúce valné zhromaždenie Združenia evanjelických duchovných (ďalej ZED).¹⁰² Zúčastnilo sa na ňom aj mnoho duchovných, ktorí boli v 50. a začiatkom 60. rokov väznení pre „protištátnu činnosť“. Naopak, neprišli tí, ktorí považovali ZED za akúsi opozičnú stranu.¹⁰³ Na základe

98 *Cirkevné listy*, roč. 103, júl 1990, č. 7.

99 Obnovujeme mesačník *Tvorbu*. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 7. novembra 1990, č. 31, s. 289.

100 JAKOBY, Š.: *Verejnosť proti násiliu v ECAV*; GABRIŠ, P.: Náboženské vysielanie Slovenského rozhlasu. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. marca 1990, č. 6, s. 61; Informácie, kritiky, poznámky. *Cirkevné listy*, roč. 103, júl 1990, č. 7, nepaginované.

101 Do pozornosti evanjelickej verejnosti. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 15. augusta 1990, č. 19, s. 200.

102 Jeho prípravný výbor vznikol už počas Všeobecnej kňazskej konferencie 3. mája 1968 v Turčianskych Tepliciach. ZED malo nahradiť Ustredie slovenských evanjelických kňazov, ale v dôsledku nástupu „normalizácie“ sa nekonštitovalo. PETRÍK, B. (ed.): *Evanjelická encyklopédia Slovenska*. Bratislava 2001, s. 421.

103 Združenie evanjelických duchovných. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. marca 1990, č. 6, s. 66; SÚ LOS ECAV, f. LOS, šk. 14, Správa o činnosti Seniorálnej pastorálnej konferencie za rok 1990.

žiadosti niekdajších signatárov Ministerstvo kultúry SSR vydalo listom č. MK 10/90-12 zo dňa 23. januára 1990 súhlas na utvorenie organizácie a schválilo jej štatút. O tri dni neskôr bola zaregistrovaná ministerstvami vnútra a životného prostredia SSR.¹⁰⁴ Cieľom ZED je podporovať sebazvedelávanie svojich členov, hájiť ich sociálne záujmy, prehlbovať vnútromisijnú činnosť, nadväzovať kontakty s duchovnými v zahraničí, rozvíjať ekumenickú spoluprácu s predstaviteľmi iných cirkví doma i vo svete, napomáhať demokratizácii a humanizácii spoločnosti.¹⁰⁵

Na druhý deň zasadnutia sa prihlásilo za členov organizácie 262 duchovných. Následne prijali jej programové vyhlásenie. V jeho prvej časti sa vyjadrili k otázke rehabilitácie kňazov postihnutých režimom, ktorú „*precítili ako tragický stav pretrvávajúcich pomerov a osobných vzťahov v cirkvi*“. K zmene mohlo dôjsť len vtedy, ak by vedenie SECAV podniklo potrebné kroky vedúce k úplnej satisfakcii všetkým dotknutým osobám a ich rodinám, umožnilo im uplatniť sa v práci podľa vlastných možností. Ohľadom cirkevnej správy členovia ZED požadovali návrat k stavu pred prijatím ústavy z roku 1951 prostredníctvom slobodných a demokratických volieb, vymenovanie vedúceho kancelárie GBÚ a tajomníka pre zahraničné styky, zrušenie Generálnej rady, ktorá podľa nich prekračovala svoje právomoci, a zmenu zloženia Generálneho presbyterstva. Vyjadrili podporu začleneniu SEBF do rámca Univerzity Komenského v Bratislave a doplneniu pedagogického zboru o novovymenovaných docentov teológie. Postavili sa za sprísnenie požiadaviek pri prijímaní študentov a za zavedenie predprípravných prázdninových kurzov. Prejavili snahu o obnovenie vnútromisijnej činnosti, najmä práce s mládežou. Plánovali každoročne usporiadať v niektorom zo zborov vnútromisijné slávnosti spojené s pastorálnou konferenciou a zriadiť seniorátne pastorálne konferencie ako orgány ZED. Seniorátne predsedníctva sa mali schádzať jedenkrát do mesiaca a pripravovať vnútromisijný program na oživenie cirkevno-náboženského života. Členovia organizácie navrhli vedeniu cirkvi usporiadať kurz pre katechétov a učiteľov náboženstva a cez prázdniny kurz pre mladších kňazov na doplnenie vedomostí z praktickej teológie. V Tranosciu, u ktorého predpokladali, že získa späť svoju nezávislosť, plánovali vydať slovenský preklad *Knihy svornosti*, obnoviť časopisy *Prameň*, *Nový rod* a *Tvorba*, zmeniť *Evanjelický posol spod Tatier* na týždenník, založiť mesačník

---

104 Tamže.

105 Združenie evanjelických duchovných, s. 66.

ZED a i. Zasadzovali sa za znovuzriadenie diakonie, mládežníckych, študentských, kultúrno-vzdelávacích a sociálno-charitatívnych spolkov. Predsedom organizácie sa stal D. Veselý.¹⁰⁶

Dňa 22. februára 1990 sa členstva v Generálnej rade vzdal Ing. J. Valenta. Najväčšiu chybu videl nielen v nečinnosti a ľahostajnosti kňazov a laikov, ale aj veriacich, ktorým viac záležalo na svojom majetku a kariére ako na zveľadovaní cirkvi. V otvorenom liste adresovanom cirkevným grémiám poukázal na to, že ich autorita a názory sa neuznávali a nerešpektovali.¹⁰⁷

J. Michalko nedodrжал termín svojho odchodu do dôchodku, ktorý stanovil na stretnutí s predstaviteľmi opozície. Pod tlakom viacerých zborov a širšej verejnosti napokon odstúpil z funkcie k 1. aprílu 1990. Jeho úrad dočasne zastával R. Košťal ako služobne starší dištriktuálny biskup. Prevzal ho 2. apríla na zasadnutí Generálnej rady a Generálneho presbyterstva. V mene cirkvi sa poďakoval J. Michalkovi. Vyzdvihol jeho pracovitosť a zásluhy na viacerých miestach doma i v zahraničí. Za presbyterov prehovoril O. Bencúr, ktorý zhodnotil prácu odstupujúceho biskupa z pohľadu veriacich, pričom poukázal na to, že počas svojho pôsobenia v úrade navštívil 262 zborov z celkového počtu 327.¹⁰⁸

Dojatý J. Michalko sa rozlúčil prejavom vďaky Bohu, svojim spolupracovníkom a veriacim. Poďakoval sa za početné ústne i písomné prejavy dôvery, povzbudzovania i prosby, aby zotrval vo funkcii.¹⁰⁹ Za hlavný cieľ považoval udržanie jednoty cirkvi, zachovanie jej identity a šírenie odkazu reformácie. V tejto súvislosti sa obrátil na veriacich s prosbou, aby ostali verní cirkvi, podporovali ju a pracovali na jej trvalej obnove.¹¹⁰

Na zasadnutí bolo vyslovené uznanie a poďakovanie aj generálnemu tajomníkovi M. Kýškovi. Vedením jeho úradu bol poverený

106 Tamže, s. 66 – 67.

107 Z hlasov a názorov k dobe, ktorú žijeme, s. 80 – 81.

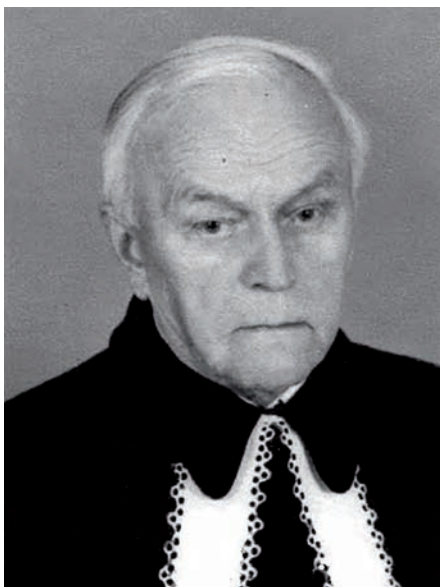
108 DUDÁŠOVÁ, D.: *Dejiny evanjelického a. v. cirkevného zboru vo Veličnej*, s. 113; JAKOBY, Š.: *Verejnosť proti násilíu v ECAV*; PEŠEK, J.: *Dejiny ECAV na Slovensku v rokoch 1948 – 1990*. In: UHORSKAI, P. a kol.: *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry 3*, s. 188. Podľa J. Michalka patrili tieto stretnutia k „najkrajším a najpožehnanejším zážitkom“ v jeho práci i živote. MICHALKO, J.: *Otvorený list všetkým cirkevným zborom*. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. mája 1990, č. 9, s. 106.

109 Bližšie k udalostiam v cirkvi. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. mája 1990, č. 9, s. 102; MICHALKO, J.: *Otvorený list všetkým cirkevným zborom*, s. 107.

110 Tamže.

Ing. Jozef Farkaš, CSc.¹¹¹ Do cirkevných grémií boli kooptovaní viacerí členovia hnutia VPN v SECAV a ZED.

Dňa 3. apríla 1990 bola pri sekcii Právneho výboru Generálneho presbyterstva obnovená rehabilitačná komisia pod vedením seniora Dunajsko-nitrianskeho seniorátu A. Kvasa. Jej členmi boli farári: Pavel Uhorskai, Július Madarás, Michal Hreško a Darina Bancíková z Veľkého Lomu, ktorí medzi seba prizvali aj svojich kolegov Ondreja Koča z Uhrovca a Michala Masára z Moravského Lieskového. Úlohou komisie bolo zostaviť zoznam osôb postihnutých režimom v rokoch 1948 – 1989 podľa kategórií: 1. pedagógovia

ThB. Pavel Uhorskai (1919 – 2010), generálny biskup SECAV v ČSFR (1991 – 1994) (Zdroj: Internet)

a študenti SEBF; 2. duchovní, ktorí boli súdení, väznení a zaradení do táborov nútených prác; 3. kňazi s odňatým štátnym súhlasom, ktorí prešli do civilného zamestnania. Predstavitel'ov cirkvi, ktorí patrili do druhej skupiny, mali rehabilitovať súdne orgány na základe zákona o súdnej rehabilitácii č. 119/1990 Zb. zo dňa 23. apríla 1990.¹¹² Niektorí z nich však pokladali mocenský postih za prirodzený následok svojej duchovnej činnosti, a preto nepožadovali satisfakciu.¹¹³

Správny výbor Tranoscia na pracovnej porade 10. apríla 1990 prijal abdikáciu M. Kýšku a vyslovil mu poďakovanie za jeho dovtedajšiu

¹¹¹ Bližšie k udalostiam v cirkvi, s. 102.

¹¹² Rehabilitácia postihnutých v evanj. a v cirkvi. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. júla 1990, č. 16, s. 169. Dňa 8. októbra 1990 Krajský súd v Banskej Bystrici zrušil rozsudky nad nespravodlivo odsúdenými kňazmi Ottom Víznerom, Fedorom Ruppeltdom (obom in memoriam), Jurajom Struhárikom, Ludovítom Vajdičkom (in memoriam) a Darinou Bancíkovou. Pozri: Svetská rehabilitácia duchovných našej cirkvi. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 21. novembra 1990, č. 33, s. 305.

¹¹³ SÚ LOS ECAV, f. LOS, šk. 14, Rehabilitačné konanie v Lipt.-oravskom senioráte v rámci Senior. konventu v Ružomberku dňa 5. októbra 1991.

prácu. Na jeho miesto nastúpil D. Albini. Novým predsedom Správneho výboru sa 28. júna stal D. Veselý. V tento deň bol predložený aj návrh nového štatútu vydavateľstva.¹¹⁴

Na zasadnutí Vnútromisijného výboru SECAV 3. mája 1990 bol zvolený za nového predsedu J. Podlesný, za podpredsedu M. Hreško a funkciu tajomníka obhájil dovtedajší tajomník Vnútromisijného odboru GBÚ T. Gáll. Orgán tvorilo 11 oddelení s 33 členmi: sekcia pre deti (vedúci: farárka Emília Hrešková z Pohronského Ruskova), dorast (vedúci: Stanislav Gajdoš z Bratislavy), mládež (vedúci: Daniel Midriak), spevokoly (vedúci: Ing. Jozef Farkaš, CSc.), ženy – diakonia (vedúci: Zuzana Kolárovska), sekcia pre prácu s rodinami (vedúci: Ing. Ján Huba), pre evanjelizáciu (vedúci: Ing. Jozef Kováč), biblické hodiny pre dospelých (vedúci: Ján Bohdan Hroboň), sekcia informačnej služby (vedúci: Ján Kecer), sekcia pre prácu medzi farármi (vedúci: Michal Hreško) a pre audiovizuálne prostriedky (vedúci: Pavel Gabriš).¹¹⁵

Biskup R. Košťal považoval za najdôležitejšiu vnútromisijnú činnosť cirkvi evanjelizáciu. V tejto súvislosti začal od septembra 1990 vnútromisijný výbor vydávať mesačník *Cestou svetla*, ktorý sa zameriava na túto oblasť. Jeho šéfredaktorom bol Michal Slavka zo Starej Turej, administrácia sídlila v Melčiciach-Lieskovom. Prvotným cieľom časopisu bolo napomáhať obnoveniu duchovného života cirkvi a jej členov v sekularizovanom svete.

Dňa 11. januára 1990 sa profesori teológie Dušan Ondrejovič a Karol Gábriš stretli s podpredsedom federálnej vlády J. Hromádkom a predložili mu požiadavku zaradenia SEBF do Univerzity Komenského v Bratislave. Pod názvom Evanjelická bohoslovecká fakulta bola konštituovaná na základe zákona č. 172/1990 Zb. o vysokých školách zo dňa 4. mája 1990. Jej vedenie na čele s prof. D. Ondrejovičom vypracovalo nový štatút, zodpovedajúci zmeneným politicko-spoločenským pomerom. Zrušilo Katedru spoločenských náuk, ktorá zabezpečovala výučbu marxizmu-leninizmu. Jednotliví pedagógovia boli menovaní len so súhlasom cirkvi.¹¹⁶

114 Bližšie k udalostiam v cirkvi, s. 102; Čo nového o našom Transociu? *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 29. augusta 1990, č. 21, s. 210.

115 GÁLL, T.: Zasadal Vnútromisijný výbor. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. júna 1990, č. 12, s. 135.

116 HANUS, R. – PROSTREDNÍK, O. – ŽITŇAN, A.: Evanjelická bohoslovecká fakulta. In: DÚBRAVA, M.: *Univerzita Komenského: 90 rokov vysokoškolského vzdelávania a vedy na Slovensku*. Bratislava 2009, s. 178; PETRIK, B. (ed.): *Evanjelická encyklopédia Slovenska*, s. 99; GÁBRIŠ, P.: Z fakulty: Fakulta do nového študijného roku. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 7. novembra 1990, č. 31, s. 291.

Dňa 1. júla 1990 sa EBF stala súčasťou Univerzity Komenského v Bratislave. Získala späť promočné práva, ktoré jej boli odňaté v roku 1950, keď sa dostala pod správu Slovenského úradu pre veci cirkevné. Absolventi SEBF mohli požiadať o dodatočné priznanie titulu na základe dokladov o vykonaných štátnych skúškach. Obnovila sa činnosť študentského Spolku J. M. Hurbana a vydávanie časopisu *Evanjelický teológ*.¹¹⁷

Keďže biskupovi J. Filovi neboli ľahostajné obvinenia a urážky zo strany opozície, v júni 1990 zaslal zborom Východného dištriktu dotazník, aby sa ich predstavitelia vyjadrili, či má odísť k 15. decembru 1990 alebo zotrvať a dokedy. Odpovede vyzneli v jeho prospech. Zo 129 zborov sa 80 vyslovilo negatívne, Hybe (farár Vladimír Droppa a dozorca Daniel Lehotský) a Kuková (námestný farár Ján Meňky a dozorca Juraj Havrila) zaslali kladné stanovisko, zvyšok nereagoval. Neskôr sa J. Filo dozvedel od J. Havrila, že jeho podpis na dotazníku ktosi sfaľšoval.¹¹⁸

Na rozdiel od niektorých vedúcich predstaviteľov cirkvi J. Filo nebol agentom ŠtB. Dokazuje to osvedčenie Federálneho ministerstva vnútra z 19. augusta 1992, podpísané ministrom Petrom Čermákom.¹¹⁹ Od 21. októbra 1959 do 5. decembra 1961 ŠtB viedla o ňom osobný zväzok. Dňa 12. marca 1974 sa stal preverovanou osobou, od 28. februára 1977 do 20. apríla 1979 pôsobil aj ako dôverník, od 1. júla 1987 už len ako dôverník s krycím menom „DANIEL“.¹²⁰

V lete 1990 sa GBÚ vzdal správy Transoscia, ktorý bol na základe tzv. reštitučného zákona prinavrátený cirkvi. Dňa 19. júla sa so zamestnancami vedenými Ing. P. Cukerom rozlúčili dovtedajší riaditeľ M. Kýška a predseda Správneho výboru J. Michalko, ktorí im poďakovali za spoluprácu.¹²¹ Podnik ešte dokončieval vydávanie kníh na základe nevýhodných zmlúv, ktoré uzatvorilo predchádzajúce vedenie. Za výtlačky dvoch učebníc mal zaplatiť sumu 2,5 milióna Kčs, ktorou však v tom čase nedisponoval.¹²²

Po zmene politicko-spoločenských pomerov venovala SECAV osobitnú pozornosť práci s deťmi a mládežou, ktorú komunistický

117 HANUS, R. – PROSTREDNÍK, O. – ŽITŇAN, A.: Evanjelická bohoslovecká fakulta, s. 178 – 179.

118 FILO, J.: *Spomienky a úvahy*, s. 139.

119 Tamže, s. 140.

120 Registračné protokoly agentúrnych a operatívnych zväzkov Štátnej bezpečnosti. Dostupné na URL <<http://www.upn.gov.sk/regpro/vysledky-vyhľadavania.php>> (prístupné 17. 11. 2014).

121 VESELÝ, D.: Evanjelická cirkev a Transoscus, s. 32; Čo nového o našom Transosciu?, s. 210.

122 VESELÝ, D.: O našom Transosciu, s. 313.

Vedúci predstavitelia SECAV v ČSFR na Generálnom konvente v Bratislave (1990). Zľava: dozorca Západného dištriktu Pavel Šinkovic, biskup Západného dištriktu ThDr. Rudolf Košťial, generálny biskup ThB. Pavel Uhorskai, generálny dozorca MUDr. Milan Beňo, biskup Východného dištriktu ThDr. Július Filo st. a dozorca Východného dištriktu JUDr. Ivan Šenšel (Zdroj: Tranovský evanjelický kalendár na obyčajný rok po narodení Krista Pána 1991)

režim obmedzoval. Kňazom, ktorí sa jej venovali intenzívnejšie, ako to vyžadovala vládna politika, hrozilo odňatie štátneho súhlasu. V nedeľu dopoludnia viedli detské bohoslužby (niekde im vypomáhali aj cirkevníčky, ktoré absolvovali špecializovaný kurz) podľa prípraviek vypracovaných vnútromisijným výborom a popoludní biblické hodiny pre dorast. Pred sviatkami pripravovali s deťmi program k slávnostným bohoslužbám. Počas letných prázdnin organizovali pre mládež stanové tábory, výlety a športové dni. Prácu spočiatku sprevádzali nielen problémy s nedostatkom vhodných priestorov a pracovníkov, ale aj nezáujem mladých ľudí a ľahostajnosť ich rodičov. Vo viacerých zboroch vznikali mládežnícke skupiny. Zapájali sa do cirkevného života, čo podporovalo ich duchovný rast a upevňovalo vo viere.¹²³ Od roku 1990 majú aj vlastný časopis s názvom *Dúha*, ktorý spočiatku

¹²³ SÚ LOS ECAV, f. LOS, šk. 14, Správa o vnútromisijnej činnosti; Miesto a postavenie mládeže v cirkevnom zbere. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 19. septembra 1990, č. 24, s. 234.

vychádzal v Bratislave pod redakčným vedením spisovateľky Zuzany Kuglerovej, spoluzakladateľky a riaditeľky vydavateľstva Nádej. Okrem neho bola v *Evanjelickom poslovi spod Tatier* vytvorená rubrika *Deťom a mládeži*, neskôr raz mesačne pod názvom *Poslíčiek*, ktorú tvorili piesne, modlitby, básne, príbehy, kvízy či krížovky. Dorastu a vysokoškólakom bola venovaná príloha *Nový rod*.

Dňa 29. júla 1990 sa uskutočnilo v Prešove prvé verejné stretnutie evanjelickej mládeže z východného Slovenska po takmer 42 rokoch. Program otvorili bohoslužby s kázňou seniora J. Midriaka. Po nich nasledovali príhovory kňazov, recitácie, vystúpenia spevokolov a hudobných skupín. V súvislosti s hlavnou témou zhromaždenia: „Mladý kresťan dnes“ odzneli referáty farára Daniela Midriaka z Ružomberka a laika Ing. Dana Žárského z Považskej Bystrice. Podujatie vyznelo ako výzva k organizovaniu mládeže a jej práce v cirkvi.¹²⁴

Celoslovenské stretnutie evanjelickej mládeže sa uskutočnilo 4. – 7. júla 1991 v aule Lekárskej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach na podnet pracovníkov sekcie mládeže vnútoromisijného výboru. Hlavná časť programu sa začala na druhý deň prednáškami spojenými s diskusiou o cirkevnom živote, účasti mládeže na ňom a o kresťanstve. Popoludní sa konali semináre na témy: hudba v cirkvi, práca s mládežou, kresťanská misia, diakonia či účasť kresťana na spoločenskom živote. Podvečer zasadali diskusné skupiny, po ktorých nasledovali spevácke a hudobné vystúpenia. Na tretí deň po dopoludňajších prednáškach program vyvrcholil panelovou diskusiou za účasti generálneho biskupa Pavla Uhorskaia. Posledný deň patril dopoludňajším bohoslužbám spojeným s Večerou Pánovou.¹²⁵

Dňa 29. septembra 1990 na stretnutí v Žiline dospeli neordinovaní predstavitelia SECAV k záveru, že nie sú dostatočne pripravení na konsolidačné kroky ako ostatné denominácie: „*Okrem retardujúcich činiteľov z minulosti, v našej cirkvi sa zahniezdili partikulárne, stavovské, osobné a skupinové záujmy a dostávajú sa do popredia nad záujem celej cirkvi.*“¹²⁶ Následne ustanovili cirkevno-náboženskú organizáciu

124 MIDRIAK, J.: Prešovský amfiteáter. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 12. septembra 1990, č. 23, s. 226 – 227.

125 MIDRIAK, D.: Boh Ťa hľadá, kde si? *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 81, 28. augusta 1991, č. 35, s. 276 – 277.

126 Jednota – spoločenstvo neordinovaných evanjelikov. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 31. októbra 1990, č. 30, s. 288.

Jednota – spoločenstvo neordinovaných evanjelikov, ktorá sa zaviazala plniť poslanie cirkvi v zmysle § 14 jej ústavy. Okrem toho mala utvárať kresťanské povedomie svojich členov, vzdelávať ich v Biblii a viesť k vzájomnej pomoci.¹²⁷

Po odchode J. Michalka do dôchodku aktivita viacerých členov Koordinačného výboru VPN v SECAV upadla, resp. sa zmenila na osobné záujmy jednotlivcov o obsadenie jeho úradu. Dištriktuálne a seniorátne predsedníctva nominovali na generálneho biskupa emeritného farára Pavla Uhorskaia z Tomášoviec, ktorý bol v rokoch 1951 – 1953 väznený pre údajnú protisocialistickú výchovu mládeže a po januári 1968 sa stal jedným z aktivistov „obrodného hnutia“. Vo voľbách, ktoré sa konali v septembri 1990, mu zbory odovzdali celkovo 447 hlasov (93,9 %). Kandidát na generálneho dozorcú MUDr. Milan Beňo zo Sliača získal 464 hlasov (97,4 %).¹²⁸ P. Uhorskai prevzal úrad od R. Koštiala 7. novembra 1990. Za najdôležitejšie úlohy cirkvi v nových politicko-spoločenských pomeroch považovalo nové vedenie cirkvi evanjelizáciu s dôrazom na vnútro-misijnú činnosť a prácu s mládežou.¹²⁹ Personálne zmeny nastali aj v niektorých seniorátoch a zboroch.¹³⁰

Dňa 24. novembra 1990 sa uskutočnila vo Veľkom kostole v Bratislave inštalácia generálneho predsedníctva SECAV. Biskup R. Koštial za asistencie biskupov Andreja Berediho zo SECAV v Juhoslávii a Viléma Stonawského zo Slezskej cirkve evanjelické a. v. v ČSFR uviedol do úradu generálneho biskupa P. Uhorskaia a generálneho dozorcú MUDr. M. Beňu. Slávnostného aktu sa zúčastnili aj biskupi z Nemecka, Rakúska a Maďarska. Blahoželenia odznali aj od verejných činiteľov: Mgr. Oľgy Keltosovej za Slovenskú národnú radu, ministra priemyslu Ing. Jána Holčíka a zástupcu ministerstva kultúry hudobného skladateľa Dušana Pálku. V mene EBF prehovoril dekan prof. Dušan Ondrejovič, za Ekumenickú radu

127 Štatút Jednoty – spoločenstva neordinovaných evanjelikov. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 31. októbra 1990, č. 30, s. 288.

128 JAKOBY, Š.: *Verejnosc' proti násilii v ECAV*; *Oznam. Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 10. októbra 1990, č. 27, s. 264.

129 Inštalačná reč brata gen. dozorcú dr. Milana Beňa. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 19. decembra 1990, č. 37 – 38, s. 347.

130 Keďže zmena politicko-spoločenskej situácie umožnila podieľať sa na rozhodovaní v cirkevných záležitostiach aj tým veriacim, ktorí boli pozbavení svojich funkcií počas komunistického režimu, v niektorých zboroch sa konali doplnujúce voľby do presbyterstiev.

ČSFR a Českobratrskú cirkev evangelickú farár Pavel Smetana z Prahy – Libne.¹³¹

Dňa 30. novembra 1990 sa počas Generálneho konventu v Bratislave uskutočnila spomienková slávnosť, na ktorej bolo cirkevne a morálne rehabilitovaných: dvadsaťdeväť odsúdených a väznených kňazov (napr. dištriktuálny biskup Fedor Ruppeldt, dištriktuálny farár Jozef Juráš, biskupský tajomník Pavel Neckár či farár Pavel Uhorskai z Hája); deväť vyšetrovaných kňazov (napr. generálny biskup Vladimír Pavel Čobrda), z nich štyria pracovali v pomocných technických práporoch (plk. duchovnej služby Daniel Kováč, Pavel Tomko z Východnej, Ján Jágerský zo Závažnej Poruby a Jozef Kubis zo Slovenského Pravna); tridsaťšesť duchovných s odňatým štátnym súhlasom, z nich dvadsaťtri odišlo do iného zboru, deväť do civilného zamestnania a štyria do penzie (Ivan Križan, Ľudovít Neckár, Ľudovít Šenšel a Matej Tasler); päť pedagógov (dištriktuálny biskup Samuel Štefan Osuský, Ján Beblavý, Július Janko, Ján Ďurovič a Ján Oberuč) a trinásť študentov SEBF (napr. Igor Kišš či Daniel Veselý).¹³² Predseda rehabilitačnej komisie A. Kvas im poďakoval za statočnosť a odvahu trpieť za svoje presvedčenie. Biskup P. Uhorskai odovzdal duchovným, ktorí boli postihnutí predchádzajúcim režimom, pamätnú listinu a plaketu Daniela Krmana s nápisom: „Bud' verný až do smrti“. V ich mene sa organizátorom slávnosti poďakoval farár J. Madarás.¹³³

Dňa 1. decembra 1990 konvent rozhodol o transformácii Tranoscia na akciovú spoločnosť, ku ktorej došlo 12. apríla 1991 v Bratislave. Za riaditeľa vydavateľstva bol zvolený D. Albini a za predsedu predstavenstva D. Veselý. Členmi predstavenstva sa stali M. Horínek a básnik Ján Brezina z Bratislavy. Spoločnosť vydala akcie na 1,5 milióna Kčs (jedna akcia mala hodnotu 1 000 Kčs).¹³⁴ Dňa 23. apríla 1991 Generálne presbyterstvo prijalo uznesenie, na základe ktorého bolo zrušené Tlačové oddelenie GBÚ a jeho úlohy prešli do kompetencií Tranoscia.¹³⁵

131 Inštalácia generálneho predsedníctva cirkvi. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 25. decembra 1990, č. 35, s. 322.

132 Cirkevná a morálna rehabilitácia ordinovaných. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 81, 16. januára 1991, č. 3, s. 21.

133 Tamže, s. 22.

134 VESELÝ, D. Š.: *Evanjelická cirkev a Tranoscus*, s. 32; VESELÝ, D.: *O našom Tranosciu*, s. 313.

135 Z uznesení Generálneho presbyterstva. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 81, 15. mája 1991, č. 20, s. 154.

Na konvente sa uskutočnili aj voľby do ústredných orgánov cirkvi. Novým generálnym tajomníkom sa stal Ing. Peter Krošlák, M. A. Spomedzi duchovných boli za členov Generálnej rady zvolení Ivan Osuský zo Skalice a Ján Bohdan Hroboň z Hanušoviec nad Topľou, z radov laikov Ing. Michal Gallay z Bratislavy a Ing. arch. Ondrej Mrlian z Hýb. Členmi Generálneho presbyterstva sa stali: senior Andrej Kvas, farári Ondrej Koč a Milan Horínek, laici MUDr. Milan Kostra zo Žiliny, MUDr. Imrich Lukáč, námestný zborový dozorca z Opinej, a doc. Ing. Ivan Gantner, CSc., zborový dozorca zo Žiliny.¹³⁶ Predsedami Generálneho súdu boli senior Ján Midriak z Prešova a kantor JUDr. Štefan Adame z Pribyliny. Na čele dištriktuálnych súdov stáli: farár Ján Rajtók z Lučenca a JUDr. Jana Tomková z Bratislavy pre Západný dištrikt, farár Ján Zemiari z Partizánskej Ľupče a JUDr. Milan Borsek z Košíc pre Východný dištrikt.¹³⁷

V dôsledku tlaku, ktorý predstavitelia opozície vyvíjali na J. Michalka, sa zhoršil jeho zdravotný stav a 10. decembra 1990 zomrel. Pohrebná rozlúčka sa uskutočnila 15. decembra vo Veľkom kostole za účasti vedenia SECAV a predstaviteľov ďalších tuzemských i zahraničných cirkví (napr. biskupi Vilém Stonawski zo Slezské cirkve evangelické a. v. v ČSFR, Béla Harmathy z Maďarska, ktorý zastupoval aj Svetový luteránsky zväz, Andrej Beredi z Juhoslávie, Paul Brndiar zo Slovenskej synody Sion v USA a i.), ktorí hodnotili činnosť zosnulého s ohľadom na zložitú situáciu v období komunistického režimu. Biskup P. Uhorskai vyslovil vďaku za jeho prácu.¹³⁸

Nastolenie demokracie a zaručenie náboženskej slobody ústavným zákonom č. 23/1991 Zb. zo dňa 9. januára 1991 viedlo k obnoveniu autonómie SECAV, čo jej umožnilo slobodne sa riadiť vlastnými správnymi, zákonodarnými, výkonnými a súdnymi orgánmi, budovať kostoly a fary, zakladať a vydržiavať jednotlivé typy škôl, spolkov a organizácií. Rozvinula sa misijná činnosť, cirkevná tlač i ekuména. SECAV sa stala verejnoprávnou inštitúciou. Nadviazala spoluprácu so štátom v oblasti školstva, kultúry, sociálnych vecí, zdravotníctva, armády i mediálnej komunikácie.¹³⁹

136 Generálny konvent 1990. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 80, 19. decembra 1990, č. 37 – 38, s. 340.

137 Z cirkví – zoznamy členov. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 81, 20. februára 1991, č. 8, s. 81.

138 Zomrel generálny biskup v. v. prof. dr. Ján Michalko. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 81, 2. januára 1991, č. 1, s. 2.

139 *Historický atlas Evanjelickej cirkvi a. v. na Slovensku*. Liptovský Mikuláš 2011, s. 129.

Na prvom zasadnutí obnovenej Generálnej rady a Generálneho presbyterstva 25. – 26. januára 1991 v Bratislave bolo utvorených 10 výborov: bohoslužobný (predseda: Pavel Uhorskai) so spevníkovou a agendálnou komisiou, tlačový (predseda: Milan Horínek), vnútromisijný (predseda: Ján Podlesný) s 13 oddeleniami¹⁴⁰, sociálny s diakoniou (predseda: Zuzana Kolárovská), ekumenický (predseda: Július Madarás), výbor pre zachovanie života (predseda: Ján Dubíny) so sekciou pre ekologickú výchovu, školský (predseda: Igor Kišš), právny (predseda: JUDr. Ivan Šenšel) s rehabilitačnou a archívnou komisiou, hospodársky (predseda: Ing. Emília Joriková) a stavebný (predseda: Ing. Ján Hraško).¹⁴¹

Jedno z posledných stretnutí hnutia VPN v SECAV sa uskutočnilo 8. októbra 1990. Zúčastnili sa ho už aj členovia výboru ZED, predsedovia novoutvorených seniorátnych pastorálnych konferencií i novozvolený biskup P. Uhorskai.¹⁴² Hnutie zaniklo koncom roka 1990. Jeho posledná požiadavka na slobodné a demokratické voľby sa začala naplňovať na synode v Liptovskom Hrádku, kde bola 4. júna 1991 prijatá novela cirkevnej ústavy, ktorá zrušila články umožňujúce kontrolovať cirkev štátom.¹⁴³

Summary

The political changes in 1989 affected also the Slovak Evangelical Church of the Augsburg Confession in Slovakia (hereafter SECAV). Their representatives took a different stand to the actual situation. Some of them called for the resignation of officials collaborated with

---

140 Sekcia pre deti (Emília Hrešková), dorast (Ing. Stanislav Gajdoš), mládež (Daniel Midriak a Ing. Dan Žárský), hudbu a spev (Ing. Jozef Farkaš, CSc. a Ondrej Prostředník ml.), ženy (Danica Kšiňanová a Zuzana Kolárovská), rodiny (Ing. Ján Huba a Ing. Ján Valenta), evanjelizáciu (Ing. Jozef Kováč), biblické hodiny pre dospelých (Ján Bohdan Hroboň, Ing. Milan Jakš a Ing. Viola Fronková), sekcia informačnej služby (Rastislav Synak), sekcia pre prácu medzi farármi (Michal Hreško a JUDr. Ján Juran), pre spoluprácu s masmédiami (Pavel Gabriš; v Ekumenickej rade pri Slovenskom rozhlasе pôsobil Ján Podlesný), pre audiovizuálne prostriedky (Juraj Török a Vladimír Ferenčík) a pre vierouku (Karol Gábriš, Július Madarás, Igor Kišš a Jozef Benka).

141 HORÍNEK, M.: Pracovné grémiá cirkvi obnovené. *Cirkevné listy*, roč. 104, marec 1991, č. 3, s. 47 – 48.

142 JAKOBY, Š.: *Verejnost' proti násiliu v ECAV*.

143 Tamže; PODLESNÝ, J.: Synoda Slov. evanj. cirkvi a. v. v ČSFR 1. – 4. 6. 1991 Liptovský Hrádok – Liptovská Porúbka. *Evanjelický posol spod Tatier*, roč. 81, 17. júla 1991, č. 29, s. 227 – 228.

the communist regime, the other tried to defend status quo. The demand for the religious freedom and amendment of the church laws took place during the General Convent on the end of November 1989 in Žilina. The largest share of the blame on the situation within the church was attached to the general bishop Ján Michalko. Also the other district bishops didn't avoid the criticism and several participants of the Convent called for their resignation.

The Convent didn't solve personal changes at the leading positions of church. Due the fact, representatives of the pastors, laymen and theologians established informal movement Public against Violence within the SECAC on December 1989 in Ružomberok. They demanded the resignation of Ján Michalko, suspension of the General Bishop Office as a „tool of the state to domination of church” and temporary shift of its powers into districts; and also censorship removal of the church press. Also the students of the Slovak Evangelical Theological Faculty reacted on the development of the situation in 1989, and demanded the removal of the state control over the churches and theological faculties, as well as respect for the religious freedom and freedom for the publishing of the religious literature.

The law on the removal of the state control over the churches was adopted in January 1990. The renewal of the autonomy as a public-law institution enabled to the SECAC to be lead by the their own administrative, legislature, executive and judiciary bodies, to built the churches and parishes and to create and maintain schools, societies and organizations.

Ján Michalko retired and left the office to the District bishop Rudolf Košťal for the sake of the consolidation and pacification within the church. Also the Secretary-General Miroslav Kýška left the office on the demand of the opposition movement and personal changes took place also within the leading figures of several congregations. The activities of the several members of Public against Violence within SECAC fell down after the retirement of J. Michalko and M. Kýška, and movement disappeared at the end of 1990.

The new church leadership was elected during the General Convent in November 1990 in Bratislava. The emeritus pastor Pavel Uhorskai from Tomášovce, in 1951-1953 imprisoned for the allegedly anti-socialist education of youth, became a General Bishop and MUDr. Milan Beňo from Sliach became General Supervisor.

Transformácia Gréckokatolíckej cirkvi v Československu na nové spoločensko- -politické pomery po novembri 1989

Peter BORZA

Úvod

Význam novembrovej revolúcie pre pôsobenie Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku doceníme až po retrospektívnom pohľade na štyridsať rokov útlaku, ktorý veriaci museli znášať zo strany totalitného režimu v Československu po realizácii akcie P. Po „Prešovskom sobore“ 28. apríla 1950 prestala gréckokatolícka cirkev de iure existovať a veriaci spolu s jej majetkom boli násilne prevedení do pravoslávnej cirkvi.¹ Po 18 rokoch v podzemí sa počas Pražskej jari podarilo dosiahnuť legalizáciu utlačanej cirkvi. V roku 1968 bola jej činnosť povolená vládnym uznesením č. 205/1968 Zb. Súčasne vláda 13. júna 1968 schválila nariadenie č. 70/1968 Zb. o hospodárskom zabezpečení gréckokatolíckej cirkvi štátom, ktoré podpísal vtedajší podpredseda vlády Československej socialistickej republiky (ďalej ČSSR) Gustáv Husák.² Sľubne začínajúcu obnovu však zastavil príchod vojsk Varšavskej zmluvy a následná okupácia Československa. Symbolom nedokončenej obnovy sa stala prešovská katedrála, ktorá sa vrátila gréckokatolíkom, ale biskupská

-
- 1 MANDZÁK, D. A.: *Dokumenty k akcii „P“ Prešovský „sobor“*. Bratislava 2014; CORANIČ, J. – ŠTURÁK, P. – KOPRIVNÁKOVA, J.: *Cirkev v okovách totalitného režimu. Likvidácia Gréckokatolíckej cirkvi v Československu v roku 1950*. Prešov 2010.
  - 2 Zbierka zákonov č. 70/1968, Vládní nařízení ze dne 13. června 1968 o hospodářském zabezpečení církve řeckokatolické státem.

rezidencia zostala vo vlastníctve pravoslávnej cirkvi. V roku 1969 Svätá stolica poverila kňaza Jána Hirku vedením Prešovského biskupstva, pričom biskup Vasil' Hopko³ pôsobil ako svätiaci biskup. Po jeho smrti v roku 1976 zostali gréckokatolíci bez biskupa. Postupne klesal aj počet duchovných, keďže štátna moc neumožnila štúdium dostatočného množstvu adeptov na kňazstvo. Zostali nevyriešené majetkové spory s pravoslávnu cirkvou a na mnohých farnostiach veriaci oboch cirkví užívali jeden chrám, čo vyvolávalo spory a bolo príležitosťou na šikanovanie gréckokatolíkov komunistickým režimom.⁴ Prešovský ordinár Ján Hirka sa pravidelne dožadoval riešenia problémov, ktoré režim spôsobil. V apríli 1988 sa v Bratislave stretol s ministrom kultúry a prijali ho na Predsedníctve vlády Slovenskej socialistickej republiky (ďalej SSR), kde apeloval na doriešenie neúnosnej situácie gréckokatolíckej cirkvi. Medzi hlavné požiadavky patrilo navrátenie biskupskej rezidencie a kňazského seminára.⁵

Konsolidácia

Náročné štyridsaťročné putovanie komunistickým útlakom ukončila revolúcia v roku 1989 a zároveň otvorila priestor na konsolidáciu, ktorá však bola veľmi náročná a v prípade gréckokatolíckej cirkvi trvala celú poslednú dekádu 20. storočia.

Dňa 4. decembra 1989 sa v Prešove z podnetu ordinára J. Hirku uskutočnilo zhromaždenie gréckokatolíckych kňazov. Z celkového počtu 218 sa na stretnutí zúčastnilo 150 duchovných, ktorí spoločne zhodnotili situáciu vyplývajúcu z novembrových udalostí. V spoločnom vyhlásení podporili požiadavky Občianskeho fóra a Verejnosti proti násiliu. Okrem požiadaviek, ktoré deklarovali ostatné cirkvi v Československu, gréckokatolícka cirkev požadovala na prvom mieste vyhlásenie neplatnosti pseudosoboru z roku 1950 a zrušenie výnosu Štátneho úradu pre veci cirkevné v Prahe č. 20285/51-II-1 z 13. februára 1952 o prevode majetku gréckokatolíckej cirkvi na pravoslávnu cirkev, rehabilitovať biskupa Pavla Petra Gojdiča a všetkých odsúdených, zriadiť gréckokatolícku

---

3 BORZA, P.: *Blahoslavený Vasil' Hopko prešovský pomocný biskup (1904 – 1976)*. Prešov 2003.

4 BARNOVSKÝ, M.: *Gréckokatolícka cirkev po druhej svetovej vojne*. Dostupné na URL <www.mtatk.hu/interreg/kotet2/13_sz_barnovsky.pdf> (prístupné 24. 10. 2014)

5 HIRKA, J.: *Pod ochranou Márie. Pastier v službe Cirkvi*. Prešov 2013, s. 188.

bohosloveckú fakultu a seminár, vrátiť rehoľné chrámy v Michalovciach a Stropkove, povoliť činnosť reholiam a zaviesť slobodu tlače, ako aj ďalšie požiadavky smerujúce k vytvoreniu podmienok pre štandardné pôsobenie gréckokatolíckej cirkvi v spoločnosti. K ich splneniu viedla dlhá a trnistaná cesta.⁶

V revolučnej atmosfére dňa 21. decembra 1989 pápež Ján Pavol II. vymenoval ordinára J. Hirku za prešovského sídelného biskupa. Stal sa prvým biskupom katolíckej cirkvi, vymenovaným a konsekrovaným po páde totalitného režimu v Československu. Slávnosť biskupskej vysviacky sa pre veľký záujem veriacich konala v Mestskej hale v Prešove 17. februára 1990. Svätenie udelil Jozef kardinál Tomko za veľkej účasti biskupov, kňazov a veriacich z celého sveta.⁷

Menovaním a konsekráciou ordinára J. Hirku za prešovského sídelného biskupa sa urobil dôležitý krok k úspešnej transformácii cirkvi, pôsobiacej dovedy v neštandardných totalitných podmienkach, na nové spoločensko-politické pomery v Česko-Slovensku. Avšak situácia gréckokatolíckej cirkvi po páde komunizmu bola značne zložitá. Trpela nedostatkom duchovných a väčšina jej majetku bola zdevastovaná a stále vo vlastníctve pravoslávnej cirkvi alebo štátu. Prešovský biskup spolu s kúriou sídlil v provizórnych priestoroch farského úradu v Prešove, keďže biskupská rezidencia bola ešte začiatkom roku 1990 v rukách pravoslávnej cirkvi. Vrátili ju až po viacnásobných rokovaníach zástupcov oboch cirkví, štátu a mesta 10. apríla 1990, avšak v dezolátnom stave. Treba pripomenúť, že pravoslávna cirkev získala v roku 1950 plne funkčnú a zariadenú rezidenciu. Vrátila však zdevastovanú budovu, kde bola vytrhaná aj elektroinštalácia a zničená sanitárna technika. V podobnom stave gréckokatolícka cirkev prevzala budovu Pravoslávnej bohosloveckej fakulty na Sládkovičovej ulici č. 23 v Prešove, ktorá do roku 1950 slúžila ako sirotinec. Vrátenie biskupskej rezidencie a seminára patrilo medzi hlavné požiadavky verejne deklarované ešte v decembri 1989.⁸

6 HIRKA, J.: Požiadavky gréckokatolíckej cirkvi. *Slovo – Mesačník gréckokatolíckej cirkvi*, roč. 22, 1990, č. 3, s. 3 – 4.

7 Historický deň gréckokatolíkov. *VÝCHOD. Denník národných výborov východného Slovenska*, roč. 1 (38), 19. februára 1990, č. 42, s. 1 – 2.

8 Predstavitelia cirkvi za spoločným stolom. *VÝCHOD. Denník národných výborov východného Slovenska*, roč. 1 (38), 24. marca 1990, č. 71, s. 2. Vzťahy medzi cirkvami. *Pravda*, roč. 71, 3. apríla 1990, č. 79, s. 2; HIRKA, J.: *Pod ochranou Márie*, s. 207 – 208.

Začiatkom roka 1990 sa na východnom Slovensku stupňovalo napätie medzi gréckokatolíckmi a pravoslávnyimi spôsobené nedostatočným riešením krívd minulosti. V prvom rade išlo o majetkovoprávne vyrovnanie medzi oboma cirkvami. Veriaci sa dožadovali vrátenia cirkevného majetku, ktorý spravovala pravoslávna cirkev, a iniciatívne preberali chrámy a farské budovy.⁹ Napätie ešte viac vzrastalo s blížiacim sa 40. výročím konania tzv. Prešovského soboru, na ktorého legitímnosť sa pravoslávna cirkev stále odvolávala.¹⁰ Spor sa odzrkadlil aj na stránkach dennej tlače, a to celorepublikového ako aj regionálneho charakteru. Denník *Smena* 20. marca 1990 informoval pod titulom *Napätie medzi veriacimi*¹¹ o zabránení činnosti pravoslávnyim kňazom zo strany gréckokatolíckych veriacich v Litmanovej¹² a Kečkovciach. Denník *Východ* 28. marca 1990 priniesol obsiahlejšiu správu o dianí na východnom Slovensku pod titulom *Gréckokatolíci a pravoslávni*, pričom v úvode vykreslil spoločensko-náboženskú situáciu slovami: „*Na východnom Slovensku čoraz častejšie pociťujeme napätú atmosféru, ktorá vládne medzi gréckokatolíckmi a pravoslávnyimi. Predvolebný boj politických strán je dokonca v tieni náboženského sporu, ktorého nervozita narastá pred blížiacim sa výročím: koncom apríla uplynie štyridsať rokov od tzv. prešovského soboru.*”¹³

Vláda Slovenskej republiky (ďalej SR) a hierarchia oboch cirkví hľadala spoločné riešenie zložitého stavu na stretnutí v Prešove 23. marca 1990. Na rokovaní v priestoroch hotela Dukla sa za štátne úrady zúčastnili podpredseda Slovenskej národnej rady (ďalej SNR)

9 HIRKA, J.: Stav riešenia majetkovoprávneho vysporiadania medzi Gréckokatolíckou a Pravoslávnuou cirkvou. *Slovo – Dvojýždenník gréckokatolíckej cirkvi*, roč. 25, 1993, č. 8, s. 14.

10 BELEJANIČ, I.: Sme za porozumenie a lásku. *Odkaz sv. Cyrila a Metoda*, roč. 36, 1990, č. 3, s. 84. Tiež OBŠASNIKOVA, D.: Nech prehovorí láska a pravda. *Prešovské noviny*, roč. 33, 11. januára 1990, č. 5, s. 2.

11 Napätie medzi veriacimi. *Smena*, roč. 43, 20. marca 1990, č. 57, s. 1.

12 Litmanová patrila medzi prvú farnosť po roku 1968, v ktorých si štátne orgány vynútili podpísanie dohody o spoločnom užívaní chrámu medzi gréckokatolíckou a pravoslávnuou cirkvou. V prípade Litmanovej je paradoxom aj to, že veriaci farnosti do roku 1968 neprijali pravoslávneho kňaza, ale pod tlakom museli v roku 1969 pristúpiť k dohode o spoluúžívaní chrámu. HIRKA, J.: *Pod ochranou Márie*, s. 90. Problematike spoločného užívania chrámov pravoslávnuou a gréckokatolíckou cirkvou sa z hľadiska pravoslávnej cirkvi venuje monografia MAREK, P. – LUPČO, M.: *Nástin dejín pravoslávnej cirkve v 19. a 20. storočí*. Brno 2013.

13 Gréckokatolíci a pravoslávni. *VÝCHOD. Denník národných výborov východného Slovenska*, roč. 1 (38), 28. marca 1990, č. 74, s. 3.

Jozef Sirotnák, prvý podpredseda vlády SR Alexander Varga, námestník ministra kultúry SR Ladislav Snopko, riaditeľ odboru pre cirkevné veci vlády SR Dušan Pálka, poslanec SNR a člen koordinačného výboru Verejnosti proti násiliu v Bratislave František Mikloško, predseda Východoslovenského krajského národného výboru (ďalej VS KNV) Martin Hvozdiak, predseda Okresného národného výboru (ďalej ONV) v Prešove Viliam Sopko a ďalšie osobnosti. Delegáciu gréckokatolíckej cirkvi viedol prešovský biskup J. Hirka a pravoslávnu cirkev zastupoval prešovský arcibiskup Nikolaj Kocvár. Rokovania sa týkali najmä vrátenia biskupskej rezidencie a budovy bývalého gréckokatolíckeho sirotinca, kde mala byť zriadená gréckokatolícka bohoslovecká fakulta a seminár. Veľmi intenzívne boli aj rokovania o jednotlivých obciach, ale nepriniesli konkrétne výsledky. V záujme pokojného riešenia sporu sa obaja cirkevní predstavitelia dohodli na vzájomnej tolerancii a účastníci stretnutia ich požiadali o vypracovanie pastierskych listov, aby v tomto duchu postupovali aj veriaci.¹⁴ Pastierske listy kňazi prečítali v nedeľu 25. marca 1990.¹⁵

Vláda SR urobila ústretový krok, keď počas svojho zasadnutia v stredu 25. apríla 1990 prijala vyhlásenie k 40. výročiu tzv. Prešovského soboru, v ktorom odsúdila násilnú pravoslavizáciu gréckokatolíckej cirkvi slovami: „*Vláda Slovenskej republiky odsudzuje všetky akty, ktoré sa v procese násilnej pravoslavizácie v 50. rokoch voči gréckokatolíckej cirkvi vykonali a považuje ich za protiústavné a nezákonné.*”¹⁶

V máji sa v Humennom počas predvolebného mítingu stretol podpredseda vlády Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky (ďalej ČSFR) a predseda Kresťanskodemokratického hnutia (ďalej KDĽ) Ján Čarnogurský s veriacimi gréckokatolíckej cirkvi, ktorí na stretnutie prišli s transparentmi vyjadrujúcimi nespokojnosť s pomalým postupom vlády pri navrátení majetku ich cirkvi a skandovaním sa dožadovali vrátenia majetku ešte do volieb. Podpredseda vlády ČSFR, ktorý neskôr zohral dôležitú úlohu pri riešení sporu, sa k nespokojným občanom prihovril slovami: „*Na východné Slovensko*

14 Predstavitelia cirkvi za spoločným stolom. *VÝCHOD. Denník národných výborov východného Slovenska*, roč. 1 (38), 24. marca 1990, č. 71, s. 2.

15 Gréckokatolíci a pravoslávni. *VÝCHOD. Denník národných výborov východného Slovenska*, roč. 1 (38), 28. marca 1990, č. 74, s. 3.

16 Vyhlásenie vlády Slovenskej republiky. *Slovenský denník*, roč. 1, 26. apríla 1990, č. 10, s. 1 – 2.

*bolo treba prísť, aby som videl problémy východu. Pochopil som, že problém gréckokatolíckej a pravoslávnej cirkvi je momentálne najväčším problémom východu.*¹⁷ Viacerí politici a verejnosť sa mohli s najväčším problémom východu zoznámiť napokon aj v Bratislave, kde sa 25. mája 1990 zhromaždili gréckokatolícki veriaci na mítingu pred budovou SNR a takto žiadali riešenie ťažkostí spôsobených totalitným režimom.¹⁸

Predostreté okolnosti dokumentujú stupňujúce sa napätie medzi gréckokatolíckymi a pravoslávnyimi. Majetkovoprávne vyrovnanie medzi oboma cirkvami ovplyvňovalo spoločensko-náboženský život najmä na východe Slovenska až do konca 20. storočia.

Obnova základných cirkevných inštitúcií

Skôr ako sa k procesu majetkovoprávneho vyrovnania vrátíme, treba upriamiť pozornosť na dynamickú obnovu základných cirkevných inštitúcií, medzi ktoré na prvom mieste patril kňazský seminár s teologickou fakultou a diecézna charita.

Medzi prvými bola v máji 1990 zriadená Gréckokatolícka bohoslovecká fakulta ako súčasť Univerzity Pavla Jozefa Šafárika (ďalej UPJŠ) v Košiciach. Nadviazala na činnosť komunistami zrušeného kňazského seminára a Teologickej akadémie v Prešove. Novozriadená fakulta začínala s veľmi skromným materiálo-technickým vybavením, nevelkým počtom vyučujúcich a študentov. Svoju činnosť začala 3. novembra 1990 a jadrom študentov boli gréckokatolícki bohoslovci z Cyrilo-metodskej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. K zriadeniu fakulty prispela ústretovosť vedenia UPJŠ a kňazi pôsobiaci v podzemnej cirkvi Ján Krajňák, Jozef Tóth a doc. ThDr. Vladimír Poláček, ktorý sa stal prvým dekanom Gréckokatolíckej bohosloveckej fakulty. Budovanie fakulty prebiehalo v zmysle československých zákonov a v intenciách konštitúcie *Sapientia Christiana*, ktorá umožnila štúdium teológie laikom, a tým sa stala v školskom roku 1991/1992 prvou teologickou fakultou na území Československa, ktorá umožnila štúdium teológie širokej verejnosti. Táto možnosť sa stretla s pozoruhodným záujmom a počet študentov

17 Len na východe vidieť problémy východu. *Slovenský denník*, roč. 1, 21. mája 1990, č. 29, s. 1 – 2.

18 TIMKOVÁ, G.: Sme tu! – a nie je nás málo! *Slovo – Mesačník gréckokatolíckej cirkvi*, roč. 22, 1990, č. 9, s. 13.

z 50 v prvom školskom roku narástol na 150.¹⁹ Počas akademického roka vďaka rozsiahlej finančnej pomoci od kresťanov v zahraničí (najmä nemeckých nadácií *Kirche in Not* a *Renovabis*, ako aj *Pro Domo Dei* zo Švajčiarska) bol obnovený komplex budov biskupskej rezidencie, kde v jednej časti bola umiestnená bohoslovecká fakulta.²⁰

Najdôležitejšou súčasťou fakulty bol Kňazský seminár Prešovského biskupstva, ktorý zabezpečoval duchovnú formáciu kandidátov kňazstva študujúcich na fakulte. Pri výchovno-vzdelávacej činnosti kňazský seminár úzko spolupracuje s fakultou. Prvým rektorom seminára sa stal kňaz Vasiľ Kormanik a od svojho menovania mal spolu s kolegami len sto dní, aby vytvoril vhodné podmienky na otvorenie seminára, keďže budovu seminára vrátili gréckokatolíkom v auguste 1990. Pôvodná budova sirotinca, v ktorej pred presťahovaním sídlila aj fakulta, bola rekonštruovaná a prestavaná na kňazský seminár, daný do užívania v roku 1996. Tak sa podarilo zabezpečiť vhodné podmienky na výchovu budúcich kňazov, ktorých bol veľký nedostatok.²¹

V roku 1991 bola zriadená Gréckokatolícka diecézna charita, ktorá sa v priebehu nasledujúceho obdobia stala jednou z najaktívnejších organizácií poskytujúcich pomoc ľuďom v núdzi v rámci Prešova a východného Slovenska. Náboženská sloboda tiež umožnila výrazne rozvinúť duchovný a vzdelávací proces v Prešovskom biskupstve.²²

Majetkovoprávne vyrovnanie

Medzitým napredoval aj zložitý proces majetkovoprávneho vyrovnania, ktorý však najmä na východnom Slovensku vyvolával vážne konflikty a nedorozumenia medzi veriacimi oboch cirkví.

Základom pre nápravu sa stalo Zákonné opatrenie Predsedníctva SNR o usporiadaní majetkových vzťahov medzi gréckokatolíckou

19 LIPTÁK, R.: Osemdesiat rokov štúdia katolíckej teológie v Prešove. In: CORANIČ, J. – ŠTURAK, P. (eds.): *Dejiny cirkevného gréckokatolíckeho školstva na Slovensku II*. Prešov 2008, s. 112.

20 *Študijný program na školský rok 1993/1994*. Prešov 1993, s. 3 – 4.

21 PEŠEKOVÁ, M.: Seminár za sto dní. *Slovo – Mesačník gréckokatolíckej cirkvi*, roč. 23, 1991, č. 7, s. 5 – 7.

22 VALIČEK, P.: História a súčasnosť Gréckokatolíckej charity Prešov. In: PALA, G. – TKÁČ, M. – VARHOL, L. (eds.): *Kongres Charity*. Prešov 2011, s. 33 – 34; PETRÍK, L. (ed.): *Dedičstvo sv. Cyrila a Metoda*. Prešov 2012, s. 164 – 173.

a pravoslávnu cirkvou č. 211/1990 Zb. zo dňa 29. mája 1990, ktoré rozhodlo o prinavrátení vlastníckych práv na cirkevné objekty, pričom malo byť pravoslávnej cirkvi zabezpečené právo na bohoslužby.²³

Praktické uskutočnenie zákonného opatrenia prijali gréckokatolíci s istým zadostučinením, ale aj s výhradami, ktoré biskup J. Hirka vyjadril v otvorenom liste: „*Totalitná moc sa dopustila ťažkej krivdy. Zneužila predstaviteľov jednej kresťanskej cirkvi na likvidáciu druhej, čím nesmierne poškodila obe. [...] Bol to teda štát, ktorý nám zobral naše chrámy. Je poľutovaniahodné, že štátne orgány nezriedka zaujímajú alibistický postoj a od riešenia tohto páľčivého problému sa odťahujú, obmedzujú sa na „otcovské“ napomínania, aby sme sa my medzi sebou nejako dohodli. [...] V dôsledku toho nás necháva(jú) vyčerpávať sa v momentálne neriešiteľných sporoch s predstaviteľmi cirkvi, ktorú komunistický režim poškodil azda ešte viac, lebo v očiach verejnosti je často spájaná s predchádzajúcim režimom.*”²⁴

Ešte kritickejšie vyznieval postoj pravoslávnej cirkvi vyjadrený jedným z jej oficiálnych zástupcov pri rokovaníach s riaditeľom Ústrednej eparchiálnej rady v Prešove Imrichom Belejkaničom v knihe *Unionizmus ako ekleziologický problém*: „*Štátna moc spôsobilá, že všetky funkčne pravoslávne farnosti sa ocitli bez práva na vlastníctvo cirkevného majetku. Išlo o likvidačné zákonné opatrenie pre väčšinu pravoslávnych farností.*”²⁵

Pritom proces vyrovnania bol len na začiatku a jeho priebeh bol veľmi pomalý. V júli uverejnil *Slovenský denník* stanovisko veriacich gréckokatolíckej cirkvi k priebehu majetkovoprávneho vyrovnania, v ktorom sa konštatuje, že ani po ôsmich mesiacoch od Nežnej revolúcie nedošlo k zásadným zmenám doriešenia oprávnených nárokov gréckokatolíckej cirkvi. Efektom práce štátnych predstaviteľov bolo len odovzdanie dvoch objektov v Prešove, aj to v dezolátnom stave. Podľa stanoviska bolo viac ako 200 objektov, ktoré patrili gréckokatolíckej cirkvi, stále v nezákonnej držbe pravoslávnej cirkvi.²⁶

23 Zbierka zákonov č. 211/1990, Zákonné opatrenie Predsedníctva Slovenskej národnej rady z 29. mája 1990 o usporiadaní majetkových vzťahov medzi gréckokatolíckou a pravoslávnu cirkvou.

24 HIRKA, J.: K páľčivým problémom východu. *VÝCHOD. Denník národných výborov východného Slovenska*, roč. 1 (38), 26. októbra 1990, č. 252, s. 1.

25 BELEJKANIČ, I.: *Unionizmus ako ekleziologický problém*. Prešov 1999, s. 94.

26 TEKUŠ, A.: Stanovisko veriacich gréckokatolíckej cirkvi. *Slovenský denník*, roč. 1, 21. júla 1990, č. 81, s. 2.

V tlači sa objavilo viacero zavádzajúcich informácií, ktoré vyzneli v neprospech snaženia gréckokatolíckej cirkvi. V súvislosti s prevzatím chrámu v Stropkove bola pravoslávna cirkev prezentovaná ako poškodená a ukrivdená. Správca pravoslávnej farnosti v Stropkove označil zákonné opatrenie č. 211/1990 Zb. za nespravodlivé a v súvislosti s odovzdaním majetku vyhlásil: „*Naši predkovia ho nadobudli a my nikdy nebudeme súhlasiť s tým, aby to, čo je vlastníctvom nášho veriaceho ľudu, bolo nám násilné zhabané.*”²⁷ Takýto nezmieriteľný postoj zastávala väčšina pravoslávnych duchovných a tí, ktorí boli za umiernený spôsob riešenia situácie, boli považovaní za zradcov pravoslávia. Za tri mesiace od uverejnenia zákonného opatrenia nedošlo k dohode o odovzdaní chrámov a farských budov medzi zainteresovanými cirkvami, a tak do celého procesu vstúpil splnomocnenec vlády SR pre majetkovoprávne vyrovnanie medzi gréckokatolíckou a pravoslávnu cirkvou, ktorým bol Adolf Smolík. Jeho rozhodnutia sa však nestretli s porozumením medzi gréckokatolíckymi a svoj nesúhlas vyjadrili aj pravoslávni, ktorí v nich videli len dočasné riešenie bez ďalšej perspektívy.²⁸

Pre gréckokatolíkov bol neprijateľný režim spoluužívania chrámov a najmä lehoty jeho trvania, ktoré v súvislosti s odovzdaním chrámov stanovoval splnomocnenec. Mnohé z nich stanovil až na koniec roka 1992. Gréckokatolícka cirkev sa tak pokladala za poškodenú vo viacerých smeroch. Na prvom mieste to bolo nekonanie súdov až do uplynutia lehoty spoluužívania. Následne pravoslávna cirkev nerešpektovala ani obsah, ani lehoty rozhodnutí, čoho výsledkom napokon bolo, že gréckokatolíkom neumožnili vstup do vlastných objektov. Teda nedošlo ani k spoluužívaniu chrámov. Celé riešenie problému sa tým oddľovalo. Pritom vedenie gréckokatolíckej cirkvi prejavilo dobrú vôľu a pre mimosúdne riešenie zaslalo vyše 80 návrhov dohôd, ktoré však neboli prijaté. Gréckokatolícke biskupstvo následne podalo 75 žalôb na Okresných súdoch vo Svidníku, Humennom, Michalovciach, Bardejove, Poprade, Prešove, Starej Ľubovni.²⁹

Eskalácia napätia sa výrazne prejavila 23. októbra 1991 počas výkonu súdneho rozhodnutia v súvislosti s odovzdaním chrámu v Medzilaborciach, pri ktorom asistovalo 80 policajtov a sprevádzali ho protesty stoviek

27 CUPER, P.: Smutný, ale aj radostný odpust v Stropkove. *Odkaz sv. Cyrila a Metoda*, roč. 36, 1990, č. 9, s. 275 – 277.

28 BELEJKANIČ, I.: *Unionizmus ako ekleziologický problém*, s. 95 – 98.

29 HIRKA, J.: Stav riešenia majetkovoprávneho vysporiadania, s. 14.

občanov.³⁰ Začiatkom roka 1992 vládny splnomocnenec A. Smolík poskytol interview denníku *Slovenský východ* a informoval o priebehu majetkovoprávneho vyrovnania. Potvrdil nespokojnosť oboch zainteresovaných cirkví s vydaným zákonným opatrením, ktoré pravoslávna cirkev žiadala novelizovať v tom zmysle, aby vlastníkom sakrálnych objektov bola tá cirkev, ktorá má v obci väčšinu, a nie tá, ktorej patrili pred 28. aprílom 1950. Gréckokatolíci považovali za zasahovanie do svojich vlastníckych práv ustanovenie paragrafu 2, v ktorom je stanovené: „[...] keď sa cirkvi do troch mesiacov nedohodnú o spôsobe užívania majetku, rozhodne o ňom splnomocnenec vlády SR.” Zároveň informoval, že do konca roka 1991 riešil situáciu v 120 obciach a asi v 40 nedošlo k dohode.³¹

Významný posun v procese majetkovoprávneho vyrovnania nastal v roku 1992, keď vláda SR vedená Jánom Čarnogurským prišla s návrhom poskytnúť pravoslávnej cirkvi finančnú náhradu za každý vrátený chrám a farskú budovu. Návrh bol zapracovaný do dohody zo dňa 5. mája 1992 medzi vládou SR a Pravoslávnym arcibiskupským úradom v Prešove.³² Už 30. októbra 1992 bol uzatvorený dodatok k dohode, ktorý konštatoval 24 vrátených chrámov a poskytnutie dotácie vo výške 29 500 000 Kčs. Vyplatenie celej dotácie bolo podmienené vrátením šestnástich chrámov do 30. novembra 1992. V dodatku, ktorý už podpísal premiér Vladimír Mečiar, sa však nachádzajú aj zásady pri odovzdávaní chrámov.³³ Išlo o reakciu na ťažkosti pri odovzdávaní, keďže chrámy boli vrátené v dezolátnom stave s chýbajúcim inventárom, ako boli zvony, elektroinštalácia, lavice, oltáre, vzácne ikony a pod. Bol to častý obraz sprevádzajúci odovzdávanie chrámov a farských budov.

Začiatkom roka 1993 došlo k vráteniu niektorých chrámov a farských budov aj na území Michalovskej pravoslávnej eparchie a ďalším posunom

30 LUKÁČOVÁ, K.: Vojna veriacich. *Slovenský východ*, roč. 1/20, 25. októbra 1991, č. 251, s. 1 – 2; Deložácia pravoslávnych. *Pravda*, roč. 1/72, 24. októbra 1991, č. 21, s. 3; Chrámové rámusové rébusy. *Smena*, roč. 44, 25. októbra 1991, č. 251, s. 2; SZATTLER, E.: Cesty božie, cesty ľudské... *Národná obroda*, roč. 2, 25. októbra 1991, č. 251, s. 6.

31 ČERVINKA, J.: Ako upokojiť rozčerenú hladinu medzi gréckokatolíkmi a pravoslávny. *Slovenský východ*, roč. 2, 4. januára 1992, č. 3, s. 4.

32 BELEJKANIČ, I.: *Unionizmus ako ekleziologický problém*, s. 99 – 106.

33 Dodatok k Dohode zo dňa 5. mája 1992 medzi vládou SR a Arcibiskupským úradom pravoslávnej cirkvi v Prešove o postupnom odovzdaní kostolov Biskupskému úradu Gréckokatolíckej cirkvi v Prešove. In: BELEJKANIČ, I.: *Unionizmus ako ekleziologický problém*, s. 153 – 156.

bolo uzatvorenie trojstrannej Rámcovej dohody v Prešove dňa 6. septembra 1995, ktorú podpísali predstavitelia oboch cirkví a za vládu SR premiér V. Mečiar. Proces vzájomného vyrovnania preto prebiehal až do konca roku 2000, keď v Bratislave 20. decembra podpísali vyhlásenie o ukončení majetkových sporov medzi gréckokatolíckou a pravoslávnu cirkvou v zmysle Zákonného opatrenia SNR č. 211/1990 Zb.³⁴

Majetkovoprávne vyrovnanie bol zložitý proces poznačený napätím a emóciami, o to viac treba oceniť úsilie zástupcov oboch cirkví, prešovského gréckokatolíckeho biskupa J. Hirku, prešovského pravoslávneho arcibiskupa N. Kocvára, splnomocnenca vlády A. Smolíka a všetkých vlád SR od roku 1992 do roku 2000, ktoré pokračovali v jednotnej línii nastolenej vládou J. Čarnogurského.

Záver

Gréckokatolícka cirkev potrebovala na zotavenie po štyridsaťročnom útlaku komunistickým režimom celé posledné desaťročie 20. storočia. Likvidačnými opatreniami totalitnej moci na 18 rokov prestala oficiálne v Československu existovať a po obnovení v roku 1968 nasledovalo ďalších 20 rokov pod kuratelou štátnej moci. Výsledkom bola strata základných inštitúcií a kritický nedostatok duchovných, potrebných na zabezpečenie základnej pastoračnej služby veriacim. Preto po novembrovej revolúcii sa ako prvoradá cieľ stanovila obnova základných inštitúcií a zabezpečenie dostatočného počtu duchovných. S týmito prioritami súviselo aj majetkovoprávne vyrovnanie s pravoslávnu cirkvou, ktorá po roku 1950 za pomoci totalitného štátu prevzala majetok

34 Dohoda o postupnom odovzdaní kostolov a farských budov v Slovenskej republike v obciach, patriacich do pravoslávnej Michalovskej eparchie, uzavretá dňa 18. februára 1993 medzi vládou Slovenskej republiky, zastúpenou predsedom vlády SR JUDr. Vladimírom Mečiarom, a Pravoslávnu cirkvou na Slovensku, zastúpenou jej arcibiskupom ThDr. Nikolajom a biskupom Jánom. In BELEJKANIC, I.: *Unionizmus ako ekleziologický problém*, s. 170 – 172; Archív Gréckokatolíckeho arcibiskupstva (ďalej AGA) Prešov, fond (ďalej f.) Zmluvy, číslo jednacie (ďalej č. j.) 2543/1995, Rámcová dohoda medzi Gréckokatolíckym biskupstvom v Prešove, Prešovskou pravoslávnu eparchiou v Prešove a vládou Slovenskej republiky o usporiadaní majetkových a užívacích vzťahov v zmysle zákonného opatrenia Predsedníctva SNR č. 211/1990 zb. z 6. septembra 1995; AGA Prešov, f. Úrad vlády, č. j. 3103/2000, Slávnostné vyhlásenie Gréckokatolíckej cirkvi, Pravoslávnej cirkvi a vlády Slovenskej republiky o ukončení vysporiadania majetkových vzťahov medzi Gréckokatolíckou cirkvou a Pravoslávnu cirkvou v zmysle zákonného opatrenia Predsedníctva Slovenskej národnej rady č. 211/1990 zb. z 20. decembra 2000.

gréckokatolíckej cirkvi. Na procese vyrovnania medzi oboma cirkvami sa pozitívne podieľala aj politická reprezentácia Slovenskej republiky. Kladný postoj štátnych orgánov k riešeniu majetkových vzťahov umožnil hľadať spoločný konsenzus pre všetky zainteresované strany s cieľom napraviť krivdy spáchané predchádzajúcim režimom a predísť hroziacim nepokojom. Po zániku totalitného režimu možno zložitý proces majetkovoprávneho vyrovnania hodnotiť ako pozitívnu ukážku spolupráce štátu a cirkvi na riešení vážnych problémov. Pritom samotný priebeh tomu nenasvedčoval, keď predstavitelia zainteresovaných cirkví vyjadrovali nespokojnosť s postupom štátu, ale napokon samotný výsledok obe cirkvi prijali veľmi pozitívne.

Summary

The Greek-Catholic Church overcame its greatest cataclysm in history during the 20th century. The Church tries to coming to terms with this cataclysm during the last decade of the past century. The process of consolidation in the 90's focused on the restoration of basic institutions and to ensure sufficient clergy, who was an acute shortage due to the draconian measures of the communist regime. The key issue became the distribution of the property between the Greek-Catholic and Orthodox church, in which also the political representatives of the state took part. The basis of the restitution was the Legislation Act of the Presidium of the Slovak National Council on the property relations between the Greek Catholic and Orthodox Churches, no. 211/1990 Coll. from 29 May 1990 that decided on restoring property rights to religious objects, but with guaranty of right to worship for the Orthodox Church. The process went on slowly, under the escalation of tensions between the believers of both Churches. In 1992, the Slovak government came up with a proposal to provide financial compensation to Orthodox Church for each temple and parish building, that was returned to Greek-Catholics. Following those act, distribution of property was considerably accelerated, but still lasted until the end of 2000.

Spravodajské služby a pád komunistického režimu

Hlavní správa kontrarozvědky SNB v roce 1989

Jan KALOUS

V kontextu listopadových změn roku 1989 je důležité si uvědomit, že komunistický režim se nejen v Československu po celou dobu své existence obával jakékoliv jím nekontrolované opozice. Hledání a nacházení „nepřátel“ patřila ke koloritům totalitní moci. Moci, která své protivníky sofistikovaně sociálně ničila, vystěhovávala, věznila, mučila, popravovala či jinak perzekvovala.¹ Být oponentem režimu s sebou neslo jistá příkoří, omezení a nebezpečí.

Komunistický režim pak s vědomím existence opozice² vždy počítal. Přičítal jí nejen potíže různé povahy v průmyslu, zemědělství, dopravě nebo politice (sabotáže, špionáže, spojení s cizí mocí apod.). Existence „nepřátel“ uvnitř státu měla také pomoci politicky a propagandisticky zdůvodnit postih opozičního hnutí tzv. mlčící většiny společnosti. Vytváření a udržování atmosféry strachu – to byl jeden z atributů

-
- 1 Viz např. předmluva *Černé knihy komunismu*, v níž jsou definovány obecněji platné aspekty komunistických režimů. In: COURTOIS, S. – WERTH, N. – PANNÉ, J. L. – PACZKOWSKI, A. – BARTOŠEK, K. – MARGOLIN, J. L.: *Černá kniha komunismu. Zločin, teror; represe I*. Praha; Litomyšl 1999, s. 13–38.
  - 2 Definovat pojem opozice v podmínkách pádu komunismu je složité. V každé ze zemí sovětského bloku se totiž objevoval trochu jiný model, vycházející z místních podmínek a rozdílného historického kontextu a zkušeností. Je také třeba brát v úvahu opozici, o které komunistická strana věděla např. prostřednictvím zpráv Státní bezpečnosti či relací západních médií, dále opozici, která se snažila o dialog s mocí (Obroda) nebo opozici, která se projevovala v jistých specifických oblastech, později s výrazným přesahem do politického dění (např. ekologické iniciativy). Vývoj opozičního hnutí je zachycen např. BLAŽEK, P. – PAŽOUT, J. (eds.): *Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*. Praha 2013, s. 111–178.

udržování komunistické nomenklatury u moci. „*Strach prostě nemůže ani na chvíli přestat působit,*“³ konstatoval přesně a výstižně Jindřich Kabát.⁴

Konstrukce a fungování represivního aparátu (hlavně Státní bezpečnosti, dále StB) obavám sálajícím z prostředí komunistické strany také odpovídala. V aparátu StB se vždy významná pozornost soustředila na opoziční aktivity, na jejich monitoring a potírání či přípravy trestně právního postihu. Kdo vše zastřešoval? Odpověď zní: Iniciační, koordinační a kontrolní role komunistické strany vůči aparátu bezpečnosti zůstávala po celou dobu existence režimu zachována.⁵ Komunistická strana Československa (dále KSČ) se tak ani z tohoto pohledu nemůže zbavit odpovědnosti za situaci v Československu v letech 1948 – 1989.

Pokračující zastřešující roli KSČ vůči aktivitám bezpečnostních složek v roce 1989 potvrdil i poslední komunistický federální ministr vnitra František Kincl: „*Jakeš sice říkal, že nebude přece řešit věci, které jsou v naší pravomoci. Ovšem na druhé straně, jakmile jsme některé akce provedli bez vědomí ÚV, tak se na mě snesla bouřka, že jsem rozhodoval bez vědomí ÚV, že jsem narušil zamýšlené záměry ÚV.*“⁶ Předseda federální vlády v letech 1988 – 1989 Ladislav Adamec slova svého ministra vnitra podpořil, když uvedl: „*Chtěl bych uvést, že federální ministerstvo vnitra, federální ministerstvo národní obrany a federální ministerstvo zahraničních věcí byly řízeny ÚV KSČ, a to příslušnými tajemníky, kteří byli touto problematikou pověřeni, a vedoucími oddělení.*“⁷

Druhá správa Sboru národní bezpečnosti a opozice v roce 1989

Státní bezpečnost, centrálně řízená bezpečnostní složka a opora režimu, která v Československu vznikla po 2. světové válce, se koncentrovala do tří stabilně fungujících oblastí: do rozvědčné oblasti, kontrarozvědčné oblasti (sem spadal i postih opozice), ekonomické oblasti. Z hlediska

3 KABÁT, J.: *Psychologie komunismu*. Praha 2011, s. 13.

4 Jindřich Kabát (1953), psycholog, vysokoškolský učitel a politik KDU-ČSL; v letech 1992 – 1994 ministr kultury ČR.

5 Viz např. ŽÁČEK, P.: Role a postavení oddělení státní administrativy ÚV KSČ. In: KALOUS, J. – KOCIAN, J. (eds.): *Český a slovenský komunismus (1921 – 2011)*. Praha 2012, s. 368–382.

6 ŽÁČEK, P.: Ochránkyně „socialistické“ zákonnosti. Politické řízení prokuratury proti vnitřnímu nepříteli, 1988–1989. *Paměť a dějiny*, roč. 3, 2009, č. 1, s. 49.

7 Tamtéž, s. 51.

vnitřního zaměření sloužila StB ke kontrole společnosti prostřednictvím osvědčených a časově mírně modifikovaných pracovních postupů a k represivním zákrokům. Komunistická strana Československa jejím prostřednictvím mj. získávala důležité informace o podobě, strukturách a aktivitě opozice.⁸

Úkoly a cíle Státní bezpečnosti vůči opozici zůstávaly po celá 80. léta dlouhodobě konstantní. Vyplyvá to např. z plánů práce příslušných útvarů StB. Vždy se zde v obecném slova smyslu hovořilo o nutnosti narušovat akceschopnost vnitřního nepřítele, vyvolávat a podporovat ve strukturách opozice vzájemnou nedůvěru, narušovat vazby a spojení do zahraničí a diskreditovat významné představitelé opozice, např. prostřednictvím různých mediálních kampaní apod. Významnější akcent přinesl v průběhu roku 1989 záměr aktivněji pronikat do opozičních skupin. Záměrem bylo atomizovat je prostřednictvím uměle vyvolávaných sporů a konfliktů.

V souvislosti s událostmi roku 1989 se nyní zaměříme na stručnou analýzu stavu hlavní části Státní bezpečnosti zaměřené na boj s vnitřní opozicí na centrální úrovni. V jakém podobě existovala? Šlo o Hlavní správu kontrarozvědky neboli o II. správu Sboru národní bezpečnosti (dále SNB).⁹ Vznikla při reorganizaci Federálního ministerstva vnitra (dále FMV) k 1. říjnu 1988 sloučením bývalých správ pro boj s vnějším nepřítelem (bývalá II. správa SNB), pro boj s vnitřním nepřítelem (bývalá X. správa SNB) a ochranu ekonomiky (bývalá XI. správa SNB).

Historik Pavel Žáček zmínil ještě jeden podstatný efekt, který vytvoření Hlavní správy kontrarozvědky znamenalo: „*Integrace II., X. a XI. správy SNB do hlavní správy kontrarozvědky (II. správa SNB) kromě zkvalitnění jednotného řízení, součinnosti jednotlivých linií rozvoje*

8 Tento aspekt viz KALOUS, J.: KSC jako iniciátor a vykonavatel politických čistek a procesů. In: KALOUS, J. – KOCIAN, J. (eds.): *Český a slovenský komunismus (1921 – 2011)*. Praha 2012, s. 87–93.

9 K Hlavní správě kontrarozvědky viz např. ZIKMUNDOVSKÝ, Z. – MÁLEK, J.: *Přehled o činnosti a struktuře StB v letech 1988–1990*. Rukopis, Praha 1991; ŽÁČEK, P.: Hlavní správa kontrarozvědky v dokumentech (1988 – 1989). *Securitas Imperii*, 1994, č. 2, s. 158–270; ŽÁČEK, P.: Iluze a realita: Pokus o reformu StB v letech 1987 – 1989. *Securitas Imperii*, 1996, č. 3, s. 7–42; ŽÁČEK, P.: *Přísně tajně. Státní bezpečnost za normalizace. Výbrané směrnice a metodické pokyny politické policie z let 1978–1989*. Praha 2001; ŽÁČEK, P.: *Nástroj triedneho štátu. Organizácia ministerstiev vnútra a bezpečnostných zborov 1953 – 1990*. Bratislava 2005; ŽÁČEK, P.: *V čele ŠtB. Pád režimu v záznamoch dôstojníka tajnej policie*. Bratislava 2006; ŽÁČEK, P.: Demontáž a očista bezpečnostních struktur. Počátek roku 1990 z pohledu federálního ministerstva vnitra. *Paměť a dějiny*, roč. 4, 2010, č. 1, s. 59–78; ŽÁČEK, P.: *Vypovídat pravdu a nic nezamlčet. Protokoly parlamentní vyšetřovací komise pro objasnění události 17. listopadu 1989. Díl 2*. Praha 2013.

informačního systému Státní bezpečnosti, zefektivnění analytické práce a řízení teritoriálních útvarů tajné policie, přinesla také u centrálních součástí třicetiprocentní snížení náčelnických funkcí od zástupce náčelníka odboru výše.“¹⁰

Podle organizačního řádu Hlavní správy kontrarozvědky z 15. března 1989 (měl podobu přísně tajného rozkazu náčelníka II. správy SNB) jí byly uloženy tyto hlavní úkoly:

- odhalovat nepřátelskou činnost rozvědek na území Československé socialistické republiky (dále ČSSR);
- odhalovat nepřátelskou činnost občanů ČSSR a cizinců, kteří je na území ČSSR provádí ve spojení s cizími zpravodajskými službami;
- odhalovat, předcházet a zamezit nepřátelské činnosti osob ohrožující vnitřní pořádek ČSSR;
- provádět kontrarozvědná opatření proti ideologické diverzi;
- provádět kontrarozvědnou ochranu vymezených objektů;
- podílet se ve spolupráci s rozvědkou na pronikání do centrál nepřátelských zpravodajských služeb (včetně účasti na zpravodajských hrách);
- podílet se na ochraně státního tajemství ČSSR;
- ve spolupráci s vojenskou kontrarozvědkou se podílet na ochraně vojenských objektů (včetně těch, v nichž byly dislokovány sovětské jednotky);
- zamezovat činnosti teroristů nebo teroristických skupin na území ČSSR;
- pronikat do prostředí zastupitelských úřadů a odhalovat zde působící rozvědky.¹¹

Také z hlediska struktury bylo jasné zřetelné zaměření Hlavní správy kontrarozvědky. Existovaly zde odbory pro boj s tzv. vnějším nepřítelem,¹² odbory na ochranu ekonomiky¹³ a odbory pro boj s vnitřním nepřítelem.

10 ŽÁČEK, P.: *V čele ŠtB*, s. XCIX – C.

11 ŽÁČEK, P.: Hlavní správa kontrarozvědky v dokumentech, s. 192–205.

12 Tyto odbory II. správy SNB (číslované I. – IV.) se zabývaly tzv. kontrarozvědným rozpracováním speciálních služeb USA a kontrolou zastupitelských úřadů států Latinské Ameriky, kontrarozvědným rozpracováním speciálních služeb SRN a kontrolou zastupitelského úřadu Rakouska, kontrarozvědným rozpracováním speciálních služeb Velké Británie, Francie a ostatních států NATO a kontrarozvědnou ochranou federálního ministerstva zahraničních věcí, kontrolou zastupitelských úřadů afro-asijských států, kontrarozvědným rozpracováním mezinárodního terorismu, převaděčských organizací a ochranou sovětských vojsk.

13 Tyto odbory II. správy SNB (číslované V. – VIII.) se zabývaly tzv. státobezpečnostní ochranou předvýrobní sféry, průmyslu a zemědělství, státobezpečnostní ochranou federálního ministerstva zahraničního obchodu, vybraných podniků zahraničního obchodu, obchodních zastoupení zahraničních firem, státobezpečnostní ochranou dopravy a spojů, palivo-energetické základny, včetně jaderných elektráren a ochranou státního, hospodářského a služebního tajemství.

Odbory zaměřené na vnitřní čs. opozici se zabývaly církvemi, náboženskými společnostmi, sektami, tzv. nepřátelskými uskupeními (tzn. pravicovými a antisocialistickými silami, ale také bývalými komunisty, členstvem stran Národní fronty), mládeží, vědou, školstvím a kulturou i tzv. ideodiverzními centry a emigrantskými organizacemi.

Podle dochovaných registrů svazků i na základě některých dalších písemných dokumentů Hlavní správy kontrarozvědky z let 1988 – 1989 lze získat konkrétnější představu o rozsahu aktivit StB.¹⁴ Mezi v těchto materiálech nejfrekventovaněji zmiňované opoziční skupiny¹⁵ náležely tyto: Charta 77,¹⁶ Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných,¹⁷ Hnutí za občanskou svobodu, Demokratická iniciativa, Nezávislé mírové sdružení – iniciativa za demilitarizaci společnosti, Obroda, Společnost přátel USA, České děti, Společnost pro veselejší současnost¹⁸ ad. Nelze opomíjet ani podzemní církve.

Podíváme-li se na rozsah aktivit Hlavní správy kontrarozvědky ve stejném časovém období, pokud jde o personálie, pak je tento rozsah nepochybně srovnatelný s působením tehdejší IV. správy SNB (Správa sledování SNB), která v roce 1989 a v lednu 1990 sledovala celkem 523 osob. K nejčastěji sledovaným osobnostem patřili Václav Havel, Čestmír Císař, Petr Uhl, Rudolf Zeman, Jiřina Šiklová, Miloš Hájek, Jiří Hájek, Bohumír Novák a Václav Benda. Alexander Dubček byl sledován ještě

14 BENDA, P.: *Přehled svazků a spisů vnitřního zpravodajství centrály Státní bezpečnosti v roce 1989. Sešity* 7. Praha 2003.

15 K opozičnímu hnutí viz např. OTÁHAL, M.: *Opozice, moc, společnost 1969–1989. Příspěvek k dějinám „normalizace“*. Praha 1994; OTÁHAL, M.: *Opoziční proudy v české společnosti 1969 – 1989*. Praha 2011; BLAŽEK, P. – PAŽOUT, J. (eds.): *Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*. Praha 2013.

16 Viz např. PREČAN, V. (ed.): *Charta 77 (1977 – 1989): Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace*. Scheinfeld; Praha; Bratislava 1990; CÍSAŘOVSKÁ, B. – PREČAN, V. (eds.): *Charta 77: Dokumenty 1977 – 1989*. Praha 2007; DEVÁTÁ, M. – SUK, J. – TŮMA, O. (eds.): *Charta 77 – od obhajoby lidských práv k demokratické revoluci 1977 – 1989*. Praha 2008.

17 PAŽOUT, J. (ed.): *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Politická perzekuce, opozice a nezávislé iniciativy v Československu 1978–1989. Sborník grantového projektu, č. 1*. Praha 2007; PAŽOUT, J. (ed.): *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Politická perzekuce, opozice a nezávislé iniciativy v Československu 1978–1989. Sborník grantového projektu, č. 2*. Praha 2008; PAŽOUT, J. (ed.): *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných. Politická perzekuce, opozice a nezávislé iniciativy v Československu 1978–1989. Sborník grantového projektu, č. 3*. Praha 2009; PAŽOUT, J. a kol. (eds.): *Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných 1978–1989. Edice dokumentů*. Praha 2015.

18 BLAŽEK, P.: Happeningem proti totalitě. Společnost za veselejší současnost v roce 1989. *Paměť a dějiny*, roč. 8, 2014, č. 3, s. 12–23.

24. listopadu 1989, v den, kdy promluvil k masovému shromáždění na Václavském náměstí v Praze.

Vytvořením Hlavní správy kontrarozvědky vznikl monolit, který v sobě zahrnoval snahu stranického a bezpečnostního aparátu komplexně postihnout problematiku opozičního hnutí v tehdejší Československu. Vedle širě záběru – od bývalých, vyloučených komunistů přes neformální disidentské skupiny, od prostředí továrenských dvorků po umělecká studia a vysoké školy, od malých vesnic a městeček po krajská města a metropole – zůstaly zachovány osvědčené metody práce. V praxi to tedy znamenalo využívání agenturně operativních zdrojů (systém tajných spolupracovníků), zachování potenciálu operativní techniky (tj. odposlechů, kontroly korespondence apod.), využívání správy sledování či různých administrativně správních záležitostí, ale také využívání příslušníků, kteří by přímo pronikali do opozičního hnutí, aby ho monitorovaly, kontrolovaly nebo ovlivňovaly.

Státní bezpečnost byla aktivizována v souvislosti s vystoupeními opozice od ledna 1988 a v průběhu roku 1989. Vedení Ministerstva vnitra ČSSR pravidelně zřizovalo operační štáb, který jednotlivá opatření vůči opozici koordinoval a řídil.¹⁹ Dělo se tak v podobě mimořádných bezpečnostních akcí a opatření, která v sobě zahrnovala jak preventivní, tak i represivní akce. Mimořádná bezpečnostní opatření vyhlášoval ministr vnitra, a i když byla definována v obecné rovině, výkonné složky StB již disponovaly dostatkem zkušeností, aby věděly, co, jak a proti komu mají konat.

Přesto si i represivní složky byly vědomy svých jistých limitů. Vedle konstatování úspěchů se v pravidelných vyhodnoceních plánů práce objevovaly i pasáže, v níž byly takové nedostatky uvedeny spolu se závazkem rozhodného zlepšení v dalším období. Například ve Vyhodnocení plnění plánu práce II. správy SNB za rok 1988 se mj. konstatovalo: „*Na úseku boje proti vnitřnímu protivníkovi se nepodařilo zabránit vytvoření akceschopné základny pro nepřátelskou činnost antisocialistických živlů a reakční církevní hierarchie, ani rostoucí aktivitě vnitřního protivníka, včetně jeho spojení do zahraničí.*“²⁰

19 Viz ŽÁČEK, P.: Organizace a řízení represe v ČSSR: Operační štáby generála Lorence 1988 – 1989. *Securitas Imperii*, 1998, č. 4/I. – III.

20 Archiv bezpečnostních složek (dále ABS) Praha, fond (dále f.) Správa kontrarozvědky (II. správa; A 34/1), inventární jednotka (dále inv. j.) 769. Viz též BLAŽEK, P.: Vyhodnocení plnění plánu práce II. správy SNB za rok 1989. In: BLAŽEK, P. – PAŽOUT, J. (eds.): *Dominový efekt. Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů*, s. 265–277.

Přesto, že dopad represivních zásahů a opatření v opozičním prostředí nebylo možné podceňovat, rozsah lednových demonstrací 1989 vrcholné představitel KSC šokoval. Tzv. antisocialistická základna zjevně posilovala, byla aktivnější. Výrazně se to projevilo například během prvomájových oslav a v nově koncipované a rozšiřované výzvě *Několik vět*,²¹ kterou do listopadu 1989 podepsalo téměř 40 000 lidí. Vedení KSC bylo znepokojeno, kritice neunikla ani StB. Hlavní správa kontrarozvědky na ni reagovala poradou v červenci 1989.²² Z porady vyplývalo, že se II. správa SNB má daleko masivněji a energičtěji zaměřit na eliminaci opozičních aktivit. Přání však bylo spíše otcem myšlenky, sama StB narazila na limity svých možností. Její informační tok setrval v jisté konzervativní poloze i přes avizované změny. Správně se však předpokládalo, že k dalším protestním akcím dojde v srpnu, říjnu a prosinci 1989.

Jaká tedy byla pozice opozice před listopadem 1989? Stále více lidí se v průběhu let 1988 – 1989 zajímalo o protirežimní aktivity. Počet registrovaných nelegálních demonstrací i podle zpráv kontrarozvědky sílil, například demonstrace k 20. výročí okupace ČSSR se v srpnu 1988 v centru Prahy zúčastnilo cca 10 000 občanů. Opozice se diferencovala do jednotlivých vymezených skupin. Do listopadu 1989 však neměla jednotné vedení. Rostl počet posluchačů exilových rozhlasových stanic. Podle historika Petra Blažka byla společnost vymezena do tří částí – do prorežimní části, šedé zóny a disentu.²³ Rostla opět podpora a pozice katolické církve ve společnosti, a to nejen v důsledku naplňování ambiciózního programu Desetiletí duchovní obnovy, ale také pro symbolicky v roce 1989 dokončenou kanonizaci Anežky Přemyslovny.

Do událostí v ČSSR vstoupila v druhé půlce 80. let řada nových faktorů, které zde na počátku tohoto desetiletí buď neexistovaly, nebo nebyly tak silné. Šlo například o silící pozice opozičních skupin v Polsku, NDR a Maďarsku, o rostoucí význam pontifikátu papeže Jana Pavla II. nebo o nástup perestrojky Michaila Gorbačova ve Svazu sovětských socialistických republik (dále SSSR). Na tyto jevy nebyl ustrnulý komunistický systém v Československu zjevně připraven. StB je zaznamenávala a evidentně je také přenášela do stranického ústředí. Otázkou

21 Petice žádající propuštění politických vězňů, svobodnou činnost sdělovacích prostředků, nezávislých iniciativ, svobodnou diskusi o dějinných otázkách apod.

22 ŽÁČEK, P.: Iluze a realita: Pokus o reformu StB v letech 1987 – 1989, s. 7–42.

23 BLAŽEK, P.: Opozice v Československu před pádem komunistického režimu v listopadu 1989. In: JASEK, P. (ed.): *20. výročí Nežnej revolúcie*. Bratislava 2010, s. 128–137.

však zůstávalo, zda Husákovo a posléze Jakešovo vedení strany a státu proměny reflektovala, a zda vůbec byla způsobilá je pochopit a adekvátně na ně reagovat.

V souvislosti se Sametovou revolucí se nabízí celá škála otázek.²⁴ Jakou roli sehrála Státní bezpečnost v listopadových událostech? Pomohla snad svrhnout komunistický režim? Nebo přispěla nechtěně k jeho pádu? Je nutné si však uvědomit, že to StB byla společně s Československou lidovou armádou a Lidovými milicemi schopná a připravená zasáhnout. Nikdo ze zodpovědných komunistických politiků však tehdy nechtěl na sebe vzít odpovědnost za silové řešení naplno propuknuvších společenských změn.

Nicméně Hlavní správa kontrarozvědky fungovala setrvačností dál. Dokládají to zachovalé denní situační zprávy.²⁵ Šlo o informační tok určený ministerstvu vnitra a generálnímu tajemníkovi ÚV KSČ. Tyto zprávy zachycovaly nálady obyvatelstva, aktivity opozice, analýzy stavu národního hospodářství, pohyb cizinců, činnost zastupitelských úřadů některých kapitalistických zemí v Praze apod. V listopadu 1989 referovaly velmi přesně o konání demonstrací, o počtu účastníků, mluvčích. Komentovaly také angažovanost jednotlivých osob a institucí.

Personální sestava Hlavní správy kontrarozvědky v roce 1989

Vedení II. správy SNB tvořil náčelník správy, první zástupce náčelníka a dva zástupci náčelníka. Náčelník II. správy SNB plukovník PhDr. Karel Vykypěl se narodil 29. prosince 1943 v jihomoravském Deblíně. V roce 1961 maturoval na střední jedenáctileté škole v Tišnově. V letech 1962 – 1964 vykonal základní vojenskou službu v Karlových Varech. Poté pracoval jako závozník u ČSAD v Tišnově. Na Ministerstvu vnitra (dále MV) byl zaměstnán od 1. února 1965. V letech 1965 – 1968 byl zařazen jako hlídkový a později výkonný příslušník na obvodním

---

24 Objevují se různé konspirační teorie o podílu tajných služeb (at' z Východu či Západu) na konci komunismu v ČSSR. Řada z nich je také přizívována vystoupeními bývalých vysokých představitelů KSČ či bezpečnostních struktur v médiích. Například Miloš Jakeš v několika rozhovorech tvrdil, že podíl na konci vlády KSČ měl Gorbačov a také část mladých komunistických politiků, kteří údajně špatně odhadli situaci. První náměstek ministra vnitra 1985 – 1989 Alojz Lorenc se zase prezentuje jako proreformně uvažující a tehdy nepochopený kádr.

25 Viz BENDA, P. – ŽÁČEK, P. (eds.): *Denní situační zprávy StB z listopadu a prosince 1989. Securitas Imperii*, 2000, č. 6/I. – III.; viz též studii BARTUŠKA, V.: *Listopad 89 z pohledu StB v denních situačních zprávách. Securitas Imperii*, 1999, č. 5, s. 191–220.

oddělení Veřejné bezpečnosti v Brně. Členem KSČ byl od května 1970. Od března 1968 do konce roku 1974 postupně zastával referentská místa na 2. odboru Správy StB Brno. Šlo o kontrarozvědný odbor, zabývající se tzv. „potíráním pravicové opozice“. Od října 1977 byl zástupcem náčelníka 2. odboru Správy StB Brno. Od listopadu 1978 již přímo převzal řízení 2. odboru. V dubnu 1979 byl přeložen k X. správě SNB (Správa kontrarozvědky pro boj proti tzv. vnitřnímu nepříteli). Byl jmenován náčelníkem 1. odboru (vnitřní opozice, disent). V dubnu 1983 obhájil rigorózní práci v oboru psychologie na Filozofické fakultě Univerzity J. E. Purkyně v Brně. V letech 1980 a 1987 byl opakovaně vybrán a posléze i vyslán na měsíční kurzy na Vysoké škole F. E. Dzeržinského v Moskvě. V roce 1988 dokončil studium Večerní univerzity marxismu-leninismu. V dubnu 1986 se stal zástupcem náčelníka X. správy SNB. Od listopadu 1987 do července 1988 byl 1. zástupcem náčelníka X. správy. Poté, co byla v říjnu 1988 vytvořena Hlavní správa kontrarozvědky, stal se tzv. „dočasně“ jejím náčelníkem. Od 1. ledna 1989 byl pak jmenován do funkce náčelníka II. správy SNB. Z této funkce byl odvolán 1. února 1990. Dosáhl hodnosti plukovníka (naposledy byl povýšen 1. ledna 1989). Byl nositelem řady resortních medailí. Za perzekuci opozice v osmdesátých letech byl v roce 1992 odsouzen k trestu tři a půl roku odnětí svobody.²⁶

První zástupce náčelníka II. správy SNB podplukovník JUDr. Vojtěch Zamykal, CSc. se narodil 16. června 1946 v severomoravských Ratajích. V roce 1965 maturoval na strojní průmyslové škole v Praze. Od srpna 1965 pracoval jako kontrolor v Závodech Jana Švermy v pražských Jinonicích. Od října 1965 do září 1967 vykonal základní vojenskou službu (dosáhl hodnosti podporučíka, byl velitelem čety). Jako původní profesi ovšem uváděl strojní technik. Od června 1966 byl členem KSČ. Do služeb ministerstva vnitra nastoupil v říjnu 1967. Stal se hlídkovým příslušníkem Místního oddělení Veřejné bezpečnosti v Karlíně. V červenci 1970 byl přeložen na II. správu Federální správy zpravodajské služby (posléze II. správa FMV). Opakovaně byl v tomto období ministerstvem vnitra vyslán na studia do SSSR. Strávil zde dokonce několik

26 Více o K. Vykypělovi viz ABS, f. Personální spisy příslušníků SNB, personální spis K. Vykypěla, archivní číslo (dále a. č.) 1942/43. Dále viz např. tyto studie: ŽÁČEK, P.: Hlavní správa kontrarozvědky v dokumentech, s. 158–270; ŽÁČEK, P.: Iluze a realita: Pokus o reformu StB v letech 1987–1989, s. 7–42; ŽÁČEK, P.: *Přísně tajně. Státní bezpečnost za normalizace*; ŽÁČEK, P.: *Nástroj triedneho štátu*; ŽÁČEK, P.: *V čele ŠtB*; ŽÁČEK, P.: Demontáž a očista bezpečnostních struktur, s. 59–78; ŽÁČEK, P.: *Vypovídat pravdu a nic nezamlčet. Díl 2.*

let (1972 – 1975, 1977 – 1983). V roce 1984 právě v SSSR dokončil vědeckou aspiranturu. Na II. správě patřil evidentně mezi tzv. kádrovou rezervu. Zastával zde pozice zástupce náčelníka nebo přímo náčelníka jednotlivých odborů (postupně zástupce náčelníka 4. odboru, náčelník 2. odboru, náčelník 3. odboru). V únoru 1983 byl dočasně jmenován zástupcem náčelníka II. správy SNB (správa kontrarozvědky pro boj proti vnějšímu nepříteli). Současně s tím přednášel o této problematice na Vysoké škole SNB. V srpnu 1985 se stal náčelníkem sekretariátu prvního náměstka ministra vnitra ČSSR. V září 1987 byl dočasně pověřen vykonávat funkci zástupce náčelníka XI. správy SNB (správa kontrarozvědky pro ochranu ekonomiky); v říjnu 1987 následovalo dočasné pověření řízením celé XI. správy. O rok později, po vzniku Hlavní správy kontrarozvědky byl opět dočasně jmenován zástupcem náčelníka II. správy SNB. Do jeho kompetence spadaly odbory, které se zabývaly ekonomickým zpravodajstvím. Dne 1. ledna 1989 se stal prvním zástupcem náčelníka II. správy. Z této funkce byl odvolán 4. února 1990. Dosáhl hodnosti podplukovníka (naposledy byl povýšen 1. května 1987). Byl nositelem řady resortních medailí.²⁷

Zástupce náčelníka II. správy SNB podplukovník Ing. Miroslav Chovanec se narodil 26. dubna 1950 ve středoslovenském Ružomberoku. Po maturitě na střední průmyslové škole chemické ve Svitú v roce 1969 následovalo s jistou prodlevou studium na Vysoké škole ekonomické v Bratislavě, které ukončil v roce 1981. Jako tzv. původní profesi později uváděl chemik. Po maturitě od července do října 1969 pracoval jako dělník v národním podniku Středoslovenské pivovary a sodovkárny v Martině. Od října 1969 do září 1971 vykonal základní vojenskou službu v Hranicích na Moravě (dosáhl hodnosti desátníka). Pouze několik dnů v říjnu 1971 byl samostatným chemikem národního podniku Závody organických hnojiv Košice. Od října 1971 do listopadu 1972 pracoval jako technik u Komunálních služeb v Košicích. Do služeb ministerstva vnitra nastoupil v polovině listopadu 1972. Hned byl zařazen na II. odbor Správy StB v Košicích. Na Správě StB v Košicích působil až do konce ledna 1987 a zastával zde postupně referentské i řídicí funkce (náčelník II. odboru). Členem KSČ se stal v listopadu 1975. Pro další kariérní růst bylo nezbytné, aby se politicky dále angažoval a profesně se dále „zdokonaloval“. Obojí si Chovanec plně uvědomoval. V roce 1984 byl

27 Více o V. Zamykalovi viz ABS, f. Personální spisy příslušníků SNB, personální spis V. Zamykala, a. č. 1795/46; viz též ŽÁČEK, P.: *Vypovídat pravdu a nic nezamlčet. Díl 2*, s. 595–598.

MV vyslán na tříměsíční zpravodajský kurz do Moskvy. V roce 1985 ukončil studium Večerní univerzity marxismu-leninismu. V únoru 1987 byl přeložen do funkce náčelníka 1. odboru X. správy SNB. Po zřízení Hlavní správy kontrarozvědky zůstal náčelníkem jejího 10. odboru. Od 1. dubna 1989 byl jmenován zástupcem náčelníka II. správy SNB pro vnitřní zpravodajství. Z této funkce byl odvolán v polovině ledna 1990. Dosáhl hodnosti podplukovníka (tato hodnost mu byla propůjčena od 1. října 1989). Byl nositelem řady resortních medailí.²⁸

Zástupce náčelníka II. správy SNB podplukovník JUDr. Pavel Dvořák se narodil 25. listopadu 1948 v Uherském Hradišti. V roce 1967 maturoval na střední průmyslové škole chemické v Brně. Jako původní profesi ve svých kádrových materiálech uváděl úředník. Od června do října 1967 jím skutečně byl v národním podniku Fotochema Brno. Následovala základní vojenská služba (dosáhl zde hodnosti četaře, byl velitelem družstva). Poté se krátce (září – říjen 1969) vrátil do Fotochemy Brno a od října 1969 do února 1970 pracoval jako technik kontroly v Odbytovém sdružení papírenského průmyslu v Brně. Do služeb MV nastoupil v březnu 1970 a byl zařazen jako inspektor 3. skupiny Okresního oddělení Veřejné bezpečnosti Brno-venkov. V červenci 1970 se stal členem KSČ. V lednu 1971 přešel na problematiku Státní bezpečnosti, opět v rámci okresu Brno-venkov. Od září 1974 do března 1978 působil na 1. odboru Správy StB Krajské správy SNB v Brně. V dubnu 1978 byl přeložen do Prahy na II. správu SNB a zde zařazen na 2. odboru. V roce 1981 ukončil studia na Vysoké škole SNB. Od září 1984 do července 1987 pracoval v analyticko-koordinačním odboru Kanceláře ministra vnitra. Nejméně dvakrát byl ministerstvem vnitra vyslán ke studiu do SSSR (stalo se tak v letech 1984 a 1989). V srpnu 1987 byl přeložen ke II. správě SNB, nyní ovšem zařazen mezi řídicí kádry, tzn. do pozice prvního zástupce náčelníka celé správy (do července 1988) a poté zástupce náčelníka II. správy pro vnější zpravodajství. Z funkce byl odvolán 4. února 1990. Dosáhl hodnosti podplukovníka (tato hodnost mu byla propůjčena od 1. září 1989). Byl nositelem řady resortních medailí.²⁹

---

28 Více o M. Chovancovi viz ABS, f. Personální spisy příslušníků SNB, personální spis M. Chovance, a. č. 1765/50; viz též ŽÁČEK, P.: *V čele StB.*; ŽÁČEK, P.: *Vypovídat pravdu a nic nezamlčet. Díl 2*, s. 417–425.

29 Více o P. Dvořákovi viz ABS, f. Personální spisy příslušníků SNB, personální spis P. Dvořáka, a. č. 1789/48; viz též ŽÁČEK, P.: *Vypovídat pravdu a nic nezamlčet. Díl 2*, s. 637–640.

Z hlediska aktivit II. správy SNB zaměřených proti tzv. vnitřnímu nepříteli se nyní zaměřím na náčelníky 9. – 12. odboru. Náčelník 9. odboru II. správy SNB (kontrarozvědná kontrola církví, náboženských společností a rozpracování nepovolených sekt) major JUDr. Josef Češelský se narodil 2. listopadu 1946 v západočeských Kraslicích. Jako původní povolání uváděl stavební technik. V letech 1966 – 1967 pracoval v KVHÚ (Kombinát pro využití hnědého uhlí) Vřesová a v letech 1967 – 1970 u Pozemních staveb Karlovy Vary. V letech 1969 – 1970 vykonal základní vojenskou službu. Na MV nastoupil 1. října 1970. Další jeho život byl spojen s výkonem služby ve strukturách Státní bezpečnosti. Začínal jako příslušník oddělení pasové kontroly v Ruzyni, posléze od února 1971 pokračoval jako starší referent na 3. odboru II. správy (hlavní správa kontrarozvědky). V dubnu 1974 se stal členem KSČ. Od července 1974 pak byl zařazen na 5. odboru X. správy FMV (správa kontrarozvědky pro boj proti vnitřnímu nepříteli), který byl zaměřen na církve. V roce 1979 absolvoval I. fakultu Vysoké školy SNB. Minimálně dvakrát byl vyslán k absolvování kurzů do SSSR (stalo se tak v letech 1981 a 1987). V březnu 1983 se stal náčelníkem právě 5. odboru X. správy. V roce 1988 ukončil studia Večerní univerzity marxismu-leninismu. Od září 1988 do poloviny ledna 1990 byl náčelníkem 9. odboru II. správy SNB. Dosáhl hodnosti majora (naposledy byl povýšen k 1. únoru 1985). Byl nositelem řady resortních medailí.³⁰

Náčelník 10. odboru II. správy SNB (kontrarozvědné rozpracování nepřátelských seskupení) major JUDr. Petr Žák se narodil 27. února 1950 ve východočeském Labětíně. Jako původní povolání uváděl technik. V letech 1965 – 1969 studoval na střední průmyslové škole v Čáslavi. Hned po skončení základní vojenské služby se v říjnu 1971 ve svých jedenadvaceti letech rozhodl nastoupit do služeb MV. Stal se příslušníkem Obvodního oddělení Veřejné bezpečnosti v Pardubicích. Od září 1972 pokračovala jeho kariéra ve Státní bezpečnosti na Krajské správě SNB v Hradci Králové. V červnu 1973 se stal členem KSČ. V letech 1976 – 1980 byl ministerstvem vnitra vyslán k internátnímu studiu Vysoké školy Felixe Edmundoviče Dzeržinského KGB v SSSR. V březnu 1983 byl přeložen na sekretariát prvního náměstka ministra vnitra ČSSR. Od března 1986 pokračoval „v boji proti vnitřnímu nepříteli“ na X. správě SNB. V prosinci 1988 přešel jako zástupce náčelníka na 10. odbor II. správy

---

30 Více o J. Češelském viz ABS, f. Personální spisy příslušníků SNB, personální spis J. Češelského, a. č. 1782/46.

SNB. Od dubna 1989 byl již náčelníkem tohoto odboru. Stranicky se rovněž dále vzdělával – Večerní univerzitu marxismu-leninismu dokončil v roce 1989. Dosáhl hodnosti majora (naposledy byl povýšen k 1. červnu 1985). Byl nositelem řady resortních medailí.³¹

Náčelník 11. odboru II. správy SNB (kontrarozvědná ochrana mládeže, vědy, školství a kultury) major JUDr. Roman Hájek se narodil 16. června 1954 v Hradci Králové. V roce 1973 maturoval na Gymnáziu J. K. Tyla v Hradci Králové. V říjnu 1973 zahájil pětiměsíční náhradní vojenskou službu. Po jejím skončení v březnu 1974 nastoupil na MV, nejdříve jako příslušník Veřejné bezpečnosti. Členem KSČ se stal v březnu 1974. V září 1975 byl přeložen na 2. odbor Správy Státní bezpečnosti Krajské správy SNB v Hradci Králové. V květnu 1978 došlo k jeho přeložení do Prahy na 4. odbor X. správy. Od září 1978 do července 1981 studoval na fakultě Státní bezpečnosti Vysoké školy SNB. V roce 1983 byl ministerstvem vnitra vyslán na jednoměsíční kurz do SSSR. Za důležité považoval i stranické vzdělávání. V roce 1987 totiž ukončil studium Večerní univerzity marxismu-leninismu. Od září 1988 do května 1989 byl vedoucím starším referentem specialistou 3. oddělení 12. odboru II. správy SNB. Od května do konce října 1989 zastával pozici zástupce náčelníka 10. odboru II. správy. Dne 1. listopadu 1989 se stal náčelníkem 11. odboru II. správy a byl jím až do svého odvolání v polovině ledna 1990. Dosáhl hodnosti majora (naposledy byl povýšen k 1. listopadu 1989). Byl nositelem řady resortních medailí.³²

Náčelník 12. odboru II. správy SNB (kontrarozvědné rozpracování ideodiverzních center a emigrantských seskupení) podplukovník Jaroslav Dvořák se narodil 8. října 1944 ve východočeských Častolovicích. V roce 1962 absolvoval zemědělskou školu v Turnově. Jako původní povolání uváděl ve svých kádrových dotaznících zemědělský technik. V roce 1965 ukončil základní vojenskou službu. V říjnu 1965 nastoupil na MV do pozice referenta 4. odboru Správy Státní bezpečnosti Krajské správy SNB v Hradci Králové. V březnu 1966 se stal členem KSČ. Po krátkém období (leden – únor 1970) na oddělení StB v Semilech působil od července 1973 do září 1983 na 2. odboru Správy StB Krajské správy SNB v Hradci Králové. V roce 1981 ukončil studium na I. fakultě Vysoké

31 Více o P. Žákovi viz ABS, f. Personální spisy příslušníků SNB, personální spis P. Žáka, a. č. 1797/50; viz též ŽÁČEK, P.: *Vypovídat pravdu a nic nezamlčet. Díl 2*, s. 426–432.

32 Více o R. Hájkovi viz ABS, f. Personální spisy příslušníků SNB, personální spis R. Hájka, a. č. 1563/54; viz též ŽÁČEK, P.: *Vypovídat pravdu a nic nezamlčet. Díl 2*, s. 372–373.

školy SNB. I jeho se týkaly zpravodajské kurzy v SSSR; v roce 1981 v Moskvě absolvoval jednoměsíční kurz zaměřený na tzv. „vnitřního nepřítele“. V říjnu 1983 byl přeložen na 5. odbor X. správy SNB (problematika církví). Po jeho přechodu na II. správu SNB působil od září 1988 jako zástupce náčelníka 9. odboru a od 1. června 1989 jako náčelník 12. odboru. Byl jím až do svého odvolání v polovině ledna 1990. Dosáhl hodnosti podplukovníka (naposledy byl povýšen k 1. listopadu 1987). Byl nositelem řady resortních medailí.³³

Vedle čtyř uvedených náčelníků odborů tvořilo příslušné složky celkem cca 160 kádrových příslušníků. Na konci roku 1989 se největší skupina z nich pohybovala ve věkovém rozmezí mezi 31 až 45 lety.

Závěr

Často se v souvislosti s listopadem 1989 klade otázka, zda se v ČSSR formovaly uvnitř KSČ nějaké progresivní síly. Ve druhé polovině osmdesátých let se v KSČ zřetelně profilovaly tři proudy³⁴:

– pragmatický proud ochotný odstoupit od klasického normalizačního stylu vládnutí a vytvořit prostor pro provedení nezbytných reforem; v jeho čele stál Lubomír Štrougal;

– konzervativní proud počítal s pokračováním dosavadního kurzu s provedením určitých omezených kosmetických změn; v čele byl Gustáv Husák;

– neokonzervativní proud hovořil o specifické cestě k provedení reforem v ČSSR (koncentrované pouze na čs. ekonomiku, nikoliv však na společenské změny); v čele byli Vasil Biľak a Miloš Jakeš.

Existovaly však proreformní síly uvnitř Hlavní správy kontra-rozvědky? Domnívám se, že nikoliv. Ani první náměstek ministra vnitra ČSSR Ing. Alojz Lorenc, ani náčelník II. správy PhDr. Karel Vykypěl je rozhodně i vzhledem ke svým předchozím aktivitám představovat nemohli, i když se později snažili prezentovat jako výkonní státní úředníci, kteří v zásadě o ničem nerozhodovali a nic sami o sobě nedělali.

---

33 Více o J. Dvořákovi viz ABS, f. Personální spisy příslušníků SNB, personální spis J. Dvořáka, a. č. 1599/44; viz též ŽÁČEK, P.: *Vypovídat pravdu a nic nezamlčet. Díl 2*, s. 633–636.

34 Souhlasím s takto definovanými pozicemi uvnitř nejvyšších orgánů KSČ; toto členění lze najít např. u historika Petra Blažka. Viz BLAŽEK, P.: *Vedení KSČ a opoziční hnutí na konci 80. let*. In: BLAŽEK, P. – PAŽOUT, J. (eds.): *Dominový efekt*, s. 153–160.

Obě instituce moci – Komunistická strana Československa i Státní bezpečnost – žily v jakémisi zvláštním starém a uzavřeném světě. Byly nereformovatelné. Právem proto odešly ze scény. Naštěstí bez potlesku.

Summary

The study introduces the activities and status of the Central Counter-Intelligence Directorate (or 2nd National Security Corps Directorate) within the repressive system of the communist regime in 1989. II National Security Corps Directorate was established under the reorganization of the Federal Ministry of the Interior on 1 October 1988 by merging of the former Directorates for the fight against the external enemies (former 2nd Directorate), for the fight against internal enemies (former 10th Directorate) and protection of the economy (former 11th Directorate).

The activities of the Central Counter-Intelligence Directorate focused on the fight against so called external enemies, internal enemies and for protection of economy. It includes mainly the surveillance of the churches, religious associations and illegal sects, so called hostile groups, youth, science and research, education and culture, as well as the so called ideologically diversionary centers and emigration groups and associations.

The study also shortly tracks the changes within the opposition movement and their activities in 1989, emphasizes their strengthening within the society, and also tracks the changes within the communist party and State Security. Finally, the study also analyzes the leading figures of respective units of the Central Counter-Intelligence Directorate, especially those dealing with the so called internal enemies.

Stranický aparát na federálním ministerstvu vnitř v roce 1989

Milan BÁRTA

Naprostá kontrola bezpečnostních složek byla jedním ze základních předpokladů komunistické vlády v Československu. Ústavním zákonem č. 100/1960 Sb. byla vyhlášena vedoucí úloha Komunistické strany Československa (dále KSČ) ve společnosti i státu, v praxi fungovalo tzv. přímé řízení ministerstva vnitra komunistickou stranou. Ministr vnitra byl fakticky přímo podřízen generálnímu tajemníkovi Ústředního výboru Komunistické strany Československa (dále ÚV KSČ) a vyšší funkcionáři resortu byli v kádrové nomenklatuře vedoucích stranických orgánů. Nejvyšší orgány státní moci – vláda a parlament – do řízení a kontroly bezpečnostních složek nezasahovaly, omezily se pouze na formální činnost spjatou s legislativou a finančními otázkami.

Velká úloha byla vždy prisuzována indoktrinaci příslušníků bezpečnostního resortu všech hodností komunistickou ideologií. V letech 1945 až 1948 k tomu sloužily především mnohokrát diskutovaná osvětová služba a zakládání tajných stranických útvarových buněk, po převratu v únoru 1948 napomohly personální čistky a na počátku 50. let byla v bezpečnostních složkách vytvořena pevná stranická struktura. Jako převodová páka mezi stranou a bezpečností sloužily stranické organizace a orgány ve všech složkách bezpečnostního aparátu.

Velké změny přinesl rok 1968, kdy se po vzoru celé společnosti aktivizovaly také stranické organizace na ministerstvu vnitra a staly se výrazným hlasem požadujícím reformy bezpečnostní práce. Na březnové konferenci Hlavního výboru KSČ při ministerstvu vnitra (dále HV

KSČ) byli do čela nejvyššího stranického orgánu v bezpečnosti zvoleni proreformně orientovaní zástupci a tento orgán se stal jednou z nejdéle pracujících reformních struktur na ministerstvu vnitra.¹ Teprve na mimořádné konferenci HV KSČ, probíhající ve dnech 12. – 13. května 1969, která měla původně především reagovat na organizační změny resortu způsobené federalizací republiky, došlo k výrazným personálním změnám, které umožnily ovládnutí stranické struktury „zdravými silami“.

Doposud jednotný Hlavní výbor se rozdělil na dvě části – národní a federální. Národní poté zvolila Hlavní výbor KSČ na ministerstvu vnitra České socialistické republiky (dále ČSR), federální volila Hlavní výbor KSČ na Ministerstvu vnitra Československé socialistické republiky (dále ČSSR). Hlavní výbor na federálním ministerstvu vnitra (dále FMV) byl řízen přímo sekretariátem ústředního výboru KSČ, do jeho čela byl zvolen Václav Havránek, dříve pracovník branného a bezpečnostního oddělení ÚV KSČ. Vedle usnesení stranických sjezdů a pokynů ústředního výboru a jeho orgánů se stranické organizace na ministerstvu vnitra řídily Stanovami KSČ a Směrnicemi pro práci stranických orgánů a organizací ve Sboru národní bezpečnosti (dále SNB). Podle Stanov KSČ měl Hlavní výbor KSČ na Ministerstvu vnitra ČSSR statut okresního výboru KSČ a působil jako zastřešující složka stranická organizace, která zahrnovala celou úroveň výborů KSČ, ty se dále dělily na jednotlivé základní organizace, kterých byly řádově stovky a jejichž počet byl značně proměnlivý, stejně jako obsazení těchto stranických funkcí. Jen za první čtvrtletí roku 1988 došlo k 108 změnám ve složení výborů základních organizací a vedoucích stranických skupin.² Vytváření stranických organizací se řídilo Stanovami KSČ, v případě ministerstva vnitra vznikaly podle pracovišť, základní organizace mohly být ustaveny všude, kde působilo nejméně pět členů strany.³

-
- 1 Více viz BÁRTA, M.: *Pražské jaro a normalizace v aparátu ministerstva vnitra*. Rigorózní práce obhájená na katedře historie Filozofické fakulty Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem v roce 2010; KOUDELKA, F. – SUK, J.: *Ministerstvo vnitra a bezpečnostní aparát v období pražského jara 1968 (leden – srpen 1968)*. Praha; Brno 1996.
  - 2 Archiv bezpečnostních složek (dále ABS) Praha, fond (dále f.) Hlavní výbor Komunistické strany Československa při ministerstvu vnitra, předsednictvo – neuspořádáno (dále jen PHV KSČ), karton (dále jen k.) 117, Zápis z 1. zasedání předsednictva Hlavního výboru KSČ, 29. 4. 1988.
  - 3 MACHYNIÁK, J.: *Poslání a význam Stanov Komunistické strany Československa*. Praha 1988, s. 119–120.

Na základě stanov KSČ se každé dva roky konala konference komunistů na ministerstvu vnitra (ekvivalent okresní konference strany), která měla rozhodovat o nejdůležitějších otázkách činnosti stranické práce a která také volila Hlavní výbor KSČ na FMV. Poslední IX. konference komunistů na federálním ministerstvu vnitra proběhla ve dnech 13. – 14. dubna 1988, řídilo ji jednatřicetičlenné pracovní předsednictvo (zasedli v něm tři zástupci ÚV KSČ, čtyři náměstci ministra vnitra, zástupci hlavního výboru, kontrolní a revizní komise, celoutvárových a základních organizací strany).⁴ Konference se zúčastnili delegáti zvolení na členských schůzích základních a celoutvárových organizací. Ty také předem dodaly celkem 143 návrhů na obsazení vedoucích stranických orgánů, po konzultaci s příslušnými stranickými organizacemi a služebními funkcionáři z nich do širší kandidátky prošlo 100, u vybraných jedinců následovalo další prověřování a osobní pohovory. Na základě toho byl před konferencí sestaven seznam osob, které byly do funkcí navrženy (a které byly i zvoleny). Konference takto zvolila 37 členů HV KSČ (v polovině ledna 1989 byl v souvislosti s organizačními změnami na FMV kooptován za člena předsednictva HV KSČ ještě první náměstek ministra vnitra generálporučík Alojz Lorenc), 12 kandidátů HV KSČ a 19 členů kontrolní a revizní komise (dále KRK). Zvolení mohli být pouze „soudruzi“, kteří byli členy strany nejméně čtyři roky, vedoucí tajemník musel být straníkem osm let.⁵

Plenární zasedání HV KSČ na FMV se konala jednou za dva měsíce. Pro řešení operativnějších záležitostí bylo voleno třináctičlenné předsednictvo (dále PHV KSČ), které se scházelo v rozmezí dvou až tří týdnů. V případě potřeby se konala mimořádná zasedání, např. při změnách na postech náměstků ministra vnitra v květnu 1988, při výměně náčelníků operativních správ nebo v listopadu 1989. Na jednání byli zváni hosté z ministerstva nebo z aparátu ÚV KSČ, zpravidla se jednalo o předsedu kontrolní a revizní komise a zástupce 13. oddělení ÚV KSČ (ti se většinou účastnili celého zasedání); vedle nich mohli být k projednání konkrétních problémů ještě přizváni další lidé, většinou funkcionáři FMV (pouze k řešení jednotlivých bodů programu).

4 ABS, f. PHV KSČ, k. 116, 45. zasedání PHV KSČ, Návrh na složení pracovního předsednictva IX. konference komunistů na FMV, 18. 3. 1988.

5 Tamtéž, 43. zasedání PHV KSČ, Návrh volebního řádu IX. konference komunistů na FMV, 12. 2. 1988; srovnej MACHYNIÁK, J.: *Poslání a význam Stanov Komunistické strany Československa*, s. 139–140.

Složení Hlavního výboru KSČ při FMV a Kontrolní a revizní komise KSČ FMV zvolené na IX. konferenci komunistů na FMV v dubnu 1988

HV KSČ

Předsednictvo

Václav SPRÁVKA, vedoucí tajemník HV KSČ na FMV
 Aleš BITTNER, tajemník HV KSČ pro ideologickou práci
 Bohuš KUBINSKÝ, tajemník HV KSČ pro politicko-organizační práci
 Vladislav HOFMAN, zástupce náčelníka IX. správy FMV
 Vavřinec KOČIAN, náčelník odboru III. správy SNB
 Zdeňka KŘIKLÁNOVÁ, VSRS⁶ Ekonomická správa FMV
 Ivan MASÁR, VSRS X. správy SNB⁷
 Ján ONDRIŠKA, zástupce náčelníka Federální správy Veřejné bezpečnosti
 Josef POVEJŠIL, náčelník odboru IV. správy SNB
 Ladislav ROMŽA, VSRS XI. správy SNB
 Karel SOCHOR, náčelník I. správy SNB⁸
 Rudolf ŠUBRT, náměstek MV ČSSR⁹
 Karel VALTER, VSRS II. správy SNB

V polovině ledna 1989 byl kooptován za člena předsednictva HV KSČ na FMV Alojz LORENC, první náměstek ministra vnitra ČSSR

Členové

Pavel BÍNA, zástupce náčelníka Odborné školy I. správy SNB
 Josef ČERNÝ, VSRS Kádrové správy FMV
 Petr ČERNÝ, předseda HV SSM na FMV
 Miloslav DĚDEK, technik Technické správy FMV
 František DIVIŠ, náčelník odboru Zvláštní správy FMV
 Michal DUB, náčelník katedry VŠ SNB
 Karel FÍRT, náčelník II. správy SNB

6 Vedoucí starší referent specialista.

7 Uvolněn z práce v předsednictvu HV v září 1989, přešel do činných záloh.

8 V květnu 1989 odešel z funkce náčelníka rozvědky, přemístěn na post konzultanta kanceláře ministra, nahrazen Václavem Pechem.

9 V květnu 1988 odvolán z funkce a přemístěn do zálohy, nahrazen Karlem Valterem.

Mária MARKUPOVÁ, VSRS Federální správy VB
Jan MEJDR, zástupce náčelníka Správy hospodářského zabezpečení FMV
Miroslav MIKYSKA, náčelník odboru XI. správy SNB
Jiří NAJMAN, náčelník odboru Technické správy FMV
Stanislav PAVLÍK, předseda CÚV KSČ
Cyril PAZDERKA, SRS¹⁰ Správy vyšetřování StB
Vladimír PÁZLER, zástupce náčelníka odboru aparátu koordinace VI.
správy SNB
Vilém POISEL, odborný učitel na škole SNB Holešov
Luboš PROCHÁZKA, SRS oddělení projekce uceleného informačního
systému StB
Luděk PRUŠÁK, náčelník odboru V. správy SNB
Vladimír PŮCHA, zástupce náčelníka odboru VII. správy FMV
Zbyněk RIPPL, zástupce náčelníka odboru Ekonomické správy FMV
Mária RYCHTARČÍKOVÁ, vedoucí odborný učitel specialista školy
SNB Brno
Jindra SEDLÁKOVÁ, VSRS Správy pasů a víz FMV
Jaroslav ŠULC, SRS sekretariátu FMV
Jaroslav TŮMA, náčelník oddělení Investorského a projektového
odboru FMV
Vilém VÁCLAVEK, konzultant Kanceláře FMV

Kandidáti

Milan CIKÁN, SRS kriminální ústředny Veřejné bezpečnosti (VB)
Petr FÁTOR, náčelník závodu Stavební výroby FMV
Ivan HRŮZA, SRS X. správy SNB
Anna JACHUROVÁ, starší referent Správy vývoje automatizace FMV
Milan KADLEC, náčelník polikliniky Ústřední nemocnice SNB a vojsk MV
Marcela MACHUTOVÁ, zástupce náčelníka Muzea SNB a vojsk MV
Jaroslav MATĚJKA, předseda ROH Správy hospodářského
zabezpečení FMV
Ladislav MURŇÁK, SRS VI. správy SNB
Vladimír PANENKA, náčelník organizačního a operačního odboru
VIII. správy FMV
Václav PECH, SRS V. správy SNB
Jiří SALAMÁNEK, SRS Střediska tělovýchovy a vrcholového sportu FMV

---

10 Starší referent specialista.

Miroslav VÁPENÍK, VSRS IV. správy SNB

Kontrolní a revizní komise

Vedení

Lubomír SLAVÍK, předseda KRK HV KSČ na FMV

Stanislav ČERVENEC, učitel VŠ SNB

František EBNER, zástupce náčelníka IMV ČSSR

Ivana PLACHÁ, SRS VII. správy SNB

Ferdinand ROJÍČEK, náčelník odboru Federální správy VB

Jiří ŠMÍD, náčelník Odboru obrany FMV

Rudolf TICHOVSKÝ, náčelník odboru I. správy SNB

Členové pléna

Ján DIRBÁK, VSRS III. správy SNB

Juraj FONOS, učitel VŠ SNB

Ivan HÝSEK, učitel Důstojnické a praporčické školy SNB Holešov

Dušan KOMANICKÝ, technik Zvláštní správa SNB

František KUBÁNEK, náčelník Odboru mezinárodních styků kanceláře
MV ČSSR

Ladislav NAVRÁTIL, technik Správy vývoje automatizace FMV

Pavel PEKÁREK, zástupce náčelníka odboru V. správy SNB

Jiří POLÁČEK, VSRS IV. správy SNB

Břetislav POŘÍZKA, náčelník Praporčické školy SNB Brno

Zdeněk ŠIRL, SRS sekretariát FMV

Petra VITOUŠOVÁ, SRS IX. správy FMV

Olga ZADĚLÁKOVÁ, SRS VI. správy SNB

Z celkem 69 členů vrcholných orgánů stranické organizace (včetně A. Lorence) byli dva náměstci MV ČSSR, dva náčelníci správ, čtyři zástupci náčelníka správy, dva náčelníci podniků v režii FMV, jeden zástupce náčelníka podniku FMV, jeden konzultant, tři předsedové organizací působících v rámci FMV, jedenáct náčelníků odboru, čtyři zástupci náčelníků odboru, jeden vedoucí oddělení, deset vedoucích starších referentů specialistů (dále VSRS), třináct referentů specialistů (starších referentů specialistů – RS/SRS), osm učitelů, tři technici a čtyři političtí pracovníci. Většina z nich do SNB nastoupila až po roce 1968 (67,6 %), 30,7 % v letech 1948 – 1968 a pouze jeden (1,5 %) před komunistickým

převratem. Vzhledem k tomu, že 57,9 % z nich vstoupilo do komunistické strany před rokem 1968, se zdá, že mnoho z nich bylo vysláno „posílit“ bezpečnost po čistkách spojených s Pražským jarem. Z nich bylo 60 mužů a pouze 9 žen. Nejmladšímu bylo 32 let, nejstaršímu 65, věkový průměr činil 42,5 roku. Třináct z nich se narodilo před 2. světovou válkou, 29 v průběhu války a zbylých 27 po jejím skončení. Většina z nich (75 %) pocházela z dělnického prostředí; 53,6 % z nich také jako dělníci začínalo svou pracovní kariéru, 30,4 % přišlo ze státní správy, 13 % bylo vojáků z povolání a 2,8 % jako původní zaměstnání uvedlo učitel. Celkem 86,9 % z nich se mohlo pyšnit vysokoškolským titulem (řada z nich byla absolventy Vysoké školy SNB nebo Vysoké školy politické ÚV KSČ). Z těchto 69 osob se pouze 15 hlásilo ke slovenské národnosti, což představovalo necelých 22 %. Z uvedeného je zřejmé, že do stranických orgánů byli voleni zástupci řady složek podřízených FMV, zhruba polovina z členů HV KSČ a KRK byli vedoucí pracovníci. Naprostá většina z nich byla zaměstnanci FMV, pouze čtyři vedoucí funkcionáři (vedoucí tajemník HV KSČ, tajemníci pro ideologickou a politicko-organizační práci a předseda KRK) byli političtí pracovníci nespádající do podřízenosti ministerstva. Většina z nich měla absolvované vyšší stranické vzdělání – Vysokou školu politickou ÚV KSČ, Večerní universitu marxismu-leninismu (dále VUML), Okresní politickou školu nebo Metodiku stranického vzdělávání.¹¹

V rámci HV KSČ pracovaly tři stálé komise, a to ideologická, pro členské otázky a pro práci s mládeží. Ideologická komise měla na starosti politické otázky a morálku příslušníků, komise pro členské otázky řešila dodržování stanov a směrnic strany a plnění stranických úkolů, komise pro práci s mládeží sledovala především rezortní organizaci Socialistického svazu mládeže (dále SSM). HV KSČ také sledoval činnost společenských organizací působících na FMV (SSM, Revolučního odborového hnutí a Svazu československo-sovětského přátelství) a vydával časopis *Zpravodaj*, který přinášel informace o stranické práci v ministerstvu vnitra a ideologicky zabarvené studie věnované nejrůznějším výročím i aktuálním otázkám.

Úkolem stranických orgánů na ministerstvu vnitra nebylo působit po linii pracovní činnosti jednotlivých složek FMV ve smyslu vydávání

---

11 CVRČEK, L. – BÁRTA, M.: Ve službách strany. Hlavní výbor KSČ na Federálním ministerstvu vnitra ČSSR v roce 1989. *Paměť a dějiny*, roč. 8, 2014, č. 3, s. 66–69.

operativních pokynů k jednotlivým akcím apod. Jejich úkolem bylo dbát na ideový, politický a morální profil příslušníků, do jejich kompetence tedy spadaly především politické otázky a personální záležitosti příslušníků SNB podléhajících FMV. V praxi se tyto úkoly stále více formalizovaly a skutečné rozhodování se přesouvalo mimo ministerstvo, do 13. oddělení ÚV KSČ (oddělení státní administrativy) a na sekretariát ÚV KSČ, což se zvláště projevilo po nástupu Miloše Jakeše na post generálního tajemníka komunistické strany v prosinci roku 1987 a především Rudolfa Hegenbarta do funkce vedoucího oddělení státní administrativy v červenci 1988, což ve svých pamětech potvrzuje také Alojz Lorenc.¹² Oddělení státní administrativy se zabývalo problematikou armády, bezpečnosti, soudů, prokuratury apod., tvořilo mezičlánek mezi vedením ministerstva vnitra a předsednictvem ÚV KSČ.¹³

Lorenc i Hegenbart také shodně konstatují (byť samozřejmě naprosto rozdílně hodnotí), že především nový vedoucí oddělení státní administrativy se snažil o silnější uplatnění svého vlivu na činnost FMV, včetně kádrových otázek. Podle Lorence měl často v těchto sporech HV blíže k FMV než k oddělení státní administrativy. Není to bohužel možné doložit prameny, nelze to však vyloučit vzhledem k tomu, že většinu hlavního výboru (až na nejvyšší funkce) obsadili pracovníci ministerstva vnitra, kteří měli blíže k Lorencovi než ke stranickým aparátčikům. Dodává také zajímavý poznatek, že vztahy a neformální podřízenost služebních funkcionářů stranickým závisela do značné míry od konkrétních jedinců na obou stranách, píše také, že jednota strany a náčelníků patřila „k dobrým mravům“.¹⁴ Dá se proto předpokládat, že ve sporech měli častěji navrch straničtí vedoucí.¹⁵

Přehled činnosti HV si lze učinit na základě jednání jednotlivých zasedání. Na programu se zpravidla projednávaly politicko-organizační otázky (kontrola členské schůze základní organizace, konference celoutvarových organizací, otázky z vedení KSČ, konference komunistů na FMV, finanční otázky, ale i skartace písemností vzniklých z provenience stranických organizací na FMV), ideologické otázky (otázka „marxisticko-leninského vzdělávání“ – přednášky, VUML

12 LORENC, A.: *Ministerstvo strachu? Neskartované vzpomínky generála Lorence*. Bratislava 1992, s. 81

13 ZIKMUNDOVSKÝ, Z. – MÁLEK, J.: *Přehled o činnosti a struktuře StB v letech 1988 – 1990*. Strojopis, Praha 1991, s. 106–109.

14 LORENC, A.: *Ministerstvo strachu?*, s. 65.

15 Tamtéž, s. 81–82.

apod.),¹⁶ kádrové otázky (funkce v kádrovém pořádku, řády a vyznamenání, zařazení do kádrových rezerv, povýšení, disciplinární řízení, ale i přijetí „soudruzek“ ministrem vnitra a prezidentem republiky při výročí Mezinárodního dne žen), členské otázky (přijetí do strany, vyloučení, disciplinární řízení) a nakonec různé záležitosti (služební cesty do zahraničí, rekreace nebo pionýrské tábory pro děti), další body se měnily dle aktuální potřeby.

Na prvním místě byly uváděny politické záležitosti. Na tomto úseku působily stranické organizace na FMV jako převodová páka rozhodnutí nejvyšších orgánů komunistické strany (závěrů sjezdů KSČ, usnesení ÚV KSČ atd.), která měly pomáhat převádět do praxe. Velkou část práce zabírala hlavnímu výboru kontrola činnosti podřízených celouťvarových a základních organizací a vyřizování jejich námětů a připomínek. Značná pozornost byla věnována přijímání nových kandidátů a členů do KSČ, včetně sledování jejich pohybu, stavu a politické aktivity uvnitř resortu. V první instanci rozhodovaly podle Stanov základní organizace, rozhodující slovo však měl hlavní výbor. Pokud např. nebyl kandidát na členství ve straně nakonec přijat, vyslovil někdy příslušné základní organizaci nespokojenost „za nedostatečnou přípravu [...] v průběhu kandidátské lhůty“. Jindy naopak, odmítl potvrdit usnesení nižších orgánů o nepřijetí do strany a uložil jim případ znovu projednat. Opak představovalo vylučování ze strany, které bylo nejhorší formou stranického trestu a nezřídka mělo i dopad na služební postup. I v tomto případě měla první slovo základní organizace, která opakovaně vybízela k nápravě a zlepšení, určovala dokonce patrona, který zodpovídal za zlepšení příslušného člena. Pokud nedošlo ke zlepšení, mohla příslušná základní organizace navrhnout vyloučení, i to však musel schválit hlavní výbor. Toto krajní řešení však bylo využíváno spíše výjimečně, v roce 1988 bylo porušení Stanov a směrnic KSČ řešeno základními organizacemi v 79 případech pohovorem a v 93 případech udělením stranického trestu (49 napomenutí, 29 důtek, 10 důtek s výstrahou, 5 vyloučení; příčinami byly v 13 případech porušení státní disciplíny, 11 opilství a výtržnictví, 9 neplnění stranických povinností, 6 nesprávný osobní a rodinný život, 6 zneužití funkce, 1 porušení státního tajemství, 1 rozkrádání majetku

---

16 Ve školním roce 1987/1988 bylo v působnosti FMV v Okresní politické škole v 33 kurzech proškoleny 1264 lidí, dvouletý nebo tříletý kurz VUML v té době dokončilo dalších 183 posluchačů. ABS, f. PHV KSČ, k. 117, 10. zasedání PHV KSČ, Vyhodnocení marxisticko-leninského vzdělávání v učebním období 1987/88 v působnosti HV KSČ na FMV, 29. 7. 1988.

v socialistickém vlastnictví, 3 špatná pracovní morálka, 5 porušení stranické disciplíny atd.), za celý rok došlo k vyškrtnutí šesti lidí z řad kandidátů a členů KSČ, u dalších čtyř bylo zrušeno členství.¹⁷ Počet porušení stranické disciplíny měl dlouhodobě stoupající tendenci, která byla spatřována především v chybném ideovém působení a nesprávném výběru nových členů strany.

Dalším důležitým aspektem činnosti práce hlavního výboru na FMV byly personální záležitosti. Podle kádrového pořádku, přijatého v lednu 1989, měl HV KSČ na FMV v rozsahu své pravomoci schvalovat návrhy stranických kádrových opatření, vyjadřoval se k návrhům služebních kádrových opatření a mimo rozsah svého kádrového pořádku se vyjadřoval k návrhům služebních kádrových opatření předkládaných k projednání orgánům ÚV KSČ. V kádrovém pořádku HV KSČ na FMV byly vedeny následující funkce, jež jeho plénum nebo předsednictvo schvalovalo: předseda celouťvarového výboru (dále CÚV) KSČ a kádrové rezervy pro tuto funkci, předseda celouťvarové kontrolní a revizní komise (dále CÚ KRK), členové stálých komisí HV KSČ na FMV, ředitel Večerní univerzity marxismu-leninismu, předseda základní organizace (dále ZO) KSČ, předseda a tajemník společenských organizací na FMV, vedoucí stranických skupin společenských organizací na FMV a politický pracovník HV KSČ na FMV. Do nomenklatury HV patřilo 123 vedoucích funkcí na FMV.¹⁸

Vyjadřoval se také ke kádrovým opatřením u pracovníků vedoucích v kádrovém pořádku ÚV KSČ (mimo I. správu SNB).¹⁹ U všech příslušníků ve své působnosti se HV KSČ na FMV vyjadřoval k jejich povyšování do hodnosti plukovníka (včetně I. správy SNB), k propůjčování státních vyznamenání a řádů (medaile „Za službu vlasti“ a „Za zásluhy o obranu vlasti“), k vysílání do stranických škol a kurzů nebo k rigorózním řízením na Vysoké škole politické (dále VŠP) ÚV KSČ a Vojenské politické akademii Klementa Gottwalda (dále VPA KG), ke jmenovacím řízením do pedagogických vědeckých hodností a k zahájení doktorandského studia a vědeckých aspirantur na mimoresortních

---

17 ABS, f. PHV KSČ, k. 119, 22. zasedání PHV KSČ, Informace o stavu členské základny, přijímání kandidátů a členů KSČ v roce 1989 a návrh záměru přijímání kandidátů na rok 1989, 27. 1. 1989.

18 Tamtéž, 21. zasedání PHV KSČ, Návrh kádrového pořádku a postupu předkládání kádrových návrhů do orgánů Hlavního výboru KSČ na FMV, 13. 1. 1989.

19 Stranický výbor na rozvedce měl v členských otázkách práva okresního výboru strany, což ostatní celouťvarové výbory neměly.

vysokých školách. V resortním zdravotnictví, školství a kultuře, vědě a technice bylo možné vybírat pracovníky do nomenklатурních funkcí HV KSČ na FMV na základě konkurzů. Jejich předpokladem byl souhlas HV KSČ na FMV a přítomnost jeho zástupců ve výběrové komisi, přičemž se mělo dbát na aktivní zapojení kádrových rezerv do těchto řízení. Hlavní výbor měl v těchto případech hlavní slovo.

Obě kritéria se spojovala při tzv. komplexním hodnocení příslušníků. To prováděli příslušní služební funkcionáři v součinnosti se základními organizacemi KSČ. Kritériem hodnocení byla úroveň plnění služebních a stranických povinností, politické postoje a morální profil. Formální podoba a obsahová struktura kádrových charakteristik byly přesně stanoveny.

Zajímavé je také hospodaření stranické organizace na FMV. Bylo totiž ziskové. Hlavní a jediný zdroj příjmů přitom pocházel z členských příspěvků (a úroků z nich plynoucích) a ty, i když se vybrala jen menší část plánovaných financí, značně převyšovaly výdaje. Tak např. za první pololetí roku 1988 byly naplánovány příjmy z příspěvků 17 973 200 Kčs, nakonec dosáhly pouze sumy 9 373 057,58 Kčs (více než polovina); při výdajích 460 268,51 Kčs bylo 8 912 756,72 Kčs odvedeno ÚV KSČ.²⁰ Podobně se na rok 1989 počítalo s odevzdanými členskými příspěvky ve výši 16 800 000 Kčs (+ 2 000 úroky) a výdaji 636 600 Kčs.²¹ Hradily se především záležitosti spojené s politickým školením a agitací, tiskoviny, výdaje spojené se schůzemi stranických organizací, papír a kancelářské potřeby, výzdoba budov, dary, pohoštění apod.

V roce 1988 proběhla dlouho připravovaná poslední velká reforma ministerstva vnitra. Ministr Vratislav Vajnar již koncem června seznámil členy předsednictva HV KSČ s plány na reorganizaci. Přestože přítomní s návrhem v zásadě souhlasili, o některých bodech se rozpoutala bouřlivá diskuze, v níž se jednalo především o tom, že se snižují tabulkové počty na operativě, poukazovalo se na kádrové problémy s tím spojené, žádalo lepší zdůvodnění návrhu. Ukázalo se, že straničtí funkcionáři se zajímali především o kádrové záležitosti, funkcionáři jednotlivých útvarů zase zajímaly spíše praktické dopady na činnost. Zazněly námitky týkající se celého návrhu „*Materiál má slabinu v tom, že více akcentuje organizační otázky než obsah činnosti...*“, ale i konkrétní výhrady „*XII.*

20 ABS, f. PHV KSČ, k. 117, 10. zasedání PHV KSČ, Zpráva o hospodaření HV KSČ FMV za 1. pololetí 1988, 29. 7. 1988.

21 Tamtéž, 14. zasedání PHV KSČ, Návrh rozpočtu HV KSČ na FMV na rok 1989, 23. 9. 1989.

správa zůstane v mysli lidí jako zbytečná [...] dubluje činnost Správy StB Bratislava“. Výsledkem bylo stanovisko, adresováno 13. oddělení ÚV KSČ, které vítalo předložený návrh jako první krok pro zvýšení racionalizace a zlepšení řídicí práce. Navrhovalo se v něm zvážit, zda je počet lidí přesunovaných na regiony dostatečný, vyslovovala se obava, zda předložené snížení není na úkor operativní práce, navrhovalo se také přezkoumat rozdělení řízení mezi náměstky, zvážit existenci XII. správy SNB i nezbytnost vytvoření Správy stavebně ubytovací služby. Nutno dodat, že většina návrhů nakonec na závěrečnou podobu reorganizace neměla vliv. K personálním návrhům spojeným s reorganizací nebylo námitek, pouze návrhy na jmenování Vratislava Podzemského (navržen na náčelníka VI. správy SNB) a Jaroslava Šilhavého (měl se stát náčelníkem Správy stavebně ubytovací služby FMV) označili vzhledem k jejich věku za „neperspektivní řešení“.²² Oba tyto návrhy nakonec byly akceptovány (námitky proti jmenování obou výše uvedených se zřejmě ozvaly z více stran). Přesto se však zdá, že na konci osmdesátých let již při výběru kandidátů do funkcí již nebylo slovo hlavního výboru rozhodující. Pokud totiž odmítl do funkce někoho, často svá rozhodnutí na další schůzi „revokoval“.

Reorganizací se snížil počet samostatných útvarů federálního ministerstva vnitra z 35 na 23 a v souvislosti s tím klesl počet systematizovaných míst o 816 (do konce roku 1988 mělo být zhruba 600 komunistů z FMV přemístěno jinam). Na změny v organizaci přirozeně navazovaly změny ve stranických organizacích na ministerstvu vnitra, a to nejen po stránce organizační, ale také personální. K 31. lednu 1988 v působnosti HV KSČ na FMV bylo 22 celouťvarových organizací KSČ (které řídily 208 podřízených základních organizací; nejméně měla 4, nejvíce 25 členů) a 16 samostatných organizací, evidováno bylo celkem 9786 členů a 602 kandidátů KSČ.²³

Zajímavé je porovnání stranické organizovanosti na ministerstvech vnitra ČSSR a Svazu sovětských socialistických republik (dále SSSR). V květnu 1988 v Praze pobývala delegace stranického výboru Komunistické strany Sovětského svazu při MV SSSR, vzhledem k tomu, že šlo o vůbec první takovouto vzájemnou schůzku, neslo se jednání

22 Tamtéž, 7. zasedání PHV KSČ, Návrh změny řídicí a organizační struktury FMV, kádrové návrhy na obsazení funkcí vedených v kádrovém pořádku ÚV KSČ, 28. 6. 1988.

23 ABS, f. PHV KSČ, k. 116, 43. zasedání PHV KSČ, Informativní zpráva o přípravě, průběhu a výsledcích jednání členských schůzí základních organizací KSČ v měsíci lednu 1988, 12. 2. 1988.

především v duchu výměny informací o organizaci a základních úkolech. V SSSR měl stranický výbor 19 členů, 35 celouťvarových organizací, které řídí 225 organizací základních a 230 stranických skupin, kde bylo organizováno 6100 komunistů, organizovanost ve straně dosahovala průměrně 60 % (někde až 100 %).²⁴ Nesmíme přitom ovšem zapomínat, že vedle ministerstva vnitra v Sovětském svazu v té době existoval ještě samostatný KGB, v němž bylo členství ve straně nepochybně mnohem silnější.

Struktura celouťvarových organizací KSČ na FMV v lednu 1988

číslo celouťvarové organizace	útvár FMV, na kterém působila	počet základních organizací, které řídila	počet členů/kandidátů
F-1	Správa pasů a víz FMV	4	173/16
F-2	Správa kontrarozvědky pro boj s vnějším nepřítelem (II. správa SNB)	9	255/5
F-3	Hlavní správa vojenské kontrarozvědky (III. správa SNB)	8	184/2
F-4	Správa sledování (IV. správa SNB)	11	671/53
F-5	Správa ochrany stranických a ústavních činitelů (V. správa SNB)	14	654/47
F-6	Správa výkonné zpravodajské techniky (VI. správa SNB)	6	645/48
F-7	Správa spojení (VII. správa)	9	326/16
F-8	Letecká správa FMV	6	247/5
F-9	Ekonomická správa FMV	5	162/11
F-10	Správa kontrarozvědky pro boj s vnitřním nepřítelem (X. správa SNB)	7	187/8
F-11	Správa kontrarozvědky pro ochranu ekonomiky (XI. správa SNB)	8	221/7
F-12	Federální správa Veřejné bezpečnosti	8	326/22
F-13	Technická správa FMV	13	420/25

24 ABS, f. PHV KSČ, k. 117, 5. Zasedání PHV KSČ, Informativní zpráva o pobytu a výsledcích jednání delegace Hlavního výboru KSČ na FMV s delegací stranického výboru KSSS při MV SSSR, 15. 6. 1988.

F-14	Správa pro politickovýchovnou, vzdělávací, kulturní a propagační činnost FMV (IX. správa)	10	325/5
F-15	Správa vývoje automatizace FMV	5	217/10
F-16	I. Hlavní správa rozvědky (I. správa SNB)	25	652/39
F-17	Vysoká škola SNB	18	1359/34
F-18	Důstojnická a praporčická škola SNB, PS a VMV Holešov	12	497/76
F-19	Praporčická škola SNB Brno	12	404/78
F-20	Správa hospodářského zabezpečení FMV	8	342/21
F-21	Sekretariát FMV	6	191/7
F-22	Stavební výroba FMV	4	181/13

Po reorganizaci počet celouťvarových organizací klesl z 22 na 20, řídily 220 základních organizací. Výrazně se také snížil počet základních organizací přímo řízených HV, a to z 25 na šest (ostatní buď zanikly, nebo byly začleněny do celouťvarových výborů).²⁵

Struktura celouťvarových a základních organizací KSČ na FMV v říjnu 1988

číslo celouťvarové organizace	útvary FMV, na kterém působil	počet základních organizací, které řídila	počet členů a kandidátů	změny při reorganizaci v roce 1988
F-1	Správa pasů a víz FMV	4	182	ponecháno beze změn
F-2	Hlavní správa kontrarozvědky (II. správa SNB)	16	625	sloučeny bývalé celouťvarové výbory II., X. a XI. správy
F-3	Hlavní správa vojenské kontrarozvědky (III. správa SNB)	7	145	ponecháno beze změn
F-4	Správa sledování (IV. správa SNB)	11	724	ponecháno beze změn

²⁵ Tamtéž, 11. zasedání PHV KSČ, Návrh na změnu stranické struktury na federálním ministerstvu vnitra, 19. 8. 1988.

F-5	Správa ochrany stranických a ústavních činitelů (V. správa SNB)	14	604	ponecháno beze změn
F-6	Správa zpravodajské techniky (VI. správa SNB)	16	805	část bývalé VI. správy, Technická správa FMV a Odbor zahraničního tisku
F-7	Správa spojení SNB	8	318	ponecháno beze změn
F-8	Letecká správa SNB	5	239	ponecháno beze změn
F-9	Správa pro plán, rozpočet a sociální zabezpečení FMV	11	465	část Ekonomické správy FMV, část Správy hospodářského zabezpečení FMV, Zdravotnické správy FMV a Ústřední nemocnice SNB a VMV
F-10	Správa stavebně ubytovací služby SNB	5	210	část Ekonomické správy FMV, část Správy hospodářského zabezpečení FMV a Investorský a projektový odbor FMV
F-11	Vnitřní a organizační správa FMV	12	440	sekretariát FMV, kancelář MV ČSSR, část IX. správy
F-12	Federální správa Veřejné bezpečnosti	9	335	ponecháno beze změn
F-13	Zvláštní správa (XIII. správa SNB)	7	401	Zvláštní správa FMV a část VI. správy
F-14	Kádrová správa FMV	5	195	Kádrová správa FMV, část IX. správy
F-15	Správa vývoje automatizace SNB	5	215	ponecháno beze změn
F-16	Hlavní správa rozvědky (I. správa SNB)	27	935	ponecháno beze změn
F-17	Vysoká škola SNB	18	1320	ponecháno beze změn
F-18	Důstojnická a praporčická škola SNB, PS a VMV Holešov	12	560	ponecháno beze změn
F-19	Praporčická škola SNB Brno	17	610	ponecháno beze změn
F-20	Stavební výroba Správy stavebně ubytovací služby SNB	5	198	ponecháno beze změn

Číslo samostatné základní organizace KSČ přímo podřízené HV KSČ	Útvar FMV, na kterém působila
A-1	Sekretariáty náměstků MV ČSSR
A-2	HV KSČ na FMV
A-3	Inspekce MV ČSSR
A-4	Správa vyšetřování StB
A-5	Správa tělovýchovy a vrcholového sportu SNB
A-6	Středisko vrcholového sportu TJ Rudá hvězda Praha

V roce 1989 se naplno projeví výsledky čistek po roce 1968, celkem 78 % zaměstnanců FMV bylo přijato do strany po roce 1970.²⁶ KSČ evidovala 8776 a SSM 1879 členů a kandidátů. Organizovanost ve straně u MV ČSSR dosáhla 72,5 % (83,2 % příslušníci, 17,8 % občanští pracovníci, průměr výrazně snižovala nižší organizovanost civilních zaměstnanců), SSM hlásilo 77,7 % mezi mladými (zde došlo ke snížení organizovanosti o 7 %).²⁷ V roce 1988 bylo do řad KSČ přijato 329 členů a 166 kandidátů.²⁸ Zatímco celkový počet členů strany se na konci 80. let zvyšoval (v lednu 1987 jich bylo 9 742, o dva roky později 10 094), snižoval se počet kandidátů z 641 v lednu 1987 na 561 o dva roky později).²⁹ Průměrný věk členů strany se postupně zvyšoval, zatímco v roce 1986 činil 36 a půl roku, v roce 1988 to bylo již 37,8 roku.³⁰ Výrazně se zlepšilo vzdělání příslušníků SNB, základní vzdělání mělo nyní pouze 2,04 %, 7,39 % získalo střední odborné bez maturity, středním vzděláním s maturitou se mohlo prokázat 57,91 % členů a kandidátů strany, 32,64 % bylo absolventů vysokých škol (včetně stranických škola a Vysoké školy SNB). Zhruba 46,91% z nich bylo mladších 35 let, dalších 43,77 % do 50 let, 8,97 % potom mezi 50 a 60 lety a pouze 36 lidí (0,33 %) nad 60 let. Z nich se 89,56 %

26 ABS, f. PHV KSČ, k. 119, 22. zasedání PHV KSČ, Informace o stavu členské základny, přijímání kandidátů a členů KSČ v roce 1989 a návrh záměru přijímání kandidátů na rok 1989, 27. 1. 1989.

27 Tamtéž.

28 Tamtéž, 22. zasedání PHV KSČ, Výsledky dosažené v oblasti přijímání kandidátů a členů KSČ v roce 1988, 27. 1. 1989.

29 Tamtéž, Vývoj členské základny v letech 1986–88, 27. 1. 1989.

30 Tamtéž, Informace o stavu členské základny, přijímání kandidátů a členů KSČ v roce 1989 a návrh záměru přijímání kandidátů na rok 1989, 27. 1. 1989.

hlásilo k české národnosti, 9,55 % ke slovenské a 0,88 % k jiné. Více než 83 % zaměstnanců FMV tvořili muži.

Mezi jednotlivými útvary existovaly velké rozdíly, co se týkalo členství ve straně. Nejnižší organizovanost hlásily základní organizace A-6 (středisko vrcholového sportu) a některé základní organizace podřízené celouťvarovým organizacím F-9 (Správa pro plán, rozpočet a sociální zabezpečení FMV), F-12 (Federální správa Veřejné bezpečnosti) a F-17 (Vysoká škola SNB).³¹

Na tyto změny navazovala reorganizace svazáckých orgánů. K 31. červenci Hlavní výbor Socialistické svazu mládeže na FMV přímo řídil 7 celouťvarových a 23 základních organizací SSM s celkem 3916 členy. Podle nové struktury se počet celouťvarových organizací zvýšil na 8, počet samostatných základních organizací se naproti tomu snížil na 13.³²

Struktura celouťvarových a základních organizací SSM na FMV v říjnu 1988

číslo celouťvarové organizace	útvary FMV, na kterém působila	počet členů a kandidátů	změny při reorganizaci v roce 1988
1	Správa ochrany stranických a ústavních činitelů (V. správa SNB)	306	ponecháno beze změn
2	Správa zpravodajské techniky (VI. správa SNB)	209	vznikla z části VI. správy, Technické správy FMV a části IX. správy
3	Správa sledování (IV. správa SNB)	271	ponecháno beze změn
4	Hlavní správa rozvědky (I. správa SNB)	193	ponecháno beze změn

31 ABS, f. PHV KSČ, k. 119, 23. zasedání PHV KSČ, Zpráva o výsledku kontroly ve vybraných ZO KSČ, zaměřené na výběr a přípravu mladých pracovníků ke vstupu do KSČ, výchovu kandidátů a mladých členů strany, 10. 2. 1989. Organizace A-6 měla také problémy s vysokou fluktuací členů, 9. základní organizací v CÚV F-9 (Ústřední nemocnice SNB a VMV) zase průměr kazilo vysoké procento občanských pracovníků.

32 ABS, f. PHV KSČ, k. 117, 14. zasedání PHV KSČ, Návrh úpravy výstavby svazáckých orgánů a organizací na federálním ministerstvu vnitra, 23. 9. 1989.

8	Správa tělovýchovy	211	vznikla sloučením Správy tělovýchovy, Sportovní rotý FMV, sekretariátu Rudé hvězdy a části Správy hospodářského zabezpečení
11	Vysoká škola SNB	273	ponecháno beze změn
13	Důstojnická a praporčícká škola SNB, PS a VMV Holešov	666	ponecháno beze změn
14	Praporčícká škola SNB Brno	558	ponecháno beze změn
číslo základní organizace	útvár, na kterém fungovala	počet členů a kandidátů	změny při reorganizaci v roce 1988
1	Správa pasů a víz FMV	81	ponecháno beze změn
3	Federální správa Veřejné bezpečnosti	48	pracoviště v Bartolomějské ulici a Správa vyšetřování StB
4	Federální správa Veřejné bezpečnosti	70	pracoviště v Olšanské ulici
6	Správa pro plán, rozpočet a sociální zabezpečení FMV	68	Ústřední nemocnice SNB a VMV
7	Správa pro plán, rozpočet a sociální zabezpečení FMV	66	vznikla sloučením bývalé Správy hospodářského zabezpečení a Ekonomické správy
8	Hlavní správa kontrarozvědky (II. správa SNB)	144	vznikla sloučením II. správy, X. správy a XI. správy a části III. správy
9	Kádrová správa FMV	22	ponecháno beze změn
13	Správa stavebně ubytovací služby SNB	118	vznikla sloučením Stavební výroby FMV, Investorského a projektového odboru FMV, části Správy hospodářského zabezpečení a části Ekonomické správy
14	Zvláštní správa (XIII. správa SNB)	95	vznikla sloučením Zvláštní správy a části VI. správy
18	Vnitřní a organizační správa FMV	42	vznikla sloučením kanceláře a sekretariátu FMV, Ústřední hudby FMV a části IX. správy

19	Správa vývoje automatizace SNB	36	ponecháno beze změn
23	Letecká správa SNB	39	ponecháno beze změn
25	Správa spojení SNB	115	ponecháno beze změn

V roce 1989 docházelo k některým úpravám stranické organizace souvisejícím především s dílčími změnami v organizaci FMV, mírně se měnil stav základních organizací. V květnu 1989 na FMV působilo 20 CÚV, v jejichž působnosti pracovalo 219 základních organizací a 6 samostatných základních organizací přímo řízených hlavním výborem.³³ Zastřešovaly celkem 10 136 členů a 592 kandidátů KSČ.

Poslední dochované záznamy z jednání předsednictva HV KSČ pochází z listopadu a počátku prosince 1989. Přímo 17. listopadu se konalo zasedání předsednictva, které se symbolicky stalo i posledním řádným zasedáním.³⁴ Další zasedání již byla mimořádná, čiši z nich snaha o pokračování stranických záležitostí a plánování činnosti na rok 1990, která se mísí s nejistými reakcemi na události, ke kterým docházelo ve společnosti. Hlavní výbor především opožděně a nedostatečně reagoval na kroky ÚV KSČ. První z těchto mimořádných jednání proběhlo 26. listopadu, a v jeho průběhu (alespoň podle zápisu) nedošlo k žádným komentářům stávajícího vývoje, naopak, probíral se mj. plán politického vzdělávání na roky 1989 – 1990.³⁵ Již 28. listopadu tomu bylo jinak, schůze se zúčastnili většinou političtí pracovníci včetně zástupce 13. oddělení ÚV KSČ, funkcionáři bezpečnosti se omluvili ze služebních důvodů. Jednali sice ještě o přípravě X. konference komunistů na FMV, ale již také o průběhu Předsednictva ÚV KSČ a o personálních změnách v nejvyšších stranických funkcích.³⁶ Z poslední schůze předsednictva HV KSČ večer dne 1. prosince se opět funkcionáři bezpečnosti omluvili. I tady se jednalo o přípravě X. konference komunistů, účastníci mj. schválili návrh kandidátky na městskou konferenci KSČ v Praze, hlavní náplní však byla reakce na zasedání Předsednictva ÚV KSČ a jednání s Miroslavem Homoláčem, bývalým vedoucím tajemníkem HV KSČ z roku 1968 (který byl v roce 1970 vyloučen ze strany), zřejmě

33 ABS, f. PHV KSČ, k. 120, 34. zasedání PHV KSČ, Přehled o účasti na členských schůzích v působnosti CÚV KSČ – HV KSČ FMV za měsíc květen 1989, 23. 6. 1989.

34 ABS, f. PHV KSČ, k. 121, Pozvánka na 43. zasedání předsednictva hlavního výboru KSČ na FMV konaného dne 17. listopadu 1989, nedatováno.

35 Tamtéž, Zápis 44. mimořádného zasedání předsednictva HV KSČ dne 26. 11. 1989.

36 Tamtéž, Zápis 45. mimořádného zasedání předsednictva HV KSČ dne 28. 11. 1989.

bylo vedeno snahou navázat na reformní kroky z období Pražského jara a alespoň částečně zachovat kontinuitu vývoje.³⁷ To však bylo naprosté nepochopení změny politické situace. Poté již zřejmě k žádným dalším jednáním nedošlo, a když z Ústavy zmizela teze o vůdčí úloze komunistické strany, byl k 1. lednu 1990 rozkazem nového ministra vnitra JUDr. Richarda Sachra zrušen hlavní výbor KSČ na FMV.³⁸

Summary

The full control of the security units was one of the basic premise of the communist rule in Czechoslovakia. Year 1968 brought great changes, and the communist party boards at the Ministry of Interior became an important voice called for reforms of the security. Due to above mention, the massive personal and organizational changes took place on the extraordinary conference at May 1969. At the helm of the Party structures was a Commission of the Czechoslovak Communist Party Central Committee. Under the commission served Committees of the communist party within the units, divided into the basic organization of the party. There were several hundreds of such organizations and their number were variable, as well as their personal occupation. The goal of the Party units within the Ministry of Interior was to take care of the ideological, political and moral profile of the members of security corps. Their competency was focused mostly on the political issues and personal issues of the member of the National Security Corps. In practice, such tasks became more formal by the time and the real decision-making process shifted to the Party organs. Last materials from the discussions at the Commission of the Czechoslovak Communist Party Central Committee is from the beginning of December. During discussion, Commission reacted to the activities of the Central Committee of Party too late and scantily. The Party organizations at the Ministry of Interior was officially cancelled at the 1 January 1990.

---

37 Tamtéž, Zápis 46. mimořádného zasedání PHV KSČ ze dne 1. prosince 1989.

38 ABS, neuspořádáno, Rozkaz ministra vnitra Československé socialistické republiky č. 23 z 27. 12. 1989 Zrušení hlavního výboru Komunistické strany Československa na federálním ministerstvu vnitra.

Do nové éry se star(onov)ými tvářemi aneb Poslední týdný kontrarozvědky

Josef HALLA

Společenské změny, které přinesl listopad 1989, měly řadu specifík a zvláštností. Jednou z nich je převzetí bezpečnostního aparátu.

Nová politická reprezentace tápala. S problematikou ministerstva vnitra a Státní bezpečnosti neměla buď žádné přímé zkušenosti, nebo do styku s bezpečnostním aparátem přišla jako objekt jeho zájmu, popř. byli v jejích řadách ti, kteří byli součástí bezpečnostního aparátu, resp. s ním přišli do styku v rámci svého působení ve stranických a státních strukturách do počátku normalizace. O těchto otázkách se s představiteli Komunistické strany Československa (dále KSČ) podrobněji nejednalo, obě strany se koneckonců soustředily na personální změny ve vedení státu, vládách a parlamentech a na první nutné legislativní a organizační změny s tím spojené.¹

Stranou pozornosti tak do určité míry zůstávala jak činnost aparátu KSČ, tak i bezpečnostního aparátu samotného. Když se k tomu přidají absence lidí pro tento resort a teoretické představy o nutnosti zásadních změn v bezpečnostních složkách bez praktických kroků, zpětně se nedivíme, že po „týdenním“ federálním ministru vnitra Františku Pincovi,² jmenovaném dne 3. prosince 1989 do druhé vlády

---

1 K tématu podrobněji SUK, J.: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovky jedné politické krize*. Praha 2003; SUK, J.: *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989. 1. díl – Události, 2. díl – Dokumenty*. Praha; Brno 1998; HANZEL, V.: *Zrychlený tep dějin. Reálné drama o deseti jednáních. Autentické záznamy jednání Občanského fóra a Verejnosti proti násilíu v listopadu a prosinci 1989*. Praha 2006.

2 František Pinc (1944), ředitel Elektrárny Tušimice, ministr vnitra ČSSR (3. – 10. 12. 1989), poté ministr paliv a energetiky (10. 12. 1989 – 13. 2. 1990).

Ladislava Adamec,³ známé jako „15:5“, na místo Františka Kincla⁴ (na rozdíl od něj přišel „z civilu“) nebyl na jeho místo o týden později, dne 10. prosince 1989, jmenován nikdo. Politickou dohodou bylo stanoveno, že funkce federálního ministra vnitra zůstane neobsazena a resort budou spravovat,⁵ pověřeni společným řízením,⁶ premiér Marián Čalfa⁷ a jeho místopředsedové Ján Čarnogurský⁸ a Valtr Komárek.⁹

- 3 Ladislav Adamec (1926 – 2007), od 50. let funkcionář KSČ, místopředseda vlády České socialistické republiky (dále ČSR) (1969 – 1987), poté její předseda (1987 – 1988; z tohoto titulu i místopředseda vlády ČSSR, předseda vlády ČSSR (12. 10. 1988 – 10. 12. 1989; odstoupil 7. 12. 1989), poslanec České národní rady (dále ČNR) (1969 – 1990). Ve dnech 21. 12. 1989 – 1. 9. 1990 předseda KSČ (KSČS), poslanec Sněmovny lidu (dále SL) Federálního shromáždění (dále FS) (1990 – 1992). Dostupné na URL <<https://www.vlada.cz/cz/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1960-1990-csrr/ladislav-adamec/ladislav-adamec-26685>> (přístup 24. 11. 2016).
- 4 František Kincl (1941), od roku 1965 ve složkách MV, mj. náčelník KS SNB Ostrava (1979 – 1988), hodnost generálporučík, ministr vnitra ČSSR (12. 10. 1988 – 3. 12. 1989; krátce, od 1. 6. 1988, byl předtím náměstkem FMV), poslanec ČNR (1986 – 8. 1. 1990). Od 29. 11. 1989 byl ve stavu nemocných a funkci prakticky nevykonával. Roku 1992 odsouzen na 3 roky (Vykypěl na 3 a půl roku), po odpykání části podmínečně propuštění (Lorenc na 4 roky; trest si jako občan SR neodpykal).
- 5 SUK, J.: *Labyrintem revoluce*, s. 356.
- 6 Programové prohlášení vlády ze dne 19. 12. 1989 uvádí na s. 3: „*Na základe dohody pri okružnom stole riadi dnes Federálne ministerstvo vnútra predseda vlády spolu s prvými dvomi podpredsami.*” Dostupné na URL <<http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1990-1992-csfr/marian-calfa-1/ppv-1989-1990-calfa1.pdf>> (přístup 25. 2. 2015). Trio Čalfa, Čarnogurský a Komárek bylo pověřeno do 30. 12. 1989.
- 7 Marián Čalfa (1946), právník slovenského původu, žijící od studií v Praze, dlouholetý pracovník a vedoucí legislativního odboru Úřadu předsednictva vlády ČSSR, zástupce vedoucího úřadu (1987 – 1988), od 21. 4. 1988 ministr vlády ČSSR coby předseda Legislativní rady vlády (do února 1990), od 3. 12. 1989 první místopředseda vlády. 7. 12. pověřen jejím řízením, od 10. 12. 1989 do 27. 6. 1990 a od 27. 6. 1990 do 2. 7. 1992 předseda federální vlády. Do ledna 1990 člen KSČ. Od června 1990 do června 1992 poslanec Sněmovny národů (dále SN) FS. V letech 1993 – 2011 advokát. Jeho jmenování předsedou vlády, poslední akt vzápětí odstoupivšího prezidenta Gustáva Husáka (1913 – 1991), způsobil podle tehdy platných úmluv, že prezidentem musí být navržet Čech.
- 8 Ján Čarnogurský (1944), v roce 1981 vyloučen z advokacie z důvodu hájení klientů v politických či politicky motivovaných procesech, poté krátce řidič a podnikový právník. Od roku 1987 bez stálého pracovního poměru. I nadále poskytoval právní pomoc, podílel se na vydávání samizdatu. V srpnu 1989 zatčen (proces s tzv. Bratislavskou pětíkou), z vazby propuštěn 25. 11. 1989. Ve dnech 10. 12. 1989 – 6. 4. 1990 1. místopředseda vlády, poté do 27. 6. 1990 místopředseda (coby předseda Legislativní rady vlády). Poté mj. 1990 – 1991 1. místopředseda slovenské vlády, 1991 – 1992 předseda slovenské vlády, 1998 – 2002 ministr spravedlnosti SR. Předseda KDH (1990 – 2000). Po roce 2000 se vrátil do advokacie. Roku 2014 byl kandidátem v prezidentských volbách. K činnosti obhájce viz ČARNOGURSKÝ, J.: *Váznilí ich za vieru*. Bratislava 1990. Vyšlo i v exilu jako: KaROL: *Vydajú Vás: samizdat 1*. Bern 1986.
- 9 Valtr Komárek (1930 – 2013), ekonom, mj. Státní plánovací komise, poradce Ernesta Guevary (1964 – 1967), od roku 1984 ředitel Prognostického ústavu ČSAV. Ve dnech 10. 12. 1989 – 6. 4. 1990 1. místopředseda vlády, poté do 27. 6. 1990 místopředseda. Do ledna 1990 člen KSČ. Od června 1990 do prosince 1992 poslanec SL FS.

Nejistota a obavy ovšem panovaly i na druhé straně. Státní bezpečnost, do jejíž součásti patřila Hlavní správa kontrarozvědky neboli II. správa Sboru národní bezpečnosti (dále II. správa SNB),¹⁰ ve své činnosti po 17. listopadu neustala. Doba zhodnocení ročních plánů se blížila.¹¹ Situace, která se dramaticky měnila, tak byla monitorována a analyzována jen do určité míry, instituce se logicky začala zaobírat i sama sebou, včetně úkonů zaměřených do budoucnosti (obavy z napadení budov, skartace)...¹²

Je paradoxní, že zatímco třeba zakročila proti opozici¹³ dne 19. listopadu 1989,¹⁴ Tomáš Hradílek¹⁵ byl zadržen v Ostravě ještě o tři dny později, 22. listopadu 1989, a to na 48 hodin,¹⁶ a do registrač-

10 Hlavní správa kontrarozvědky neboli II. správa Sboru národní bezpečnosti (II. S SNB), viz mj. URL <<http://www.ustrcr.cz/cs/ii-sprava-snb-hlavni-sprava-kontrarozvedky-snb>> (přístup 25. 2. 2015).

11 Archiv bezpečnostních složek (dále ABS) Praha, fond (dále f.) A 34/1, inventární číslo (dále inv. č.) 585, Roční plán práce II. správy SNB na rok 1989. Po reorganizaci roku 1988 stála StB na přelomu 80. a 90. let před další, poměrně zásadní reorganizací. Viz TOMEK, P.: Hlavní správa kontrarozvědky Státní bezpečnosti 1988 – 1990. *Paměť a dějiny*, roč. 1, 2007, č. 1, s. 98–103.

12 Např. ŽÁČEK, P.: „Můžou přijít, jsme hotovi...“ Tzv. Lorencova „skartace“ z prosince 1989 v dokumentech. *Paměť národa*, roč. 1, 2004, nulté číslo, s. 28–41.

13 Vnitřní protivník, vnitřní nepřítel, nepřátelské síly, nelegální struktury, antisocialistické síly, živly, elementi, exponenti pravice, Charta 77 v uvozovkách, použití slova „tzv.“... Škála nálepek, kterou bezpečnostní aparát pro opozici (dissent) používal, byla široká, termínu opozice se však vyhýbal... Viz PEŠEK, J.: Pohľad štátnej moci na dissent na Slovensku v „ere prestavby“. In: PEŠEK, J. – SZOMOLÁNYI, S.: *November 1989 na Slovensku. Súvislosti, predpoklady a dôsledky. Štúdie a úvahy*. Bratislava 1999, s. 45–53.

14 Denní situační zprávy FMV č. 178, 20. 11. 1989, Příloha k DSZ z 20. 11. 1989, s. 3–4, dostupné na URL <<http://www.ustrcr.cz/data/pdf/svodky/dsz178-11-1989.pdf>> (přístup 24. 11. 2016).

15 Tomáš Hradílek (1945), zootechnik, v letech 1964 – 1969 (do září) byl členem KSČ, signatářem Charty 77 (zveřejněn 1. 2. 1977), poté dělník na pile. Podílel se na opoziční činnosti v tehdejší Severomoravském kraji, mj. dne 1. 5. 1987 rozvinul s Rudolfem Berezou (1942 – 2014) v Olomouci transparent „CHARTA 77 VYBÍZÍ K OBCĀNSKÉ KURÁŽI“ (krátká vazba, peněžitý trest). Roku 1989 byl jedním ze tří mluvčích Charty 77, byl tehdy stíhán za pobuřování (odsouzen k podmíněnému trestu). V červnu až listopadu 1990 ministr vnitra ČR. Jeho portrét v cyklu Paměť národa je dostupný na URL <http://www.pametnaroda.cz/witness/index/id/2095/#cs_2095> (přístup 25. 2. 2015).

16 LUCUK, V.: *Jako hlemýžď, co umí lézt po ostrí břitvy. Tomáš Hradílek*. In: <<http://www.pametnaroda.cz/story/hradilek-tomas-1945-1525>> (přístup 25. 2. 2015).

ních protokolů dále zaváděla další jména,¹⁷ o pár dnů později již sledovala ty, kteří pro ni byli dosud nedotknutelní – přední představitelé KSČ.¹⁸

Čalfova vláda věnovala situaci v bezpečnostním aparátu i část textu programového prohlášení vlády, které dne 19. prosince 1989 přednesl ve Federálním shromáždění premiér Čalfa. Hovořil i o zastavení operativní činnosti a uskutečnění personálních i organizačních změn.¹⁹ Stejný den totiž jeho poradce pro legislativu Ivana Průšu²⁰ jmenovali náměstkem federálního ministra vnitra. Měl tak začít řídit resort „měsíc poté“, kdy byli dosavadní náměstci bez ministra (vlastně se řídili sami...). Alojz Lorenc,²¹ I. náměstek federálního ministra vnitra, byl – poté, co dal funkci k dispozici – odvolán 21. prosince 1989 (poté byl poradcem ministra Sachera; resort opustil k 31. březnu 1990). Otta Sedlák²² odešel k 31. prosinci 1989 do důchodu. Další změny proběhly až po dalším měsíci.

Koncem roku 1989 se již ale začaly z prostředí Občanského fóra (dále OF) ozývat hlasy, vyjadřující nespokojenost s dosavadním postupem vůči

17 Viz registrační protokoly, online na URL <<http://www.abscr.cz/cs/vyhledavani-archivni-pomucky>> (přístup 25. 2. 2015), pro Slovensko <<http://www.upn.gov.sk/sk/zvazkova-agenda-stb>> (přístup 25. 2. 2015).

18 BLAŽEK, P. – BOSÁK, V.: Akce „Alfa 1“. Sledování bývalého generálního tajemníka ÚV KSČ Miloše Jakeše v prosinci 1989. *Paměť a dějiny*, roč. 2, 2008, č. 1, s. 114–130. Akce Alfa 2 se týkala Miroslava Štěpána. Obě povolil na návrh Miroslava Chovance I. náměstek FMV Ivan Průša 27. 12. 1989. Dále např. ŠTASTNÝ, J.: Správa sledování v roce 1989/1990. *Securitas imperii*, 1999, č. 5, s. 221–335.

19 Programové prohlášení vlády, s. 3. Dostupné na URL <<http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1990-1992-csfr/marian-calfa-1/ppv-1989-1990-calfa1.pdf>> (přístup 25. 2. 2015).

20 Ivan Průša (1940 – 2000), asistent na Právnické fakultě Univerzity Karlovy (1970 vyločen z KSČ), od roku 1987 legislativec ve státní správě, Čalfov poradce. Ve dnech 21. 12. 1989 – 22. 10. 1990 I. náměstek FMV, poté do roku 1992 vedl Úřad vlády ČSFR, habilitoval se, pracoval na MV ČR a vedl legislativní odbor v Senátu (v roce 1993 nebyl zvolen ústavním soudcem). K prvním změnám viz mj. ŽÁČEK, P.: Demontáž a očista bezpečnostních struktur. Počátek roku 1990 z pohledu federálního ministerstva vnitra. *Paměť a dějiny*, roč. 4, 2010, č. 1, s. 59–78.

21 Alojz Lorenc (1939), kryptolog, po působení v armádě (1954 – 1970) a absolvování vojenské VŠ nastoupil do služeb MV (1970 – 1990), mj. 1. 11. 1985 – 21. 12. 1989 I. náměstkem FMV v hodnosti generálporučíka. Po roce 1990 odborný poradce a podnikatel, autor několika publikací. K němu viz mj. LORENC, A.: *Ministerstvo strachu? Neskartované spomienky generála Lorenca*. Bratislava 1992; JANÍK, P.: *Generál Alojz Lorenc. Dešifrovaný svet*. Banská Bystrica 2000.

22 Otta Sedlák (1933), náměstek FMV ve dnech 15. 12. 1988 – 31. 12. 1989.

Státní bezpečnosti. Koordinační centrum Občanského fóra se vyjádřilo 22. prosince 1989 *k dalšímu působení Státní bezpečnosti*²³ (dokument podepsal budoucí předseda branně-bezpečnostního výboru Sněmovny národů Federálního shromáždění Ladislav Lis²⁴) a poté 26. prosince 1989 *k dosavadním opatřením federální vlády k zastavení činnosti Státní bezpečnosti*.²⁵ Tento dokument signovali Jaroslav Procházka²⁶ a Oldřich Hromádko.²⁷ Oba dokumenty jsou opatřeny označením stupně utajení tajné; „štábní kultura“ byla nutná...

Dne 30. prosince 1989 byl funkcí federálního ministra vnitra pověřen ministr bez portfeje Richard Sacher,²⁸ první nekomunistický ministr vnitra ve východním bloku (i přesto, že federálním ministrem národní obrany byl také Čech, Miroslav Vacek²⁹). Člen Československé strany lidové

---

23 Společně komuniké z jednání takzvaných rozhodujících politických sil u „kulatého stolu“ o volbě prezidenta a rekonstrukci Federálního shromáždění a národních rad. In: SUK, J.: *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989. 2. díl Dokumenty*. Praha; Brno 1998, s. 273–275; dostupné na URL <<http://www.89.usd.cas.cz/dokumenty-of-z-listopadu-a-prosinec-1989/104.html>> (přístup 25. 2. 2015).

24 Ladislav Lis (1926 – 2000), funkcionář ČSM a KSČ, signatář Charty 77 (1982 mluvčí), člen Výboru pro obranu nespravedlivě stíhaných (dále VONS), místopředseda Českého helsinského výboru, Hnutí za občanskou svobodu (dále HOS), od roku 1985 i Mezinárodní federace pro lidská práva (FIDH). Podílel se na vydávání samizdatu, opakovaně vězněn. Poslanec SN FS (1989 – 1992; předseda branně-bezpečnostního výboru).

25 Návrh stanoviska Koordinačního centra Občanského fóra k dosavadním opatřením federální vlády k zastavení činnosti Státní bezpečnosti. In: SUK, J.: *Občanské fórum: Listopad–prosinec 1989. 2. díl*, s. 290–292; dostupné na URL <<http://www.89.usd.cas.cz/cs/dokumenty/114.html>> (přístup 25. 2. 2015). Návrh předložil herec Petr Burian, který sám poté odešel v souvislosti s lustracemi...

26 Jaroslav Procházka (1939), ve služebním poměru v letech 1963 – 1970 na I. správě MV.

27 Oldřich Hromádko (1923 – 1996), po roce 1948 krátce velitel útvaru JERÁB na Jáchymovsku, poté působil u Pohraniční strážce, roku 1968 náčelník operačního štábu ministra Pavla. Po roce 1969 dělník, signatář Charty 77.

28 Richard Sacher (1942 – 2014), dělník, od roku 1969 pracovník aparátu ČSL, vedoucí její Ústřední politické školy (1982 – 1988), ústřední tajemník ČSL (27. 11. 1989), ministr bez portfeje (10. – 30. 12. 1989) a ministr vnitra ČSSR/ČSFR (30. 12. 1989 – 27. 6. 1990). Poslanec SL FS (1990 – 1992), člen (KDU)–ČSL (1968 – 1992). Poté působil v soukromé sféře.

29 Miroslav Vacek (1935) po absolvování vojenských akademií v Brně a Sovětském svazu prošel řadu velitelských funkcí, dále náčelník Generálního štábu ČSLA (1987 – 1989), v hodnosti armádního generála ministr národní obrany (3. 12. 1989 – 18. 10. 1990). Poslanec SN FS (1986 – 1990) a PS PČR (1996 – 1998). Od roku 1953 v KSČ.

(dále ČSL), strany Národní fronty, který působil na politické škole své strany a byl měsíc lidoveckým ústředním tajemníkem. Některým členům vedení Občanského fóra to přišlo vtipné a ironické už ve chvíli jeho navržení delegací OF a Verejnosti proti násilí (dále VPN) u „kulatého stolu“ dne 8. prosince 1989...³⁰

Sacher ihned nastoupil do úřadu. Sdělil své představy jak vedení federálního ministerstva vnitra, tak médiím.³¹

Dne 11. ledna 1990 schválilo předsednictvo vlády Československé socialistické republiky (dále ČSSR) Sacherův materiál *Činnost resortu federálního ministerstva vnitra a jeho složek v období vlády národního porozumění*, kde je uvedeno zaměření federálního ministerstva vnitra v nejbližších měsících.³²

O den později, 12. ledna 1990, zastavil Sacher svým rozkazem veškerou činnost na úseku vnitřního zpravodajství neboli tzv. vnitřního nepřítel (9. – 12. odbor II. správy SNB) a příslušné odbory na XII. správě SNB, krajských a okresních správách, tj. Krajských správách SNB a Okresních správách SNB).³³ Operativní činnost zastavil (ne zcela!) již Lorenc dne 11. prosince 1989.³⁴

Dne 15. ledna 1990 byly odbory zahrnující úsek vnitřního nepřítel zrušeny a jeho příslušníci převeleni do zálohy pro přechodně nezařazené příslušníky SNB. K tomuto dni byl odvolán zástupce náčelníka II. správy SNB pro vnitřní zpravodajství Miroslav Chovanec.³⁵

30 SUK, J.: *Labyrintem revoluce*, s. 356.

31 BLÁHOVÁ, H.: Ministerstvo vnitra má sloužit občanům. Rozhovor Lidové demokracie s bratrem JUDr. Richardem Sacherem. *Lidová demokracie*, roč. 46, 2. 1. 1990, č. 1, s. 3.

32 Část dokumentu, předloženého dne 10. 1. 1990. In: ŽÁČEK, P.: *Demontáž a očista bezpečnostních struktur*, s. 61–63.

33 RMV ČSSR č. 6/1990.

34 SIVOŠ, J.: Činnost Správy kontrarozvědky v Bratislavě od 17. novembra 1989 do 15. februára 1990, In: JAŠEK, P. (ed.): *20. výročie Nežnej revolúcie*. Bratislava 2010, s. 171.

35 Miroslav Chovanec (1950), zástupce náčelníka II. správy SNB pro vnitřní zpravodajství. U MV od 1972, po 15 letech na KS SNB Košice od 1. 2. 1987 na X. správě (vedl jeho 1. odbor). Od 1. 9. 1988 náčelník X. odboru II. správy SNB, od 1. 4. 1989 zástupce náčelníka II. správy SNB v (propůjčené) hodnosti podplukovníka. Dne 15. 1. 1990 byl zařazen do zálohy pro přechodně nezařazené. Více k němu viz ŽÁČEK, P. (ed.): *V čele ŠtB. Pád režimu v záznamoch dôstojníka tajnej polície*. Bratislava 2006 (součástí knihy je přepis jeho autentizovaného sešitu z přelomu let 1989 – 1990).

Mezitím 13. ledna 1990 seznámil Sacher společně s republikovými ministry vnitra – Antonínem Hrazdírou³⁶ a Vladimírem Mečiar³⁷ (byl jím od 11. ledna 1990; do té doby funkci vykonával předseda vlády Milan Čič³⁸ společně s místopředsedy Jozefem Markušem³⁹ a Vladimírem Ondrušem⁴⁰) – s novým zaměřením federálního ministerstva vnitra „*aktivní náčelníků centrálních útvarů, krajských a okresních správ SNB*“.⁴¹

Náměstek federálního ministra vnitra Stanislav Nezval⁴² byl odvolán 18. ledna 1990. Ten den byli jmenováni náměstci Jaroslav Procházka, Viliam Ciklamini⁴³ (ten byl spolu s Průšou I. náměstkem federálního ministra vnitra) a Andrej Sámel.⁴⁴ Do resortu se začaly vracet staronové tváře – reaktivovaní.⁴⁵ Ti se začínají v resortu objevovat v polovině ledna

36 Antonín Hrazdíra (1940), technik, funkcionář samosprávy na Vyškovsku, ministr vnitra a životního prostředí české vlády (5. 12. 1989 – 29. 6. 1990; od 6. 2. 1990 i 1. místopředseda), poslanec ČNR (1990 – 1992) a PS PČR (1993 – 1996). Člen KSČ (1963 – 1993).

37 Vladimír Mečiar (1942), právník, ministr vnitra a životního prostředí slovenské vlády (11. 1. – 26. 6. 1990), opakovaně premiér (1990 – 1991, 1992 – 1994, 1994 – 1998). Poslanec – SN FS (1990 – 1992), NR SR (1993 – 2010). Člen KSČ (1962 – 1970). Původně člen VPN, poté dlouholetý předseda Hnutia za demokratické Slovensko (dále HDZS). V letech 1999 a 2004 neúspěšně kandidoval na funkci prezidenta.

38 Milan Čič (1932 – 2012), právník, pedagog na Univerzitě Komenského, člen SAV, ministr spravedlnosti slovenské vlády (1988 – 1989), její předseda (12. 12. 1989 – 26. 6. 1990), poslanec FS (1990 – 1992), místopředseda poslední federální vlády (1992), předseda Ústavního soudu SR (1993 – 2000), vedoucí Kanceláře prezidenta SR (2004 – 2012). V letech 1961 – 1990 člen KSČ.

39 Jozef Markuš (1944), do roku 1947 žil v Maďarsku. Ekonom, politik (12. 12. 1989 – 26. 6. 1990 místopředseda slovenské vlády), předseda Matice slovenské (1990 – 2010).

40 Vladimír Ondruš (1942), syn politického vězně, ekolog (Bratislava/nahlas), politik (místopředseda slovenské vlády 12. 12. 1989 – 26. 6. 1990 a 27. 6. 1990 – 22. 4. 1991), člen KV VPN, poslanec SNR, zastupitel města i kraje. Autor knihy *Atentát na Nežnú revolúciu* (Bratislava 2009).

41 ŽÁČEK, P. – KOŠICKÝ, P.: Štátna a Verejná bezpečnosť v ponovembrovej politike. *Pamäť národa*, roč. 2, 2005, č. 3, s. 43 – 46.

42 Stanislav Nezval (1941), náměstkem FMV ve dnech 10. 6. 1988 – 18. 1. 1990 v hodnosti generálmajora.

43 Viliam Ciklamini (1932), působil v 50. – 60. letech na I. správě MV, vesměs v zahraničí. Člen Obrody. Náměstkem FMV ve dnech 18. 1. – 31. 7. 1990 (do 20. 4. 1990 I. náměstkem).

44 Andrej Sámel (1931 – 2006), v letech 1954 – 1969 politruk Pohraniční stráže. Náměstkem FMV ve dnech 18. 1. – 22. 10. 1990 (20. 4. – 30. 6. I. náměstek FMV). Velel zásahu v Leopoldově, v květnu 1990 byl Havlem povýšen do hodnosti generálmajora. V banskobystrickém deníku *Smer* zveřejnil třináctidílnou sérii článků *Andrej promluvil*, kvůli které se s ním soudil Milan Kňažko a Vladimír Mečiar (soud skončil v jeho prospěch až v roce 1999).

45 Návrat osob, odvolaných či propuštěných z politických důvodů zejména po srpnu 1968, se týkal i dalších oblastí státní správy, samosprávy, školství... Zde uvedení reaktivovaní vesměs již tehdy dosáhli hodnosti plukovníka.

1990, neboť otázka rehabilitací byla jedním z prvních bodů.⁴⁶ Noví náměstci si na poradě 23. ledna 1990 rozdělili kompetence, kontrarozvědka (III., IV. a XII. správy SNB) připadla náměstkovi Procházkovi.

Dne 31. ledna 1990 podepsal ministr Sacher svůj rozkaz o *Zrušení útvarů federálního ministerstva vnitra, útvarů Sboru národní bezpečnosti – složky Státní bezpečnosti podřízených federálnímu ministerstvu vnitra a zřízení útvarů federálního ministerstva vnitra*.⁴⁷ Organizační opatření byla uvozena slovy: „*V souvislosti se společenskopolitickými změnami dotýkajícími se též Sboru národní bezpečnosti – složky Státní bezpečnosti [...]*.” Byla to ale spíše reorganizace, rozdělení na jednotlivé organizační celky, přičemž z resortu Federálního ministerstva vnitra (dále FMV) byla vyňata bývalá II. správa SNB, Hlavní správa vojenské kontrarozvědky; rozkaz se nezmiňoval rovněž o Správě vývoje automatizace, která byla součástí Státní bezpečnosti pouze několik měsíců (až „novelou“ poslední reorganizace z roku 1988).

Druhý den, 1. února 1990 vysílala jeho zdůvodnění Československá televize, zveřejnila ČTK⁴⁸ a vysílal Československý rozhlas. Média pak Sacher pozval na 5. února 1990 do budovy kontrarozvědky v Thákurově ulici⁴⁹ (již od počátku roku probíhalo zajištění „*vymístění areálu*,”⁵⁰ který měl být ve 2. polovině roku předán ČVUT).

Ten den se konala demonstrace „*proti úplnému zrušení StB*”. Ve *Svobodném slovu* autor fotografií akce, na které se několik stovek účastníků o zrušení Státní bezpečnosti dozvěděl, okomentoval slovy: „*Lidé jásali a zpívali Hutkovy, Krylovy i národní písničky. Potom se vydali na Národní třídu, kde před OD Máj zpívali čs. státní hymnu. Tiše pak prošli Bartolomějskou ulicí na Staroměstské náměstí.*” Za jeden den organizátoři získali 13 500 podpisů.⁵¹

46 RMV ČSSR č. 4/1990, zřízení komise federálního ministerstva vnitra k přípravě rehabilitačního řízení, RMV ČSFR č. 69/1990, Zřízení rehabilitační komise ministerstva vnitra České a Slovenské federativní republiky, 28. 5. 1990, doplněno RMV ČSFR č. 83/1990 17. 8. 1990.

47 RMV ČSSR č. 16/1990, Zrušení útvarů federálního ministerstva vnitra, útvarů Sboru národní bezpečnosti – složky Státní bezpečnosti podřízených federálnímu ministerstvu vnitra a zřízení útvarů federálního ministerstva vnitra, ze dne 31. 1. 1990, platnost ode dne 1990. Jeho znění viz: *První správa. Československá rozvědka v dokumentech 1945 – 1990 I*. Praha 2000, s. 167–170.

48 Prohlášení ministra vnitra ČSSR Richarda Sachera. ČTK 1. 2. 1990.

49 Reportáže jsou v pořadí Jakuba Železného *Demokracie – rok první. Konec StB*. In: <<http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/10101491767-studio-ct24/210411034000007-demokracie-rok-prvni-konec-stb>> (přístup 25. 2. 2015).

50 Areál převzalo České vysoké učení technické a jsou v něm opět koleje.

51 (něh): Foto M. Rasochy. *Svobodné slovo*, roč. 46, 2. 2. 1990, č. 28, s. 1.

Pro služební funkcionáře a náčelníky útvarů z rozkazu ze dne 31. ledna 1990 vyplývala řada povinností, mj.:

„1. zabezpečit dnem účinnosti tohoto rozkazu neprodleně uložit, uzamknout a zapečetit v přidělených bezpečnostních schránkách služební písemnosti a pomůcky; po provedeném opatření klíče odevzdat příslušnému služebnímu funkcionáři nebo náčelníku útvaru;

2. stanovit, aby služební zbraně příslušníků Sboru národní bezpečnosti zařazených na funkčních místech podléhajících zrušení podle části I písmo b), c), e), g) a ch)⁵² tohoto rozkazu byly proti písemnému potvrzení uloženy ve zbrojních skladech. Odevzdány byly i služební průkazy a zbraně soukromé.“⁵³

Napilno měla správa personální práce a vzdělávání federálního ministerstva vnitra, která musela připravit k 15., resp. 16. února 1990 „příslušná personální opatření k náčelníkům a zástupcům útvarů“.⁵⁴

Ke změnám v samotné kontrarozvědce došlo až na přelomu ledna a února 1990 – dne 31. ledna 1990 byl odvolán z funkce náčelník II. správy SNB Karel Vykypěl⁵⁵ a ke dni 4. února 1990 I. zástupce náčelníka Vojtěch Zamykal⁵⁶ a zástupce náčelníka Pavel Dvořák.⁵⁷

52 Jednalo se o Hlavní správu kontrarozvědky SNB, správu sledování SNB, správu zpravodajské techniky SNB, zvláštní správu SNB a Správu pasů a víz SNB, bod 1. platil i pro správu kontrarozvědky SNB Bratislava.

53 *První správa. Československá rozvědka v dokumentech*, s. 168.

54 Tamtéž, s. 169.

55 Karel Vykypěl (1943), ve složkách MV od roku 1965, od roku 1968 u StB v Brně, na tehdejší UJEP vystudoval psychologii, od září 1986 zástupcem náčelníka X. správy SNB, (kde byl od roku 1979 náčelníkem I. odboru) a ve dnech 1. 8. 1988 do 1. 2. 1990 náčelníkem II. správy SNB v hodnosti plukovníka. Dne 23. 6. 1990 byl propuštěn. V roce 1992 byl odsouzen na 3 a půl roku (s F. Kinčem a A. Lorencem). K němu viz mj. ŽÁČEK, P.: Causa Karel Vykypěl. *Reflex*, roč. 4, 25. 5. 1992, č. 22, s. 66-69.

56 Vojtěch Zamykal (1946), od roku 1967 u Veřejní bezpečnosti (dále VB), od roku 1970 u StB. Roku 1975 absolvoval Vysokou školu Felixe Dzeržinského KGB, kde si v roce 1984 udělal vědeckou aspiranturu (CSc.); působil i na fakultě StB Vysoké školy SNB. V letech 1983 – 1984 pověřen funkcí zástupce náčelníka II. S SNB, 1985 – 1987 náčelník sekretariátu I. náměstka MV ČSSR, od 15. 10. 1987 do 31. 7. 1988 náčelník XI. správy FMV (předtím krátce jeho zástupce), od 1. 1. 1989 I. zástupce náčelníka II. správy SNB v hodnosti podplukovníka (mezitím pověřen funkcí zástupce náčelníka). Dne 5. 2. 1990 zařazen do zálohy pro přechodně nezařazené a v dubnu 1990 řady MV opustil.

57 Pavel Dvořák (1948), v resortu MV od roku 1970, krátce u VB. Působil na KS SNB Brno, od roku 1984 v Praze. Od 1. 8. 1987 pověřen funkcí I. zástupce náčelníka II. správy SNB, od 1. 2. 1988 (od 1. 8. 1988 zástupce) jmenován v (propůjčené) hodnosti podplukovníka. Dne 5. 2. 1990 zařazen do zálohy pro přechodně nezařazené.

V době od vyhlášení rozkazu do zrušení II. správy SNB došlo k nástupu dalších reaktivovaných pracovníků. Dne 2. února 1990 je do funkce posledního náčelníka II. správy SNB ustaven Zdeněk Formánek,⁵⁸ jeho zástupci se stali Jaroslav Skřivánek⁵⁹ a Josef Klečka.⁶⁰ Lidé s dlouholetou praxí ve Státní bezpečnosti v 50. a 60. letech. Na mnohé se pokusili – spolu s dalšími reaktivovanými – navázat tak, jako kdyby svět zpravodajských služeb nikdy neopustili...

Od 5. února 1990 měli všichni příslušníci, s výjimkou těch, kteří museli zabezpečovat nezbytnou činnost, v pracovní době tzv. dosah. Dne 12. února 1990 proběhla na Václavském náměstí demonstrace několika tisíc lidí s požadavkem „*Chceme znát úplnou pravdu o Státní bezpečnosti.*“ Dne 15. února 1990 byl posledním dnem, kdy existovala řada útvarů, včetně II. správy SNB, uvedené v bodě I. b). Funkční místa zrušená v bodě I. byla převedena do účelově vytvořené rezervy ministra.⁶¹

Ode dne 16. února 1990 byl mj. zřízen *úřad federálního ministerstva vnitra pro ochranu Ústavy a demokracie*,⁶² s velkým „Ú“ ve slově ústava, ve zkratce známým jako ÚOÚD či Ú FMV OÚD. V čele ÚOÚD pokračovali náčelník Formánek, 1. zástupce Skřivánek a další zástupce Klečka. V únoru 1990 se rozjíždí činnost občanských komisí, které by posuzovaly (ne)vhodnost dalšího setrvání příslušníků Státní bezpečnosti v bezpečnostních složkách.

Zřízení prověřkových komisí federálního ministerstva vnitra na úrovni KS SNB a OS SNB k 15. únoru 1990 stanovil Sacher rozkazem dne ze dne 7. února 1990. Zástupci byli „*bývalí příslušníci SNB a vojáci z povolání, kteří byli propuštěni nebo byli nuceni odejít pro své politické názory, nezkompromitovaní příslušníci SNB a vojáci z povolání, zástupci občanské komise (čl. 2 odst. 1)*“. Prověřková

58 Zdeněk Formánek (1928), pracoval v resortu MV od roku 1953 do roku 1970, i na I. správě MV, roku 1968 náčelník II. správy HS-StB. Po odvolání z funkce ředitele ÚOÚD byl Zdeněk Formánek mj. vedoucím pražského sekretariátu Československé nadace Charty 77 a působil jako právník.

59 Jaroslav Skřivánek (1933), v resortu MV v letech 1950 – 1970, povětšinou v rámci II. správy MV.

60 Josef Klečka (1925 – 1999), v resortu MV v letech 1945 – 1970, vesměs v rámci II. správy v Ústí nad Labem.

61 Viz znění RMV ČSSR č. 16/1990. In: *První správa. Československá rozvědka v dokumentech*, s. 167.

62 Bod II. písm. d) RMV ČSSR č. 16/1990. In: *První správa. Československá rozvědka v dokumentech*, s. 168.

komise federálního ministerstva vnitra byla zřízena, jak bylo uvedeno v preambuli, „v souladu se *Zaměřením činnosti resortu federálního ministerstva vnitra a jeho složek v období vlády národního porozumění, schváleného předsednictvem vlády Československé socialistické republiky dne 11. ledna 1990*“.⁶³

Sacher zřídil dne 30. ledna 1990 také odbornou komisi.⁶⁴ Tvořilo ji 23 osob se zkušenostmi povětšinou již od 50. let,⁶⁵ v čele se Stanislavem Padrůnkem.⁶⁶ Ta ve svém dopise ze dne 13. března 1990 kritizuje tempo i hloubku změn na federálním ministerstvu vnitra. Typické prý pro situaci na něm je, že „na svých místech zůstávají staré funkcionářské kádry v podstatě nedotčeny. Bez personálních změn zůstávají i jejich aparáty. [...] Očista aparátu od lidí zkompromitovaných nezákonnou činností se neprovádí“.⁶⁷

Dne 17. března 1990 na 7. sněmu Koordinačního centra Občanského fóra Ivan Dejmal⁶⁸ „informoval o poradě občanských a prověřkových komisí federálního ministerstva vnitra, které se tento den bezvýhradně shodly, že je třeba okamžitě přijmout zákon o propuštění všech příslušníků Státní bezpečnosti. Práci prověřkových komisí na ministerstvu cílevědomě ztěžují ‚nomenklатурní kádry KSČ‘, které zde zůstaly“.⁶⁹

Březen a duben 1990 je ve znamení střetů ministra Sachera s jeho náměstký a s vedením ÚOÚD, stupňuje se kritika ze strany Občanského fóra (schematicky uvedeno „staří“ – reaktivovaní – disidenti – šedá zóna

63 RMV ČSSR č. 21/1990, zřízení prověřkové komise federálního ministerstva vnitra, ze dne 7. 2. 1990 (platnost do 15. 4. 1990).

64 RMV ČSSR č. 12/1990, zřízení odborné komise federálního ministerstva vnitra, ze dne 30. 1. 1990.

65 Tři do služeb MV vstoupili již v roce 1945. Viz např. WILLIAMS, K.: *Czechoslovakia 1990 – 1992*. In: WILLIAMS, K. – DELETANT, D. (eds.): *Security Intelligence Services in New Democracies. The Czech Republic, Slovakia and Romania*. Hampshire; New York 2001, s. 58.

66 Stanislav Padrůněk (1923 – 1991), dlouholetý příslušník Státní bezpečnosti, I. náměstek MV ČSSR (21. 6. – 15. 12. 1968). V srpnu 1968 intervenován okupačními vojsky.

67 ŽÁČEK, P.: *Demontáž a očista bezpečnostních struktur*, s. 70.

68 Ivan Dejmal (1946 – 2008), v 1970 vyloučen z VŠ zemědělské (rehabilitován v roce 1990) jako člen Hnutí revoluční mládeže, vězněn, ekolog, signatář Charty 77, HOS, ministr životního prostředí (1991 – 1992, od roku 1990 zde pracoval), poté působil v oblasti ochrany přírody a krajiny. První předseda Rady Ústavu pro studium totalitních režimů (2007 – 2008).

69 <<http://www.89.usd.cas.cz/cs/1990/598-17031990.html>> (přístup 25. 2. 2015).

– představitelé stran bývalé Národní fronty...). Dne 8. března 1990 se politické strany a hnutí dohodly na lustraci⁷⁰ svých kandidátů v červnových volbách. Výsledky lustrací měly být původně zveřejněny po volbách, případy některých osob byly ale řešeny ještě před nimi, nebo v jejich průběhu (ve dnech 8. a 9. června 1990).⁷¹

Spor mezi Sacherem a Občanským fórem měl po 5. dubna 1990 řešit⁷² Ladislav Hejdiánek.⁷³ Ten na tiskovce dne 18. dubna 1990 Sacheru kritizoval – „*neučinil celou řadu základně důležitých opatření nutných pro rychlé a spolehlivé přebudování jak struktur a orgánů samotného ministerstva, tak struktur a orgánů podléhajících*“. Jeho chyby považoval za závažnější než pochybení jeho náměstků.⁷⁴ I z tohoto důvodu Sacheru o den později interpeluje ve Federálním shromáždění Ladislav Lis.⁷⁵ To už vyšlo najevo, že dochází k lustracím.

Tzv. aféra Sachergate,⁷⁶ to je série vzájemných obvinění, kdo koho lustruje a zda tak může činit (osobně či lustrace zadávat). A i na to se názory rozcházejí. Lustrovat chtějí, resp. i lustrují nejen Sacher a jeho náměstci, vedení ÚOÚD, ale i Hrad... Nevyměněné vedení

70 K problematice lustrací mj. WILLIAMS, K.: *Czechoslovakia 1990 – 1992*, s. 73–76; ŠVIHRAN, L.: *Aféry po novembri*. Bratislava 1990; BAUER, J.: *Aféry jak pro koho*. Praha 1991; PERKNEROVÁ, K.: *Komu slouží vnitro?* Praha 1992; UHL, P.: *Právo a spravedlnost očima Petra Uhla*. Praha 1998. K ne zcela přehlednému a zmapovanému tématu existují spíše publicistická zpracování nebo osobní vzpomínky, z odborné literatury SUK, J.: *Prezident Václav Havel a břemeno (komunistické) minulosti. Lustrace jako politický a morální problém, 1989 – 1992*. In: GJURIČOVÁ, A. – KOPEČEK, M. – ROUBAL, P. – SUK, J. – ZAHRADNÍČEK, T. (eds.): *Rozdělení minulosti. Vytváření politických identit České republiky po roce 1989. Edice Knihovny Václava Havla, sv. 4*. Praha 2011, s. 135–181.

71 Šlo zejména o causu předsedy ČSL, poslance FS Josefa Bartončíka (1943) a Jána Budaje (1952), lídra VPŇ, který byl v roce 1990 i jejím předsedou.

72 Po jednání v Lánech mezi Havlem, Lisem a Urbanem byl šetřením pověřen se souhlasem FMV, KC OF a Havlem vyřešit spor mezi Sacherem a OF. Viz např. SUK, *Labyrintem revoluce*, s. 362.

73 Ladislav Hejdiánek (1927), český filozof, pedagog. Signatář Charty 77.

74 Viz mj. SUK, J.: *Prezident Václav Havel a břemeno*, s. 156; MĚCHÝŘ, J.: *Velký převrat či snad revoluce sametová?* Praha 1999, s. 127.

75 *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*, Federální shromáždění 1986 – 1990 – stenoprotokoly, 27. společná schůze Sněmovny lidu a Sněmovny národů, 19. 4. 1990, dostupné na URL <<http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slns/stenprot/027schuz/s027031.htm>> a <[s027032.htm](http://www.psp.cz/eknih/1986fs/slns/stenprot/027schuz/s027032.htm)> (přístup 25. 2. 2015).

76 K tzv. Sachergate viz např. ŽÁČEK, P.: „Sachergate“: první lustrační aféra. *Nesnáze postkomunistické elity (nejen) se svazky Státní bezpečnosti. Paměť a dějiny*, roč. 1, 2007, č. 1, s. 50–81.

Vnitřní a organizační správy Federálního ministerstva vnitra (dále VOS FMV) a jeho Statisticko-evidenčního oddělení (dále SEO FMV) se ocitá v nezávaděníhodné pozici, ředitel VOS FMV Václav Novotný⁷⁷ rezignuje a k 15. dubnu 1990 odchází z vnitra (ředitel SEO FMV Josef Rambousek⁷⁸ resort opouští počátkem roku 1992). Objevuje se *causa fondu Z*⁷⁹ (mnohdy dodnes – chybně – považovaný za tehdy účelově vytvořený).

Přesto, že Sacher čelí sílící kritice nejen Občanského fóra (a ví, že ministrem bude do voleb), po eskalaci situace (ohlasy jsou nejen bezprostředně v médiích, ale dodnes i v publicistice, memoárové a odborné literatuře), kdy v parlamentu prohlašuje, že dává přednost „*loajálním profesionálům před dobře poučenými laiky*” (jak nazývá reaktivované),⁸⁰ ruší Padrůňkovu komisi a provádí personální změny ve vedení ministerstva vnitra. Jeho I. náměstkem se místo Procházky, odvolaného 20. dubna 1990, stává 26. dubna 1990 Jan Ruml⁸¹ coby zástupce Občanského fóra. Dne 3. května 1990 je odvolán ředitel (změna titulu od 1. dubna 1990) Formánek (odvolání jsou rovněž náměstci Skřivánek a Klečka).

Druhým ředitelem ÚOÚD se z pozice I. náměstka federálního ministra vnitra stává Jan Ruml. O dva dny později přicházejí na místa náměstků ÚOÚD František Stárek a Zdeněk Vodsloň. Podle Formánka zrušení Padrůňkovy komise, odvolání náměstka Procházky a jeho vedení ÚOÚD „*bylo největší vítězství šedé zóny v politice*”.⁸²

Dne 10. května 1990 Federální shromáždění přijímá zákon č. 169/1990 Sb., *o občanských komisích, působících v resortech ministerstva vnitra*,

77 Václav Novotný (1947), ve složkách MV od roku 1972, od 1988 I. zástupcem náčelníka sekretariátu FMV, náčelníkem VOS FMV v hostnosti majora byl od 15. 1. 1990.

78 Josef Rambousek (1951), ve službách MV od roku 1971, náčelníkem SEO v hodnosti majora pověřen 15. 11. 1989, jmenován od 1. 2. 1990.

79 K fondu Z mj. FROLÍK, J.: Zvláštní fond (fond Z) operativního archivu Státní bezpečnosti. *Sborník AMV*, 2004, č. 2, s. 39–46. Fond Z vznikl v roce 1958 a šlo o uzavřený depozitář s režimovým přístupem.

80 MĚCHÝŘ, J.: *Velký převrat*, s. 126.

81 Jan Ruml (1953), pracoval v dělnických profesích, signatář Charty 77 (1977), člen VONS, HOS. Spoluzaložil *Lidové noviny*, Nezávislé tiskové středisko a *Respekt*. Od dubna 1990 náměstek ministra vnitra. Ministr vnitra ČR (1992 – 1997), poslanec SN FS (1992), PS PČR (1996 – 1998), senátor (1998 – 2004; od roku 2000 místopředseda).

82 MĚCHÝŘ, J.: *Velký převrat*, s. 130.

s účinností od téhož dne.⁸³ Občanské komise ale do té doby již v řadě případů rozhodly, což přinese v budoucnu nemalé problémy...⁸⁴

Po volbách došlo k ukončení dosažitelnosti „starých“ příslušníků.⁸⁵ Federálním ministrem vnitra se stává 27. června 1990 Ján Langoš,⁸⁶ o ÚOÚD se zmiňuje i prohlášení vlády ze dne 3. července 1990.⁸⁷ Třetím ředitelem pak – po velmi krátkém intermezzu, kdy byl řízením pověřen čerstvý náměstek Arnošt Kohut⁸⁸ – v červenci 1990 Jiří Müller,⁸⁹ v tu dobu zároveň poslanec České národní rady (Ruml byl odvolán 8. července 1990). S podzimem začíná ve větší míře k přijímání nových příslušníků (někteří přicházejí i z občanských a prověřkových komisí), dochází k organizačním i personálním změnám, rozvíjení jednotlivých forem činnosti.

Zatímco počátkem roku 1990 se objevovaly úvahy spíše o zrušení kontrarozvědky, od jara myšlenky, zdali by nemělo jít o analytickou složku pouze z nových lidí, začíná se později řešit otázka, zdali neoddlít kontrarozvědku od federálního ministerstva vnitra. O Státní bezpečnosti, roli bezpečnostního aparátu, a to nejen kontrarozvědky, informují – po více než dvaceti letech otevřeně – média, začíná být předmětem studia nejen historiků. V médiích se objevují debaty o směřování kontrarozvědky, objevují se informace o její činnosti či personální záležitosti. Ne vše však jde hladce a ke spokojenosti všech zainteresovaných...

83 Změnil zákon č. 100/1970, o služebním poměru příslušníků Sboru národní bezpečnosti. Rozhodnutí komisí, které byly oprávněny zprostit služby příslušníka SNB, ale byla vydána i před tímto datem... Seznam propuštěných podle písm. g) – *neprizpůsobivý* je dostupný na URL <http://svazky.cz/download/stb-g_12.htm> (přístup 25. 2. 2015).

84 Judikatury soudních sporů řešených u Nejvyššího soudu, Nejvyššího správního soudu nebo i Ústavního soudu lze nalézt v odborných databázích, např. ASPI.

85 RMV ČSFR č. 73, *Komisionální odpečetění trezorů a místností příslušníků bývalé Státní bezpečnosti a provedení inventarizace materiálu*, ze dne 25. 6. 1990.

86 Ján Langoš (1946 – 2006), fyzik, podílel se na vydávání samizdatu, člen KV VPN, ministr vnitra ČSFR (1990 – 1992), poslanec SL FS (30. 1. 1990 – 4. 6. 1992), NR SR (1994 – 2002), předseda správní rady ÚPN (2002 – 2006).

87 <<http://www.vlada.cz/assets/clenove-vlady/historie-minulych-vlad/prehled-vlad-cr/1990-1992-csfr/marian-calfa-2/ppv-1990-1992-calfa2.pdf>> (přístup 25. 2. 2015).

88 Arnošt Kohut (1957), v letech 1990 – 1992 náměstek ministra vnitra ČSFR.

89 PROBOŠTOVÁ, D.: Opožděný diplom pro Jiřího. *Lidové noviny*, roč. 3, 14. 2. 1990, č. 12, s. 6. Jiří Müller (1943), jeden z vůdčích studentských představitelů pražského jara, převzal diplom na ČVUT 8. 2. 1990 (1970 nebyl připuštěn ke státnici). Tehdy pracoval v družstvu Atlantis manželů Uhdeových. Ředitelem byl do 27. 11. 1990, poté byl pro koncepční spory s ministrem Langošem odvolán. Čtvrtým ředitelem se stal příslušník ÚOÚD Jiří Novotný. Dne 19. 12. 1990 byl ÚOÚD zrušen a o den později vznikla Federální informační služba.

Summary

November 1989 brought fundamental social changes. New political representation, among other things, had to take over the security apparatus. New politicians didn't have experiences with these problems, some of them came into contact with the security apparatus only as the object of his interest. That issue led to the fact that security apparatus entered into a new era with renewed faces. This article tries to outline the course from the „government 15:5“ through joint management of the Government of the National Understanding from 10 December 1989, the appointment of the Federal Minister of Interior Richard Sacher up to the abolition of the State Security Service (the reorganization), cessation of activities in the field of internal reporting, the appointment of the new management (reactivated intelligence officers) and problems of this transition period...

Rezidentúra Brusel v roku 1989

Michal MIKLOVIČ

V rámci československej Štátnej bezpečnosti vykonávala spravodajskú činnosť v zahraničí Hlavná správa rozviedky, a to prostredníctvom svojich rezidentúr. Rezidentúra bola zakonšpirovaným pracoviskom rozviedky a tvorili ju príslušníci rozviedky vyslaní do určitej krajiny. Svoju spravodajskú činnosť kryli pozíciami pracovníkov československých inštitúcií, predovšetkým diplomatov, novinárov a obchodných zástupcov. Z tohto dôvodu rezidentúry sídlili na československých veľvyslanectvách a konzulátoch. V roku 1989 mala československá rozviedka 38 rezidentúr v 35 krajinách.¹

Tento príspevok približuje personálne zloženie, spravodajské zameranie a činnosť rezidentúry Brusel. Československá rozviedka hodnotila územie Belgicka ako „*hlavnú exponovanú oblasť z hľadiska globálnej zahranično-politickej a zahranično-ekonomickej a zahranično-strategickej situácie po línii politickej rozviedky*“. Dôvodom bolo umiestnenie hlavných sídiel Severoatlantickej aliancie (NATO) a Európskeho hospodárskeho spoločenstva (ďalej EHS) v Bruseli. Popri týchto objektoch spravodajskej činnosti sa pozornosť sústredila aj na problematiku Spojených štátov amerických (USA) ako hlavného nepriateľa komunistického bloku. Rezidentúra československej rozviedky v Bruseli sa zameriavala aj na spravodajskú obranu a ochranu československých inštitúcií a československej kolónie, teda československých občanov žijúcich v Belgicku, a podieľala sa na plnení

---

1 MIKLOVIČ, M. – SLÁVIK, M.: Obsadenie rezidentúr rozviedky v roku 1989. *Paměť a dějiny*, roč. 4, 2010, č. 2, s. 83 – 93.

súčinnostných dohôd s rozvedkou Sovietskeho zväzu a rozvedkami ďalších krajín komunistického bloku.²

Súčasťou spravodajského rozpracovania objektov spravodajského záujmu československej rozvedky koncom 80. rokov bola akcia MLHA. Šlo o súbor agentúrnych, operatívnych a kádrových opatrení s cieľom preniknúť do automatizovaných informačných systémov (ďalej AIS), ktoré v tom čase používali inštitúcie západných krajín, a získať z nich spravodajsky hodnotné informácie.³

Úlohou rezidentúry na roky 1989 a 1990 bolo zabezpečiť agentúrny prienik do týchto objektov – teda získať nových tajných spolupracovníkov priamo pracujúcich v daných inštitúciách alebo tých, ktorí mali s nimi blízke pracovné vzťahy. Cieľom bolo získať utajované dokumenty a informácie. Do spravodajského rozpracovania týchto inštitúcií mali byť zapojení všetci príslušníci rezidentúry.

Personálne obsadenie rezidentúry

Na rezidentúre Brusel v roku 1989 pôsobilo 8 dôstojníkov československej rozvedky, ktorí boli legalizovaní (zakrytí) na československom veľvyslanectve v Bruseli. Podľa organizačného členenia rozvedky tvorili rezidentúru šiesti príslušníci 37. odboru – odboru politickej rozvedky pre teritórium Európy, ktorý mal na starosti predovšetkým sledovanie štátnych, politických a ekonomických inštitúcií v určitej krajine; jeden príslušník 26. odboru – odboru zahraničnej kontrarozvedky, ktorý mal na starosti boj s nepriateľskými spravodajskými službami a s československou emigráciou; jeden príslušník 50. odboru – odboru spojenia, ktorý zabezpečoval rádiové, šifrované spojenie a kuriérnu službu medzi Prahou a československými veľvyslanectvami a rezidentúrami rozvedky, ktoré na nich boli legalizované.

Pplk. František Klouček „Kružik“ (1942) bol dôstojníkom 37. odboru Hlavnej správy rozvedky. Na rezidentúre pôsobil od 10. februára 1986 do 31. mája 1990 v rozvednej funkcii rezident (náčelník rezidentúry). Na krytie svojej spravodajskej činnosti využíval diplomatickú funkciu veľvyslanecký radca 2. triedy.

2 Archiv bezpečnostních složek (ďalej len ABS), Praha, fond (ďalej len f.) Hlavní správa rozvedky (ďalej len I. S-SNB), škatuľa číslo (ďalej šk.) 474, Zaměření a úkoly rezidentur Hlavní správy rozvedky SNB v jednotlivých teritoriích, 2. 3. 1989.

3 Tamže, šk. 479, Akce MLHA, dosavadní stav a další postup – podkladový materiál pro operativní poradu náčelníka I. správy SNB, 5. 6. 1989.

Kpt. Věroslav Sobotka „Saxl“ (1956) na rezidentúre pôsobil od 21. augusta 1989 do 14. júna 1990. Na rezidentúre vykonával rozviednu funkciu staršieho referenta špecialistu 26. odboru. Na krytie svojej spravodajskej činnosti využíval diplomatickú funkciu II. tajomník federálneho ministerstva zahraničných vecí – vedúci konzulárneho oddelenia.

Mjr. Jan Braňka „Krupka“ (1950) na rezidentúre pôsobil od 30. novembra 1985 do 31. marca 1990. Vykonával rozviednu funkciu staršieho referenta špecialistu 37. odboru. Na krytie svojej spravodajskej činnosti využíval diplomatickú funkciu III. tajomník federálneho ministerstva zahraničných vecí.

Kpt. Jiří Kodýdek „Konařík“ (1951) na rezidentúre pôsobil od 16. novembra 1985 do 1. septembra 1989, vykonával rozviednu funkciu staršieho referenta špecialistu 37. odboru. Na krytie svojej spravodajskej činnosti využíval diplomatickú funkciu III. tajomník federálneho ministerstva zahraničných vecí s výkonom konzulárnej agendy.

Npor. Dušan Lalík „Benčo“ (1954) na rezidentúre pôsobil od 1. novembra 1987 do 15. júna 1990. Vykonával funkciu staršieho referenta 37. odboru, na krytie svojej spravodajskej činnosti využíval diplomatickú funkciu III. tajomník federálneho ministerstva zahraničných vecí pre oblasť kultúry.

Mjr. Karel Kohout „Obdržálek“ (1950) na rezidentúre pôsobil od 12. septembra 1988, tamojšie pôsobenie ukončil až po páde komunistického režimu. Vykonával funkciu staršieho referenta špecialistu 37. odboru. Na krytie svojej spravodajskej činnosti využíval diplomatickú funkciu ekonóma federálneho ministerstva zahraničného obchodu zaradeného na obchodnom oddelení.

Kpt. Jiří Paducha „Platil“ (1953) na rezidentúre pôsobil od 23. septembra 1985 do 28. novembra 1989. Vykonával funkciu staršieho referenta 37. odboru. Na krytie svojej spravodajskej činnosti využíval diplomatickú funkciu ekonóma federálneho ministerstva zahraničného obchodu zaradeného na obchodnom oddelení.

Kpt. Milan Voborský „Nálepka“ (1946) na rezidentúre pôsobil od 13. júla 1988, tamojšie pôsobenie ukončil až po páde komunistického režimu. Na rezidentúre vykonával funkciu spojovacieho dôstojníka. Na krytie svojej spravodajskej činnosti využíval funkciu pracovníka spojenia – šifranta federálneho ministerstva zahraničných vecí.

Spravodajské objekty rezidentúry

Veľvyslanectvo USA v Belgicku rozpracovávala rezidentúra ako objekt OHENĚ. USA boli prioritným objektom spravodajskej činnosti československej rozviedky a z tohto dôvodu boli v jej materiáloch okrem krycieho názvu OHENĚ uvádzané aj ako „*hlavný nepriateľ*“ alebo „*nepriateľ číslo 1*“. Problematiku USA nesledovala československá rozviedka len na samotnom území USA, ale aj v ďalších štátoch, kde sa jej pozornosť zameriavala na veľvyslanectvá a ďalšie americké inštitúcie. Rezidentúre Brusel sa v roku 1989 nepodarilo veľvyslanectvo USA v Belgicku priamo rozpracovať, čiže nemala tajného spolupracovníka spomedzi zamestnancov veľvyslanectva. Pozornosť sa teda sústredila na nepriame rozpracovanie – hľadanie tajných spolupracovníkov v ďalších amerických inštitúciách či medzi osobami s pracovným vzťahom k veľvyslanectvu či k problematike USA. Šlo o pracovníkov stálej misie USA pri NATO, stálej misie USA pri Európskom hospodárskom spoločenstve, amerických firiem a inštitúcii v Belgicku, amerických novinárov, pracovníkov amerických spravodajských služieb, spoločenských a športových klubov navštevovaných občanmi USA. Vhodnými typmi boli aj belgickí občania, ktorí mali pracovné vzťahy s americkými inštitúciami, teda pracovníci belgického ministerstva zahraničných vecí, úradu predsedu vlády, osoby z politických, štátnych a hospodárskych kruhov, miestni zamestnanci na veľvyslanectve USA a v amerických firmách a inštitúciách v Belgicku, pracovníci vedeckých, školských a kultúrnych zariadení a belgickí novinári. V prípade iných štátnych príslušníkov sa pozornosť sústredila na diplomatov a občanov tretích krajín žijúcich v Belgicku (novinárov, obchodníkov, pedagógov, študentov). V rámci akcie MLHA mala rezidentúra za úlohu zmapovať centrá zaoberajúce sa výpočtovou technikou so vzťahom k USA. K objektu OHENĚ viedla rezidentúra agenta „SANYO“.⁴

NATO, konkrétne Radu NATO a Vrchné veliteľstvo spojeneckých síl NATO v Európe (SHAPE), rezidentúra rozpracovávala ako objekt BLESK. Cieľom rozpracovania tohto objektu bolo dosiahnuť spravodajský prienik do objektu prostredníctvom tajných spolupracovníkov v kategórii agent. Ani objekty NATO sa rezidentúre nepodarilo rozpracovať priamo, informácie získavala od tajných spolupracovníkov, ktorí

---

4 Tamže, šk. 0187, Plán rozpracování objektu OHENĚ v podmínkách rezidentury Brusel v letech 1989 – 1990, 27. 12. 1988.

síce v objekte priamo nepôsobili, ale mali s ním pracovné kontakty. Z tohto dôvodu rezidentúra tajných spolupracovníkov nehľadala len medzi pracovníkmi Rady NATO a jednotlivých výborov NATO, ale aj medzi ďalšími osobami s pracovným vzťahom k NATO – pracovníkmi stálych zastúpení Belgicka a ďalších členských krajín v riadiacich orgánoch NATO, veliteľských zoskupení miestnych síl SHAPE, ministerstva zahraničných vecí Belgicka a Luxemburska a kabinetu ministra pre zahraničnú politiku, úradu predsedu vlády, ďalších vládnych úradov, medzi diplomatmi členských krajín NATO a ich miestnymi zamestnancami, medzi novinármi, poslancami z komisií zaoberajúcich sa problematikou NATO, pracovníkmi zahraničných oddelení politických strán, pracovníkmi z oblasti výpočtovej techniky a informatiky, vedecko-výskumných ústavov a združení, medzi pedagógmi a študentmi vybraných vysokých škôl v Belgicku a Luxembursku a medzi pracovníkmi inštitúcií s napojením na Západoeurópsku úniu.⁵ V rámci akcie MLHA mala rezidentúra za úlohu zmapovať centrá zaoberajúce sa výpočtovou technikou s priamymi väzbami na objekt BLESK. K objektu BLESK rezidentúra viedla agenta „TUTY“, ideových spolupracovníkov (ďalej IS) „BONAR“ a „KEŠ“, dôverné styky „JANS“ a „REPAS“.⁶

Ako objekt TRH rezidentúra v Bruseli rozpracovávala orgány EHS. Na rozdiel od predchádzajúcich dvoch objektov bol objekt TRH rozpracovaný priamo – ako tajných spolupracovníkov mala československá rozviedka aj pracovníkov EHS. Napriek tomu za prioritnú bola považovaná metóda nepriameho rozpracovania, ktorá mala väčšiu účinnosť v agentúrno-operatívnej činnosti. Rezidentúra hľadala nových tajných spolupracovníkov medzi pracovníkmi Komisie EHS, stálych zastúpení členských štátov EHS v Bruseli, Európskeho parlamentu, ministerstiev zahraničných vecí Belgicka a Luxemburska, úradu predsedu vlády a ďalších vládnych orgánov a inštitúcií zaoberajúcich sa problematikou EHS, ďalej medzi novinármi, pracovníkmi z oblasti výpočtovej techniky a informatiky, vedecko-výskumných ústavov a združení, medzi pedagógmi a študentmi vybraných vysokých škôl. V rámci akcie MLHA mala rezidentúra za úlohu zmapovať centrá výpočtovej techniky so vzťahom k EHS a začať ich aktívne rozpracovanie. K objektu TRH rezidentúra viedla agenta

---

5 Západoeurópska únia bola organizáciou kolektívnej bezpečnosti západoeurópskych krajín (17. 3. 1948 – 30. 6. 2011).

6 ABS, f. I. S-SNB, šk. 0187, Plán rozpracovania objektu BLESK v podmienkach rezidentúry Brusel v rokoch 1989 – 1990, 27. 12. 1988.

„PABE“, ideových spolupracovníkov „DORAD“, „TAMAKA“ a „TRIP“, dôverné styky „BABKA“, „HEK“ a „SAIDI“.⁷

Tajní spolupracovníci rezidentúry

V roku 1989 mala rezidentúra Brusel 13 tajných spolupracovníkov. Okrem nich mala vyhladených 15 potenciálnych tajných spolupracovníkov, na získaní ktorých mali príslušníci rezidentúry v rokoch 1989 a 1990 pracovať. Základný prehľad tajných spolupracovníkov rezidentúry Brusel v roku 1989 je dostupný v jej ročnom pláne,⁸ detailnejšie informácie sú dostupné v osobných zväzkoch tajných spolupracovníkov.

Belgický občan Bernard Vanderhaegen (1921), zamestnanec belgického ministerstva financií, bol ako agent „SANYO“ získaný 27. január 1984. Vykonával typovanie osôb (teda vyhľadávanie nových tajných spolupracovníkov) so vzťahom k NATO a využitelných na sledovanie príznakov neočakávaného napadnutia (pre obavu komunistických krajín z ich napadnutia západnými krajinami). Vzhľadom na vysoký vek a odchod do dôchodku s ním bola 7. septembra 1989 ukončená spolupráca.⁹

Belgický občan Bernard Tuytens (1954) sa agentom „TUTY“ stal po dvoch etapách verbovacieho pohovoru 1. a 18. februára 1982. Šlo o pracovníka Inštitútu Emile Van der Velde (výskumný ústav Socialistickej strany), ktorý pracoval na agende obrany a zahraničných vzťahov a vďaka tomu mal pracovný vzťah s objektmi NATO. Počiatkové dobré výsledky vystriedalo postupné odmietanie spolupráce, narušanie konšpirácie, čo bolo neskôr hodnotené ako snaha ukončiť spoluprácu s československou rozvedkou. V jeho zväzku chýba záznam o oficiálnom ukončení spolupráce, uvádza sa predpoklad, že k ukončeniu spolupráce prišlo na jar 1990.¹⁰

Československý občan Bořivoj Lešenár (1953) bol ako ideový spolupracovník „BONAR“ získaný 29. októbra 1985. V tom čase pôsobil ako vedúci odborný referent konzulárneho odboru československého federálneho ministerstva zahraničných vecí a krátko pred vyslaním do Bruselu bol zástupca československého konzula. Z tejto pozície

7 Tamže, Plán rozpracování objektu TRH v podmínkách rezidentury Brusel v letech 1989 – 1990, 27. 12. 1989.

8 Tamže, Plán práce rezidentúry Brusel na rok 1989, 19. 12. 1988.

9 Archív Ústavu pamäti národa (ďalej len A ÚPN) Bratislava, f. I. správa FMV, registračné číslo (ďalej len reg. č.) 48497.

10 Tamže, reg. č. 47937.

vykonával typovanie osôb (hľadanie nových tajných spolupracovníkov) a kontrolu československých občanov v Belgicku. Jeho zväzok neobsahuje záznam o ukončení spolupráce, ku ktorému mohlo prísť v marci alebo máji 1990.¹¹

Tajného spolupracovníka v kategórii ideový spolupracovník s krycím menom „KEŠ“ sa nepodarilo identifikovať. Vzhľadom na danú kategóriu šlo o československého občana.

Belgický občan Jan Adriaessen (1925) bol ako dôverný styk „JANS“ získaný na tajnú spoluprácu s československou rozvedkou 20. marca 1984 v Helsinkách počas výkonu funkcie belgického veľvyslanca vo Fínsku. V spolupráci pokračoval aj po návrate do Bruselu v roku 1986. V pozícií zamestnanca ministerstva zahraničných vecí odovzdával informácie týkajúce sa zahraničnej politiky Belgicka voči NATO a krajinám východného bloku. V dôsledku hrozby dekonšpirácie s ním bola v júli 1989 tajná spolupráca ukončená a kontakty prešli len na úroveň oficiálnych stykov.¹²

Belgický občan Rene Panis (1922) bol ako dôverný styk „REPAS“ získaný 19. októbra 1981. V období získania na spoluprácu pracoval ako riaditeľ odboru plánovania a analýz na belgickom ministerstve zahraničných vecí. Vykonával informačnú a typovacia činnosť k NATO a ku Konferencii o bezpečnosti a spolupráci v Európe. V rokoch 1983 – 1988 bol počas výkonu funkcie veľvyslanca v Moskve prenechaný na spoluprácu sovietskej KGB. Po návrate do Bruselu s ním československá rozvedka obnovila spoluprácu, ktorú však už v septembri 1989 ukončila pre stratu jeho rozvedných možností po odchode do dôchodku.¹³

Taliansky občan Carlo Pappalardo (1943) bol ako agent „PABE“ získaný 11. novembra 1986 v Madride ako zástupca vedúceho informačnej kancelárie EHS, od roku 1987 pôsobil v centrále v Bruseli. Poskytoval informácie o EHS a jeho vzťahoch k Rade vzájomnej hospodárskej pomoci (ďalej RVHP) a o vplyvoch USA na EHS. Posledná schôdzka s ním sa uskutočnila 19. októbra 1989, ďalšia, plánovaná na február 1990, sa už pre prerušenie operatívnej činnosti neuskutočnila. Jeho zväzok neobsahuje záznam o ukončení spolupráce.¹⁴

---

11 Tamže, reg. č. 48953.

12 Tamže, reg. č. 48534.

13 Tamže, reg. č. 47756.

14 Tamže, reg. č. 49132.

Československý občan a pracovník federálneho ministerstva zahraničných vecí Václav Kodiš bol ideovým spolupracovníkom „DORAD“ od 10. marca 1982 do 29. septembra 1984 počas diplomatickej misie vo Viedni. 15. septembra 1988 rozviedka obnovila jeho zväzok s cieľom využiť jeho diplomatické pridelenie na československú misiu pre EHS od januára 1989. V priebehu roka 1989 si v EHS vytváral stykovú základňu, teda kontakty na ľudí, od ktorých by mohol získavať informácie zaujímavé pre československú rozviedku. Zväzok IS „DORAD“ neobsahuje záznam o ukončení spolupráce, ku ktorému mohlo prísť v marci alebo máji 1990.¹⁵

Československý občan Emilián Vošický (1946), pracovník československého ministerstva zahraničného obchodu v Prahe, bol získaný ako ideový spolupracovník „TAMAKA“ 8. novembra 1965. Rozviedka ho využívala pri jeho zahraničných služobných cestách vrátane ciest do Bruselu. Vykonával previerky, typovanie a rozpracovanie záujmových osôb pre viaceré útvary Štátnej bezpečnosti vrátane rezidentúry rozviedky v Bruseli. V jeho zväzku sa nenachádza dokument o ukončení spolupráce, ako posledná je zadokumentovaná schôdzka z 24. januára 1990.¹⁶

Československý občan Petr Peřt (1952) sa ideovým spolupracovníkom „TRIP“ stal 3. apríla 1987. V čase získania na spoluprácu bol vedúcim obchodným referentom podniku zahraničného obchodu Československá keramika pred odjazdom do Bruselu na pozíciu delegáta obchodného oddelenia. Mal vykonávať úlohy v ekonomickej a vojenskej oblasti a kontrolu československých občanov v Belgicku, spravodajské úlohy však neplnil. Zväzok IS „TRIP“ neobsahuje dokument o ukončení spolupráce, uvádza sa predpoklad o ukončení kontaktov najneskôr v júni 1990.

Belgický občan Willy Monfils (1927), v tom čase generálny inšpektor belgického ministerstva zahraničného obchodu, sa dôverným stykom „BABKA“ stal 6. apríla 1978. Bol využívaný v ekonomickej problematike, pre vzťahy EHS s RVHP a s Čínou. Podieľal sa aj na realizácii aktívnych opatrení. Od roku 1982 jeho záujem o tajnú spoluprácu klesal a od roku 1986 bola spolupráca prakticky nulová, v septembri 1989 ukončená.¹⁷

Dôverným stykom „HEK“ bol občan Nemeckej spolkovej republiky Frank Hesske (1943). Pôsobil ako pracovník EHS v Bruseli a zástupca vedúceho reprezentácie EHS v Belehrade. Za tajného spolupracovníka

---

15 Tamže, reg. č. 47721.

16 Tamže, reg. č. 44285.

17 Tamže, reg. č. 46975.

bol získaný počas pôsobenia v Belehrade 28. marca 1983. Príslušníkom československej rozviedky odovzdával informácie o vzťahoch medzi EHS a RVHP a o problematike ázijských krajín vrátane Číny. Intenzívna spolupráca v Belehrade po návrate do Bruselu v roku 1984 klesla na minimum. Jeho zväzok neobsahuje dokument o ukončení spolupráce, len hodnotenie s predpokladom, že k nemu prišlo v marci alebo v máji 1989.¹⁸

Talianský občan Umberto Stefani (1918) sa dôverným stykom „SAIDI“ stal 15. septembra 1978, v tom čase vo funkcii hlavného radcu v Komisii EHS. Odovzdával informácie k EHS, čiastočne k NATO, okrajovo bol využívaný na typovanie osôb (vyhľadávanie nových tajných spolupracovníkov). Do roku 1988 jeho informačná činnosť klesala, v roku 1989 sa už príslušníkom československej rozviedky vyhýbal. V jeho zväzku chýba záznam o oficiálnom ukončení spolupráce, uvádza sa predpoklad, že k nemu došlo v máji 1990.¹⁹

Belgický občan Jean Emile Humblet (1920), vysokoškolský profesor sociológie na univerzite v Monse a belgický senátor, sa dôverným stykom „HUBERTO“ stal 8. júna 1984. V prvých rokoch spolupráce bol využívaný na realizáciu aktívnych opatrení, teda na spravodajskú podporu československej zahraničnej politiky. Z dôvodu vysokého veku koncom 80. rokov jeho spravodajská aktivita klesala a odchodom z politického života stratil spravodajské možnosti. Záznam o ukončení spolupráce je datovaný k 25. aprílu 1990.²⁰

Hodnotenie činnosti rezidentúry

K informačnej činnosti rezidentúry Brusel sa zachovalo hodnotenie za obdobie od 26. novembra 1988 do 17. mája 1989. Informačná produkcia bola oproti predchádzajúcemu roku hodnotená ako klesajúca tak kvalitou, ako aj využiteľnosťou. Rezidentúra získala informácie o Severoatlantickej aliancii, Západoeurópskej únii, Konferencii o bezpečnosti a spolupráci v Európe, mierových hnutiach v Európe, problematike ideodiverzie a o problematike Indexu neočakávaného napadnutia (sledovanie predpokladaného zámeru západných krajín napadnúť komunistické krajiny).

---

18 Tamže, reg. č. 48261.

19 Tamže, reg. č. 47103.

20 Tamže, reg. č. 48605.

Rezidentúra mala slabý výkon v ekonomickej oblasti a v problematike USA bola v tomto období dokonca bez informačnej produkcie.²¹

Záver

Z plánu rezidentúry Brusel na rok 1989 ani z polročného hodnotenia jej činnosti nevyplývajú očakávania zmeny politického režimu v Československu či v ďalších východoeurópskych krajinách. Nasvedčuje tomu štandardne stanovený plán práce zameraný na najvýznamnejších politických a vojenských oponentov komunistických krajín – USA (veľvyslanectvo v Bruseli) a orgány NATO a EHS sídliace v Bruseli. Do novembra 1989 mal byť pripravený návrh plánu činnosti rezidentúry na rok 1990, ktorý mal zohľadniť zintenzívnenie spravodajskej činnosti, najmä v problematike USA a NATO a rovnomernejší podiel jej príslušníkov na informačnej produkcii. Pád režimu v novembri 1989 sa bezprostredne neprejavil ani pri obmene personálneho zloženia rezidentúry. Počas roka 1989 náčelník rozvedky odvolal z rezidentúry dvoch príslušníkov po štandardnej dobe služby, teda približne po štyroch rokoch. V marci a máji 1990 boli z rezidentúry odvolaní po štandardnom období dvaja príslušníci a ďalší štyria po výrazne kratšej dobe zaradenia, čo je v dostupných dokumentoch k rezidentúre Brusel jediným prejavom pádu režimu v Československu.

Summary

The study deals with the residency of the Czechoslovak Intelligence Service at Brussels in 1989. The intelligence activities were in particular focused on the NATO and European Economic Community organs at Brussels, and also on the United States as a archenemy of the communist bloc. Besides those objects, the residency at Brussels looked to the intelligence protection of the Czechoslovak institutions and Czechoslovak citizens at Belgium. The study reflected also the personal of the residency at Brussels. There were 8 officers of the Intelligence Service at the residency, and they used 14 secret collaborators: 6 Belgians, 2 Italians, as well as 1 German and 5 Czechoslovak citizens.

---

21 ABS, f. I. S-SNB, šk. 457, Plnění plánu informační činnosti rez. Brusel za období od 26. 11. 1988 do 17. 5. 1989, 31. 5. 1989.

Referáty

Politické strany a voľby roku 1990

Anton HRNKO

Česko-Slovensko (podľa Ústavy z roku 1960 Československá socialistická republika, ďalej ČSSR) malo svoj stranícko-politický systém vytvorený v prechodnom období rokov 1945 – 1948. V zmysle Košického vládneho programu z apríla 1945 sa politickí predstavitelia obnoveného štátu, inštalovaní víťaziacou Červenou armádou, dohodli, že nepripustia voľnú súťaž politických síl, ale povolia len tie strany, ktoré budú súčasťou tzv. Národného frontu Čechov a Slovákov. V realite to znamenalo, že z politického zápasu bola vylúčená politická pravica a povolené boli len ľavicové a čiastočne stredové strany. Rovnako Košický vládny program nepripúšťal celoštátne strany. V českých krajinách boli povolené štyri strany, všetky s názvom „československá“ – Komunistická strana Československa (ďalej KSČ), Československá strana ľudová (ďalej ČSSL), Československá strana národnosocialistická (ďalej ČSNS) a Československá strana sociálnodemokratická (ďalej ČSSD). Na Slovensku boli spočiatku povolené len dve strany – Komunistická strana Slovenska (ďalej KSS) a Demokratická strana (ďalej DS). Neskôr si českí sociálni demokrati vynútili založenie Strany práce a komunisti sa pokúsili oslabiť Demokratickú stranu založením vraj strany pre slovenských katolíkov v podobe Slovenskej strany slobody.

Komunistický prevrat znamenal definitívny koniec aj obmedzenej politickej súťaže medzi politickými stranami. Systém národného frontu sa stal nástrojom totalitnej diktatúry KSČ, ktorá jeho zložkám vymedzila presnú funkciu. Formálne sa síce konali riadne voľby, ale volila sa jednotná kandidátka Národného frontu, ktorú zostavovali byrokratické štruktúry komunistickej strany podľa vlastného kľúča. Volič si nemohol

vyberať svojho kandidáta, ale len súhlasiť alebo nesúhlasiť s predkladanou kandidátkou. Tie isté byrokratické štruktúry KSČ sa postarali, aby si voliči vybrali presne podľa zámerov mocenských štruktúr. Oficiálne sa to nazývalo vedúca úloha KSČ, spočiatku uplatňovaná *via facti*, od roku 1960 sankcionovaná aj ústavne v podobe čl. 4 vtedajšej Ústavy. Sociálna demokracia bola definitívne pohltená komunistami, Komunistická strana Slovenska stratila svoju organizačnú samostatnosť a stala sa územnou organizáciou jednotnej Komunistickej strany Československa.

V prípade ostatných politických strán však nastala paradoxná situácia. Komunisti prakticky zlikvidovali nekomunistické politické strany na Slovensku. Síce ich formálne ponechali, Demokratickej strane však vnútili nový názov – Strana slovenskej obrody. Zároveň im prakticky zlikvidovali členstvo a aj tých pár limitovaných členov nekomunistických strán vtiahli do osídel Štátnej bezpečnosti, takže pri zmene režimu roku 1989 boli tieto strany a ich členovia prakticky nepoužiteľní ako nekomunistická alternatíva na Slovensku. Naopak, v českých krajinách tak ČSSL, ako aj ČSNS zostali masovými stranami s bohatou politickou skúsenosťou ich členov na všetkých úrovniach politickej správy. Po roku 1989 sa členstvo týchto strán stalo významnou zložkou novovznikajúcich politických elít s politickou skúsenosťou, ktoré sa vystatovali svojou údajnou nekomunistickou minulosťou. Na Slovensku tak boli ľudia s politickou skúsenosťou a nezaťaženi spoluprácou s ŠtB výlučne bývalí členovia KSS. Človek sa nemôže zbaviť myšlienky – hoci nikto tento fenomén doteraz vedecky neskúmal – že české politické elity si podobne ako mnohokrát v minulosti držali svoje druhé „železka v ohni“ pre prípad politickej zmeny, ale na Slovensku nič podobné nepripustili. A je pravda, že slovenským politickým stranám po roku 1989 sa vyčítalo, že takmer vo všetkých sú bývalí členovia KSS, ale českým stranám nikto nevyčítal výraznú aktivitu príslušníkov bývalých strán Národného frontu, hoci z obsahovej stránky boli úplne totožní s členmi komunistickej strany.

Programová zmena politického systému na Slovensku sa začala až na verejnom zhromaždení Verejnosti proti násiliu (ďalej VPN) v Bratislave 22. novembra 1989, na ktorom bolo zverejnené Programové vyhlásenie občianskej iniciatívy Verejnosť proti násiliu a Koordinačného výboru slovenských vysokoškolákov. Program bol zosumarizovaný do dvanástich bodov ako program pre Slovensko. Budúcu pluralitu politického systému požadoval už prvý bod vyhlásenia: „*Žiadame slobodnými voľbami vytvoriť zo Slovenskej národnej rady skutočný parlament slovenského*

národa, v ktorom budú mať zastúpenie všetky zložky našej spoločnosti.“ Táto požiadavka bola rozvinutá 26. novembra 1989 na zhromaždeniach v Prahe i v Bratislave, keď sa ultimatívne žiadalo zrušenie čl. 4 ústavy o vedúcej úlohe KSČ a uskutočnenie skutočných slobodných volieb. Na jej podporu bol vyhlásený na druhý deň generálny štrajk na celom území štátu. Úspešný priebeh štrajku presvedčil aj tých najzarytejších režimistov, že stratili kontrolu nad krajinou a treba vyjsť v ústrety požiadavkám obyvateľov. Už 29. novembra 1989 zrušilo Federálne zhromaždenie Československej socialistickej republiky článok 4 ústavy, a tým sa otvorila cesta k budovaniu novej stranícko-politickej štruktúry v štáte, ktorá mala zabezpečiť pluralitný politický systém založený na voľnej súťaži politických strán. Od decembra 1989 začali postupne vznikať zárodky nových politických strán, z ktorých niektoré aj neskôr uspeli v júnových voľbách roku 1990. V ďalšej časti príspevku sa budem venovať len tým, ktoré uspeli vo voľbách roku 1990. Samozrejme, o politické prežitie sa začali usilovať aj bývalé strany Národného frontu.

Najdôležitejšou stranou Národného frontu na Slovensku bola KSS. Po 17. novembri 1989 opustilo jej rady rozhodujúce množstvo členov, ktorí v nej boli z konjunkturálnych, pracovných a množstva iných dôvodov, ale neboli stotožnení s jej ideológiou. Už začiatkom decembra 1989 však začala strana naberať nový dych. Do čelných funkcií sa v nej dostali mladí funkcionári a intelektuáli na čele s Petrom Weissom, ktorí sa ju pokúsili pretransformovať na modernú ľavicovú stranu sociálnodemokratického typu. V rovnakom čase sa začal aj proces uvoľňovania organizačných väzieb KSS na celoštátnu, v svojej podstate českú KSČ. Minimálne do volieb roku 1990 značnú časť slovenských voličov presvedčili, hoci treba počítať aj s tým, že stále za touto stranou stálo množstvo bývalých straníckych funkcionárov, ale aj nepoučiteľných ľavicových radikálov. To sa prejavilo až na neskorších osudoch tejto strany.

O transformáciu sa pokúsili aj zostávajúce dve strany Národného frontu na Slovensku. Ako som už povedal vyššie, stranícki funkcionári týchto strán boli všetko iné, len nie ľudia vhodní do politického života v nových demokratických pomeroch. Strana slovenskej obrody sa pokúsila nadviazať na tradíciu Demokratickej strany z obdobia rokov 1945 – 1947. Už 10. decembra 1989 sa premenovala na Demokratickú stranu, ale jej skorumpovaní funkcionári zabudli, že úspech strany roku 1946 bol podmienený vyradením Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (ďalej HSLŠ) z politického zápasu a že nič zo sľubov, ktoré vtedy dala voličskej základni HSLŠ, strana nespĺnila a sklamala aj

v ostatných oblastiach. Získanie niektorých vplyvných osobností do svojich radov (napr. Hana Zelinová, alebo formálne prihlásenie sa niekdajšieho člena Demokratickej strany Martina Kvetka k strane) ju síce úplne nemarginalizovalo, ale jej perspektívy sa ukázali z dlhodobšieho hľadiska sporné.

Strana slobody sa pokúšala zachrániť svoje postavenie tým, že stavila na národovectvo a upla sa na rozbehnutú Slovenskú národnú stranu, od ktorej sa však začiatkom apríla 1990, tesne pred uzávierkou podávania volebných listín, veľmi ostro dištancovala, označiac ju za nacionalistickú a separatistickú. Tým vlastne spáchala, obrazne povedané, politickú samovraždu a po voľbách definitívne zanikla.

Pre budúcnosť Slovenska boli najdôležitejšie politické sily, ktoré zrodil november 1989. Zrušenie čl. 4 ústavy znamenalo aj definitívny koniec systému Národného frontu a otvorila sa cesta voľnej súťaži politických síl, reprezentovaných najmä stranami a politickými hnutiami. Z hľadiska predchádzajúceho vývinu slovenskej spoločnosti bolo možno očakávať, že sa na Slovensku sformujú politické strany reprezentujúce tri hlavné spoločenské prúdy a jeden módný prúd, prejavujúce sa už pred rokom 1989. Hádám najväčšie perspektívy malo v slovenskej spoločnosti zoskupenie vyrastajúce z katolíckeho disentu a nadväzujúce na dlhú kresťansko-socialistickú tradíciu (na ľudovú stranu) v slovenskej politike. V období na prelome rokov 1989/1990 deklarovalo pozitívny vzťah k takejto politickej orientácii vyše 60 % slovenského elektorátu. Pre mnohých Slovákov z nepochopiteľných dôvodov však budúci vodcovia politickej strany, hlásiacej sa ku kresťanským koreňom slovenskej spoločnosti, zvolili nie kresťansko-socialistickú, ale kresťanskodemokratickú orientáciu, teda výrazne pravicovejšiu podobu politiky na Slovensku, kde chýbali tradičné konzervatívne veľkopodnikateľské štruktúry. Okrem toho sa výrazne dištancovali od toho, čo bolo pre strany ľudového typu príznačné – od národovectva. Preto už prvý snem Kresťanskodemokratického hnutia (ďalej KDH) 17. februára 1990 v Nitre bol výrazným sklamaním aj pre značnú časť bývalých kresťanských aktivistov doma i v zahraničí. Nový predseda KDH Ján Čarnogurský sa rozhodol výrazne dištancovať od politiky niekdajšej HSLS, čím rozladil značné množstvo kresťanských disidentov a najmä podporovateľov z radov slovenskej emigrácie. Od tohto snemu sa začal postupný, ale trvalý ústup KDH z popredných priečok popularity slovenských politických strán.

Druhým výrazným prúdom, ktorý sa v slovenskom spoločenskom živote prejavoval minimálne už od roku 1985, bol slovenský nacionalizmus (národovectvo). Na rozdiel od kresťanských disidentov tento prúd pôsobil v šedej zóne medzi legalitou a ilegalitou, najmä v rámci vtedajšieho establišmentu, hoci v rozpore s jeho oficiálnou líniou. Svojím spôsobom bol plodom nedoriešenia otázky postavenia Slovenska v spoločnom štáte a nový náboj mu dodala perestrojka v Sovietskom zväze, počas ktorej sa v plnej nahote odhalili aj skutočné vzťahy medzi národmi a národnosťami v mnohonárodnom federatívnom sovietskom štáte. Na jednej strane perestrojka podnietila mnohých slovensky národne cítiacich ľudí, aby požadovali dotiahnutie princípov rovnoprávnosti v normalizáciu pokrivenej federácii a definitívne zakotvenie princípu rovný s rovným aj do ústav, sľubovaných ústavným zákonom č. 143/1968 Zb. Na druhej strane vystrašila centralistov, uvedomujúcich si, že v predchádzajúcom otáľaní s prijatím novej ústavy, ktorá by nahradila ústavu z roku 1960, premeškali čas na úplne odstránenie štátoprávneho postavenia Slovenska ako jedného zo štátoprávnych subjektov federácie. Rozhorel sa zápas o prijatie tzv. trojjedinej ústavy, ktorej cieľom bolo obnovenie unitarizmu a centralizmu. Zápas o opätovnú centralizáciu štátu viditeľne viedol najmä pražský Slovák Marián Čalfa, podpredseda federálnej vlády, avšak revolúcia prišla skôr, ako sa podarilo štát opäť centralizovať do dôsledkov. Mnohí aktivisti, ktorí oponovali obnovenému tlaku na centralizáciu a unitarizáciu štátu, boli medzi zakladateľmi Slovenskej národnej strany (ďalej SNS), ktorá sa etablovala 7. marca 1990, ale prvý snem mala až 19. mája 1990. Treba ešte poznamenať, že po nitrianskom sneme KDH mnohí nespokojenci s politikou Jána Čarnogurského zakotvili práve v SNS a predstavovali podstatnú časť jej členstva. V počiatkoch SNS zohrávali významnú úlohu najmä odborár Marián Anđel, politológ Vladimír Miškovský, maliar a karikaturista Milan Stano, pedagóg Viliam Sojka a historik Anton Hrnko.

Tretím viditeľným prúdom, ktorý sa prejavoval už pred rokom 1990, boli vylúčení vysokí členovia KSČ v dôsledku previerok začiatkom 70. rokov minulého storočia. Ich nespochybniteľným vodcom bol Alexander Dubček a navonok vystupovali pod označením Obroda. Toto hnutie bolo výrazne ľavicovo, sociálnodemokraticky orientované, bolo celoštátne, ale mnohí jeho členovia, najmä na Slovensku, požadovali aj návrat k pôvodnému duchu federalizácie z roku 1968. Ich pokus etablovať sa ako samostatná politická sila, ktorú reprezentovali najmä najbližší spolupracovníci Alexandra Dubčeka na Slovensku Ivan Luluha,

Hvezdoň Kočtúch a aktivisti sústredení v Nezávislom združení ekonómov Slovenska (ďalej NEZES), sa nerealizoval. Na Slovensku sa zaradili do širokospektrálneho hnutia Verejnosť proti násiliu, neskôr s výnimkou Alexandra Dubčeka spojili svoje osudy s Vladimírom Mečiarom, ale to je už za rámec môjho príspevku.

Módny prúd, ktorý našiel určité uplatnenie v slovenskom politickom živote, boli stúpenci rôznych environmentalistických organizácií, politicky označovaní za zelených. Formálne bola strana zelených založená ako celoštátna 9. decembra 1989, jej slovenská časť mala ustanovujúci snem vo februári 1990. Zelená politika na Slovensku ovplyvňovala vždy len malú skupinu voličov a strana sa dostala do parlamentu len vďaka benevolencii slovenského volebného zákona.

Výrazným fenoménom ovplyvňujúcim slovenskú politickú scénu v prvých rokoch po revolúcii bolo hnutie Verejnosť proti násiliu. Jeho základy boli položené hneď po udalostiach 17. novembra 1989 v Prahe a verejne predstúpilo pred občanov Slovenska 22. novembra 1989. Jeho viditeľnými reprezentantmi sa stali environmentálny aktivista Ján Budaj a herec Milan Kňažko. Navonok vystupovali síce omnoho menej ako spomínaní dvaja aktivisti, ale v rámci celoštátnych orgánov jeho politiku ovplyvňovali najmä Fedor Gál, Peter Zajac, Martin Bútora a čiastočne Roman Zelenay. Spočiatku žiadalo dialóg s mocou, ale postupne sa transformovalo na novú politickú silu. Prvú krízu dôvery v slovenskej spoločnosti zažilo už v decembri 1989, keď sa na pokyn z Prahy vehementne postavilo proti možnosti, že novým prezidentom federálnej republiky by sa mal stať Alexander Dubček. Z hľadiska politickej logiky bolo politické hnutie VPN azda najkomplikovanejším politickým zoskupením, ktoré sa na voľbách roku 1990 zúčastnilo. Už pri zakladaní sa ukázali určité problémy, lebo organizácie na východnom Slovensku (reprezentované najmä Marcelom Strýkom) sa len s neochotou podriadovali Bratislave a kooperovali viac s Prahou. Vodcovia VPN si skoro uvedomili, že disidentské kruhy mimo katolíckeho disentu sú v slovenskej spoločnosti fakticky bez vplyvu, najmä po tom, ako sa obrátili chrbtom k Alexandrovi Dubčekovi ako potenciálnemu prezidentovi. Preto od začiatku roka 1990 začali svoju sociálnu bázu rozširovať o nové zoskupenia. Do svojich radov postupne začlenili stúpencov Alexandra Dubčeka (obrodárov), odskočivších vysokých komunistov ako Marián Čalfa a Milan Čič, silných národovcov ako Augustín Marián Húska, Roman Hofbauer, ale aj horúcich čechoslovakistov ako Marcel Strýko a jeho stúpencov z východného Slovenska. V ich radoch bolo aj veľa

ďalších zoskupení, ktoré neveštili z hľadiska budúcnosti politického zoskupenia nič pozitívne.

Po zákaze národnostných strán na konci druhej svetovej vojny nový poriadok umožnil aj organizovanie politických strán na národnostnom základe. Ako prvé takéto zoskupenie vznikla už 17. novembra 1989 v Komárne Nezávislá maďarská iniciatíva na čele s Karolom Tóthom a Ladislavom Nagyom. Okrem toho v roku 1990 vznikli hnutie Együttélés-Spolužitie-Wspólnota-Soužití na čele s disidentom Mikulášom Durayom, ktoré sa síce slovne hlásilo k spolužitiu, ale v jeho radoch sa uplatnili najmä maďarsko-nacionalistické tendencie, a Maďarské kresťanskodemokratické hnutie ako strana hlásiaca sa ku kresťanskodemokratickým hodnotám, ktoré reprezentovali najmä Vojtech Bugár, Pavol Csáky a iní. V skutočnosti sa aj toto hnutie skôr ako k deklarovaným hodnotám obracalo k nacionalistickým témam a do volieb išlo v koalícii so Spolužitím. Maďarská nezávislá iniciatíva išla ako samostatný subjekt do volieb na kandidátskej listine VPN.

Parlamentné voľby na Slovensku roku 1990 sa konali na základe dvoch zákonov do troch snemovní. Voľby do Federálneho zhromaždenia sa konali na základe zákona č. 47/1990 Zb. z 27. februára 1990 a voľby do Slovenskej národnej rady sa konali na základe zákona SNR č. 80/1990 Zb. zo 16. marca 1990. Filozofia oboch zákonov bola totožná. Zrušili sa voľby z jednomandátových volebných obvodov a zaviedol sa systém pomerného hlasovania. Volilo sa vo volebných krajoch totožných s vtedajším územnosprávnym členením a mandáty sa pridelovali na základe mandátového čísla v dvoch skrutíniách. Kým Federálne zhromaždenie prijalo princíp získania mandátov pre strany, ktoré získali aspoň 5 %, SNR znížila kvórum na 3 %. Zdôvodňovalo sa to najmä tým, že na Slovensku stranický systém ešte len vznikal, a preto bolo treba umožniť účasť v parlamente viacerým stranám. Osobne sa nazdávam, že autorom zníženia percentuálneho kvóra na vstup do SNR išlo predovšetkým o čo možno najväčšie rozdrobenie slovenskej politickej scény.

Pri zamyslení sa nad tým, čo rozhodujúcou mierou ovplyvnilo výsledky volieb na Slovensku, ktoré boli vypísané na 8. a 9. júna 1990, treba spomenúť niekoľko faktorov. Najmenej vplyvným boli určite volebné programy. V princípe sa príliš od seba ani nelíšili, lebo sa ani nemohli. Každému bolo jasné, že sociálnoekonomický systém je treba transformovať, že niet inej cesty. Nemohlo sa to neodraziť v programoch jednotlivých strán. Azda ich slogany mali väčší agitačný vplyv ako stranické programové ciele. Určite veľký vplyv mali osobnosti, ktoré jednotlivé

strany ponúkali. Výrazne sa to prejavilo najmä pri volebných ziskoch VPN. Dôležitú rolu zohrávala aj viera, že novozvolený parlament zmení život ľudí k lepšiemu, a to veľmi rýchlo. Boli však udalosti, ktorých vplyv na výsledok volieb bol signifikantný.

Predovšetkým to bolo nerozmyslené, skokové realizovanie už dlhšiu dobu pripravovanej konverzie slovenského zbrojného priemyslu, ktorá sa vo svojich dôsledkoch ukázala ako jeho likvidácia. Konverzia výrazne poškodila najmä favorita volieb KDĽ, pretože jeho predseda i ďalší čelní predstavitelia sa ju snažili obhajovať. Na druhej strane pomohla pri volebných ziskoch SNS, ktorá bola jej najrozhodnejším kritikom. SNS pomohli aj aktivity prezidenta Václava Havla, ktorý sa pustil bez konzultácie s odbornou verejnosťou do zmien ústavy o názve štátu a štátnych symbolov. Táto aktivita, najmä spôsob, akým sa jej zmocnil federálny parlament, priamo vyvolala prvý otvorený slovensko-český konflikt, známy pod názvom „pomlčková“ vojna, hoci o žiadnu pomlčku nešlo. Keďže všetky aktivity, súvisiace s protestom proti nezmyselnému rozhodnutiu Federálneho zhromaždenia z 29. marca 1990 o rozdielnom názve štátu pre Česko a svet a pre Slovensko, organizovala práve SNS, výrazne to tejto strane prospelo. Dokonca niektorí politici ako napr. Fedor Gál a pravdepodobne aj Ján Budaj z VPN na svoj postoj v čase „pomlčkovej“ vojny doplatili svojou kariérou. Išlo najmä o ich komentovanie demonštrácie v Bratislave, na ktorej sa prvýkrát skandovali heslá „Samostatné Slovensko“. Negatívny vplyv na voľby malo aj postupné narastanie napätia na národnostne zmiešaných územiach, z čoho ťažili najmä národnostné strany. Do volieb tesne pred ich konaním negatívne zasiahol aj prezident Českej a Slovenskej federatívnej republiky (ďalej ČSFR) Václav Havel, ktorý svojou „spanilou“ jazdou po Slovensku 4. júna 1990 vyvolal značné vášne.

Výsledky volieb do Slovenskej národnej rady v dňoch 8. a 9. júna 1990 boli pre mnohých prekvapujúce. Všeobecne sa očakávalo, že najsilnejšou politickou silou bude KDĽ. Práve volebnou kampanou, v ktorej stavilo na dogmatické a dávno prežitú prvky kresťanských politických ideológií a na strašenie Slovákov, si KDĽ značne poškodilo a získalo len 648 782 hlasov (19,21 % – 31 mandátov). Nečakaným víťazom sa stala VPN s 991 285 hlasmi (29,35 % – 48 mandátov). Tretím najsilnejším subjektom so 470 984 hlasmi a najsilnejšou politickou stranou sa stala Slovenská národná strana (13,94 % – 22 mandátov). Do parlamentu sa dostali ešte KSS (450 855; 13,35 % – 22 mandátov), Spoluzitíe-MKĽ (292 636; 8,66 % – 14 mandátov), Strana zelených (117 871; 3,49 % – 6

mandátov) a Demokratická strana (148 567; 4,40% – 7 mandátov). Dve posledné strany však nedosiahli päťpercentnú hranicu a do slovenského snemu sa dostali len preto, lebo volebný zákon na Slovensku bol pre prvé voľby mäkkší a stanovoval len trojpercentnú hranicu. Čo bolo však paradoxom volieb a svedčilo o len formujúcom sa politickom spektre, bola fluktuácia voličov pri voľbách do SNR a do jednotlivých snemovni Federálneho zhromaždenia. Rozdiely hlasov daných jednotlivým subjektom do rôznych snemovni boli nepredstaviteľné v stabilizovaných politických pomeroch.

Zverejnenie výsledkov volieb bolo poznamenané škandalom, ktorý súvisel s volebnou listinou VPN. Sotva sa zavreli volebné miestnosti po prvých slobodných voľbách po viac ako päťdesiatich rokoch, prepukla aféra Budaj. Ale nebol to len on sám, lebo v zákonnej lehote odstúpilo z kandidátskej listiny VPN až 35 kandidátov, pravdepodobne v súvislosti s lustráciami. Najhoršie na tom bolo, že čelný predstaviteľ VPN Fedor Gál pripustil, že o týchto záležitostiach vedeli už pred voľbami, čím vlastne oznámil verejnosti, že ju zavádzali.

Nie správnym smerom sa vydali víťazi parlamentných volieb v ďalšom postupe pri zostavovaní orgánov parlamentu. Práve víťazná VPN v spolupráci s KDH a DS vylúčili z efektívnej účasti na práci v parlamente zástupcov 44% voličov. Práve prvý parlament na Slovensku, zvolený v slobodných voľbách, zaviedol prax, ktorá sa v niektorých oblastiach uplatňuje dodnes – víťaz berie všetko.

V dejinách národov, štátov, inštitúcií i v osudoch jednotlivcov sú určité ťažiskové body, od ktorých sa odvíja ich ďalší vývin a ktoré ich trvalo poznačujú. Ak sa v týchto ťažiskových bodoch položí dobrý fundament, dobrý precedens, aj ďalší vývin sa uberá pozitívnym smerom. Ak sa však založí nedobry príklad, nastanú problémy. Týmto ťažiskovým bodom slovenského parlamentarizmu, v ktorom sa založili nedobré precedensy pre budúcnosť, bola ustanovujúca schôdza Slovenskej národnej rady 26. júna 1990. Nikto nezbatim zodpovednosti vtedajších čelných predstaviteľov novo formujúcej sa povolebnej koalície, ale najmä prvého predsedu prvého slobodne zvoleného slovenského snemu Františka Mikloška za to, že organizovali a pripustili vylúčenie demokraticky zvolenej opozície z účasti na parlamentnej kontrole prostredníctvom proporčného zastúpenia v Predsedníctve SNR a v primeranom počte funkcií vo výboroch. Napriek tomu, že tak nekonali novozvolené Federálne zhromaždenie ani Česká národná rada, predstavitelia koalíčných strán na Slovensku sa rozhodli nepripustiť efektívne zastúpenie predstaviteľov opozície

v orgánoch parlamentu. Tým prispeli pre budúcnosť negatívnym vzorom, ktorý komplikoval a komplikuje slovenský politický život. Napriek všetkému však konanie slobodných parlamentných volieb v roku 1990 bolo významnou udalosťou na ceste od totalitného štátu k dnešnej demokratickej spoločnosti.

Summary

The author deals in the paper with the first free parliamentary elections after the fall of the communist regime in Slovakia, which took place at the June 1990. He analyzes the establishment of the political parties in Slovakia and also their political programs. The author draws attention also to the results of the elections and considered also key factors that has influenced the final results, especially the victory of the movement Public against Violence and the downfall of the Christian Democratic movement, which were considered as a favorite of the election. An author emphasized that free elections in 1990 were a milestone on the road from the totalitarian state to the current democratic society.

The Role of the Roman Catholic Church in the Transformations of 1989

Rafał ŁATKA

The influence of the Roman Catholic Church on the socio-political situation in 1989 was significant. In particular, the Apostolic See and the Polish Church had a vital influence on the course of events and the manner of system transformation in the states of Central Eastern Europe. In my paper I would like to take a closer look at the importance of this influence and the way it was manifested.

There is no debate on the leading role John Paul II played in the process of abolishing the communist system. The pastoral teaching of the Holy Father undoubtedly had a crucial influence in keeping up the spirit of defiance among the citizens of the states behind the “Iron Curtain”. It was especially visible during the pilgrimages of the Holy Father to the People’s Republic of Poland, which had vital implications for the socio-political situation and resulted in reinforcing the Polish Church and the opposition. In the first part of my paper I am going to present the role of the Holy See in the changes of 1989 and I will try to demonstrate how important the support of the Pope and Vatican was for the activities of the opposition.

The Catholic Church in the People’s Republic of Poland definitely held the strongest position among the churches in the states of Central Eastern Europe. In comparison, its position in other states of the region was rather marginal. The participation of Polish bishops in the negotiations with the government was one of the most important reasons behind system transformation in Poland. On the other hand, the

changes which took place in that state in 1989 triggered the changes in the other states of the Eastern bloc, therefore discussing them is crucial for presenting the process of system transformation in 1989 in Central Eastern Europe. In the third part of the paper I am going to discuss the role the Catholic Church played in the other countries of the Eastern bloc and I will compare this with its influence on the political situation in Poland.

In the recapitulation I will present general conclusions concerning the influence of the Church on the course of changes that took place in 1989 and I will try to show how its role in these changes influenced the level of social authority in certain states of the former Soviet bloc.

The influence of the Apostolic See

After John Paul II was elected, the policy of the Apostolic See concerning the Eastern bloc significantly changed. The reason for this change was the experience of the new Pope of the denominational politics of the People's Republic of Poland. The clash of interests between the Polish Catholic Church and society, with the pressure from the communist government, which he had known when he was a bishop of Cracow, gave him the opportunity to recognise the real character of the communist system. For that reason, after his election some important elements of the Eastern politics of the Apostolic See became much more active and supportive.

This was manifested in the holding of new, secret Apostolic See representatives in the Soviet Union and in the other states of the Eastern bloc. It is also shown in many statements by John Paul II. The Holy Father constantly underlined his support for the countries of Eastern and Central Europe. He always strongly declared that the fate of states suffering under Soviet control was not a matter of indifference to him. The Holy Father clearly expressed his opinion about the religious freedoms in these states at his first meeting with Andrei Gromyko and on his first pilgrimage to the People's Republic of Poland in 1979. After that, he constantly confirmed his statements on this issue.

It was also especially visible in the crucial moments of the 80's, like in August 1980 and in December 1981. On these two occasions, John Paul II showed his support for the aspirations of Polish society. Over martial law, his attitude to the government of Jaruzelski was far more negative than the leader of the Polish Church, Archbishop Józef

Glemp. This situation was repeated after the murder of the priest Jerzy Popiełuszko in 1984.

The diplomacy of the Apostolic See significantly supported changes in the politics of the Soviet bloc when Mikhail Gorbachev came to power in the Soviet Union. Nevertheless, one can clearly see that the beginning of new relations between the Vatican diplomats and the new Soviet government did not take shape promisingly. In 1985, John Paul II was invited to the celebration of the centenary of Saint Methody's death in Velehrad, but as a consequence of a negative decision by the Czechoslovakian government he could not take part in this historical event. It was likely that this decision was made following strong hints from Moscow. That situation was repeated in 1987 over the celebrations of the 600th anniversary of christening the Lithuania.

In a few meetings between John Paul II and communist leaders the Pope was able to signal his support for basic freedoms in the areas of Soviet influence. A visit in January 1987 by General Jaruzelski was a strong signal of the future meeting with Gorbachev.

The turning point of relations between the Soviet Union and the Vatican was the celebration of a millennium of the Christianity of the Rus in 1988, which the government had prepared with huge pomp, greater even than the Orthodox Church expected. Numerous official representatives of the Apostolic See along with the Secretary of the State cardinal Agostino Casaroli and many local churches delegations turned up for the main celebrations from 6 to 10 June and were received by Gorbachev in the Kremlin. Without the pressure of Vatican diplomacy, as George Weigel observed, the celebration would not have been so considerable and the problems with the Greek Orthodox Church would not have been resolved positively.

The next crucial moment was Gorbachev's visit to the Vatican in December 1989. As the first secretary of the communist party in the Soviet Union and the Pope underlined, this was a historical event. Even before this meeting, fundamental change in the religious situation in the Soviet Union had become a fact, but after it these processes accelerated. This was manifested in the gradual restoration of the church structures on some fields in the Soviet Union and giving the opportunity to the future personal decisions of the Pope. It was significant, therefore, because John Paul II strongly emphasised his support for democratic change in the states of Soviet bloc. The Apostolic See also quickly received the proclamations of independence from former Soviet Union republics.

The role of the Polish Catholic Church

The situation of the Polish Catholic Church in comparison to the rest of the states in the Soviet bloc was prominent. After the difficult years of repression, especially in the decades of the 50's and 60's, the position of the bishops significantly improved. This was especially visible at the end of the 70's, when the authorities directed by Edward Gierek had to consult with primate Wyszyński over many decisions regarding the socio-political domain. After the election of John Paul II, the situation continued to change in favour of the Polish Church, because the communist authorities lost an opportunity to manipulate and put pressure on the Polish bishops by playing diplomatic games with the Apostolic See. The influence of the Polish Church became still more significant in the August 1980 with the introduction of martial law. In the decade which followed the Church helped in averting civil war.

Polish bishops persisted in conducting a dialogue with the authorities even after the second pilgrimage of John Paul II to Poland resulted in a new anti-church policy. But with the passage of time the communist dignitaries became convinced that their new policies towards the Church were totally ineffective and decided to liberalise their attitude to the Church in the direction of normalisation and cooperation in certain spheres. This change was especially visible after the third pilgrimage of John Paul II to the People's Republic of Poland.

By the end of 80's, the communist government could not resist the dual posture of the Polish Church. Bishops benefited from the dialogue, but at the same time they did not commit into the authorities proposition which in the plans of communist dignitaries had to improve the legitimisation of the Jaruzelski's regime. The confusion of the government was deepened by the fact that a distinct part of Episcopate gave their support to the moderate opposition and yet on the other hand bishops declared their support for the still illegal Solidarity. Jaruzelski referred to the policies of his government concerning the Polish Church as a conception of *fight and agreement* and this not bring communist success. It followed from the attitude of the Polish Episcopate who did not want joint responsibility with the government. The government also could not deal with numerous activities of the church authorities and priests. This had the effect of a constantly growing influence of the church over the socio-political situation. At the same time the authority of the government was constantly reduced in the eyes of society.

Despite of the significant involvement of bishops in bringing about the “round table” negotiations which, from the point of view of the authorities, were evaluated positively, the influence of the clergy in the election campaign in 1989 was one of the crucial reasons for the crushing failure of the communist list. That failure was a turning point in the Polish transformation. Mieczysław Rakowski, the first secretary of the Polish United Workers Party, put the blame for that loss on the clergy. He said explicitly: “*The Church is the main perpetrator of what happened.*” That attitude in the leadership of the Polish United Workers Party did not be a separate. We can even say that it was a dominant tendency.

The most important conclusion one can reach about the role of the Catholic Church in the last period of People’s Republic of Poland can be reduced to the statement that it was a negotiator, guarantor and beneficiary. He had been outdistancing from radical slogans and used his authority to reach agreement between the opposition and the communist government. As a result, the Catholic Church made a major contribution to the peaceful character of system transformation. At the same time the bishops had a vast and direct influence on political life, which in later years has been shown to have both advantages and disadvantages.

Other Churches in Eastern Europe

The position of the Catholic Church in Czechoslovakia, Hungary, the German Democratic Republic and the countries which were implemented to the Soviet Union, like Lithuania or Belarus, was totally different from that of the Polish Church. After many years of repression the role of the Catholic Church in the socio-political scene in these states was rather marginal, but after the election of John Paul II it started to change. The Apostolic See and national Bishops (especially Polish) supported the structures of the Church in these countries. It was moral, material and personal support. Many priests from Poland were on a mission in these states and made a great contribution to withstand of the Catholic Church.

With some changes in the “Ostpolitik” of the Apostolic See came a gradual revival of church structures in a few countries of the Eastern bloc. This was especially visible in the cases of Lithuania and Czechoslovakia. In other states of the region there was a very slow revival of religious life. This proposition is proved by the fact that in the cases of Ukraine and Belarus we can observe at that time only gradual progress in the activities of Catholics.

The turning point for the states of the Soviet bloc was the moment when Gorbachev came to power in the Soviet Union. Nevertheless, real changes were visible with the passage of time, because anti-church repression in these states had been still using to the 1989, but their range and intensity were constantly falling. As a result the sphere of activity of the Catholic Church was systematically growing. For example, in 1988 in Slovakia nuns could return to work in the hospitals and the government abolished the top limit on candidates for the seminars. At the turn of 1988/1989, the next significant changes occurred. They were visible in the negotiations between the states and the Apostolic See about new metropolitan bishop nominations (for example, at that time only three of the twelve dioceses in Czechoslovakia were set).

At this time in the Soviet bloc the Catholic Church played a significant role in Czechoslovakia and Lithuania. It depended on the strong positions of the leaders of these churches, which manifested in their influence over the changing political situation and the role they played in system transformation. In the case of the first state mentioned, the crucial event was an open letter from cardinal Tomasek on 24 November 1989 where he strongly supported the opposition and backed the system changes. George Weigel noted very accurately: *“The open letter of Cardinal Tomasek definitely influenced the Catholic Church in Czechoslovakia to side with the ‘velvet revolution’.*” The same situation existed in Lithuania, where bishops and ordinary priests unambiguously supported “Sajudis” and the idea of an independent Lithuania. In other states the activity of the Catholic Church was not a relevant factor in the process of system transformation. Their role became visible in the new system terms, where they promoted the peaceful coexistence of nations in post-communist regimes (this was visible, for example, in Belarus).

Summary

As I said at the beginning of my paper, the role of the Catholic Church in system transformation in the Soviet bloc was significant. In many situations it was crucial, especially in Poland. Some historians and politicians have said that without John Paul II the communist system would not have collapsed in 1989, or else its collapse would not have had a peaceful character. Undoubtedly, the most important influence came from the Apostolic See and John Paul II. On the other hand, we cannot forget the influence of the Polish Church on the system’s transformation

in Poland, because without the role of Polish bishops the round table probably would not have happened. In contrast, the role of the Catholic Church in the other states in the Soviet bloc was rather marginal, but at certain moments, such as in Czechoslovakia in 1989 and in Lithuania in 1990/1991, it was relevant.

In addition I wish to emphasise that the changes which took place in 1989 had a huge influence on the situation of the Catholic Church in the post-communist systems, but this is a topic for another paper.

Resume

Katolícka cirkev mala v procese transformácie v krajinách sovietskeho bloku významnú úlohu, ba v mnohých prípadoch kľúčovú, najmä v Poľsku. Niektorí historici a politici tvrdia, že bez Jána Pavla II. by komunistický systém neskolaboval v roku 1989, alebo by jeho pád nemal pokojný charakter. Nepochybne, najdôležitejší bol vplyv Jána Pavla II. a Svätej stolice. Na druhej strane nemôžeme zabudnúť ani na vplyv poľskej cirkvi na transformáciu v Poľsku, pretože bez úlohy, ktorú zohrali poľskí biskupi, by sa pravdepodobne okrúhle stoly nekonali. V protiklade s tým úloha katolíckej cirkvi v ďalších štátoch sovietskeho bloku bola skôr marginálna, ale v určitých momentoch, napríklad v Československu v roku 1989 a v Litve v rokoch 1990/1991, bola dôležitá.

Autor chce zároveň zdôrazniť, že zmeny, ku ktorým došlo v roku 1989, mali obrovský vplyv na postavenie katolíckej cirkvi v postkomunistickom systéme, čo je ale téma na iný príspevok.

O autoroch

PhDr. Milan BÁRTA (1976), český historik. Vyštudoval dejepis a český jazyk na Pedagogickej fakulte v Ústí nad Labem. Potom pracoval na Úrade dokumentácie a vyšetrovania zločinov komunizmu. Od roku 2008 pôsobí v Ústave pre štúdium totalitných režimov, momentálne ako vedúci Oddelenia výskumu 1945 – 1989. Venuje sa najmä problematike bezpečnostných zložiek v komunistickom Československu.

doc. Peter BORZA, PhD. (1975), slovenský historik. Pôsobí ako vysokoškolský pedagóg na Katedre historických vied Gréckokatolíckej teologickej fakulty Prešovskej univerzity. Vo svojej vedeckej činnosti sa venuje predovšetkým dejinám Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v 20. storočí. Na túto tému napísal dve vedecké monografie (*Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v období II. svetovej vojny* a *Blahoslavený Vasil' Hopko, prešovský pomocný biskup 1904 – 1976*). Okrem toho publikoval niekoľko vedeckých štúdií a populárnych článkov v domácich a zahraničných časopisoch.

Mgr. Patrik DUBOVSKÝ, PhD. (1965), archivár a historik, pôsobí v Ústave pamäti národa. Venuje sa najmä pamäťovému využívaniu fondov Archívu ÚPN, prenasledovaniu cirkvi na Slovensku po roku 1948 a nezávislým opozičným iniciatívam počas tzv. normalizácie. Je autorom knihy *Salezian, misionár, väzeň Viliam Vagač* (2015) a spoluautorom knihy *Spišské exody v 20. storočí* (2015). Pracuje na monografii o Jánovi Langošovi. Je autorom niekoľkých štúdií o činnosti ŠtB, perzekúciách cirkvi a protirežimných aktivitách pred novembrom 1989. Spolupracoval na niekoľkých filmových dokumentoch ÚPN.

Prof. PhDr. Ján GREXA, PhD. (1941), slovenský historik a vysokoškolský pedagóg. V rokoch 1958 – 1962 absolvoval štúdium na Vysokej

škole pedagogickej a Filozofickej fakulte Univerzity Komenského, aprobácia slovenčina – dejepis, ktorú ukončil s titulom promovany historik. V rokoch 1963 – 1969 pôsobil ako stredoškolský profesor na Strednej škole spoločného stravovania v Brezne, od 1. novembra 1969 do 30. júna 2006 ako vysokoškolský pedagóg na Fakulte telesnej výchovy a športu UK Bratislava (v rokoch 1990 – 1991 dekan fakulty, v rokoch 1991 – 2006 vedúci Katedry spoločenských vied, resp. Katedry športovej humanistiky). Od 1. augusta 2006 do 30. júna 2012 pôsobil ako pedagóg na Fakulte športových štúdií Masarykovej univerzity v Brne.

V roku 1973 úspešne obhájil doktorát filozofie (PhDr.), v roku 1980 získal vedecký titul kandidát vied (CSc.), v roku 1990 získal akademický titul docent vo vednom odbore národné dejiny. V roku 1998 získal titul profesor dejín, pričom všetky kvalifikačné postupy získal na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. V súčasnosti je čestným členom Slovenského olympijského výboru a podpredsedom Slovenskej olympijskej akadémie (v rokoch 1995 – 2008 bol jej predsedom). Okrem stálej vedeckej práce sa venuje aj publicistickej a literárnej činnosti, predovšetkým v oblasti humoru.

Mgr. Josef HALLA (1972), absolvent Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne, odbor história – archívniectvo. Od roku 2002 pôsobí ako štátny zamestnanec. Vo svojej vedeckej tvorbe sa venuje československým moderným dejinám so zameraním na politické procesy v 50. rokoch, organizácie politických väzňov, opozíciu v období normalizácie a históriu športu (šachy, ľadový hokej, tenis).

PhDr. Anton HRNKO, CSc. (1955), slovenský historik a politik. Vyštudoval odbor dejepis – filozofia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského a v 80. a 90. rokoch minulého storočia pracoval ako (samostatný) vedecký pracovník v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied v Bratislave. V rokoch 1990 – 1994 bol poslancom Národnej rady Slovenskej republiky za Slovenskú národnú stranu, v rokoch 1994 – 1998 bol poslancom NR SR za Demokratickú úniu Slovenska; v roku 2016 bol opäť zvolený za poslanca NR SR za Slovenskú národnú stranu. V roku 1998 pôsobil vo funkcii generálneho riaditeľa Národného pamiatkového a krajinného centra (dnes Pamiatkový úrad SR) a od roku 1999 pracoval na Ministerstve obrany Slovenskej republiky, v rokoch 2003 – 2005 ako vedúci oddelenia NATO a následne v rokoch 2005 – 2010 ako vedúci oddelenia bilaterálnej spolupráce. Vo svojej vedeckej

tvorbe sa venuje najmä slovenským dejinám 20. storočia a teoretickým otázkam slovenských dejín.

PhDr. Jan KALOUS, Ph.D. (1972), český historik, absolvent odboru história – politológia na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe. V rokoch 1999 – 2007 pracoval ako dokumentarista Úradu dokumentácie a vyšetrovania zločinov komunizmu. Od roku 2008 až do súčasnosti pracuje ako bádateľ v Ústave pre štúdium totalitných režimov; v rokoch 2010 – 2012 bol 1. námestníkom riaditeľa. Od roku 2014 je zástupcom riaditeľa Centra pre dokumentáciu totalitných režimov. Zaujíma sa najmä o dejiny Československa v rokoch 1945 – 1989 so zameraním na bezpečnostný aparát. Publikoval mnoho štúdií, najvýznamnejšie z nich sú o číhošťskom prípade, o vytváraní bezpečnostného aparátu po skončení druhej svetovej vojny, o politických procesoch v ČSR, o udalostiach rokov 1968 – 1969 a o zásahoch komunistického režimu do športu.

Dr.phil. Beáta KATREBOVÁ BLEHOVÁ (1973), slovenská historička. Vyštudovala históriu a politológiu na Viedenskej univerzite, kde v rokoch 2004 – 2009 pôsobila ako odborná asistentka v Ústave východoeurópskych dejín. Vo svojej vedeckej tvorbe sa venuje moderným dejinám so zameraním na zahraničnopolitické aspekty studenej vojny, pád komunistického režimu a dejiny slovenského politického exilu. Je autorkou vedeckej monografie *Der Fall des Kommunismus in der Tschechoslowakei* (2006), ako aj desiatok vedeckých štúdií publikovaných na Slovensku a v zahraničí.

Dr. Szilvia KÖBEL, PhD. (1965), vyštudovala právo na Univerzite Lóránta Eötvösa v Budapešti, kde úspešne absolvovala aj doktorandské štúdium obhájením dizertačnej práce *Political, Legal and Administrative Relations of Church and State between 1945 – 1989 (1990) in Hungary*. Práca neskôr vyšla ako monografia s názvom: „*Divide and Rule!*”. *The One-Party State and the Churches* (Budapešť 2005). V 90. rokoch pracovala ako právna poradkyňa v maďarskom parlamente, od roku 2011 pôsobí ako vedecká pracovníčka v Historickom archíve štátno-bezpečnostných služieb v Budapešti. Vo svojej vedeckej tvorbe sa venuje vzťahom medzi štátom a cirkvou v období komunizmu, ako aj otázkam občianskych slobôd v období politickej transformácie v Maďarsku koncom 80. rokov. Absolvovala niekoľko výskumných pobytov v Maďarsku aj v zahraničí

a prednášala na viacerých univerzitách. Publikovala desiatky vedeckých článkov v Maďarsku aj v zahraničí.

Mgr. Juraj KUCHARÍK (1991), vyštudoval odbor história na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského. Popri práci v Historickom múzeu SNM študuje externe na Obchodnej fakulte Ekonomickej univerzity v Bratislave. Je autorom niekoľkých odborných štúdií (časopisy *Vojenská história*, *Muzeológia a kultúrne dedičstvo* a i.) a populárno-náučných článkov, predovšetkým z dejín Bratislavy. V roku 2016 vydal vo vydavateľstve Dajama populárno-náučného sprievodcu po Bratislave.

Mgr. Rafał LATKA, PhD. (1985), poľský politológ. Vyštudoval politológiu na Jagelovskej univerzite v Krakove. V súčasnosti pracuje ako historik na oddelení výskumu v poľskom Ústave národnej pamäti vo Varšave. Vo svojej vedeckej tvorbe sa venuje predovšetkým postaveniu katolíckej cirkvi v socialistickom Poľsku v 80. rokoch. Je editorom zbierky dokumentov *Pielgrzymki Jana Pawła II do Krakowa w oczach SB. Wybór dokumentów* (Púte Jána Pavla II. do Krakova očami SB. Výber dokumentov, IPN, 2012) a autorom monografie *Polityka władz PRL wobec Kościoła katolickiego w województwie krakowskim w latach 1980 – 1989* (Politika vlád PĽR voči katolíckej cirkvi v Krakovskom vojvodstve v rokoch 1980 – 1989, IPN, 2016).

Mgr. Juraj MARUŠIAK, PhD. (1970), slovenský politológ. Vyštudoval Filozofickú fakultu Univerzity Komenského, odbor história – slovenský jazyk a literatúra (1994). Od roku 1996 pôsobí v Ústave politických vied Slovenskej akadémie vied. Venuje sa problematike dejín Slovenska v 20. storočí a problematike medzinárodných vzťahov v regióne strednej a východnej Európy po roku 1989. V rokoch 2002 – 2003 absolvoval štipendium Lane’a Kirklanda vo Varšave na odbore východoeurópskych štúdií Varšavskej univerzity. Publikuje štúdie v odborných časopisoch a zborníkoch, ako aj v dennej tlači. V roku 2001 vydal monografiu *Slovenská literatúra a moc v druhej polovici päťdesiatych rokov* (Brno 2001). Je spoluautorom monografie *(Dez)integračná sila stredoeurópskeho nacionalizmu. Prípady štátov Vyšehradskej skupiny* (Bratislava, Univerzita Komenského 2015, v spolupráci s Mateuszom Gniazdowským a Ivanom Halászom).

Mgr. Michal MIKLOVIČ (1979), absolvoval politológiu na Fakulte humanistiky Trnavskej univerzity v Trnave. Je pracovníkom Sekcie dokumentácie Ústavu pamäti národa a doktorandom v Ústave európskych štúdií a medzinárodných vzťahov Fakulty sociálnych a ekonomických vied Univerzity Komenského v Bratislave. Zameriava sa na výskum Štátnej bezpečnosti s dôrazom na Hlavnú správu rozviedky a jej útvary umiestnené na území Slovenska. Publikoval desiatky vedeckých štúdií, najviac v časopise *Pamäť národa*.

JUDr. Kamil NEDVĚDICKÝ (1977), český právnik a historik práva. Absolvoval Právnickú fakultu Karlovej univerzity, kde mu bol v roku 2007 udelený titul JUDr. V súčasnosti študuje postgraduálne štúdium v odbore teoretické právne vedy, s užšou špecializáciou na ústavné právo a štátovedu. Pracuje na Ministerstve spravodlivosti Českej republiky ako zástupca riaditeľa Odboru väznenstva, trestnej politiky, probácie a mediácie. V rámci práce tvorí koncepcie trestnej politiky, väznenstva a realizuje inovačné projekty v boji proti recidíve. Na Ministerstve vnútra ČR pracuje ako poradca vo veciach migrácie a azylu. Vo svojej vedeckej tvorbe sa venuje dejinám práva predovšetkým 20. storočia. Je spoluautorom kolektívnych monografií a autorom viacerých štúdií a článkov publikovaných v právnických a historických odborných periodikách.

Dr. hab. Patryk PLESKOT (1980), poľský historik a politológ. Vyštudoval históriu na Varšavskej univerzite a spoločenské vedy na Ecole des Hautes Etudes. Doktorský titul získal v Ústave politických štúdií poľskej Akadémie vied v roku 2015. Od roku 2007 pracuje v Ústave národnej pamäti vo Varšave (v súčasnosti ako koordinátor projektov) a od roku 2015 prednáša na State School of Higher Education v Osvienčime. Je členom poľsko-americkéj historickej spoločnosti a Pobaltskej spoločnosti spravodajských a bezpečnostných štúdií. Je členom redakčnej rady časopisu *Pamięć i Sprawiedliwość* (Pamäť a spravodlivosť). Vo svojom vedeckom výskume sa zameriava na otázky francúzskych dejín a historiografie, politické, kultúrne a spoločenské dejiny komunistického Poľska, ako aj aktivity poľského exilu po roku 1945 a dejiny poľskej spravodajskej služby a kontrarozviedky. Je autorom, spoluautorom a zostavovateľom viac ako 20 publikácií a 120 vedeckých článkov, medzi inými *Niewiadomski: to kill the President* (*Niewiadomski: Zabiť prezidenta*, 2012; nominovaná na ocenenie „Best Varsaviana 2012/2013”); *Foreigners in Warsaw 1945–1989* (Cudzinci vo

Varšave, 2012, nominovaná na ocenenie „Best Varsaviana 2012/2013”); *Troublesome miss „S”*. *Political attitudes of the West towards Solidarity movement, 1980–1989* (Problémová slečna S. Politické postoje Západu voči hnutiu Solidarita, 2013, ocenenie najlepšia historická kniha roku 2013; Klio Award); *City of the death. Question of political murders in Warsaw, 1956–1989* (Mesto smrti. Otázka politických vražd vo Varšave 1956–1989, 2015, Klio Award).

Ondrej PODOLEC, PhD. (1975), absolvent Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, odbor história – slovenský jazyk a literatúra a Právnickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Doktorandské štúdium absolvoval v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied, kde aj do roku 2007 pracoval. V súčasnosti je pracovníkom Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa a prednáša právne dejiny na Katedre právnych dejín a právnej komparatistiky Právnickej fakulty Univerzity Komenského. Zaoberá sa dejinami Slovenska v 20. storočí, najmä vývojom politického systému, dejinami verejnej správy i perzekúciami rôznych skupín obyvateľstva nedemokratickými režimami. Je autorom monografie *Medzi kontinuitou a diskontinuitou (Politický systém Slovenskej republiky 1939 – 1945)*, spoluautorom publikácií *14. marec 1939 (Vznik slovenského štátu) 1. a 2.*, i viacerých edícií dokumentov. Publikoval niekoľko desiatok vedeckých štúdií na Slovensku i v zahraničí.

Mgr. Peter RAČKO, PhD. (1983), slovenský historik. Vyštudoval odbor slovenský jazyk a literatúra – dejepis na Filozofickej fakulte Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, kde následne pôsobil ako interný doktorand na Katedre histórie. V súčasnosti pracuje v Stredoslovenskom múzeu v Banskej Bystrici. Vo svojom profesijnom zameraní sa venuje cirkevným a kultúrnym dejinám Slovenska i vybraných regiónov v 20. storočí. Výsledky svojej vedecko-výskumnej činnosti prezentuje na odborných konferenciách a publikuje v monografiách i zborníkoch.

Ing. PhDr. Ján ŠIMULČÍK, PhD. (1970), vyštudoval bio-inžinierstvo na Chemickotechnologickej fakulte STU v Bratislave, ako aj magisterské štúdium v odbore učiteľstvo všeobecnovzdelávacích predmetov na CMBF Univerzity Komenského v Bratislave, doktorandské štúdium absolvoval na Filozofickej fakulte UK v Bratislave. Vo svojej vedeckej tvorbe sa venuje problematike prenasledovania veriacich v období komunizmu

a téme tajnej cirkvi v odpore proti komunistickému režimu. Je autorom publikácií *Svetlo z podzemia. Z kroniky katolíckeho samizdatu 1969 – 1989* (1997); *Čas svitania. Sviečková manifestácia – 28. marec 1988* (1998); *Zápas o nádej. Z kroniky tajných kňazov 1969 – 1989* (2000); *Zápas o svedomie. Hladovka študentov bohosloveckej fakulty v roku 1980* (2001), ako aj edícií dokumentov *Združenie katolíckych duchovných Pacem in terris. Výber zo samizdatových dokumentov 1969 – 1989* (2002) a *Dokumenty doby 1990 – 2000* (2002). Publikoval tiež niekoľko vedeckých štúdií a popularizačných článkov o pôsobení tajnej cirkvi na Slovensku. Je zakladateľom internetových portálov www.svieckovamanifestacia.sk a www.samizdat.sk.

Mgr. Martin TIMKO, ArtD. (1975), divadelný kritik a historik, teatroológ, divadelný dramaturg a vysokoškolský pedagóg. Absolvoval divadelnú vedu – teóriu a dejiny divadla na Divadelnej fakulte Vysokej školy múzických umení v Bratislave. Ako dramaturg spolupracoval s viacerými slovenskými divadlami: Divadlo Alexandra Duchnoviča (Prešov), Divadlo Jána Palárika (Trnava) a Spišské divadlo (Spišská Nová Ves). Pôsobí ako teatroológ a odborný pracovník Divadelného ústavu v Bratislave, prednáša na Fakulte dramatických umení Akadémie umení v Banskej Bystrici. Pravidelne publikuje v odborných periodikách a zborníkoch. Je autorom kapitol o dramatikoch Štefanovi Králikovi, Ivanovi Bukovčanovi, Jánovi Kákošovi a Jánovi Solovičovi v kolektívnej monografii Vladimír Štefko a kol.: *Dejiny slovenskej drámy 20. storočia*. Je editorom *Súborného diela I a II*. divadelného kritika Stanislava Vrbku. V knižnej monografii *Ferdinand Hoffmann – kritik, dramaturg, režisér...* publikoval štúdiu *Ferdinand Hoffmann – prvý slovenský moderný režisér*.

Mgr. Timea VEREŠOVÁ, PhD. (1971), vyštudovala históriu na Univerzite v Pécsi, kde neskôr získala doktorský titul. Zároveň absolvovala niekoľko študijných pobytov na Slovensku aj v zahraničí, niekoľko rokov pôsobila na Filozofickej fakulte Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach. V súčasnosti pracuje v Štátnej vedeckej knižnici v Košiciach. Vo svojej vedeckej tvorbe sa venuje dejinám medzivojnového obdobia a slovensko-maďarským bilaterálnym vzťahom. Zároveň publikuje aj články venujúce sa histórii jej rodného mesta – Košíc.

Prof. PhDr. ThDr. Peter ZUBKO, PhD. (1972), cirkevný historik a archivár. Cirkevné dejiny študoval v Krakove a Bratislave. Prednášal

na Univerzite Komenského, Katolíckej univerzite a Univerzite sv. Cyrila a Metoda. Spolupracuje so Slavistickým ústavom Jána Stanislava SAV. Špecializuje sa na cirkevné dejiny východného Slovenska, latinско-byzantské vzťahy, miestnu hagiografiu, pomocné vedy historické, zachovávanie historickej pamäti. Je autorom a spoluautorom viacerých monografií a štúdií.